

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЗАВГОРОДНІЙ ВІТАЛІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 341.64:340.143

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ
НА ЮРИДИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ
(ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ)

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень
(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **В.А. Завгородній**

Науковий консультант – **Стеценко Семен Григорович**, доктор
юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України

Дніпро – 2021

АНОТАЦІЯ

Завгородній В.А. Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні (теоретико-правовий аналіз). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро, 2021.

Наукова праця присвячена дослідженню практики Європейського суду з прав людини як правового феномену, а також особливостям її впливу на юридично-значущу діяльність в Україні. На основі аналізу та узагальнення наукових концепцій і теорії вітчизняних та зарубіжних вчених, законодавства України, рішень Суду Ради Європи, правових актів національних судових та інших органів державної влади сформульовано низку науково-обґрунтованих теоретичних положень з предмету дослідження, а також розроблено пропозиції для удосконалення чинного національного законодавства з питань імплементації постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі.

В роботі з'ясовано стан і методологію наукових досліджень практики Європейського суду з прав людини та її впливу на юридичну діяльність в Україні. Зокрема, встановлено два етапи у дослідженні цієї проблематики, джерельну базу, малодосліджені й недосліджені питання з предмету наукової розвідки, а також визначено стратегію подальших наукових пошуків. Обґрунтовано структуру методології пізнання практики Суду Ради Європи та її впливу на юридичну діяльність в Україні, що включає сукупність принципів, парадигм, теорій, підходів та методів наукового пізнання, які забезпечують отримання науково-обґрунтованих висновків про предмет дослідження, а також формування пропозицій задля вдосконалення законодавства та практики його реалізації.

Здійснено загальнотеоретичну характеристику практики Страсбурзького суду як явища правової дійсності. Зокрема, обґрунтовано авторський підхід до розуміння практики Європейського суду з прав людини як сумативного утворення, структуру якого складають діяльність Страсбурзького суду, що відображає досліджуване явище у динаміці, а також результати цієї діяльності (рішення) та накопичений досвід Суду Ради Європи. Виокремлено суттєві ознаки однойменної категорії, з-поміж яких особливу увагу приділено прецедентності та джерельності.

За результатами дослідження констатовано, що джерелом об'єктивного права слід вважати не Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, взяту в єдності з практикою Суду Ради Європи, що впливає зі змісту ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосовування практики Європейського суду з прав людини», а цей регіональний міжнародний договір з прав людини, взятий в єдності з правовими позиціями, сформульованими в рішеннях Страсбурзького суду.

У роботі наголошується, що правові позиції Суду Ради Європи як результат його правоінтерпретаційної діяльності одночасно виступають джерелом пізнання Конвенції та джерелом правового впливу конвенційних норм на свідомість і поведінку суб'єктів правовідносин, у першу чергу тих, які наділені державно-владними повноваженнями, що обумовлено, передусім, інформаційною цінністю правових позицій.

Автором доводиться, що імперативність посилання Європейським судом з прав людини на власні прецеденти тлумачення конвенційних норм прямо залежить від конкретних обставин справи та часових меж актуальності раніше обґрунтованих і сформульованих Судом Ради Європи правових позицій. Обґрунтовано, що при розгляді типової скарги Страсбурзький суд, в особі комітету або палати, використовує усталену правову позицію, керуючись принципом правовпевності (правової визначеності). Втрата актуальності прецедентів тлумачення обумовлена суттєвими змінами в суспільному житті і,

як наслідок, необхідністю пристосування норм і принципів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод до цих умов.

Охарактеризовано юридичну природу рішень Європейського суду з прав людини, як видового поняття, що відображає такі результати волевиявлення Суду Ради Європи: а) ухвали (правозастосовні акти Страсбурзького суду допоміжного характеру, що є юридичним засобом вирішення окремих процедурних питань); б) постанови (рішення, що мають дуальну юридичну природу та ухвалюються Страсбурзьким судом по суті справи або рішення, що містять роз'яснення раніше сформульованих Європейським судом з прав людини правових позицій та/або приписів індивідуального характеру, уміщених в ухвалених Страсбурзьким судом рішеннях по суті справи); в) консультативні висновки (правоінтерпретаційні акти офіційного та рекомендаційного характеру, що ухвалюються Європейським судом з прав людини у зв'язку із запитами Комітету Міністрів Ради Європи та вищих судових інстанцій держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Обґрунтована необхідність доповнення існуючої класифікації правових актів Страсбурзького суду новими критеріями.

В науковій праці з'ясовано функції постанов Страсбурзького суду як основних напрямів впливу результатів волевиявлення Європейського суду з прав людини на свідомість і поведінку право-дієздатних суб'єктів з метою гарантування конвенційних прав і основоположних свобод людини, яка перебуває під юрисдикцією держави-учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Встановлено, що основними напрямками впливу постанов Суду Ради Європи на правосвідомість і поведінку суб'єктів юридичної діяльності в Україні є такі функції: інформаційна; відображення правових позицій Суду Ради Європи; сигналізаційна; стимулююча; правового виховання; регулятивна; охоронна.

Сформульовано дефініцію поняття окрема думка судді Європейського суду з прав людини, як елементу практики Суду Ради Європи. З'ясовано її роль, яка полягає в тому, що вона виступає своєрідним правовим засобом, за

допомогою якого суддя Страсбурзького суду має можливість висловити власну правову позицію з приводу аргументованості та справедливості ухваленого Європейським судом з прав людини рішення по суті справи. А також значення окремої думки судді Страсбурзького суду для правової доктрини й юридичної практики, що виявляється у таких її функціях: а) впливу на правосвідомість учасників суспільного життя, передусім тих суб'єктів, які на професійній основі здійснюють юридичну діяльність; б) опонування до колегіальної правової позиції, що обґрунтована та сформульована більшістю складу Суду Ради Європи або посилення аргументації такої позиції; в) сигналізування зацікавленим у вирішенні справи сторонам, а також іншим суб'єктам про можливу юридичну помилку, що її допустив ЄСПЛ; г) відображення результатів альтернативного професійно-наукового тлумачення конвенційних норм; д) розвитку юридичної науки та практики.

Обґрунтовано авторське визначення поняття механізм імплементації постанов Європейського суду з прав людини в національній правовій системі, а також з'ясовано структуру цього явища правової реальності, складовими якої є: нормативна, інституційна, функціональна, комунікативна й ідеологічна підсистеми.

Особливу увагу приділено таким ключовим складовим механізму імплементації постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі як заходи індивідуального та загального характеру, що вживаються державою на виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань. Визначено їх поняття, характерні риси, підстави для видової диференціації. З'ясовано правову природу декларацій про дружнє врегулювання спору та односторонніх декларацій уряду, а також їх наслідки для держав-учасниць Конвенції.

У роботі сформульовано визначення категорії вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні, обґрунтовано тезу про багатоаспектність такого впливу, що знаходить свій вияв у інформаційно-психологічній, соціально-правовій, охоронній та регулятивній дії. Запропоновано дефініції понять, що відображають вплив практики ЄСПЛ

на теоретичну та практичну юридичну діяльність в Україні, а саме: вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну науку; вплив практики Суду Ради Європи на юридичну освіту; вплив практики Страсбурзького суду на правотворчість; вплив практики Європейського суду з прав людини на офіційну правоінтерпретаційну діяльність; вплив практики Суду Ради Європи на правозастосування.

За результатами проведеного дослідження аргументовано необхідність внесення змін до таких нормативно-правових актів: Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», процесуальних кодексів України, а саме: Кримінального процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також Закону України «Про попереднє ув'язнення», Закону України «Про прокуратуру», Закону України «Про Національну поліцію».

Ключові слова: практика Європейського суду з прав людини, рішення Європейського суду з прав людини, правові позиції Європейського суду з прав людини, окрема думка судді Європейського суду з прав людини, джерело права, механізм імплементації постанов Європейського суду з прав людини, заходи індивідуального характеру, заходи загального характеру, правовий вплив, аспекти впливу практики Європейського суду з прав людини, юридична діяльність.

ANNOTATION

Zavhorodnii V. A. Practice of the European Court of Human Rights and its impact on legal activities in Ukraine (theoretical and legal analysis). – Qualifying scientific work printed as manuscript.

The thesis is for doctoral degree of Law in the field 12.00.01 «Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines» (081 – Law). – The Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, 2021.

The scientific work deals with the study of the practice of the European Court of Human Rights as a legal phenomenon, as well as the peculiarities of its impact on theoretical and practical legally significant activities in Ukraine. Based on the analysis and generalization of scientific concepts and theories of domestic and foreign scientists, Ukrainian legislation, decisions of the Court of Justice of the Council of Europe, legal acts of national courts and other public authorities the author has formulated a number of scientifically grounded theoretical statements and conclusions of the research subject concerning the implementation of the decisions of the Strasbourg Court in the national legal system of Ukraine.

The paper clarifies the state and methodology of scientific research of the practice of the European Court of Human Rights and its impact on legal activity in Ukraine. In particular, the author has identified two stages in the study of this issue, the source base, little-studied and unexplored issues in the field of scientific intelligence, as well as he has defined the strategy of further research. The structure of the methodology of cognition of the practice of the Council of Europe and its impact on legal activity in Ukraine has been substantiated, which includes a set of principles, paradigms, theories, approaches and methods of scientific cognition, which provide scientific conclusions and practices of its implementation.

The general theoretical description of the practice of the Strasbourg court as a phenomenon of legal reality has been made. In particular, the author's approach to understanding the practice of the European Court of Human Rights as a summative entity, the structure of which consists of the Strasbourg Court, which reflects the studied phenomenon in dynamics, as well as the results of this activity (decisions) and experience of the Council of Europe (static elements) has been grounded. The essential features of the category of the same name have been singled out, among which special attention has been paid to the precedent nature and originality of the practice of the European Court of Human Rights.

According to the results of the study, the source of objective law should not be considered the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, taken in conjunction with the Strasbourg Court practice, which follows

from the content of Art. 17 of the Law of Ukraine «On the Fulfillment of Decisions and Application of Practice of the European Court of Human Rights» and this regional international agreement of the Council of Europe on human rights, taken in conjunction with the legal positions formulated in the Strasbourg court.

The paper emphasizes that the legal positions of the Court of Justice of the Council of Europe as a result of its legal interpretation are both a source of knowledge of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and a source of legal influence of this Convention on the consciousness and behavior of legal relations actors, first of all those who are endowed with state-authoritative powers, which is due primarily to the informational value of legal positions.

The author has argued that the imperative of the European Court of Human Rights to refer to its own precedents for the interpretation of convention rules directly depends on the specific circumstances of the case and the time limits of relevance of previously justified and formulated by the Council of Europe legal positions. It has been substantiated that when considering a standard complaint, the Strasbourg Court, represented by a committee or a chamber, uses an established legal position, guided by the principle of legal certainty. The loss of relevance of precedents for interpretation is due to significant changes in public life and, as a consequence, the need to adapt the rules and principles of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms to these conditions.

The legal nature of the decisions of the European Court of Human Rights has been described as a specific concept that reflects the following results of the expression of the will of the Court of the Council of Europe: a) decisions (law enforcement acts of the Strasbourg court of ancillary nature, which is a legal means of resolving certain procedural issues); b) judgments (decisions of a dual legal nature and adopted by the Strasbourg Court on the merits or decisions containing clarifications of legal positions and / or individual prescriptions previously formulated by the European Court of Human Rights contained in the Strasbourg rulings on the merits); c) advisory opinions of a formal and advisory nature adopted

by the European Court of Human Rights in connection with requests from the Committee of Ministers of the Council of Europe and the higher courts of the States Parties to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The necessity to supplement the existing classification of legal acts of the Strasbourg court with new criteria has been substantiated.

The scientific work has clarified the functions of the Strasbourg Court's judgments as the main directions of the impact of the results of the European Court of Human Rights on the consciousness and behavior of legal entities in order to guarantee the Convention rights and fundamental freedoms of a person under the jurisdiction of a State party to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The author has found that the main areas of influence of the judgments of the Court of Justice of the Council of Europe on legal awareness and behavior of legal entities in Ukraine are the following functions: information; reflection of the legal positions of the Court of Justice of the Council of Europe; alarm; stimulating; legal education; regulatory; security one.

The author has formulated the definition of the concept of a dissenting opinion of a judge of the European Court of Human Rights as an element of the practice of the Court of Europe. He has clarified its role, as it is a kind of legal means by which a judge of the Strasbourg court has the opportunity to express his/her own legal position on the reasoning and fairness of the decisions of the European Court of Human Rights on the merits. He has also clarified the significance of a dissenting opinion of a judge of the Strasbourg Court for legal doctrine and legal practice, which is manifested in its following functions: a) the impact on the legal awareness of public life participants, especially those entities that carry out legal activities on a professional basis; b) opposition to a collegial legal position justified and formulated by a majority of the composition of the Court of Justice of the Council of Europe or strengthening the argumentation of such a position; c) signaling to the parties interested in resolving the case, as well as to other entities about a possible legal error committed by the ECtHR; d) reflection of the results of alternative professional-

scientific interpretation of conventional norms; e) development of legal science and practice.

There is the substantiation of the author's definition of the concept of the mechanism of implementation of the judgments of the European Court of Human Rights in the national legal system, and the structure of this phenomenon of legal reality, the components of which are: normative, institutional, functional, communicative and ideological subsystems.

A particular attention has been paid to such key components of the mechanism of implementation of the Strasbourg court judgments in the national legal system as individual and general measures taken by the state to fulfill its international obligations. Their concepts, characteristic features, bases for species differentiation have been defined. The legal nature of the declarations on amicable settlement of the dispute and unilateral declarations of the government, as well as the consequences of their signing for Ukraine as a state party to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms have been clarified.

The paper contains the definition of the category of influence of the practice of the European Court of Human Rights on legal activity in Ukraine, the substantiation of the thesis about the multifaceted nature of such influence, which is manifested in information-psychological, social-legal, security and regulatory action. Definitions of concepts that reflect the impact of the European Court of Human Rights practice on theoretical and practical legal activity in Ukraine have been proposed, namely: the impact of the practice of the European Court of Human Rights on legal science; the impact of the practice of the Council of Europe on legal education; the impact of the practice of the Strasbourg court on lawmaking; the impact of the practice of the European Court of Human Rights on official legal interpretation; the impact of the practice of the Council of Europe on law enforcement in Ukraine.

According to the results of the study the author has argued the need to amend the following regulations: the Law of Ukraine «On the Fulfillment of Decisions and Application of Practice of the European Court of Human Rights», procedural codes of Ukraine, namely: Criminal Procedural Code of Ukraine, Code of Administrative

Proceedings of Ukraine, Civil Procedural Code of Ukraine, Commercial and Procedural Code of Ukraine, Code of Ukraine on Administrative Offenses, as well as the Law of Ukraine «On Pre-trial Detention», the Law of Ukraine «On the Prosecutor's Office», the Law of Ukraine «On the National Police».

Keywords: *practice of the European Court of Human Rights, decisions of the European Court of Human Rights, legal positions of the European Court of Human Rights, dissenting opinion of a judge of the European Court of Human Rights, source of law, mechanism of fulfillment of the European Court of Human Rights judgments, individual measures, measures of a general nature, legal impact, aspects of the impact of the practice of the European Court of Human Rights, legal activity.*

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 536 с.

Статті у наукових фахових виданнях України,

у т.ч. таких, що включені до міжнародних наукометричних баз

2. Завгородній В.А. Органи державної виконавчої влади як суб'єкти виконання рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Випуск 48. С. 148-157.

3. Завгородній В.А. Зарубіжний досвід виконання рішень Європейського Суду з прав людини (на прикладі деяких країн Європейського Союзу). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1 (65). С. 57-64.

4. Завгородній В.А. Форми реалізації рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 3-6.

5. Завгородній В.А. Особливості змісту рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Випуск 4. Том 2. С. 177-179.

6. Завгородній В.А. Рішення Європейського Суду з прав людини як акти тлумачення норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Випуск 24. Том 1. С. 29-33.

7. Завгородній В.А. Правові стандарти Європейського Суду з прав людини та їх співвідношення з прецедентами. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3 (72). С. 26-34.

8. Завгородній В.А. Правова природа рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 15. Том 1. С. 19-22.

9. Завгородній В.А. Функції рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 4 (78). С.105-116.

10. Завгородній В.А. Роль і значення окремої думки судді Європейського Суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2016. Випуск 13. С. 110-118.

11. Завгородній В.А. Правові акти Європейського Суду з прав людини: види, юридичні наслідки та значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: ПРАВО*. 2016. Випуск 40. Том 1. С. 7-10.

12. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на юридичну освіту в Україні. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 223-233.

13. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 10-14. URL: http://lsej.org.ua/5_2017/3.pdf

14. Завгородній В.А. Джерельність практики Європейського Суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 33-36.

15. Завгородній В.А. Інтерпретація поняття «юридична практика» у сучасній теорії права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Випуск 5 (20). С. 11-14.

16. Завгородній В.А. Поняття «Механізм імплементації рішень Європейського Суду з прав людини»: питання термінологічної визначеності та змістовної наповнюваності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Випуск 1 (81). С. 11-23.

17. Завгородній В.А. Структура механізму імплементації рішень Європейського Суду з прав людини. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2018. № 1 (17). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18zvazpl.pdf>

18. Завгородній В.А. Нормативна складова механізму імплементації рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 23-30.

19. Завгородній В.А. Інформаційно-психологічний аспект впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 24-27.

20. Завгородній В.А. Соціально-правовий аспект впливу практики Європейського суду з прав людини. *Право та державне управління*. 2018. № 3 (32). Том 1. С. 26-32.

21. Завгородній В.А. Правоохоронний аспект впливу практики Страсбурзького суду Ради Європи на національну юридичну діяльність. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Спеціальний випуск № 3 (94) «Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти». С. 242-249.

22. Завгородній В.А. Регулятивний вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 4 (65). С. 63-69.

23. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правоінтерпретаційну діяльність в Україні. *Держава та регіони: Серія: Право*. 2019. № 1 (63). С. 11-16.

24. Завгородній В.А. Теоретичний інструментарій дослідження феномену впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2019. Випуск 1 (85). С. 20-30.

25. Завгородній В.А. Зміст та обсяг категорії «заходи індивідуального характеру» в аспекті імплементації рішень Європейського суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2019. Випуск 21. С. 66-74.

26. Завгородній В.А. Поняття та види заходів загального характеру, що вживаються в межах імплементації рішень Страсбурзького Суду Ради Європи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2019. № 5. Том 30 (69). С. 13-18.

27. Завгородній В.А. Ідеологічна та комунікативна підсистеми механізму імплементації рішень Міжнародного Суду Ради Європи в Україні. *Публічне право*. 2019. № 3 (35). С. 53-59.

28. Завгородній В.А. Термінологічна невизначеність понять, що відображають результати волевиявлення Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. 2019. № 4 (36). С. 180-187.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

29. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на законодавство України. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 6 (22). С. 8-12.

30. Завгородній В.А. Персональна відповідальність посадових осіб як елемент механізму виконання остаточних рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 5/2. С. 53-57.

31. Завгородній В.А. Стан наукових досліджень практики Європейського Суду з прав людини та її впливу на юридичну діяльність в Україні. *Jurnalul Juridic National: teorie și practică*. 2017. № 2 (24). С. 15-21.

32. Завгородній В.А. Прецедентність як ознака практики Європейського Суду з прав людини. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12 (18). С. 14-20.

33. Завгородній В.А. Понятие и сущность практики Европейского Суда по правам человека. *Leges si viata*. 2018. № 1/2 (313). С. 30-35.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

34. Завгородній В.А. Міністерство юстиції України як суб'єкт реалізації рішень Європейського Суду з прав людини. *Актуальні проблеми протидії правопорушенням і злочинам у сфері громадської безпеки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 19 жовтня 2012 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 44-46.

35. Завгородній В.А. Особливості діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові підходи дослідження*: матеріали міжкафедрального «круглого столу» (м. Харків, 23 жовтня 2012 р.). Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ; ООО Рейтинг, 2012. С. 79-81.

36. Завгородній В.А. Виконання рішень Європейського Суду з прав людини: досвід Федеративної Республіки Німеччини. *Міжнародні стандарти у галузі прав людини: реалії та перспективи українського законодавства*: матеріали круглого столу (м. Дніпропетровськ, 10 грудня 2012 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 31-33.

37. Завгородній В.А. Рішення Європейського Суду з прав людини як джерело права в Україні. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 19-20 вересня 2013 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 133-136.

38. Завгородній В.А. Роль заходів загального характеру в механізмі реалізації рішень Європейського Суду з прав людини. *Актуальні проблеми*

юридичної науки в контексті розвитку громадянського суспільства: матеріали наук.-практ. семінару (м. Дніпропетровськ, 29 квітня 2014 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2014. С. 9-13.

39. Завгородній В.А. Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини. *Права людини: аксіологічний, онтологічний та гносеологічний виміри*: матеріали круглого столу (м. Дніпропетровськ, 9 грудня 2015 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2015. С. 41-43.

40. Завгородній В.А. До питання щодо поняття «функції рішень Європейського Суду з прав людини». *Право як регулятор суспільних відносин: історія, теорія, практика*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18–19 квітня 2016 р.). Київ: ВГО «Майбутнє країни», 2016. С. 49-51.

41. Завгородній В.А. Роль практики Європейського суду з прав людини в процесі підготовки та підвищення кваліфікації поліцейських в Україні. *Права людини: аксіологічний, онтологічний та гносеологічний виміри*: матеріали наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 7 грудня 2016 р.). Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 57-60.

42. Завгородній В.А. До питання про межі впливу рішень Європейського Суду з прав людини на держави-учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Від громадянського суспільства – до правової держави. Конституційне реформування в Україні: сучасні виклики та тенденції*: тези доповідей XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 квітня 2017 р.). Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2017. С. 440-442.

43. Завгородній В.А. Практика Європейського Суду з прав людини як джерело правового впливу. *Захист прав людини і основоположних свобод як життєво важлива основа всеохоплюючої безпеки в Європі*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю Гельсінського документа 1992 року «Виклик часу перемін» (м. Дніпро, 7 грудня 2017 р.). Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 81-84.

44. Завгородній В.А. Складові елементи практики Європейського Суду з прав людини: плюралізм підходів. *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 30-31 березня 2018 р.). Дніпро: Дніпровський гуманітарний університет, 2018. С. 15-19.

45. Завгородній В.А. Функціональна підсистема механізму імплементації рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Від громадянського суспільства – до правової держави. Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри*: тези доповідей XIV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квітня 2018 р.). Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2018. С. 316-321.

46. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на правоохоронну діяльність в Україні. *Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 17 травня 2018 р.). Кривий Ріг: Донецький юридичний інститут МВС України, 2018. С. 37-40.

47. Завгородній В.А. Поняття та аспекти впливу практики Європейського Суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи*: матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13 червня 2018 р.). Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. С. 76-80.

48. Завгородній В.А. Роль практики Європейського Суду з прав людини в діяльності уповноважених органів з питань пробації України. *Права і свободи людини та їх забезпечення в умовах несповоди*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 01 листопада 2018 р.). Чернігів: Академія Державної пенітенціарної служби, 2018. С. 88-91.

49. Завгородній В.А. Конвенція о защите прав человека и основоположных свобод и практика Европейского суда по правам человека как регулятор общественных отношений: общетеоретический аспект. *Проблеми*

правового регулювання общественных отношений: теория законодательство, практика: сборник материалов междунар. науч.-практ. конф. (г. Брест, 23-24 ноября 2018 г.). Брест: Брестский государственный университет им. А.С. Пушкина, 2019. С. 107-110.

50. Завгородній В.А. Чинники, що перешкоджають ефективності впливу практики Європейського суду з прав людини на здійснення правосуддя в Україні. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 грудня 2018 р.). Київ: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2018. С. 266-270.*

51. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на різні сфери суспільного життя (теоретико-правовий аспект). *Соціально-гуманітарні виміри правової держави: еволюційна парадигма: збірник тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 березня 2019 р.). Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. С. 118-122.*

52. Завгородній В.А. Інтерпретація категорії «заходи» в аспекті імплементації рішень Страсбурзького суду Ради Європи. *Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 27 вересня 2019 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 13-16.*

53. Завгородній В.А. Методологія дослідження практики Європейського суду з прав людини та її впливу на національну юридичну діяльність. *Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 25-26 жовтня 2019 р.). Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2019. С. 9-13.*

ЗМІСТ

ВСТУП	21
Розділ I. СТАН І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ВПЛИВУ НА ЮРИДИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ.....	33
1.1. Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні як предмет наукових розвідок	33
1.2. Методологія наукового дослідження практики Страсбурзького суду та її впливу на юридичну діяльність в Україні	53
Розділ II. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	70
2.1. Поняття та структура практики Європейського суду з прав людини.....	70
2.2. Практика Страсбурзького суду як джерело права та джерело правового впливу на юридичну діяльність в Україні.....	90
2.3. Прецедентність практики Суду Ради Європи.....	103
Розділ III. ЮРИДИЧНА ПРИРОДА РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	120
3.1. Рішення Європейського суду з прав людини як результат волевиявлення цієї міжнародної правозахисної інституції.....	120
3.2. Види рішень Страсбурзького суду.....	147
3.3. Функції постанов Суду Ради Європи.....	164
3.4. Окрема думка судді Європейського суду з прав людини: поняття та значення для правової доктрини й юридичної діяльності.....	184
Розділ IV. МЕХАНІЗМ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПОСТАНОВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ.....	203
4.1. Поняття механізму імплементації постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі	203

4.2. Структура механізму імплементації постанов Суду Ради Європи в аспекті національної правової системи України	217
4.3. Зміст та обсяг категорій «заходи індивідуального характеру» та «заходи загального характеру» в аспекті імплементації постанов Страсбурзького суду.....	239
Розділ V. ВПЛИВ ПРАКТИКИ СТРАСБУРЗЬКОГО СУДУ ЯК БАГАТОАСПЕКТНОГО ЯВИЩА ПРАВОВОЇ ДІЙНОСТІ НА ЮРИДИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ.....	262
5.1. Поняття та аспекти впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні	262
5.2. Вплив практики Страсбурзького суду на правову доктрину та юридичну освіту в Україні	294
5.3. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правотворчість в Україні	326
5.4. Вплив практики Суду Ради Європи на офіційну правоінтерпретаційну діяльність в Україні	348
5.5. Вплив практики Страсбурзького суду на правозастосовну діяльність в Україні.....	379
ВИСНОВКИ.....	399
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	413
ДОДАТКИ.....	480

ВСТУП

Актуальність теми. Ратифікація Україною у 1997 році Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) відкрила нові горизонти для утвердження та забезпечення можливостей суб'єктів права. Незважаючи на цей позитивний крок, проблема з дотриманням прав і свобод людини в нашій державі не лише не знайшла свого позитивного вирішення, але й загострилась.

Підтвердженням цьому слугують існуюча кількість звернень до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Страсбурзький суд, Суд Ради Європи) з боку осіб, що перебувають під юрисдикцією Української держави, кількість розглянутих справ проти України та справ, що перебувають на розгляді в Суді Ради Європи (на кінець 2015 року – 13850 справ, що складає 21,4 % від загальної кількості справ; на кінець 2016 року – 18150 справ, що складає 22,8 % від загальної кількості справ; на кінець 2017 року – 7100 справ, що складає 12,6 % від загальної кількості справ; на кінець 2018 – 7250 справ, що складає 12,9 % від загальної кількості справ; станом на 31.12.2019 – 8850 справ, що складає 14,8 % від загальної кількості справ), невиконання пілотного рішення Страсбурзького суду по справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15.10.2009, ухвалення Судом Ради Європи ще одного пілотного рішення «Сукачов проти України» від 30.01.2020, невжиття державою належних заходів на виконання ряду квазіпілотних постанов ЄСПЛ, серед яких «Бурмич та інші проти України», «Каверзін проти України», «Харченко проти України», «Балицький проти України», «Веренцов проти України», «Зеленчук і Цицюра проти України» й ін.

Аналіз звітів Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ за 2015-2019 рр. дозволяє констатувати, що серед проявів порушення Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань за Конвенцією і надалі залишаються: невиконання рішень національних судових органів; жорстоке поводження з особами, котрі перебувають під контролем держави; порушення прав людини

на справедливий судовий розгляд; обмеження свободи вираження поглядів, мирних зібрань, права володіння, користування та розпорядження об'єктами власності.

Факт існування такої негативної ситуації підтверджено і на проведених в Україні VIII та IX Щорічних міжнародних форумах з практики ЄСПЛ (22-23.11.2019; 09-10.12.2020), де за участі суддів Суду Ради Європи вкотре піднімалися питання щодо причин досі не усунутих українською владою системно-структурних проблем у сфері дотримання прав людини, зокрема, доступ до суду, умови тримання осіб під вартою, незалежність національних судових органів, виконання постанов Страсбурзького суду й ін.; Другому та Третьому щорічних форумах з виконання рішень національних судів в Україні (01.10.2019, 05.11.2020 відповідно), під час проведення яких наголошувалося на відсутності реальних і ефективних заходів держави в цьому напрямку та необхідності негайного здійснення раніше задекларованих нею кроків.

З часу набрання чинності Конвенцією вітчизняними правниками було підготовлено низку наукових праць присвячених різним аспектам дотримання та виконання її норм на національному рівні, ознайомлення з якими дало можливість сформулювати системне уявлення про існуючі проблеми у цій царині. Однак, слід констатувати, що дослідження практики ЄСПЛ та Конвенції носили здебільшого різноплановий характер, а спроби правників дати відповідь на питання щодо ефективного функціонування Страсбурзького правозахисного механізму, в тому числі і для України, мали своєю метою висвітлити лише окремі існуючі проблеми. В той же час, автором досліджено це питання як цілісне та багатоаспектне, а підготовлена праця дає можливість подивитися на нього системно.

Варто зауважити, що розроблені представниками правничої науки теорії правового впливу та правового регулювання в основному зорієнтовані на нормативно-правовий акт, як основне джерело національного права, що вимагає уточнення окремих теоретичних положень по відношенню до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як міжнародного

договору та практики Суду Ради Європи, як складного правового феномену. Окремі теоретичні положення, що торкаються природи окреслених правових явищ, вочевидь носять дискусійний характер.

Посилює актуальність теми і той факт, що окремі проблемні питання, пов'язані з механізмом імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі, дотепер не знайшли свого однозначного вирішення в сучасній юридичній доктрині. Крім того, при їх висвітленні не приділено належної уваги аспектам впливу практики Страсбурзького суду, своєрідним провідником якого є правосвідомість суб'єктів, перед усім тих, які наділені державно-владними повноваженнями та є потенційними порушниками конвенційних норм.

Теоретичним та методологічним підґрунтям дослідження стали роботи таких вітчизняних і зарубіжних представників правничої науки: С.С. Алексєєва, В.О. Боняк, С.П. Головатого, Д.А. Гудими, С.Д. Гусарева, В.В. Дудченко, М.С. Кельмана, Д.А. Керімова, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, С.А. Комарова, О.М. Куракіна, А.М. Кучука, В.В. Лемака, А.В. Малько, Л.Р. Наливайко, Ю.М. Оборотова, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришина, П.М. Рабіновича, М.М. Рассолова, І.А. Сердюка, С.Г. Стеценка, О.Ф. Скакун, О.Д. Тихомирова, М.В. Цвіка, О.Н. Ярмиша й ін.

Вагомий внесок у розробку питань, присвячених з'ясуванню юридичної природи рішень і практики Суду Ради Європи, а також виконанню його постанов зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені: В.З. Абдрашитова, Є.С. Алісієвич, К.В. Андріанов, О.В. Базов, С.Ю. Бутенко, В.Г. Буткевич, О.Ю. Гарасимів, Л.Г. Гусейнов, О.В. Девятова, А.В. Деменєва, Т.І. Дудаш, І.П. Іванець, В.В. Капустинський, О.Ю. Кайдаш, В.П. Кононенко, У.З. Коруц, А.О. Корніліна, О.О. Кочура, І.Ю. Крєтова, Д.В. Кухнюк, І.В. Лаптева, С.П. Матвєєва, І.С. Мєтлова, П.В. Пушкар, П.М. Рабінович, Н.М. Раданович, О.В. Сердюк, О.В. Соловйов, О.О. Сорока, Д.М. Супрун, В.А. Туманов, О.Я. Трагнюк, В.Г. Уваров, С.Є. Федик, Т.І. Фулей, Ю.Б. Хім'як, С.В. Шевчук, Г.Ю. Юдківська, І.Я. Яковюк та ін.

Водночас, у сучасній теорії права відсутнє комплексне наукове

дослідження, в якому з'ясовуються як питання юридичної природи практики ЄСПЛ, так і впливу рішень Суду Ради Європи на теоретичну і практичну юридичну діяльність. Нерозробленість концепції впливу практики Страсбурзького суду на вище зазначену діяльність не дає можливості розв'язання низки загальнотеоретичних і прикладних завдань.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана відповідно до Національної стратегії у сфері прав людини (затверджена Указом Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015), Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016-2020 роки (у межах напряму «Правові механізми забезпечення і захисту прав та свобод людини»), загальноуніверситетської теми наукових досліджень Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ «Теоретико-методологічні та прикладні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (реєстраційний номер 0118U100436).

Мета і задачі дослідження. *Метою* роботи є вирішення існуючої теоретичної проблеми, пов'язаної із з'ясуванням юридичної природи практики Страсбурзького суду та розробкою на цій основі науково-обґрунтованої концепції її впливу на теоретичну та практичну юридичну діяльність в Україні.

Досягнення визначеної дослідницької мети зумовлює необхідність розв'язання таких *задач*:

- з'ясувати стан наукових досліджень практики Суду Ради Європи та її впливу на юридичну діяльність в Україні;
- обґрунтувати вибір методології дослідження правових феноменів практики Страсбурзького суду та її впливу на юридичну діяльність в Україні;
- розкрити зміст поняття практика Європейського суду з прав людини, виокремити його суттєві ознаки та визначити структуру однойменного явища правової дійсності;
- визначити властивості практики Страсбурзького суду як джерела права та джерела правового впливу на юридичну діяльність в Україні;
- охарактеризувати прецедентність практики Суду Ради Європи;

- з’ясувати юридичну природу рішення ЄСПЛ як результату волевиявлення цієї міжнародної правозахисної інституції;
- здійснити видову диференціацію рішень Суду Ради Європи;
- визначити функції постанов, як різновиду рішень Страсбурзького суду;
- обґрунтувати авторський концепт окремої думки судді ЄСПЛ, а також з’ясувати роль і значення цього правового феномену для юридичної доктрини та практики;
- розкрити зміст поняття механізм імплементації постанов Суду Ради Європи в національній правовій системі України;
- визначити структуру механізму імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі України й охарактеризувати його складові елементи;
- з’ясувати зміст і обсяг понять заходи індивідуального характеру та заходи загального характеру в аспекті імплементації постанов Страсбурзького суду;
- розкрити зміст категорії вплив практики Суду Ради Європи на юридичну діяльність в Україні й охарактеризувати окремі аспекти такого впливу;
- з’ясувати особливості впливу практики Страсбурзького суду на правову доктрину й юридичну освіту в Україні;
- визначити особливості впливу практики ЄСПЛ на правотворчість в нашій державі;
- охарактеризувати вплив практики Суду Ради Європи на офіційну правоінтерпретаційну діяльність в Україні;
- з’ясувати вплив практики ЄСПЛ на правозастосовну діяльність в нашій державі.

Об’єктом дослідження є юридична практика інститутів Страсбурзького правозахисного механізму та її вплив на національні правові системи держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Предметом дослідження є практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні.

Методи дослідження. Дослідження феномену практики Суду Ради Європи та її впливу на юридичну діяльність в Україні здійснено з використанням системи методів, як одного з ключових елементів структури методологічного інструментарію пізнання правових явищ.

При проведенні наукової розвідки використовувалися загальнонаукові методи, а саме: історичний, що забезпечив з'ясування стану наукових досліджень практики Суду Ради Європи та її впливу на юридичну діяльність в Україні (підрозділ 1.1.); аналізу, за допомогою якого було з'ясовано суттєві ознаки досліджуваних категорій, а також здійснено їх поділ на види; синтезу, який дозволив розкрити зміст понять, що складають предмет дослідження, сформулювати проміжні та загальні висновки по темі (підрозділи 1.1., 1.2., 2.1.-2.3., 3.1.-3.4., 4.1.-4.3., 5.1-5.5.); дедуктивний та індуктивний методи, що дозволили зробити умовиводи про сутність правових явищ, зокрема, практики ЄСПЛ, рішень Суду Ради Європи, механізму імплементації постанов ЄСПЛ, а також впливу практики Страсбурзького суду на юридичну діяльність в Україні відповідно (підрозділи 2.1, 3.1., 4.1., 5.1.); за допомогою системного та структурно-функціонального методів було з'ясовано елементи внутрішньої будови правових феноменів практики Страсбурзького суду та механізму імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі, зв'язки між їх структурними елементами, а також функціональне призначення останніх (підрозділи 2.1., 3.1., 4.1., 4.2.).

Окрему групу прийомів та способів пізнання склали спеціально-наукові методи: техніко-догматичний, який дозволив обґрунтувати та сформулювати дефініції досліджуваних загальнотеоретичних категорій (підрозділи 2.1., 3.1, 3.3., 3.4., 4.1., 4.3., 5.1-5.5.); компаративістський, за допомогою якого було з'ясовано спільні риси та відмінності у механізмах імплементації постанов ЄСПЛ в Україні та окремих державах-учасницях Конвенції (Федеративній Республіці Німеччини, Чеській Республіці, Французькій Республіці) (підрозділ 4.2); правового

моделювання, що забезпечив підготовку пропозицій для вдосконалення національного законодавства з питань імплементації постанов ЄСПЛ в правовій системі нашої держави (підрозділи 2.2., 3.1, 4.3., 5.4., 5.5); за допомогою спеціально-юридичного та герменевтичного методів пізнання було розкрито зміст нормативно-правових приписів, закріплених в Конвенції та чинних нормативно-правових актах, ухвалених органами державної влади з метою утвердження конвенційного правопорядку в Україні (підрозділи 3.1., 4.2).

Емпіричну основу дослідження склали: постанови ЄСПЛ, ухвалені як проти України, так і інших держав-учасниць Конвенції; рішення Комітету Міністрів Ради Європи щодо імплементації постанов Страсбурзького суду в національний правопорядок України; статистичні дані Міністерства юстиції України; звіти про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ; щорічні звіти Суду Ради Європи; аналітичні та тіньові звіти громадських організацій, присвячені застосуванню практики Страсбурзького суду та стану виконання його рішень в Україні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній правничій науці комплексним загальнотеоретичним дослідженням, у якому висвітлено феномен практики Європейського Суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні. В результаті здійснення наукової розвідки одержано нові теоретичні положення, що зумовлюють наукову новизну, зокрема:

вперше:

– обґрунтовано авторський підхід до розуміння структури практики ЄСПЛ як сумативного утворення, структуру якого складають діяльність Страсбурзького суду, що відображає цей феномен у динаміці, а також результати такої діяльності (рішення ЄСПЛ) та накопичений правовий досвід Суду Ради Європи (статичні елементи);

– аргументовано тезу про необхідність корегування документально оформленого в ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» судження суб'єкта законотворчості про джерело об'єктивного

права не як Конвенцію взяту в єдності з практикою ЄСПЛ, а як Конвенцію взяту в єдності з правовими позиціями, сформульованими в рішеннях Суду Ради Європи;

– сформульовано дефініцію поняття окрема думка судді ЄСПЛ, під якою пропонується розуміти елемент практики Суду Ради Європи, що являє собою факультативний юридичний документ до ухваленого ЄСПЛ рішення по суті справи, в якому суддя або декілька суддів на основі попередньо здобутих правових знань і власного професійного досвіду висловлюють особисту правову позицію з приводу питань, що розглядалися Страсбурзьким судом, і наводять юридичні аргументи, які, на їх погляд, не дозволяють повністю або частково погодитися зі сформульованою Судом Ради Європи правовою позицією та ухваленими на її основі приписами індивідуального характеру чи, навпаки, слугують додатковим доказом на підтримку ухваленого ЄСПЛ рішення;

– обґрунтовано авторське визначення поняття механізм імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі України як сукупності юридичних засобів і способів, що використовуються, та заходів, які вживаються державою на виконання взятих на себе конвенційних зобов'язань з метою відшкодування завданої скаржникові матеріальної та/або моральної шкоди, відновлення його порушеного конвенційного права (а за можливості і попереднього правового стану), а також запобігання у майбутньому порушенню можливостей людини, гарантованих Конвенцією;

– з'ясовано структуру механізму імплементації постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі, складовими якої є: нормативна, інституційна, функціональна, комунікативна й ідеологічна підсистеми;

– запропоновано авторські судження, що розкривають зміст понять заходи індивідуального характеру та заходи загального характеру в аспекті імплементації постанов Суду Ради Європи в національній правовій системі;

– розкрито зміст категорії вплив практики Страсбурзького суду на юридичну діяльність в Україні – це дія рішень Страсбурзького суду на правосвідомість і поведінку право-дієздатних суб'єктів, передусім осіб, які на професійній основі здійснюють освітньо-наукову, правотворчу,

правоінтерпретаційну, правозастосовну та правозахисну діяльність, що виявляється в їх поінформованості про актуальні правові позиції ЄСПЛ, формуванні на цій основі як поглядів на зміст і обсяг конвенційних прав людини та її основоположних свобод, так і правових настанов про необхідність обов'язкового урахування результатів правороз'яснювальної та правозастосовної діяльності Суду Ради Європи у власній практичній діяльності з метою утвердження конвенційного правопорядку в нашій державі;

- обґрунтовано тезу про багатоаспектність впливу практики Суду Ради Європи, що знаходить свій вияв у інформаційно-психологічній, соціально-правовій, охоронній та регулятивній дії;

- сформульовано дефініції понять, що відображають вплив практики Страсбурзького суду на теоретичну та практичну юридичну діяльність в Україні, а саме: а) вплив практики ЄСПЛ на юридичну науку; б) вплив практики Суду Ради Європи на юридичну освіту; в) вплив практики ЄСПЛ на правотворчість в Україні; г) вплив практики Страсбурзького суду на офіційну правоінтерпретаційну діяльність в Україні; д) вплив практики Суду Ради Європи на правозастосування.

удосконалено:

- підхід до визначення структури методології пізнання практики ЄСПЛ та її впливу на юридичну діяльність в Україні, що збагачує її такими необхідними елементами як наукові парадигми та теорії;

- дефініцію категорії практика Страсбурзького суду;

- підхід до розуміння прецедентності практики Суду Ради Європи;

- класифікацію правових актів ЄСПЛ, що доповнена новими підходами.

дістали подальшого розвитку:

- теоретичні положення про юридичну природу рішень Страсбурзького суду, як видового поняття, що відображає такі результати волевиявлення Суду Ради Європи: а) ухвали (decisions); б) постанови (judgments); в) консультативні висновки (advisory opinions);

- положення про дуальну природу постанов (judgments) Суду Ради

Європи як рішень, що ухвалюються по суті справи;

– ідеї про правові позиції Страсбурзького суду як результат його правоінтерпретаційної діяльності, що одночасно виступають джерелом пізнання Конвенції та джерелом правового впливу конвенційних принципів і норм на свідомість та поведінку суб'єктів правовідносин;

– положення про функції постанов Страсбурзького суду як основні напрями впливу результатів волевиявлення ЄСПЛ на свідомість і поведінку суб'єктів юридичної діяльності в Україні, основними з яких є: інформаційна; відображення правових позицій Суду Ради Європи; сигналізаційна; стимулююча; правового виховання; регулятивна; охоронна;

– судження про видову диференціацію заходів індивідуального та загального характеру, що вживаються державою-відповідачем на виконання рішення ЄСПЛ, ухваленого по суті справи, декларації про дружнє врегулювання спору, односторонньої декларації уряду.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення та висновки, отримані у результаті дослідження, можуть бути використані:

– у *правотворчості* – при проектуванні нормативно-правових актів з питань гармонізації національного законодавства з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод в її тлумаченні Судом Ради Європи (лист Комітету Верховної Ради України з питань правової політики від 15 жовтня 2020 р. № 1/5407);

– у *науково-дослідній роботі* – для подальшого дослідження правового феномену практики Європейського Суду з прав людини, а також її впливу на стан дотримання конвенційних прав і свобод людини в Україні (акт впровадження у наукову діяльність Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ від 02 червня 2020 р.);

– у *освітньому процесі* – при викладанні у закладах вищої освіти, що здійснюють підготовку фахівців за спеціальностями «Право» та «Правоохоронна діяльність», навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Міжнародний захист прав людини», «Захист прав людини в правоохоронній

діяльності», «Міжнародне право», «Правозастосування», «Практика Європейського суду з прав людини», а також при підготовці відповідних розділів підручників, навчальних посібників із вище згаданих навчальних дисциплін (акт впровадження в освітній процес Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ від 02 червня 2020 р.);

– у *правозастосуванні* – при ухваленні суб'єктами владних повноважень рішень індивідуального характеру з урахуванням правових позицій Страсбурзького суду (акт впровадження у діяльність Полтавської обласної державної адміністрації від 25 червня 2020 р.; акт впровадження в діяльність Південно-Східного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Дніпро) від 16 жовтня 2020 р. № 2).

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження феномену практики Суду ради Європи та її впливу на юридичну діяльність в Україні обговорювались на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, де була виконана дисертація.

Основні положення і висновки дисертаційного дослідження оприлюднено на таких міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах: «Актуальні проблеми протидії правопорушенням і злочинам у сфері громадської безпеки» (м. Дніпропетровськ, 19 жовтня 2012 р.); «Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові підходи дослідження» (м. Харків, 23 жовтня 2012 р.); «Міжнародні стандарти у галузі прав людини: реалії та перспективи українського законодавства» (м. Дніпропетровськ, 10 грудня 2012 р.); «Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки» (м. Дніпропетровськ, 19-20 вересня 2013 р.); «Актуальні проблеми юридичної науки в контексті розвитку громадянського суспільства» (м. Дніпропетровськ, 29 квітня 2014 р.); «Права людини: аксіологічний, онтологічний та гносеологічний виміри» (м. Дніпропетровськ, 9 грудня 2015 р.); «Право як регулятор суспільних відносин: історія, теорія, практика» (м. Київ, 18-19 квітня 2016 р.); «Права людини: аксіологічний,

онтологічний та гносеологічний виміри» (м. Дніпро, 7 грудня 2016 р.); «Від громадянського суспільства – до правової держави. Конституційне реформування в Україні: сучасні виклики та тенденції» (м. Харків, 21 квітня 2017 р.); «Захист прав людини і основоположних свобод як життєво важлива основа всеохоплюючої безпеки Європі» (м. Дніпро, 7 грудня 2017 р.); «Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення» (м. Дніпро, 30-31 березня 2018 р.); «Від громадянського суспільства – до правової держави. Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри» (м. Харків, 20 квітня 2018 р.); «Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів» (м. Кривий Ріг, 17 травня 2018 р.); «Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи» (м. Київ, 13 червня 2018 р.); «Права і свободи людини та їх забезпечення в умовах несвободи» (м. Чернігів, 01 листопада 2018 р.); «Проблемы правового регулирования общественных отношений: теория законодательство, практика» (г. Брест, 23-24 ноября 2018 г.); «Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство» (м. Київ, 17 грудня 2018 р.); «Соціально-гуманітарні виміри правової держави: еволюційна парадигма» (м. Дніпро, 28 березня 2019 р.); «Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи» (м. Одеса, 27 вересня 2019 р.); «Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні» (м. Запоріжжя, 25-26 жовтня 2019 р.).

Публікації. Результати дослідження відображені у 53 публікаціях, у тому числі 1 монографії, 27 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях України, 5 статтях – у наукових періодичних виданнях інших держав, а також 20 тезах доповідей на конференціях, семінарах, круглих столах.

Структура дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів, що включають в себе сімнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (640 найменувань), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 517 сторінок, із яких 392 – основний текст. Додатки розміщено на 38 сторінках.

РОЗДІЛ I.
СТАН І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАКТИКИ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ
ТА ЇЇ ВПЛИВУ НА ЮРИДИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

1.1. Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні як предмет наукових розвідок

Сучасний стан розвитку національної правової доктрини свідчить про актуалізацію та активізацію наукових пошуків, присвячених різним аспектам Страсбурзького правозахисного механізму. Така наукова ситуація обумовлена різними чинниками, а саме: 1) визнанням практики ЄСПЛ поряд з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод джерелом права на законодавчому рівні; 2) складністю юридичної природи рішень Суду Ради Європи і, як наслідок, неоднозначністю підходів до пояснення цього явища правової дійсності; 3) визначенням порядку виконання рішень Страсбурзького суду окремим законом; 4) організаційно-правовими засадами діяльності та повноваженнями ЄСПЛ, що визначені Конвенцією, а також Регламентом Страсбурзького суду; 5) особливим порядком звернення до цієї міжнародної правозахисної інституції та кількістю скарг до неї у зв'язку з порушенням конвенційних норм Українською державою.

Висвітлюючи існуючий стан наукових досліджень практики ЄСПЛ та її впливу на юридичну діяльність, вважаємо методологічно коректним підхід, за якого результати наукової діяльності вчених з цієї тематики слід проаналізувати з урахуванням вищезгаданих чинників, віддаючи перевагу ґрунтовним (дисертаційним та монографічним) науковим працям.

Зауважимо, що одним з існуючих напрямків у рамках окресленого предмета наукового дослідження є організаційні та правові засади діяльності Європейського суду з прав людини.

Зокрема, в роботі Д.М. Супрун детально досліджено питання організаційної побудови ЄСПЛ, проаналізовано правові засади компетенції Страсбурзького суду, з'ясовано основні властивості та стадії процедури розгляду індивідуальних заяв. З погляду правника, вдосконалення структурної побудови ЄСПЛ може здійснюватися через радикальний перегляд уявлення про місце та роль Суду у системі органів Ради Європи та в загальному міжнародно-правовому контексті. Результатом цього має стати або надання Суду окремого статусу в рамках Ради Європи з відповідним перерозподілом людських та бюджетних ресурсів або відокремлення Суду в окрему міжнародну інституцію з незалежним статусом та бюджетом [539, с. 13-15].

Однак позиція автора про необхідність зміни правового статусу Страсбурзького суду має і своїх опонентів. Так, наприклад, Д.О. Дика вважає, що існуюча залежність ЄСПЛ від Ради Європи не створює складнощів у роботі Міжнародного суду, навпаки – близькість ідей та цінностей щодо захисту прав людини є суттєвим об'єднуювальним чинником вказаних європейських інституцій, а поєднання юридичних та політичних важелів впливу на держав-порушниць Конвенції варто розглядати як додатковий гарантійний механізм. На думку вченої, сьогодні єдиною серйозною проблемою у функціонуванні ЄСПЛ є невпинне збільшення скарг, тому з метою покращення організаційно-правових засад функціонування ЄСПЛ доцільно удвічі збільшити його суддівський корпус, щоб кількість суддів становила подвійну чисельність Високих договірних держав [89, с. 147].

Питання структури та складу ЄСПЛ, притаманні йому процедури, а також правові акти, що регламентують діяльність Суду Ради Європи, були предметом дослідження В.А. Капустинського. Аналізуючи різні редакції Регламенту, правник акцентує, що його постійні зміни свідчать про швидке реагування Ради Європи і Суду на постійні політичні та соціально-економічні зміни, які відбуваються в Європі, про перманентність процесу вдосконалення системи захисту прав людини, що застосовується цим органом Ради Європи [185, с. 12-13].

Проблеми функціонування, досвід організації та особливості діяльності Страсбурзького суду також стали предметом монографічного дослідження авторського колективу вчених Національного університету «Одеська юридична академія». Авторами видання, серед яких С.В. Ківалов, О.К. Вишняков, Т.О. Анцупова, здійснено аналіз як теоретичних, так і практичних питань, пов'язаних з матеріально-правовою та процесуальною складовою діяльності ЄСПЛ [616].

Склад, процедура та організаційна структура ЄСПЛ висвітлювалися і в дослідженні О.В. Сердюка та деяких інших правників [548, с. 30-34].

На окрему увагу заслуговують наукові праці вчених, які в своїх роботах приділили увагу юридичній природі рішень та практики Страсбурзького суду, висновки про які характеризуються полісемічністю.

Так, як наголошує у своїй роботі Е.В. Шишкіна, правовим інструментарієм, який застосовує Європейський суд для впровадження концепції заборони неналежного поведіння з людиною, є його рішення, які за своєю природою можуть бути або юридично-теоретичними, або правозастосовними. Вони виступають у зовнішній (акт-форма) та внутрішній (зміст) формі [599, с. 15-16]. У свою чергу, В.П. Кононенко доходить висновку, що рішення ЄСПЛ є прецедентами тлумачення Європейської конвенції 1950 року, з чого випливає, що ці рішення є джерелом тлумачення останньої [214, с. 17]. Як акти тлумачення-роз'яснення розглядає рішення ЄСПЛ і С.Є. Федик [566, с. 17].

На думку Т.І. Дудаш, рішення ЄСПЛ слід розглядати як правотлумачний, а точніше правоконкретизаційний прецедент, а саме як правозастосовний акт, в якому через правила розуміння змісту конкретизуються норми Конвенції і який має прецедентний характер для самого Суду та правотворче значення для правових систем держав-учасниць Конвенції [96, с. 129]. Схожу позицію висловлює і У.З. Коруц, яка наголошує, що до основних особливостей юридичної природи рішень ЄСПЛ слід відносити правоінтерпретаційний, правоконкретизаційний (завдяки положенню рішень здійснюється тлумачення

норм Конвенції, а також конкретизація окремих положень), правозастосовний, правотворчий характер, що підтверджується впливом на правові системи держав-учасниць Конвенції [222, с. 13].

У роботі Д.Ю. Хорошковської відстоюється позиція, що рішення Страсбурзького суду необхідно розцінювати як судові прецеденти, які мають обов'язкову силу для українських судів та інших правозастосовувачів в контексті тлумачення Європейської конвенції, а також протоколів до неї [577, с. 17].

Ідея подвійного нормативного характеру рішень ЄСПЛ обґрунтовується у праці О.М. Ярошенко. З погляду вченого, якщо Суд при вирішенні справи дійде висновку, що певні приписи трудового законодавства України суперечать нормам Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини, суди до внесення відповідних змін до національного трудового законодавства в аналогічних ситуаціях повинні керуватися рішенням цього Суду. Автором з'ясовано, що прецедентне право ЄСПЛ утверджує пріоритет названої Конвенції над національними конституціями: цілі цього міжнародного акта можуть бути досягнуті, якщо він буде мати вищу юридичну силу над будь-якою нормою національного закону, у тому числі й над національною Конституцією [607, с. 7].

Схожу позицію відстоює і В.П. Паліюк, який зазначає, що, оскільки Україна є членом Ради Європи, принципи і норми Європейського Співтовариства (положення Конвенції та рішення Суду) в ієрархії джерел національного права займають найвище місце. За юридичною силою вони мають верховенство навіть над Основним Законом нашої держави [310, с. 14].

На обов'язковому характері прецедентів ЄСПЛ для судів загальної юрисдикції наголошує і М.В. Мазур. Однак, з погляду правника, вітчизняний суд може відмовитися від їхнього застосування у випадку, якщо: 1) національне законодавство встановлює вищі стандарти прав і свобод людини, ніж відповідний прецедент ЄСПЛ; 2) є потреба відокремитися від прецеденту ЄСПЛ через розумну відмінність у фактах справ [261, с. 11].

Дещо іншу позицію з цього приводу висловлює К.В. Андріанов, який вказує, що рішення ЄСПЛ, в тому числі й у справах, де дана держава виступає як відповідач, не має характеру обов'язкового прецеденту для органів всіх гілок влади даної або інших держав-учасниць [11, с. 10-11].

Прихильником такої ідеї є і С.І. Палешник, який наголошує, що рішення Суду здебільшого мають обов'язковий характер лише для нього самого, тому стверджувати, що вони є джерелом права для вітчизняного законодавства є не зовсім доцільно, оскільки ЄСПЛ не творить право. Таким чином, буде доречним указувати на те, що його рішення виступають джерелом тлумачення тільки для Європейської конвенції з прав людини та є правозастосовними актами, які поєднують у собі й певні властивості актів правоінтерпретаційних, а тому вони займають проміжне становище між прецедентами системи загального права та правозастосовною практикою, що існує в системі романо-германського права [308, с. 152].

Долучаючись до дискусії з приводу юридичної природи рішень ЄСПЛ, С.П. Головатий наголошує, що хибними є погляди вітчизняних авторів стосовно того, що діяльність Страсбурзького суду «ґрунтується на доктрині судового прецеденту (*stare decisis*)» або що Суд «із самого початку став на позицію доктрини судового прецеденту», а напрацьовані Судом рішення слід сприймати як «прецедентне право» тощо. Аналіз доводить, що Суд поклав в основу своєї діяльності зовсім іншу, ним же висунуту доктрину – еволютивного тлумачення, за якої Конвенція є «динамічним і живим інструментом» [69, с. 355].

В аспекті досліджуваної проблематики актуальною видається і позиція Є.В. Попко, що рішення ЄСПЛ як окремий вид правових актів Ради Європи є формою та джерелом лише системи права Ради Європи та джерелом її прецедентного права (*case law*) [325, с. 17].

Значну наукову цінність у контексті предмета нашого дослідження становлять роботи, що були підготовлені науковими співробітниками Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного

будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України.

З погляду її провідних фахівців, а саме П.М. Рабіновича та Н.М. Радановича, правова природа рішень Європейського суду розкривається через їх відмінності від рішень національних судів. По-перше, рішення ЄСПЛ завжди звернені до держави як до суб'єкта і національного, і міжнародного прав. По-друге, рішення Страсбурзького суду, на відміну від актів національних судових органів, містять тлумачення-роз'яснення, які потім функціонують як складові механізму правового регулювання, не вичерпуючись разовим виконанням рішення, а отже набувають загального прецедентного характеру. По-третє, означене рішення, на відміну від акта національного суду, є актом казуального офіційного тлумачення та актом правозастосування щодо конкретної держави і водночас актом загального неофіційного тлумачення стосовно інших держав. На думку правників, перелічені відмінності вказують на певну специфіку рішень Суду як зразків прецедентного права [399, с. 148-152].

У науковій площині досі тривають дискусії і щодо розуміння сутності категорії «практика ЄСПЛ» та доцільності її визнання джерелом права.

Так, наприклад, з позиції О.В. Соловйова, практику ЄСПЛ як джерело права в Україні складають, по-перше, лише правоположення, які відтворені у мотиваційних частинах принаймні двох рішень Страсбурзького суду в аналогічних справах. По-друге, таку практику Суду Ради Європи уособлюють не всі правоположення, сформульовані ним при мотивації своїх рішень, а лише ті з них, які або конкретизують існуючі абстрактні приписи Конвенції, або ж заповнюють прогалини у правовому регулюванні, що здійснюється цими приписами [524, с. 13].

На переконання О.О. Кочури, під практикою ЄСПЛ як джерела права слід розуміти частину правового досвіду і результатів діяльності ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини, що виражається в їх офіційних актах (рішеннях, постановах, ухвалах), які набрали чинність та містять важливі й

актуальні правові позиції обов'язкового чи переконливого характеру щодо прав і свобод людини і громадянина [226, с. 15].

Вченими Харківської школи міжнародного права, серед яких О.В. Сердюк, Ю.В. Щокін та І.В. Яковюк, наголошується і на тому, що розуміння поняття «практика ЄСПЛ» залежить від контексту його застосування. У широкому сенсі його зміст може охоплювати будь-яку багатоаспектну діяльність Суду щодо розгляду численних скарг. У вузькому – це певний уривок мотивувальної частини рішення ЄСПЛ, в якому міститься загальне тлумачення відповідної норми Конвенції щодо її застосування до врегулювання спірних правовідносин за конкретною справою. У цьому сенсі, на думку правників, більш вдалим можна вважати вислів «правова позиція» [548, с. 18].

Особливий внесок в дослідження юридичної природи практики ЄСПЛ в загальнотеоретичній площині зроблено видатним професором та академіком НАПрН України П.М. Рабіновичем, яким підготовлено низку наукових праць, серед яких: «Знання практики ЄСПЛ як передумова ефективного використання механізму їх захисту в Україні»; «Феномен права в інтерпретації Страсбурзького суду (до 50-річчя Європейського суду з прав людини)»; «Діалектичний підхід у практиці Європейського суду з прав людини»; «Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти)»; «Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурзького Суду)» та багато інших.

Не менш важливе значення мають роботи, в яких висвітлювалися питання звернення до ЄСПЛ. Їх дослідження є необхідним, зважаючи на те, що вони (звернення), а точніше їх кількість, є показником ефективності діяльності органів державної влади щодо виконання Україною міжнародних зобов'язань перед Радою Європи у сфері прав людини.

Однією із перших комплексних праць у цьому напрямку стала робота Л.М. Липачової, присвячена дослідженню конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до ЄСПЛ, а також механізму його реалізації індивідуальними та колективними суб'єктами в

Україні [252]. Важливе значення з цього питання має наукове видання за загальною редакцією В.В. Лутковської, що торкається порядку звернення громадян України за захистом до ЄСПЛ та подання заяв до нього, характеристики процесу розгляду справ, розгляду статей Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, скарги на порушення яких є найпоширенішими [102].

Особливості звернення громадян та неурядових організацій до ЄСПЛ висвітлено у роботі І.В. Дмитриченка. Автором розроблено рекомендації щодо підготовки індивідуальних заяв до цієї міжнародної судової установи, висвітлено порядок звернення до ЄСПЛ, визначено суб'єкти подання індивідуальної заяви [92]. Дослідженню міжнародно-правової регламентації, практики реалізації та тенденцій розвитку звернення до ЄСПЛ в контексті здійснення права на доступ до правосуддя присвячено працю Н.І. Севастьянкової [490].

Значну увагу суб'єктам звернення та порядку подання скарги до Суду Ради Європи приділено у роботі М.В. Мазура, С.Р. Тагієва, А.С. Беніцького та В.В. Кострицького. Правниками виокремлено різні категорії заявників до ЄСПЛ, охарактеризовано поняття «жертва», визначено гарантії практичного здійснення права на звернення до Страсбурзького Суду, охарактеризовано привілеї та імунітети осіб, які беруть участь у процесі. Вченими також висвітлено основні правила подання скарги до ЄСПЛ, розглянуто критерії прийнятності заяв, з'ясовано питання надання безкоштовної правової допомоги заявникам [553, с. 80-95].

Процедуру звернення громадян України до ЄСПЛ висвітлено і у монографічній праці авторського колективу у складі: В.М. Бесчастного, О.В. Філонова, В.М. Субботіна та А.М. Тітова [25]. Поряд з цим вченими визначено основні цілі і завдання Суду Ради Європи як міжнародного інституту захисту прав людини.

Серед наявних наукових праць, що складають наступну групу робіт, слід виокремити ті, безпосереднім предметом дослідження яких стала діяльність

ЄСПЛ щодо реалізації власних повноважень (юрисдикція Суду Ради Європи). Вважаємо цей напрямок дослідження одним із ключових, зважаючи на те, що розуміння правової природи діяльності Страсбурзького суду дозволяє сформулювати об'єктивне уявлення і про юридичну природу її результатів (рішень Суду).

Юрисдикція ЄСПЛ, як зауважує О.В. Базов, поширюється як безпосередньо на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та Протоколів до неї, а також надання консультативних висновків з правових питань, так і на забезпечення реалізації таких фундаментальних принципів права Ради Європи, як верховенство права та здійснення прав людини і основоположних свобод [16, с. 17]. З погляду І.Ю. Дір, ЄСПЛ має чотири аспекти юрисдикції: предметну юрисдикцію (*ratione materiae*), юрисдикцію за колом суб'єктів (*ratione personae*), територіальну юрисдикцію (*ratione loci*) та юрисдикцію у часі (*ratione temporis*). Як міждержавні справи, так і індивідуальні заяви мають відповідати умовам всіх видів юрисдикції [91, с. 16].

Як наголошує вже згаданий дослідник О.В. Базов, ЄСПЛ при здійсненні тлумачення положень Конвенції не виконує правотворчу функцію, оскільки такі повноваження не визначені для нього Конвенцією. Суд лише інтерпретує положення Конвенції, повністю підпорядковуючи свою правотлумачну діяльність змісту ЄКПЛ [16, с. 18]. Подібну позицію в своїй роботі висловлює і вчений У.З. Коруц, яка зазначає, що ЄСПЛ не створює правові норми, а застосовує ті, які вже містяться в Конвенції про захист прав людини та Протоколах до неї [222, с. 18].

Дещо іншу позицію з цього приводу висловлює С.В. Шевчук, який зауважує, що акти Європейського суду з прав людини мають нормативні прояви. Крім того, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» від 23 лютого 2006 року визнає, що практика Суду є джерелом права в Україні. В актах КСУ вже містяться посилання на Конвенцію та на рішення ЄСПЛ, що є, по суті, визнанням їх нормативного змісту. Така ж практика складається у судах загальної юрисдикції [592, с. 25].

Підтримують таку ідею й інші правники. Серед них Д.М. Супрун, який зазначає, що визнання нормативного характеру юриспруденції ЄСПЛ є, з одного боку, необхідною умовою існування європейської системи захисту прав людини, а з іншого – важливим чинником розвитку сучасного міжнародного права [539, с. 16-17], та В.А. Капустинський, який відстоює ідею нормотворчої діяльності ЄСПЛ у контексті формування національних правозахисних систем та наголошує на важливості застосування судового прецеденту Європейського суду як одного із основних джерел національного права та необхідність використання його при прийнятті судових рішень національними судами [185, с. 14].

В аспекті питання, що розглядається, актуальними видаються висновки К.О. Клименко, який встановив чотири основні прояви нормативності юриспруденції Європейського Суду, а саме: 1) нормативність, прямо посилена Конвенцією: тлумачення таких норм національними судовими інстанціями не повинно обмежувати сферу застосування самої норми та має здійснюватись у чіткій відповідності до правил юриспруденції Суду; 2) нормативність, посилена Судом непрямым чином: постійна юриспруденція Суду (правила юриспруденції, нормативність яких має обов'язковий характер стосовно їх змісту та застосування); 3) м'яка чи змінна нормативність юриспруденції Суду: носить характер обов'язкового змісту, але необов'язкового застосування; 4) нормативність юриспруденції Суду стосовно держави-відповідача та стосовно третіх держав [202, с. 10].

Особливості тлумачення юридичних норм Страсбурзьким судом досліджено у праці П.М. Рабіновича та С.Є. Федика. Вченими обстоюється позиція про те, що головною метою Конвенції є пошук справедливого балансу між інтересами суспільства та окремого індивіда. Саме для досягнення цієї мети і здійснюється тлумачення (за певними способами та за «обсягом») конвенційних норм стосовно прав і свобод людини [400, с. 135-137].

Принципи, способи та методи правотлумачної діяльності ЄСПЛ ґрунтовно висвітлювалися у роботах й інших вчених. Так, наприклад, в роботі Т.І. Дудаш

наголошено, що до основних способів тлумачення, які застосовує Страсбурзький Суд, слід віднести: лінгвістичне (граматичне, мовне, філологічне), історичне та системне [96, с. 143]. У свою чергу, О.В. Сердюк пропонує до базових принципів (методів) тлумачення включити: «принцип автономного тлумачення понять», «принцип еволюційного (динамічного) тлумачення», «принцип європейського консенсусу», «принцип розсуду держави», «принцип ефективного тлумачення» [548, с. 41].

Натомість О.Я. Трагнюк зауважує, що для досягнення основної мети Конвенції ЄСПЛ використовує різні методи тлумачення, а саме: буквальний, історичний, телеологічний і, як його прояв, еволюційний метод, а також метод автономного тлумачення. З погляду правника особливу роль відіграють ті принципи тлумачення, які характеризують особливу систему захисту прав людини (створену за Європейською конвенцією з прав людини 1950 р.): принцип субсидіарності, пропорційності, принцип судового прецеденту, принцип «меж розсуду» та інші [558, с. 12, 14].

Доктрини, розвинуті ЄСПЛ у результаті тлумачення конвенційних норм, досліджено у праці І.Ю. Кретової. З погляду вченої, в європейському праві відсутній уніфікований нормативний акт, який визначає систему принципів тлумачення та застосування Конвенції, однак такі принципи вироблені Страсбурзьким судом та викладені у його рішеннях у конкретних справах. Серед них вирізняються підходи (концепти), що завдяки своєму розвитку Судом Ради Європи та провідними правознавцями відповідають всім властивостям правових доктрин (передусім, динамічне (еволюційне) тлумачення Конвенції, доктрини «свободи розсуду» держави, «автономних понять» та «четвертої інстанції») [230, с. 191].

У той же час, як наголошує С.Т. Мішуровська, ЄСПЛ, вирішуючи справи, пов'язані із встановленням правообмежень, застосовує так звану доктрину меж оцінювання, яка виходить, зокрема, з необхідності забезпечити баланс між суверенітетом держав – членів Ради Європи та їх зобов'язаннями згідно з Конвенцією, враховує різноманітність політичних, економічних, культурних,

соціальних та інших ситуацій суспільного життя в цих державах [279, с. 12].

Теоретико-правові засади автономності тлумачення ЄСПЛ висвітлено у науковій роботі С.П. Матвєєвої. Дослідницею визначено поняття й ознаки автономності тлумачення, обґрунтовано приналежність автономності тлумачення до групи принципів тлумачення Конвенції, визначено підстави, ситуації та умови застосування принципу автономності тлумачення [271].

Не менш важливе значення мають дослідження, в яких вченими приділялася увага впливу практики ЄСПЛ на юридичну доктрину та практику застосування норм в різних галузях національного права.

З погляду С.П. Головатого, саме ЄСПЛ належить роль творця сучасної основи нормативного тлумачення змісту принципу верховенства права. Практика Суду, як зауважує правник, достеменно доводить, що спроба дати чітке і вичерпне визначення поняття «верховенство права» у світлі положень Конвенції неодмінно приречена на невдачу, позаяк сама Конвенція – це «живий документ». Будь-який інший шлях, аніж тлумачення цього поняття Судом Ради Європи для цілей забезпечення дотримання Конвенції, є не тільки марною справою, а й небезпечним заняттям. Ця загальноєвропейська установа пішла шляхом виявлення тих важливих моментів (елементів), які становлять саму сутність верховенства права, а не шляхом спроби сформулювати конкретне і вичерпне визначення цього поняття [70, с. 26-27].

Вплив практики ЄСПЛ на уніфікацію норм права з прав людини в умовах європейської інтеграції висвітлено у праці В.Є. Селезньова. На думку вченого, здатність рішень ЄСПЛ, прийнятих відповідно до положень Конвенції, до уніфікації норм права з прав людини проявляється в процесі формування загальноєвропейських стандартів з прав людини. Вони також виступають в якості нормативного мінімуму, якому зобов'язані слідувати держави. Як наголошує вчений, положення, терміни, поняття, які містяться у нормах рішень Страсбурзького суду, не можуть тлумачитися на основі внутрішнього права [491, с. 13].

Імплементація рішень ЄСПЛ у кримінальне процесуальне законодавство України досліджувалася в роботі С.Ю. Бутенко. З погляду авторки, це комплексна організаційно-правова діяльність держави, метою якої є виконання Україною міжнародного зобов'язання перед Радою Європи щодо забезпечення відповідності кримінально-процесуального законодавства держави Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод в її тлумаченні Страсбурзьким судом [39, с. 14].

Вагомий внесок у дослідження прецедентної практики ЄСПЛ та її значення в удосконаленні кримінально-процесуального законодавства України здійснив В.Г. Уваров. У підготовленій монографічній праці вченим з'ясовано сутність практики ЄСПЛ як джерела кримінально-процесуального права, порядок застосування прецедентної практики ЄСПЛ задля розвитку системи та змісту принципів кримінального судочинства, особливості реалізації практики ЄСПЛ та міжнародно-правових норм, що регламентують права учасників процесу, особливості реалізації європейських стандартів при удосконаленні інститутів слідчих дій, можливості застосування практики ЄСПЛ та норм міжнародно-правових актів при реформуванні запобіжних заходів [562].

Своє бачення на судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права детально виклав Д.В. Кухнюк, у роботі якого визначено поняття та ознаки системи джерел кримінально-процесуального права України, обґрунтовано необхідність визнання судового прецеденту джерелом кримінально-процесуального права, запропоновано механізм його дії [240].

Вплив правотлумачної практики ЄСПЛ на правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права досліджено у працях О.В. Капліної. Авторкою пропонується запровадити комплекс заходів, спрямованих на обізнаність суддів з практикою Суду Ради Європи та удосконалення чинного законодавства щодо можливості використання суддями правових позицій Страсбурзького Суду та необхідності перегляду вироків національних судів в порядку виключного провадження з підстав констатації ЄСПЛ порушень прав людини при провадженні у кримінальній справі [183, с. 17-18; 184, с. 137-138].

Строки у кримінальному процесі України в контексті європейських стандартів стали предметом дослідження С.О. Заїки. Вченим зазначається, що застосування європейських стандартів, які містяться в міжнародно-правових документах в галузі здійснення судочинства взагалі і щодо строків у кримінальному процесі зокрема, передбачає наявність розуміння і знання їх положень та правильне застосування практики ЄСПЛ [167, с. 10].

Окрема увага науковців була зосереджена на принципах кримінального провадження у світлі практики ЄСПЛ. Так, у монографічному дослідженні авторського колективу у складі О.П. Кучинської, Т.І. Фулей, Р.В. Баранніка з урахуванням практики діяльності ЄСПЛ розглядається процес формування та розвитку загальноновизнаних міжнародних стандартів у галузі прав людини, комплексно досліджено правові питання імплементації загальноновизнаних міжнародних стандартів та принципів кримінального провадження в галузі прав людини у вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство [241].

Одному із ключових принципів кримінального процесу, а саме презумпції невинуватості, що досліджувався з урахуванням практики ЄСПЛ, присвячена робота Г.Ю. Юдківської. Вченою з'ясовано виникнення та розвиток цього принципу, сфера його застосування, зміст і обсяг його гарантій, їх функціональне призначення на різних стадіях кримінального провадження, а також сформульовано рекомендації з удосконалення законодавства та приведення його у відповідність до практики ЄСПЛ і міжнародних стандартів справедливого судочинства [603, с. 18].

Виникнення та розвиток інституту угоди про визнання вини в прецедентах ЄСПЛ досліджено у праці П.В. Пушкаря. Як зауважує правник, практика Страсбурзького Суду стосовно кримінальних справ, вирішених на основі угоди про визнання вини, свідчить, що Суд Ради Європи не відкидає практику застосування угоди про визнання вини, а лише вказує, чи допущено при цьому порушення права особи на справедливий судовий розгляд [392, с. 12].

Особливості впливу рішень ЄСПЛ на правозастосовну практику адміністративних судів стали одним із аспектів дослідження К.О. Клименко.

Автором проаналізовано елементи права на справедливий судовий процес, що містяться в п. 1 ст. 6 Конвенції та окремих рішеннях Європейського суду, на підставі чого визначено найважливіші стандарти судового адміністративного процесу [202, с. 11].

Не залишилися поза увагою вчених і питання щодо реалізації практики ЄСПЛ у кримінальному праві.

Так, в роботі О.О. Сороки відстоюється позиція про те, що рішення (практику) ЄСПЛ слід віднести до форм кримінального права як галузі права і як науки. З погляду вченого, ЄСПЛ, застосовуючи норми ЄКПЛ, не створює нових норм, а надає нормам нового тлумачення і відтворює його у своєму рішенні. Таким чином, норма набуває нового значення без внесення відповідних змін до Конвенції, що забезпечує, з одного боку, стабільність, а з іншого – динаміку у питаннях врегулювання суспільних відносин [528, с. 191].

Питання гармонізації кримінального права України з практикою ЄСПЛ досліджено у праці Ю.Б. Хім'як. Вченим обґрунтовано тезу про те, що джерелом кримінального права України є правові позиції ЄСПЛ як структурна частина рішень Суду Ради Європи, та запропоновано способи їх врахування у кримінальному праві [576, с. 15-16].

Роль практики ЄСПЛ у забезпеченні ефективності захисту прав людини в кримінально-правовій сфері висвітлено у роботі С.В. Войченко. Правником досліджено деякі концептуальні засади діяльності ЄСПЛ, поняття «прецедент ЄСПЛ», особливості юрисдикції ЄСПЛ та динаміку розгляду справ Страсбурзьким судом. Основну увагу приділено аналізу справ ЄСПЛ щодо порушення прав людини у кримінально-правовій сфері [63, с. 13].

Висновок про необхідність гармонізації кримінального права України з практикою Європейського суду в частині відповідальності за порушення недоторканності житла або іншого володіння особи зроблено за результатами дослідження І.І. Присяжнюка. Такий умовивід правника зумовлений як широким тлумаченням ЄСПЛ категорії «житло», так і визначенням

Страсбурзьким судом можливих підстав для обмеження права на недоторканність житла або іншого володіння особи [348, с. 12-13].

Підстави застосування аналогії права та практики ЄСПЛ при судовому розгляді трудових спорів розкрито у роботі О.С. Боєвої. Автором наголошується, що нині є важливим застосування принципу аналогії деяких судових рішень Страсбурзького суду відповідно до вимог Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» [29, с. 15].

Серед робіт з досліджуваної проблематики слід вирізнити окрему групу наукових праць, які були присвячені питанням виконання рішень ЄСПЛ або їх імплементації в національну правову систему.

Виконанню рішень ЄСПЛ на національному рівні присвячена праця І.П. Іванця, в якій правником: досліджено принципи та зобов'язання держав, на яких базується виконання рішень ЄСПЛ; з'ясовано механізми виконання рішень Страсбурзького суду з відповідним аналізом законодавства України; описано стан виконання рішень ЄСПЛ в іноземних державах; досліджено вплив прецедентної практики Суду Ради Європи на правову систему держави та юрисдикцію національних судів [176, с. 13-14].

Проблеми адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень Страсбурзького суду в Україні окреслено в роботі О.Ю. Кайдаш. Автор обстоює тезу про те, що формами реалізації рішень ЄСПЛ в Україні є їх виконання та застосування [179, с. 15].

Основні напрямки впливу рішень ЄСПЛ на національну імплементацію Конвенції досліджено у працях П.М. Рабіновича та Н.М. Радановича. На думку вчених, перший імплементаційний напрямок зумовлено обов'язковим виконанням рішення Суду державою, щодо якої це рішення було ухвалено; другий пов'язано з можливим повторним розглядом (переглядом) справи, включаючи поновлення провадження; третій імплементаційний напрямок, а саме приведення національного законодавства у відповідність до Конвенції, дозволяє уникнути ситуації порушення Конвенції; четвертий пов'язано із застосуванням норм Конвенції національними правозастосувальними органами,

зокрема судами; п'ятим імплементаційним напрямком є тлумачення Конвенції національними суб'єктами права; шостий пов'язано з діяльністю органу конституційної юрисдикції; сьомий – стосується впливу рішень Суду на правосвідомість представників органів держави, окремих громадян [399, с. 124-139; 410, с.15-17].

На актуальності питання виконання рішень ЄСПЛ наголошує і К.О. Клименко. На їх виконання, як зауважує правник, держава-відповідач, залежно від обставин справи, зобов'язана вжити заходи «багаторівневого балансування», а саме: а) індивідуального характеру на користь заявника; б) загального характеру – на користь суспільства [202, с. 11].

Особливості та види заходів, що вживаються державою-відповідачем на виконання рішень ЄСПЛ, також були предметом дослідження Д.В. Аббакумової [548, с. 46-55], К.В. Андріанова [11, с. 12], Т.І. Дудаш [96, с. 99-108] та деяких інших вчених, що зробили значний вклад у висвітлення цієї проблематики.

Дослідження ефективності рішень ЄСПЛ в аспекті реалізації Конвенції було здійснено Л.В. Пастуховою. Під такою ефективністю пропонується розуміти ступінь їх реального впливу на виконання державами-відповідачами зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї. На думку вченої, критеріями оцінки ефективності рішень ЄСПЛ є їх цілі, а саме: 1) відновлення порушених прав людини; 2) усунення перешкод на шляху реалізації людиною своїх прав [315, с. 16-17].

В рамках дослідження відповідальності держав за порушення міжнародних зобов'язань у галузі прав людини питання щодо юридичних наслідків рішень ЄСПЛ висвітлювалися у праці Л.Г. Гусейнова. Науковець послідовно наполягає на тому, що в держав, які порушили свої зобов'язання за Конвенцією, виникають такі «повторні» зобов'язання: а) припинити протиправне діяння; б) забезпечити повне відшкодування за всі наслідки цього діяння; в) забезпечити сатисфакцію, включаючи відповідні гарантії неповторення аналогічних актів у майбутньому [82, с. 20].

Актуальні питання імплементації практики ЄСПЛ в національну правозахисну систему розглянуто і у дослідженні В.А. Капустинського. З погляду автора, слід контролювати дотримання усіх рішень ЄСПЛ і не допускати порушень із тих питань, щодо яких Судом стосовно України вже були винесені рішення. Нагальною потребою є оптимізація національної системи судового і позасудового захисту прав людини. Вбачається доцільним розробити Пенітенціарний кодекс України, який би враховував вимоги Конвенції та відповідні рішення ЄСПЛ, а також Кодекс законів про судовий захист прав і свобод людини та Судовий кодекс важливим є внесення доповнень у Кримінальний процесуальний кодекс, зокрема, щодо права на участь в кримінальному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, його представників та представників громадських організацій [185, с. 17-18].

Проблеми імплементації практики Суду Ради Європи висвітлено і в дослідженні Ю.П. Лободи. На думку правника, імплементація рішень ЄСПЛ у внутрішню правозастосовну, зокрема судову, практику може розглядатися як прояв міжетнічної взаємодії двох різних правових культур та пов'язаних з ними правових систем: вітчизняної, яка характеризується національною правовою традицією українського народу, і поліетнічної правової системи, яка формується чи вже частково сформувалася в окремих сегментах в рамках Європейського Союзу чи таких міжнародних організацій, як Рада Європи або ОБСЄ [255, с. 146-147].

Досліджуючи захист права власності в системі Ради Європи, А.А. Яковлев доходить висновку, що українські суди використовують різні схеми апелювання до «прецедентів» ЄСПЛ (по суті, їх імплементації в національний правопорядок – *авт. Завгородній В.А.*): а) звертаються до принципів Конвенції; б) звертаються до витлумаченого ЄСПЛ змісту норм Конвенції; в) роблять текстуальне посилення на конкретне рішення ЄСПЛ; г) рідше самостійно тлумачать конвенційні норми і тим створюють власне праворозуміння Конвенції; д) існують приклади так би мовити «ритуальних» звернень судів до

тексту Конвенції чи протоколів до неї, коли таке звернення взагалі є зайвим [605, с. 14].

Аналіз усього вищезазначеного дає підстави для таких висновків, що мають методологічне значення та визначають стратегію подальших напрямків наукових пошуків у межах обраного предмета дослідження:

1) період з дня набрання чинності Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод на території України до вступу в дію Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» характеризується нечисленністю комплексних монографічних досліджень практики ЄСПЛ, які проводилися переважно представниками загальнотеоретичної юридичної науки та доктрини міжнародного публічного права і торкалися в основному таких питань, як: організаційно-правові засади діяльності Страсбурзького суду; порядок звернення до цієї міжнародної правозахисної інституції; юрисдикція Суду Ради Європи загалом та особливості тлумачення конвенційних норм зокрема; існуючий контрольний механізм Конвенції; вплив діяльності ЄСПЛ на формування національних правозахисних систем [155, с. 16]. Результати цих наукових пошуків значно збагатили вітчизняну правову доктрину та стали підґрунтям для подальших наукових розвідок у цій царині;

2) функціонування вищезгаданого Закону на території України та практика його реалізації уповноваженими органами державної влади, їх посадовими і службовими особами стали тими чинниками, що породили низку проблем теоретичного та прикладного характеру. Необхідність їх осмислення та вирішення зумовила активізацію наукових пошуків представниками доктрини міжнародного публічного права й галузевих юридичних наук, а саме: конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального, цивільно-процесуального, адміністративно-процесуального та кримінально-процесуального права;

3) незважаючи на підвищений інтерес учених до проблем, пов'язаних із розумінням юридичної природи як рішень, так і практики ЄСПЛ, а також їх застосування, предметом наукового дискурсу вчених дотепер залишаються

питання щодо змісту цих понять, структури однойменних правових феноменів, прецедентності практики Суду Ради Європи, а також визнання її джерелом національного права України;

4) суттєвим недоліком сучасної правової доктрини є відсутність науково обґрунтованої концепції механізму імплементації державою рішень Страсбурзького суду в національній правовій системі, яка б через систему взаємопов'язаних ідей і наукових категорій пояснювала цей правовий феномен, розкривала його сутність, внутрішню будову та містила б характеристику структурних елементів;

5) малодослідженими у вітчизняній правничій науці залишаються і питання видової диференціації рішень ЄСПЛ, функцій постанов Суду Ради Європи, що ухвалені по суті справи та набули властивості остаточних, ролі й значення окремої думки судді Страсбурзького суду для правової доктрини й юридичної діяльності;

б) з огляду на значущість і важливість не лише для правничої науки, але й юридичної практики вимагає своєї теоретичної розробки питання багатоаспектності впливу практики ЄСПЛ як на юридичну діяльність загалом, так і на окремі її різновиди, зокрема: наукову, освітню, правотворчу, правоінтерпретаційну та правозастосовну діяльність [110, с. 30-31].

1.2. Методологія наукового дослідження практики Страсбурзького суду та її впливу на юридичну діяльність в Україні

Проведення наукового дослідження апіорі є неможливим без використання відповідного методологічного інструментарію, що в доктрині права отримав назву «методологія». Визначення належних юридичних засобів, що будуть використані в процесі досягнення дослідницької мети, є невід'ємним та важливим завданням будь-якого наукового доробку, особливо комплексного.

Як слушно з цього приводу наголошують О.Н. Ярмиш та О.М. Головка, методологічну базу дослідник обирає сам, на власний розсуд, і тільки готовий продукт його інтелектуальної праці – монографія чи дисертація – дасть можливість судити про успішність цього вибору. Позитивним, стверджують правники, є відмова від моністичного підходу до формування методологічної бази. У випадку ж використання більш ніж однієї методологічної системи, запобігти еклектизму можна, зокрема, шляхом звернення до концепції філософського діалогу [608, с. 73].

Слід зауважити, що незважаючи на достатньо тривале дослідження методології вітчизняними і зарубіжними вченими, а саме С.С. Алексєєвим, С.Д. Гусарєвим, М.С. Кельманом, Д.А. Керімовим, Ю.М. Оборотовим, О.В. Петришиним, П.М. Рабіновичем, О.Ф. Скакун, О.Д. Тихомировим, М.В. Цвіком та іншими правниками, в загальнотеоретичній юридичній науці не вироблено усталеного підходу як до розуміння поняття цього явища правової дійсності, так і до його внутрішньої побудови, що обумовлює необхідність аналізу і осмислення існуючих підходів з метою визначення найбільш прийняттого для даного дослідження [157, с. 21].

Принагідно зазначимо, що в Академічному тлумачному словнику української мови термін «методологія» розглядається у двох значеннях: 1) вчення про науковий метод пізнання й перетворення світу, його філософська, теоретична основа; 2) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання [521].

Розгляд першого із двох значень дозволяє сформулювати судження про методологію як сукупність поглядів, ідей, знань про природу наукового методу, що є одним з інструментів дослідження. Тоді як аналіз другого значення дозволяє стверджувати, що під методологією слід розуміти сукупність необхідних методів дослідження [157, с. 21]. Зокрема, такий підхід до категорії «методологія» підтримує Р. Лукіч, який визначає її як сукупність методів, які використовуються в науці або іншій сфері пізнання [257, с. 34].

Проте, як слушно зауважує Ю.П. Сурмін, недоліки такого підходу полягають у тому, що методологія, з одного боку, звужується до розуміння тільки методів і тільки методів пізнання. Тут виключається методологічна роль принципів, теорій і парадигм [540, с. 31]. Таким чином, тлумачення методології лише як сукупності методів є неприйнятним.

Принципи та парадигми не включені до структури методології і з позиції М.С. Кельмана. Правник наголошує, що методологія – це учення про структуру, логічну організацію, методи, засоби і форми діяльності дослідника в процесі пізнання досліджуваних ним явищ [194, с. 44].

Зазначений підхід вченого видається дискусійним зважаючи на такі аргументи: 1) будь-яке наукове дослідження ґрунтується на основоположних, фундаментальних ідеях, якими керується дослідник, а отже принципи пізнання, серед яких об'єктивність, всебічність, системність тощо, є невід'ємним структурним елементом методології будь-якого дослідження. Підтвердженням цьому слугують і умовиводи В.В. Дудченко та Д.Г. Манько, які доходять висновку про те, що сучасна наука виробила визначення методології юридичної науки як системи принципів і способів організації та побудови теоретико-пізнавальної діяльності в області дослідження державно-правової дійсності, а також вчення про цю систему, що стало традиційним розумінням методології юридичної науки [97, с. 14];

2) враховуючи, що розвиток загальнотеоретичної юридичної науки є неможливим без аналізу існуючої системи понять і уявлень про державно-

правові явища, які властиві певному періоду розвитку науки, виключення зі структури методології парадигми не є виправданим;

3) включення до методології одночасно засобів та методів діяльності дослідника є спірним зважаючи на те, що вони співвідносяться як загальне та конкретне явище. Метод є нічим іншим, як одним із засобів дослідження, тобто тим, що слугує знаряддям.

Заслуговує на увагу підхід Д.А. Керімова, який визначає феномен методології як інтегральне явище, що поєднує теоретико-світоглядні концепції, принципи, засоби і методи пізнання, вироблені всіма суспільними науками, у тому числі й комплексом юридичних наук, та які застосовуються у процесі пізнання специфіки правової дійсності, її практичного перетворення [195, с. 46-47]. Із вказаного слідує, що однією зі складових методології є концепції, під якими необхідно розуміти або систему поглядів вчених щодо розуміння того чи іншого феномену, або певний визначальний задум.

Водночас, як наголошує Ю.П. Сурмін, концепція істотно відрізняється від теорії не тільки своєю незавершеністю, але й недостатньою верифікованістю. Очевидно, її можна вважати сурогатною формою теорії. Головне призначення концепції полягає в інтеграції певного масиву знання, у прагненні використовувати його для пояснення, пошуку закономірностей. Проходячи через горнило перевірки фактами, концепція уточнюється як за змістом, так і з погляду її пізнавальних меж. До того ж вона може й не витримати випробування практикою та бути знехтуваною. Особливо часто це відбувається на тих етапах розвитку науки, коли потреба у поясненні об'єктів зумовлює виникнення безлічі концептуальних підходів, які інтегрують знання і дають більш-менш коректні пояснення [540, с. 38].

Підтримуючи вище вказаний підхід дослідника, зауважимо, що включення теорій до внутрішньої будови методології є більш обґрунтованим та необхідним, аніж концепцій.

Дещо інше розуміння методології запропоновано П.М. Рабіновичем, який наголошує на тому, що під нею слід розуміти систему підходів, методів і

способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ [401, с. 618]. Із зазначеного випливає, що методологічний підхід є одним із невід'ємних елементів методології. Однак переконані, що одночасне уміщення методів і способів пізнання до структури методології є недоцільним, зважаючи на трактування категорії «методи» в наукових джерелах як сукупності способів і прийомів.

Так, наприклад, М.В. Цвік та О.В. Петришин до структури методології будь-якої науки також включають загальний (філософський) підхід – наявність концептуальних ідей і вихідних понять, котрі визначають сенс і увесь зміст дослідження, а також конкретні методи – більш формалізовані дослідницькі способи, прийоми та засоби, наголошуючи на тому, що метод – це спосіб пізнання, формулювання наукових гіпотез, перевірки доказовості висновків за допомогою різних конкретних засобів та прийомів [162, с. 26].

В аспекті питання, що розглядається нами, актуальним видається підхід що запропонований А.М. Кучуком. Як стверджує правник, під методологією теорії держави і права слід розуміти систему принципів, підходів та методів пізнання державно-правових явищ, зокрема, закономірностей виникнення, функціонування і розвитку держави та права, а також учення про цю систему. Вченим зауважується, що дану систему складають: 1) принципи пізнання державно-правових явищ – основоположні ідеї, що ними керується дослідник як універсальними, загальнозначущими та такими, що мають найвищу імперативність у процесі пізнання предмета дослідження; 2) підходи до пізнання держави і права – сукупність світоглядних ідей і уявлень про місце та роль держави і права у суспільному житті; 3) методи дослідження – сукупність прийомів і способів пізнання держави і права [242, с. 21-22].

Переконані, що виокремлені вище елементи є базовими засобами будь-якої наукової розвідки, оскільки вони складають ядро методології. Водночас, зауважимо, що без теорій та парадигм уявлення про структуру методології є неповним.

Для розв'язання визначених нами дослідницьких завдань найбільш оптимальним вважаємо підхід Ю.М. Оборотова та К.В. Горобець, які стверджують, що методологія правового пізнання охоплює методологічні засоби й інші конструкції, логічно розподілені за концептуальними та інструментальними рівнями. На концептуальному рівні методологія правового пізнання представлена парадигмами, методологічними принципами та концептуальними підходами, теоріями й концепціями, що визначають загальний стан і спрямованість правового пізнання, виконують функцію наукового позиціонування дослідження. Інструментальний рівень методології правового пізнання, як зазначають вчені, охоплює методи, концепти, категорії та поняття, тобто ті інструменти, які виконують евристичну функцію [50, с. 460].

Вцілому погоджуючись із елементами методології, що запропонували вчені, вважаємо дискусійною ідею їх розподілу за рівнями. Така позиція ґрунтується на тому, що однозначно не можна стверджувати про те, що принципи, підходи, теорії чи концепції не є інструментами, тобто засобами (знаряддями), які використовує дослідник у процесі наукової діяльності, так само як і те, що концепти, категорії чи поняття, які, по суті, є системою думок, що узагальнюють, виділяють предмети деякого класу за загальними та специфічними ознаками, не є елементами концептуального рівня [157, с. 22].

Враховуючи викладене вище та окреслений предмет наукового пошуку, під методологією дослідження пропонуємо розуміти сукупність принципів, парадигм, теорій, підходів та методів наукового пізнання, що забезпечують отримання науково обґрунтованих висновків, а також формування пропозицій та рекомендацій для вдосконалення законодавства.

Ключовим елементом методології вважаємо парадигму, що у філософському енциклопедичному словнику трактується як сукупність визнаних на даному етапі передумов, що визначають конкретне наукове дослідження (знання) [568, с. 332].

За Т. Куном, який ґрунтовно досліджував це явище правової дійсності, парадигма є сукупністю переконань, цінностей і методів, що визнаються певною науковою співдружністю [237, с. 70]. Як слушно з цього приводу зауважує Н. Андрейчук, у сучасній філософії науки поняття парадигми є дуже продуктивним і розглядається як система теоретичних, методологічних й аксіологічних установок, що беруться за зразок розв'язання наукових задач і визнаються всіма членами наукової спільноти [9, с. 256].

Вказане вище дозволяє зробити висновок про те, що висвітлення впливу практики Суду Ради Європи має здійснюватись в межах деяких із існуючих правових парадигм. Однією з таких, на перший погляд, є антропологічна, що як стверджує В.В. Завальнюк, шукає витoki права (тобто матеріальні джерела права) у людині як біосоціальной істоті (генетиці, соматиці, психіці, гендерних та вікових особливостях людей) [107, с. 474-476].

Проте зважаючи на призначення антропології як науки (вивчає тілесну прорodu людини, її походження й еволюцію) все ж переконані, що в рамках нашої наукової розвідки світоглядною складовою методології є саме природно-правова парадигма, що постулює ідеї природних прав людини, їх невідчужуваність, непорушність і необхідність гарантування з боку держави.

З цього приводу доречними уважаємо умовиводи М.Г. Братасюка, який досліджуючи природно-правову парадигму доходить висновку про те, що ця філософсько-правова думка трактує право як таке, що постає із загального життєвого потоку людського співіснування. З цієї філософії права неминуче випливає ідея невід'ємності права від людини. Ця філософія права оптимістична, пронизана принципом гуманізму, адекватно відображає інтереси та потреби особистості, що усвідомлює свою залежність від іншого і готова на засадах діалогу і партнерства будувати з ним світ, в якому кожне «я» може відбутися реально, відповідно до принципу природних прав людини, витoki яких – у свідомості самого суб'єкта права, спрямованій на того, хто поруч [33, с. 171].

З'ясування особливостей практики ЄСПЛ та її впливу варто здійснювати й у межах існуючої парадигми соціологізму, що в найбільш узагальненому вигляді включає такі положення: а) праворозуміння ґрунтується на ідеях прагматизму праксеології, реалізму, функціоналізму, аксіології і низки інших; б) право створюється не державою, а громадянським суспільством, соціальними спільнотами в процесі безпосередньої їх життєдіяльності як система конкретних взаємодій (правовідносин); в) лише тією мірою, якою народ делегує державі повноваження управління суспільством, держава вправі встановлювати нові норми права або санкціонувати через нормативно-правові акти правові взаємодії між рівними і вільними соціальними суб'єктами; г) суспільство за допомогою права, демократичних процедур встановлює порядок утворення, компетенцію, завдання держави, її органів і посадових осіб за принципом «заборонено усе, що прямо не дозволено правовим законом»; д) право – це інструмент, форми, спосіб, самоорганізації суспільства; е) втручання держави в приватне життя громадян та інших соціальних суб'єктів можливе тільки у формі юрисдикції у випадках вчинення правопорушень або виникнення спорів між державою і такими суб'єктами [81, с. 72].

Вищезазначені принципи парадигми соціологізму дають змогу сформулювати такі судження: 1) домінуючий позитивістський підхід до праворозуміння вступає у протиріччя із задекларованою у нормах Основного Закону України концепцією правової держави в частині суб'єктів правоутворення; 2) роль держави в процесі правоутворення зводиться до виявлення створених суспільством правових норм та надання їм необхідної юридичної форми закону чи іншого документального джерела, а також захист правових норм; 3) держава в особі уповноважених державних органів не може надавати дозвіл на реалізацію таких природних можливостей людини як право на життя, особисту недоторканість, свободу думки і вираження поглядів, що перебувають під захистом європейської конвенційної системи [157, с. 23].

Отже, основу методології дослідження впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність складають дві парадигми: 1) соціологізму, у якій акцент

робиться на ролі права в житті соціуму, а також кожної людини; 2) природно-правова, що постулює ідеї природних прав людини. Згадані парадигми не протиставляються, а взаємодоповнюють одна одну [157, с. 23].

Категорія «теорія» в енциклопедії тлумачиться як сукупність висновків, що відображають відносини і зв'язки між явищами реальності у вигляді інформаційної моделі. Теорією стає гіпотеза, що має відтворюване підтвердження явищ та механізмів і дає змогу спостерігачеві прогнозувати наслідки дій чи зміни стану об'єкта спостережень. Теорія лежить в основі вчення [59].

В Академічному тлумачному словнику української мови пропонується декілька різних підходів до розуміння цього терміна: 1) логічне узагальнення досвіду, суспільної практики, яке ґрунтується на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища та розкриває його закономірності; 2) учення про певну сукупність явищ, галузь знань, створене на підставі такого узагальнення; 3) сукупність узагальнених положень, які становлять певну науку чи розділ науки; сукупність наукових положень, необхідних для опанування певного ремесла, мистецтва, розуміння чого-небудь тощо; припущення, здогад щодо певного явища науки; гіпотеза; 4) загальні засади певної науки, ремесла, а також абстраговане знання цих засад; 5) сукупність поглядів, суджень когось-небудь, з яких випливають певні правила поведінки; загальні міркування, що не ґрунтуються на реальній дійсності [521].

Вказане вище дає змогу зробити висновок про те, що під теорією як структурним елементом методології дослідження слід розуміти сукупність наукових висновків, міркувань, поглядів і доктринальних положень про державно-правові явища, які використовуються при проведенні наукового пошуку з метою вирішення поставлених дослідницьких завдань.

Як слушно зауважує О.Н. Дьячкова, наукова теорія являє собою систему логічно взаємопов'язаних тверджень, містить довідний механізм побудови знання, втілює конкретну програму дослідження, що й забезпечує цілісність теорії як єдиної системи знань. З методологічної точки зору наукова теорія

повинна прагнути до максимальної повноти і адекватності опису, цілісності і виводимості положень один з одного, внутрішньої несуперечності. Компонентами наукової теорії є емпірична основа (факти, отримані в ході експерименту), теоретична основа (постулати, закони, в яких описуються ідеалізовані об'єкти), логіка теорії (правила логічного виводу і докази), сукупність отриманих заяв і результатів [98].

Предмет наукового пошуку, яким є вплив практики Страсбурзького суду на національну юридичну діяльність, дає змогу дійти висновку, що в основі його дослідження лежать науково обґрунтовані положення таких загальноправових теорій: 1) правового регулювання, що тісно пов'язана з теорією правового впливу; 2) правотворчості; 3) джерел права; 4) правотлумачення; 5) правозастосування; 6) правовідносин; 7) юридичної практики [140, с.10].

На їх основі було сформульовано ряд суджень про: а) юридичну природу, властивості та структуру практики ЄСПЛ як різновиду судової практики; б) поняття та аспекти її впливу на суб'єктів юридичної діяльності; в) поняття та структуру механізму імплементації практики Суду Ради Європи у національну правову систему тощо.

Системоутворюючим і базовим елементом методології дослідження є принципи наукового пізнання, що є фундаментальними та основоположними ідеями, якими керується дослідник. Поділяємо позицію тих правників, які зауважують, що встановити вичерпний перелік світоглядних принципів неможливо [567, с. 117].

Уважаємо, що серед принципів, які дають змогу забезпечити концептуальність наукового дослідження та неспростовність його результатів, є всебічність, повнота, об'єктивність, поліцентризм.

Принцип об'єктивності вимагає дослідження практики Страсбурзького суду в її багатогранності, складності, суперечливості поглядів на її природу, враховуючи як вузький, так і широкий підхід до її трактування, а також незалежно від її суб'єктивного сприйняття. Принцип всебічності та повноти

обумовлює дослідження всіх аспектів дії практики ЄСПЛ на юридичну діяльність, їх взаємодії між собою, виокремлення характерних рис, що притаманні як кожному з аспектів впливу окремо, так і дії практики Суду Ради Європи на свідомість і поведінку суб'єктів юридичної діяльності загалом. Цей принцип вимагає з'ясування не тільки специфічних рис досліджуваного предмета, але й неігнорування інших, що є важливими для комплексного розуміння природи феномену. Для цього слід використовувати не тільки джерела правової інформації, але й доктринальні джерела суміжних наук, серед яких психологія, соціологія, філософія тощо [157, с. 24].

Неабияке значення серед наукового інструментарію має і принцип правового поліцентризму, що, як зазначає А.М. Кучук, вимагає врахування того, в межах якої правової сім'ї, правової цивілізації досліджуються правові та/чи державні явища (під правовою цивілізацією слід розуміти групу правових систем, що мають спільні релігійно-моральні й ідейно-філософські засади, подібні юридичні ознаки та споріднені соціокультурні, нормативно-ціннісні структури і, відповідно, підхід до праворозуміння) [244, с. 45].

Принцип правового поліцентризму зумовлює потребу дослідження практики ЄСПЛ як феномену, що має складну міжнародно-правову природу та формується під впливом різних правових сімей (культур, цивілізацій), які співіснують на європейському континенті, а саме: романо-германської, англосаксонської, мусульманської.

Важливу роль у процесі пізнання правових явищ, серед яких і практика ЄСПЛ, відіграє методологічний підхід, призначення якого, як зауважує О.Ф. Скакун, полягає у визначенні фронтальної стратегії юридичного дослідження, актуалізації його своїми цілями і завданнями у разі, коли виявляється недостатність власних методів і виникає потреба у використанні інших методів – філософських, загальнонаукових [515, с. 24].

Дослідивши багатоаспектність феномену методологічного підходу, І.А. Сердюк наголошує, що: 1) з погляду свого змісту – це системне утворення, що являє собою єдність філософського (світоглядного), теоретичного і

методологічного знання, причому змістовне наповнення такої єдності буде різнитися залежно від конкретного методологічного підходу; 2) з погляду функціонального призначення методологічний підхід: а) постулює загальну стратегію дослідження; б) намічає (визначає, обумовлює) його конкретний ракурс; в) постулює відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження [500, с. 61].

Актуальністю вирізняється умовивід Д.А. Гудими про те, що в основу сучасної методології юридичної науки має бути покладено філософсько-антропологічний дослідницький підхід – світоглядну аксіоматичну ідею про найвищу цінність біосоціального індивіда [73, с. 122-123]. Вказаний методологічний підхід тісно переплітається з гуманістичним, що, на переконання С.Д. Гусарева та О.Д. Тихомирова, передбачає дослідження державно-правових явищ на основі визнання людини найвищою соціальною цінністю, вільний розвиток якої є метою, а не засобом соціального розвитку [81, с. 78-79].

Осмислення сутості останнього дозволяє дійти висновку про необхідність дослідження правових позицій ЄСПЛ як людиноцентриського вчення про зміст і обсяг прав і свобод людини на європейському просторі, що відіграє роль правового орієнтиру при здійсненні юридичної діяльності.

Неабияку роль у процесі проведення наукової розвідки відіграє комплексний підхід. Як наголошує з цього приводу Д.А. Керімов, такий підхід не зводиться до елементарного поєднання теорій всіх галузей знань у сумарне ціле, так само як поєднання методів різних наук у історичний конгломерат є непростим, а являє собою органічне поєднання наук у системну єдність при вивченні загального для них об'єкта. Це той рух наукового пізнання, коли відповідний об'єкт буде вивчатися не частинами, а цілісно, усебічно, системно, у єдності [196, с. 232-233].

Переконані, що комплексний підхід дає змогу розглянути практику ЄСПЛ як багатогранне соціальне та правове явище, дослідити її властивості, як цілого та окремих її складових, з'ясувати роль і місце цього феномену в

національній правовій системі, особливості конкретно-історичних умов формування, зв'язок практики Страсбурзького суду з іншими сучасними юридичними практиками, вплив на неї різних чинників, умови існування. Водночас, зважаючи на те, що практика ЄСПЛ є об'єктом дослідження не тільки представників теорії права, а й багатьох галузевих юридичних наук, осмислення її сутності не можливе без опрацювання наявних доктринальних надбань [157, с. 25].

Для з'ясування юридичної природи практики ЄСПЛ та її впливу на юридичну діяльність не менш важливе методологічне значення має філософський діалектичний підхід, основними принципами якого є взаємозв'язок і розвиток явищ державно-правової дійсності. Практика Суду Ради Європи, будучи реальним правовим феноменом, взаємопов'язана як з юрисдикційною діяльністю Страсбурзького суду, так і з різними підсистемами національної правової системи України (інституційною, нормативною, функціональною, ідеологічною та комунікативною). Принцип розвитку характеризується не лише кількісними, але й якісними змінами в діяльності ЄСПЛ та національній юридичній практиці, що відбуваються під впливом еволюції європейського співтовариства в напрямі дальшої гуманізації та демократизації різних сфер суспільного життя [157, с. 25].

Принагідно зазначити, що діалектичний підхід ґрунтується на трьох філософських законах. Зокрема, закон «єдності і боротьби протилежностей» забезпечує розуміння практика ЄСПЛ у своїй результативній частині (сукупності рішень Суду) єдиним правовим феноменом, що є одночасно суперечливою, як з погляду сформульованих ЄСПЛ правових позицій у різних справах, що схожі за своїми фактичними обставинами, так і з погляду свого впливу на національні правові системи різних держав Ради Європи. Закон «переходу кількісних змін у якісні» характеризує розвиток національної юридичної практики як безперервний процес, що рухається шляхом імплементації принципів конвенційної системи як фундаментальних ідей через поступальний відхід від текстових посилань на рішення ЄСПЛ. Закон

«заперечення заперечення» надає можливість констатувати відхід від парадигми позитивізму та утвердження людиноцентристської парадигми, що відбувається під впливом практики ЄСПЛ, а також появи нових категорій, які формуються на основі вироблених Страсбурзьким судом автономних конвенційних понять [157, с. 25].

Важливим у межах цього методологічного підходу є з'ясування таких визначальних категорій діалектики, як причини, умови та наслідки, що відповідно відображаються у зверненнях до Суду Ради Європи (причина формування практики Страсбурзького суду), ухвалення остаточного рішення ЄСПЛ (умови, що зумовлюють вплив на національну юридичну діяльність), імплементація рішення Страсбурзького суду (наслідки ухвалення рішення, що полягають у вжитті відповідних заходів індивідуального й загального характеру на внутрішньодержавному рівні) [157, с. 25-26].

До методології дослідження практики Страсбурзького суду, як явища правової дійсності, має бути включений і аксіологічний підхід.

Як зазначає В.С. Бігун, основою такого підходу є визнання людини найвищою соціальною цінністю та визнання права цінністю, формою відображення і способом втілення людських цінностей. Застосування цього підходу дає змогу встановити, що закономірністю формування, прояву й розвитку ціннісних властивостей відносин людини й права є розвиток і поступальне здійснення гуманістичної природи права [26, с. 4].

На переконання Б.О. Гені, сенс аксіологічного підходу може бути розкритий через систему аксіологічних принципів, до яких належать: рівноправ'я всіх філософських поглядів в рамках єдиної гуманістичної системи цінностей; рівнозначність традицій і творчості, визнання необхідності вивчення і використання учень минулого і можливості відкриття в сьогоденні і майбутньому; рівність людей, діалог [68, с. 9-10].

У межах цього підходу Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно, розглядається як міжнародний документ, що захищає найвищу соціальну цінність, якою є людина, її життя і здоров'я,

честь і гідність, безпека і недоторканість, права і свободи, що є невід'ємними природними можливостями фізичної особи. Принцип взаємозв'язку вказує на те, що ціннісні характеристики Конвенції притаманні й практиці ЄСПЛ. До того ж зауважимо, що національна юридична діяльність є засобом, за допомогою якого утверджуються зазначені цінності [157, с. 26-27].

При проведенні дослідження ключову роль відіграють загальнонаукові методи, серед яких: формально-логічні, а також системний, структурний, функціональний методи. Так, наприклад, методи аналізу та синтезу як логічні операції дають змогу поділити ціле на складові частини або досліджувати явище загалом на основі об'єднання взаємопов'язаних елементів у одне ціле. З їх допомогою розкривається зміст понять, які складають предмет дослідження, здійснюється класифікація досліджуваних загальнотеоретичних категорій, формулюються проміжні та загальні висновки.

Використання методів індукції та дедукції, тобто перехід від часткового до загального та навпаки, дає змогу зробити умовиводи щодо змісту понять «практика ЄСПЛ», «правовий вплив практики Страсбурзького суду Ради Європи», «рішення ЄСПЛ», «імплементация рішень ЄСПЛ» на підставі знань про ознаки категорій «юридична практика», «судова практика», «судове рішення», «правовий вплив», «імплементация» [157, с. 27].

Важливим при проведенні наукової розвідки вважаємо історичний метод, щоправда деякі вчені історизм розглядають як принцип пізнання. Так, з погляду В.М. Селіванова, принцип історизму є одним із загальних методологічних принципів наукового пізнання явищ природи, суспільства та мислення, що не може бути обмежений лише вимогою розгляду мінливості станів того чи іншого правового явища і виявлення закономірностей цього процесу. За допомогою цього принципу, стверджує дослідник, правове явище розглядається не тільки як таке, що змінюється, але й як частина людської історії, культури, результат свідомої, цілеспрямованої діяльності людини [493, с. 579, 585-586].

Не заперечуючи вказаної тези правника, все ж зауважимо, що історизм або принцип історизму є не лише імперативною вимогою, якою керується автор

по відношенню до всього дослідження, але й є однойменним методом пізнання, що виконує методологічну функцію по відношенню до конкретного дослідницької задачі. У межах нашої наукової розвідки таким завданням є визначення стану наукових досліджень практики ЄСПЛ та її впливу на теоретичну та практичну юридичну діяльність в Україні.

З огляду на складність предмета дослідження необхідним є використання системного методу, сутність якого, з позиції В.Л. Федоренка, полягає в тому, що досліджуване явище розглядається як певна система, залучена до системи більш високого рівня та яка виконує в ній певні функції, поєднана з нею різними зв'язками. Цей метод, як універсальний інструмент пізнавальної дійсності, незамінний у дослідженні складних динамічних цілісностей [567, с. 137-138].

Вважаємо, що цей метод є важливим інструментом при дослідженні як сутності самої практики ЄСПЛ, так і її впливу на юридичну діяльність, а також механізму імплементації рішень ЄСПЛ, що є системними явищами правової дійсності та складаються з менших за обсягом утворень – підсистем, які перебувають у взаємозв'язку та обумовлюються різним чинниками. Водночас безпосередньо рішення ЄСПЛ, ухвалені проти України, треба розглядати як невід'ємну складову нормативної підсистеми національної правової системи. Структурний метод забезпечує пізнання внутрішньої будови практики та рішень Страсбурзького Суду як складних правових феноменів, а також будову механізму імплементації останніх в національну правову систему. Функціональний метод є необхідним та продуктивним з погляду визначення основних аспектів впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні та їх ефективність [157, с. 27].

Конкретно-наукові (спеціально-наукові) методи складають окрему групу методів дослідження, що С.Д. Гусарєв та О.Д. Тихомиров визначають як сукупність принципів, прийомів, правил, способів і засобів дослідження певних об'єктів (явищ, предметів, фактів); вони є сукупністю, комбінацією частини пізнавальних прийомів, набір яких залежить від природи об'єкта і умов процесу

пізнання [81, с. 88]. Переконані, що вказані методи є також необхідним теоретичним інструментарієм для належного дослідження практики Суду Ради Європи та її впливу на юридичну діяльність в Україні.

Зокрема, техніко-догматичний метод забезпечує дослідження державно-правових явищ у «чистому вигляді», що існують незалежно від інших видів суспільної та державної діяльності, поза сферою економіки, політики тощо [545, с. 24].

Уважаємо, що пізнавальні можливості техніко-догматичного методу дають змогу сформулювати дефініції понять, що складають предмет наукового пізнання, а також виокремити їх суттєві ознаки. Спеціально-юридичний та герменевтичний методи є продуктивними з погляду розкриття змісту нормативно-правових приписів, закріплених в Конвенції та чинних нормативно-правових актах, ухвалених органами державної влади з метою утвердження конвенційного правопорядку в Україні.

Порівняльний метод, що полягає у зіставленні різних однорідних юридичних понять, процесів і явищ для з'ясування їх спільних та відмінних рис, дає змогу визначити співвідношення поняття із суміжними категоріями, які утворюють понятійний ряд, наприклад «практика ЄСПЛ» – з категоріями «судова практика», «юридична практика», або «механізм імплементації рішень ЄСПЛ» – з категоріями «механізм виконання рішень ЄСПЛ», «механізм інфільтрації рішень ЄСПЛ», «механізм реалізації рішень ЄСПЛ». Неабияке значення має і компаративістський метод (метод порівняльного правознавства), що дозволяє з'ясувати спільні риси та відмінності у механізмах імплементації постанов ЄСПЛ в Україні та окремих державах Ради Європи [157, с. 28].

Зважаючи на той факт, що наше дослідження має й прикладний характер, необхідним є використання методу правового моделювання, під яким в доктрині права розуміють вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), що замінює оригінал з певних сторін, які цікавлять суб'єкт пізнання [545, с. 23-24]. Його використання в ході проведення наукового пошуку у підсумку дозволить підготувати науково-обґрунтовані

пропозиції щодо удосконалення чинних нормативно-правових актів з питань імплементації постанов ЄСПЛ в правовій системі нашої держави.

Отже, теоретичний інструментарій дослідження феномену впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні складають: 1) універсальні гносеологічні принципи пізнання, що є імперативними вимогами для дослідника; 2) природно-правова та соціологічна парадигми, що взаємопов'язані і взаємодоповнюють одна одну, а також положення теорій правового впливу, правового регулювання, юридичної практики, правотворчості, правотлумачення, правозастосування, правовідносин та ін., що, з одного боку, є основою для постановки проблем та завдань дослідження, а з іншого – способом для їх розв'язання; 3) гуманістичний, комплексний, діалектичний та аксіологічний підходи, за допомогою яких було визначено стратегію наукової розвідки, її конкретний ракурс, здійснено відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження; 4) загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання, що забезпечили отримання істинних науково обґрунтованих знань про досліджувані явища правової дійсності [157, с. 28-29].

РОЗДІЛ II.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1. **Поняття та структура практики Європейського суду з прав людини**

Зважаючи на обраний предмет дослідження, вимагає свого вирішення питання з'ясування змістовного наповнення категорії «практика ЄСПЛ», а також визначення внутрішньої будови однойменного явища правової дійсності. Розв'язання цього завдання потребує залучення для наукового аналізу тих положень теорії юридичної практики, що мають методологічне значення та: а) розкривають зміст цієї категорії; б) відображають її видову диференціацію; в) визначають структуру вказаного феномену.

Юридична практика як загальнотеоретична категорія була предметом досліджень багатьох теоретиків права, що, насамперед, обумовлено її особливим значенням як структурного елементу суспільної практики, а також її роллю в процесі розвитку і функціонування правової системи суспільства. Юридична практика сприяє задоволенню та захисту як приватних, так і публічних інтересів, виконує притаманні їй функції, слугує джерелом змін у суспільному житті. А отже, пізнання сутності цього явища правової реальності має велике значення як для юридичної доктрини, так і для суб'єктів правовідносин.

Принадно зазначити, що «юридична практика» як термін є сумативним утворенням, що складається з двох ключових слів. Термін «юридичний» походить від лат. «juridicus», точний переклад якого «судовий» [564, с. 1233]. Відповідно слово «практика» у Великому тлумачному словнику сучасної української мови має такі трактування: а) діяльність кого-, чого-небудь як набуття певних знань, навичок, досвіду і застосування їх у чомусь; б) набутий

досвід, сукупність навичок, конкретних знань у певній галузі діяльності [52, с. 918].

Осмислення вище вказаного дозволяє дійти висновку про те, що під юридичною практикою слід розуміти взяті у єдності дві складові, а саме: 1) юридична діяльність, метою якої є набуття правових знань і навичок; 2) набутий досвід, що являє собою сукупність навичок і знань у юридичній сфері (галузі). З метою перевірки істинності зазначеного умовиводу проведемо аналіз існуючих доктринальних інтерпретацій категорії юридична практика.

З погляду С.Д. Гусарева та О.Д. Тихомирова, під юридичною практикою необхідно розуміти діяльність юристів – професійних знавців права – щодо безпосереднього захисту прав, свобод та законних інтересів суб'єктів права (особи, держави, суспільства), надання їм допомоги у складанні правових документів, консультуванні щодо вибору найбільш оптимальних варіантів поведінки відповідно до норм права, посвідчення юридичних фактів тощо, в процесі яких забезпечується здійснення норм права. Юридична практика, на переконання правників, це сфера діяльності лише юристів-професіоналів [81, с. 255].

Із зазначеного випливає, що дослідники фактично ототожнюють юридичну практику з правозахисною юридичною діяльністю, не приділяючи належної уваги іншим видам юридичної діяльності, а саме: правоохоронній, правозастосовній, правотворчій.

Разом з тим, на переконання С.Д. Гусарева, юридичну практику можна розглядати у двох аспектах: як практику усіх форм та сфер здійснення юридичної діяльності (широкий підхід); як практику лише окремих юристів, правових установ або організацій [80, с. 19]. Проте і такий підхід до розуміння досліджуваного поняття не є виправданим та звуженим, оскільки юридична діяльність як динамічне явище є лише однією зі складових юридичної практики.

В наукових джерелах можна споглядати твердження і про те, що категорію юридична практика слід розуміти виключно в аспекті результатів юридичної

діяльності. Прикладом цьому слугують умовиводи Б.В. Малишева, яким зауважується наступне: «твердження про те, що динамічна складова є частиною будь-якого виду чи форми юридичної практики, є дискусійним. Є всі підстави розглядати юридичну практику як сукупність певних, стійких і об'єктивованих результатів юридичної діяльності. Водночас, як зауважує правник, юридична діяльність є передусім процесом, який, однак, не має сенсу без своїх результатів – певних положень, які й називаються юридичною практикою» [265, с. 23].

Деякі інші висновки доходить В.П. Реутов, яким наголошується, що під юридичною практикою слід розуміти діяльність суб'єктів права в процесі формування і реалізації норм права, яка полягає у виданні нормативних актів та в реалізації різноманітних індивідуальних правових актів [419, с. 5]. Вказане дозволяє виокремити юридичну діяльність та правові акти, як її результати, структурними елементами юридичної практики.

З погляду І.В. Бенедика, домінуючим є погляд, згідно з яким юридична практика розглядається в нерозривній єдності діяльності та сформованого на її основі соціально-правового досвіду (соціально-правової пам'яті) [23, с. 393].

Прихильниками такого підходу є і деякі інші правники. Так, наприклад, В.М. Карташов стверджує про те, що юридична практика являє собою відносно самостійну підсистему, що включає юридичну діяльність (правотворчу, інтерпретаційну, правозастосовну, правосистематизуючу та їх окремі види і підвиди) та соціально-правовий досвід (соціально-правову пам'ять) [188, с. 74-75].

Подібне визначення юридичної практики запропоноване і С.Ю. Лаврусь, яка зазначає, що це діяльність компетентних суб'єктів щодо прийняття, тлумачення, застосування, доведення до відома населення правових приписів, взята в єдності з накопиченим соціально-правовим досвідом [246, с.24], а також С.І. Палешником, яким наголошується на тому, що юридична та, відповідно, судова практика, як одна з її різновидів, включає такі основні складові: юридичну діяльність та соціально-правовий досвід [309, с. 169-170].

Слід зауважити, що тотожні, на перший погляд, визначення поняття «юридична практика», які розглядаються вченими крізь призму сукупності двох елементів, а саме діяльності та досвіду, будуються на різних методологічних підходах. Перший з них ґрунтується на тому, що досвід має похідний характер щодо діяльності та є її результатом, а другий – що досвід лежить в основі такої діяльності [138, с. 11].

Більш широкий підхід, з точки зору обсягу досліджуваної категорії, відстоює Є.М. Палагіна, яка зазначає, що юридична практика – це цілеспрямована діяльність суб'єктів з ухвалення рішень правового змісту, узятя в єдності з результатами цієї юридично значимої діяльності та узагальненим соціально-правовим досвідом [307, с. 13-14].

Таким чином, вченими наголошується на тому, що юридична практика являє собою єдність трьох її взаємопов'язаних компонентів, а саме: юридичної діяльності, її результатів та соціально-правового досвіду. Проте, на нашу думку, розуміння юридичної практики лише крізь призму діяльності органів державної влади звужує зміст цього поняття, оскільки суб'єктами її здійснення можуть бути і недержавні інституції, серед яких: адвокатура, правозахисні громадські організації, третейські суди, муніципальні омбудсмани, міжнародні судові установи. До того ж, метою юридичної діяльності, як складової юридичної практики, не завжди є ухвалення рішень правового змісту у зв'язку з відсутністю такого повноваження у деяких суб'єктів її здійснення [138, с. 12].

Основними напрямками юридичної практики, на думку В.П. Нагребельного та М.В. Оніщука, є: юридична практична діяльність; узагальнення стану забезпечення законності та правопорядку у процесі правотворчої, правозастосовної і правоохоронної діяльності; узагальнення результатів судової діяльності і роботи правоохоронних органів; узагальнення юридичної діяльності законодавчих і виконавчих органів та Конституційного Суду [51, с. 978].

Проте, зважаючи на трактування в словнику української мови терміна «узагальнювати» [52, с. 1288], недостатньо обґрунтованим вважаємо

виокремлення такого напрямку юридичної практики, як узагальнення результатів діяльності органів державної влади.

О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко визначають юридичну практику як сформовану в суспільстві діяльність соціальних суб'єктів, яка забезпечує найбільш ефективне і оптимальне досягнення цими суб'єктами бажаного суспільного чи особистого результату. На думку вчених, юридичну практику слід розглядати у динамічному і статичному аспектах [166].

Аналіз позиції правників дозволяє виокремити три своєрідні складові юридичної практики, а саме: а) діяльність суб'єктів; б) модель (порядок) їх дій; в) бажані результати діяльності.

Узагальнення викладеного вище дає змогу визначити такі доктринальні підходи до розуміння категорії «юридична практика»: 1) цілеспрямована діяльність суб'єктів права або кваліфікованих юристів-професіоналів, в результаті чого відбувається ототожнення понять «юридична практика» та «юридична діяльність»; 2) юридична діяльність в єдності з накопиченим правовим досвідом; 3) діяльність суб'єктів права, результатом якої є видання правових актів; 4) діяльність суб'єктів, в основі якої сформовано модель (порядок дій) суб'єктів, з метою досягнення бажаного результату; 5) результати юридичної діяльності у формі правоположень; 6) діяльність суб'єктів, взята в єдності з результатами цієї діяльності та узагальненим досвідом [138, с. 13]. На наше переконання, лише останній із виокремлених підходів до розуміння поняття «юридична практика» є найбільш обґрунтованим та методологічно коректним в плані інтерпретації концепту «практика ЄСПЛ».

Огляд джерел за обраною темою свідчить і про відмінність у поглядах правників щодо розуміння категорії «судова практика». На підтвердження цієї тези наведемо окремі їх судження про зміст досліджуваного явища.

В енциклопедичних тлумачних словниках термін «судова практика» часто трактується як у широкому, так і у вузькому значенні. Так, наприклад, у вільній енциклопедії «Вікіпедія» судову практику пропонується розглядати у вузькому розумінні як правоположення, що створюються судовими органами та

конкретизують норми права. У широкому розумінні судова практика трактується як діяльність усіх ланок судової системи щодо виконання покладених на них завдань [59].

Схожий підхід до розуміння досліджуваної категорії спостерігається і в праці С.В. Шевчука, який зазначає, що судову практику слід розглядати як у широкому вимірі, тобто всю діяльність органів судової влади, що втілюється у прийнятті юридичних актів, так й у вузькому, тобто як створення певних правоположень нормативного характеру [592, с. 15].

Вважаємо, що висвітлені твердження до розуміння сутності судової практики у широкому значенні фактично зводиться до її сприйняття лише в діяльнісному аспекті, тобто як судової діяльності. Водночас вузьке розуміння судової практики охоплює лише деякі результати такої діяльності, що пов'язані з виробленням судом правоположень, які конкретизують загальні норми права та мають нормативний (загальнообов'язковий) характер. Такий підхід до розуміння судової практики вважаємо методологічно некоректним з точки зору співвідношення загального і часткового правових явищ.

З погляду Н.В. Несторової, судова практика – це сукупність усієї судової діяльності щодо здійснення правосуддя, яка виражена в багаторазовому прийнятті об'єктивованих однакових рішень судів з метою формування загального розуміння і застосування законодавства. З погляду правника, судову практику слід розділяти на первинну (процес здійснення правосуддя у конкретних справах) і вторинну (аналіз і узагальнення рішень, надання роз'яснень у найбільш складних випадках застосування матеріального або процесуального закону) [290, с. 6].

Розуміння сутності судової практики в рамках вищезазначеного вторинного аспекту знайшло свою підтримку і в судженні про цей феномен В.К. Ашуровим, яким зазначається, що судова практика в сучасних умовах являє собою неоднорідний комплекс різних за ступенем обов'язковості результатів узагальнення діяльності судів загальної юрисдикції та міжнародних судів, відображених в офіційних оглядах та в рішеннях Пленуму Верховного

Суду, правових позиціях вищих судових інстанцій і окремих судових органів, Конституційного Суду та ЄСПЛ [13, с. 13].

Зауважимо, що запропоноване тлумачення первинної судової практики фактично ототожнює її з діяльністю суду, що, як зазначалося попередньо, звужує зміст цього поняття. До того ж, віднесення до судової практики діяльності щодо аналізу і узагальнення рішень суду є дискусійним, зважаючи на те, що така діяльність перебуває за межами здійснення правосуддя і переслідує іншу мету, а саме систематизацію ухвалених рішень з певної категорії справ, та не породжує юридичних наслідків.

У свою чергу, С.С. Алексєєв наголошує, що під судовою практикою необхідно розуміти об'єктивований досвід індивідуально-правової діяльності компетентних органів (судів чи інших органів застосування права), який сформувався у результаті застосування права під час вирішення конкретних юридичних справ [4, с. 340-341]. Отже, вчений ототожнює судову практику з досвідом як результатом діяльності.

Натомість М.В. Мазур наголошує на тому, що поняття «судова практика» в широкому сенсі включає: а) будь-яку діяльність судових органів щодо розгляду та вирішення конкретних справ; б) соціально-правовий досвід, накопичений у результаті цієї діяльності. Судова практика у вузькому значенні – це не весь, а тільки певний соціально-правовий досвід, накопичений у результаті діяльності судів [261, с. 9]. Таким чином, правник включає до поняття «судова практика» у широкому значенні як діяльність суду, так і її результати, під якими розуміє досвід. Однак із запропонованого вченим поняття у вузькому значенні чітко незрозуміло, який саме соціально-правовий досвід охоплюється цією категорією.

Подібну позицію до розуміння досліджуваного поняття підтримує і В.Ю. Соловйов, який зазначає, що судова практика – це єдність судової діяльності щодо здійснення правосуддя і результатів (досвіду) цієї діяльності, що об'єктовані у формі судових рішень, які набрали законної сили [526, с. 5], а також А.О. Петруніна, яка наголошує, що судова практика – це взята в єдності

предметно-практична діяльність судових органів з вирішення юридичних справ, тлумачення і конкретизації приписів права і накопичений в результаті її здійснення досвід, виражений в першу чергу в правових позиціях вищих судів, оглядах і узагальненнях, інформаційних листах, обов'язкових роз'ясненнях, а також у вигляді рішень по конкретних справах судів першої, апеляційної, касаційної і наглядової інстанцій [317, с. 10].

Останній із зазначених підходів до розуміння досліджуваної категорії дає змогу виокремити декілька форм існування досвіду як елемента судової практики.

Існує і дещо відмінна наукова позиція щодо розуміння результату як одного із елементів судової практики. Наприклад, Д.Ю. Хорошковська пропонує розуміти судову практику як взаємодіяльність діяльності судів і результатів цієї діяльності, виражених у нових правоположеннях, вироблених судовою владою та закріплених у рішеннях із конкретних справ і/чи в актах зі сукупності однотипних конкретних судових справ [577, с. 8].

Таку думку поділяють й інші вчені. Так, Є.П. Войтович під судовою практикою пропонує розуміти діяльність усієї системи судів зі здійснення правосуддя, результат якої набуває особливого юридичного значення в різноманітних способах об'єктивації [62, с. 8]. У свою чергу, В.О. Крижан зазначає, що судова практика – це одночасно і певна юридична діяльність усіх судових органів з реалізації покладених на них завдань, а також усі результати цієї діяльності (сукупність судових актів застосування права) [234, с. 10].

Із зазначеного випливає, що складовими судової практики є діяльність суду та її результати, що виражаються у формі різних судових актів, однією зі складових яких є правоположення.

У сучасній юридичній літературі також існує думка, що судову практику у вузькому розумінні необхідно визначати як певний прийом, спосіб вирішення окремих категорій справ, в результаті якого найвищими судовими органами в публічно доступній формі формулюються нові загальнообов'язкові правоположення, які заповнюють, доповнюють або замінюють діючі норми

права з метою подальшого неодноразового використання відносно невизначеного кола суб'єктів права [221, с. 9].

Вважаємо, що підхід до розуміння, який запропонований О.М. Коростелкіною, фактично ототожнює судову практику з методологією, яку застосовує суд при вирішенні певної категорії справ та дозволяє розглядати результати діяльності крізь призму наявності в суду нормотворчої функції, що, на наш погляд, є доволі дискусійним твердженням.

Вченими відстоюється позиція і про те, що поняття «судова практика» слід розуміти лише як результат діяльності суду, а твердження, що динамічна складова є частиною суддівської практики, є взагалі дискусійним.

Прихильником такої ідеї є Б.В. Малишев, який водночас зауважує, що судову практику як правове явище характеризують такі ознаки: 1) є суб'єктним різновидом юридичної практики; 2) виступає сукупністю формально визначених, усталених приписів загального характеру (правоположень), які виникають і формулюються в процесі застосування судами неоднозначних чи занадто широко сформульованих норм законодавства або в ході заповнення судами прогалин у праві; 3) правоположення містяться в мотивувальних частинах рішень судів з принципових справ, а також у роз'ясненнях вищих судових органів, і є результатом конкретизації судом норм права або результатом заповнення судом прогалин у праві шляхом застосування аналогії права або аналогії закону; 4) правоположення набувають юридичної сили: за умови їх схвалення апеляційними і (або) касаційними судовими інстанціями; за умови їхнього опублікування; за умови неодноразового застосування їх судами першої інстанції в ході вирішення схожих справ [265, с. 23, 26].

Аналіз зазначеного дає змогу стверджувати, що розуміння судової практики Б.В. Малишевим зводиться до усталених правоположень, вироблених судом у своїх рішеннях з підстав нечіткості норм закону, що є, передусім, результатом конкретизації норм права. Подібну думку з цього приводу висловлюють і С.М. Братусь та А.Б. Венгеров, які наголошують, що судовою практикою не можна вважати будь-які ухвали чи рішення вищих судових

органів, рішення або ухвали судів касаційної інстанції чи навіть сукупність таких рішень щодо конкретної групи справ. Судовою практикою є тільки ті положення юрисдикційних актів, які конкретизують норми права [35, с. 16].

Деяку іншу позицію щодо сутності судової практики висловлює П.О. Гук, який визначає її як певний результат, підсумок судової діяльності у конкретній справі або узагальненій категорії справ, що ґрунтується на досвіді і суддівському розсуді, закріплений в судовому акті, який містить правоположення, тлумачення норми права, що є зразком для застосування [76, с. 13].

Схожу думку висловлює і Н.Д. Слотвінська, яка зазначає, що судова практика – це певний результат, підсумок судової діяльності, в певному виді судочинства, заснований на досвіді та суддівському розсуді, закріплений в судовому акті та який містить правові положення, тлумачення норми права, правові позиції, принципи і є прикладом для правозастосування судами нижчих інстанцій [523, с. 10]. Викладене дає змогу стверджувати, що під судовою практикою розуміються сформовані судом як нормативні, так і правоінтерпретаційні правоположення.

Частина правників розглядають «суддівський розсуд» як необхідну основу здійснення судової практики або навіть її складову.

Така думка, наприклад, відстоюється в дослідженні Д.Ю. Хорошковської, яка наголошує на тому, що необхідною умовою здійснення судової практики в будь-якій правовій системі є використання суддівського розсуду, який визначається як надане суду повноваження вирішувати судову проблему (справу) на підставі діючого формального права, зважаючи на конкретні обставини цієї справи. Судова практика без використання суддівського розсуду як така відсутня [577, с. 8].

З погляду П.В. Куфтирева, суддівський розсуд – це вихідний принцип здійснення правосуддя, що полягає у гарантуванні суб'єктові правозастосування (судді) правомочностей щодо обрання найбільш оптимального варіанту вирішення правового питання, відповідно до

нормативно визначених меж, вихідних засад та цілей права, конкретних обставин справи [239, с. 6].

Аналіз наведених вище дефініцій поняття «судова практика» дає підстави стверджувати, що в доктрині права існує полісемія щодо визначення цієї загальнотеоретичної категорії. У зв'язку з цим можна виокремити такі основні напрямки до розуміння цього правового явища: 1) це вся судова діяльність або лише діяльність щодо здійснення правосуддя; 2) це об'єктивований досвід, що сформувався у результаті застосування права при вирішенні конкретних справ; 3) це єдність судової діяльності та соціально-правового досвіду як результату цієї діяльності; 4) це взаємодіяльність судової діяльності та її результатів у формі судових рішень; 5) це певний прийом, спосіб вирішення окремих категорій справ; 6) це лише результати діяльності суду (правоположення щодо: а) конкретизації норм права; б) нормативні положення; в) положення щодо інтерпретації норм права); 7) це результати або підсумки діяльності суду, що засновані на досвіді та суддівському розсуді; 8) це аналіз та узагальнення результатів судової діяльності [109, с. 32].

Висвітлені наукові погляди свідчать, що розуміння категорії «судова практика» часто не збігається за своїм змістовним наповненням з категорією «юридична практика», які повинні співвідноситись як видове та родове поняття. Судова практика подекуди розглядається більш широко, включаючи не тільки такі важливі елементи як діяльність, її результати та досвід, а також і такі нові складові, як прийоми і способи вирішення окремих категорій справ, розсуд, узагальнення результатів діяльності суду, правоположення тощо. Разом з тим деякі вчені розглядають категорію «судова практика» звужено, ототожнюючи її лише з однією зі складових юридичної практики.

Наскільки існуючі підходи до розуміння попередньо досліджених юридичних категорій збігаються з сучасною інтерпретацією поняття «практика ЄСПЛ», можна зрозуміти лише після ґрунтовного дослідження останнього в нормативних та доктринальних джерелах.

Слід зауважити, що першу спробу нормативного визначення поняття «практика ЄСПЛ» було зроблено у ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», в якій зазначається, що практика ЄСПЛ – це практика Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини [350]. На наше переконання, таке законодавче визначення досліджуваного поняття не розкриває ані зміст, ані структуру цього явища правової дійсності, а лише конкретизує суб'єктів її формування.

Тлумачення категорії «практика ЄСПЛ» можна споглядати і в наукових джерелах, щоправда їх аналіз дозволяє дійти висновку про існування в доктрині права множинності підходів до її розуміння.

На думку П.В. Пушкаря, судова практика ЄСПЛ – це дуже узагальнене поняття, що включає широкий спектр рішень цього Суду – як матеріального, так і процесуального характеру. Тобто поняття «судова практика» включає в себе не тільки рішення Суду, постановлені щодо суті вимог Конвенції, але й і його ухвали [391, с. 2]. Викладене свідчить, що правник під практикою ЄСПЛ пропонує розуміти сукупність усіх рішень, що ухвалюються Судом Ради Європи в процесі своєї діяльності.

Подібну позицію висловлюють й інші правники. Так, наприклад, Е.Л. Трегубов розглядає практику Страсбурзького суду в широкому значенні як усі рішення ЄСПЛ та практику Європейської комісії з прав людини відносно всіх країн-учасників Конвенції [559, с. 359]. Підтримує таку ідею і М. Магрело, який зазначає, що практика Страсбурзького суду – це практика ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини не лише у справах проти України, а весь масив практики щодо змісту та обсягу прав і свобод [260, с. 63].

У свою чергу, О.М. Коростелкіною зроблено висновок, що під судовою практикою міжнародних судових органів, в тому числі ЄСПЛ, слід розуміти єдність таких двох елементів: а) судової діяльності із застосування міжнародних норм, пов'язаної зі створенням нового регулювання на основі з'ясування їх змісту, сенсу, духу і принципів; б) специфічного підсумкового результату цієї діяльності (рішень) [221, с. 14].

Зазначене актуалізує питання про структуру та особливості діяльності ЄСПЛ, що за своєю природою є юридичною, а також види рішень Суду Ради Європи, які доцільно включити до обсягу категорії «практика ЄСПЛ».

Елементами юридичної діяльності, як зауважують М.В. Цвік та О.В. Петришин, є суб'єкти і учасники, об'єкти, юридичні дії і операції, способи і засоби їх здійснення, мета і результати тощо [162, с. 394-396].

Схожу позицію з цього приводу висловлює і С.Д. Гусарев, який зазначає, що загальну структуру юридичної діяльності утворюють: об'єкти, суб'єкти, учасники, юридичні дії, операції, засоби їх здійснення, прийняті рішення та результати дій [80, с. 17].

Беручи за методологічну основу вищезазначені позиції правників, зауважимо, що в організаційно-структурному відношенні суб'єктом юридичної діяльності є безпосередньо сам Страсбурзький суд як міжнародна судова установа. В персонально-особистісному аспекті – це існуючий склад суддів ЄСПЛ, які обрані від кожної договірної сторони Конвенції.

Вважаємо, що специфічною властивістю діяльності ЄСПЛ є її доктринальний характер, що обумовлений якісним складом Страсбурзького суду (2/3 суддів від його складу є вченими, що підтверджується наявністю у них наукового ступеня), а також застосуванням наукового принципів та способів тлумачення конвенційних норм при розгляді справ. За своєю природою така діяльність носить складний політико-правовий характер, оскільки саме ЄСПЛ визначає політику Ради Європи з утвердження та забезпечення європейських стандартів прав і свобод людини.

Первинним об'єктом діяльності ЄСПЛ є правові відносини, що складаються у зв'язку з порушенням конвенційних прав і свобод людини органами державної влади, їх службовими та посадовими особами. Вторинним об'єктом діяльності ЄСПЛ вважаємо національну юридичну діяльність держав-учасниць Конвенції, на яку здійснюється правовий вплив. Разом з тим діяльність Суду Ради Європи має організуючий та програмний характер, оскільки націлена на вироблення алгоритмів роботи для інших суб'єктів права

держав-учасниць Конвенції з метою недопущення порушень конвенційних прав і свобод. Зміст діяльності Страсбурзького суду складають окремі дії суддів, що націлені на досягнення бажаних правових результатів пов'язаних із захистом прав людини.

Належними для ЄСПЛ є такі форми діяльності: 1) правозастосовна, що полягає в застосуванні норм Конвенції при розгляді справи по суті; 2) правотлумачна, сутність якої зводиться до інтерпретації норм і принципів Конвенції в ході розгляду справи, а також роз'яснення положень ухваленого Судом рішення у разі надходження до нього такого клопотання з боку скаржника; 3) контрольна, що полягає у здійсненні від імені Ради Європи контролю за дотриманням державами-учасницями Конвенції положень цього міжнародного договору.

Зазначені правові форми обумовлені як метою діяльності Страсбурзького суду, якою є запобігання фактам порушення конвенційних прав і основоположних свобод людини Високими Договірними Сторонами, а також констатація фактів порушення державами-учасницями гарантованих Конвенцією можливостей людини та присудження потерпілим справедливої сатисфакції, так і наданими йому інструментами (засобами) діяльності, якими є його повноваження.

З приводу правових форм діяльності ЄСПЛ вченими висловлюються й інші позиції, серед яких особливе місце займає точка зору про здійснення Судом Ради Європи нормотворчої діяльності.

Так, наприклад, Д.М. Супрун зазначає, що визнання нормативного характеру юриспруденції ЄСПЛ є, з одного боку, необхідною умовою існування європейської системи захисту прав людини, а з іншого – важливим чинником розвитку сучасного міжнародного права [539, с. 16-17].

У свою чергу, В.А. Капустинський, відстоюючи ідею нормотворчої діяльності ЄСПЛ у контексті формування національних правозахисних систем, наголошує на важливості застосування судового прецеденту Європейського суду як одного із основних джерел національного права та

необхідність використання його при прийнятті судових рішень національними судами [185, с. 14].

Однак позицію правників щодо наявності у Страсбурзького суду повноважень нормативного характеру вважаємо дискусійною та малообґрунтованою, зважаючи на такі аргументи:

1) відповідно до існуючих положень Конвенції та Регламенту Страсбурзького суду таким повноваженням Суд Ради Європи не наділений;

2) його наявність спричинила б доповнення норм Конвенції новими правилами, на які не погоджувалися держави-учасники при ратифікації Конвенції як регіонального міжнародного договору;

3) рішення ЄСПЛ за своєю юридичною природою не є класичними судовими прецедентами, а отже Страсбурзький суд, ухвалюючи рішення по суті справи, не створює нових правових приписів, що не є, як впливає з досвіду його діяльності, обов'язковими навіть для самого Суду Ради Європи;

4) сформовані правові позиції в постановках ЄСПЛ є нічим іншим, ніж результатом казуального тлумачення, здійсненим в рамках розгляду конкретного казусу (справи), що у разі повторного використання Судом при ухваленні інших рішень набувають прецедентного характеру;

5) нормативність є скоріше властивістю не діяльнісної складової практики Суду Ради Європи, а її результативної частини (тлумачення конвенційних норм), що є обов'язковою для урахування суб'єктами юридичної діяльності задля належного дотримання та виконання положень Конвенції на національному рівні.

Останній із зазначених нами аргументів знаходить своє підтвердження у висновках К.О. Клименка, який, з-поміж іншого, виокремлює м'яку чи змінну нормативність юриспруденції Суду, що носить характер обов'язкового змісту, але необов'язкового застосування [202, с. 10].

Деякими дослідниками наголошується, що практикою ЄСПЛ є не всі результати його діяльності, а лише певна частина. Так, з погляду О.В. Соловйова, практику Страсбурзького суду як джерело права в Україні

складають, по-перше, лише правоположення, які відтворені у мотиваційних частинах принаймні двох рішень Суду в аналогічних справах. По-друге, таку практику Суду уособлюють не всі правоположення, сформульовані ним при мотивації своїх рішень, а лише ті з них, які або конкретизують існуючі абстрактні приписи Конвенції, або ж заповнюють прогалини у правовому регулюванні, що здійснюється цими приписами [524, с. 13].

Схожий підхід до розуміння поняття, що складає предмет дослідження, підтримує і О.О. Кочура, який зауважує, що під практикою Суду Ради Європи як джерела права слід розуміти частину правового досвіду і результатів діяльності ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини, що виражаються в їх офіційних актах (рішеннях (постановах), ухвалах), які набрали чинність та містять важливі й актуальні правові позиції обов'язкового чи переконливого характеру щодо прав і свобод людини і громадянина [227, с. 136].

Однак переконані, що вищезазначений підхід не є виправданим, зважаючи на той факт, що всі без винятку рішення Страсбурзького суду є нічим іншим, як результатами його діяльності. Такими юридично значущими підсумками діяльності ЄСПЛ є як його рішення про прийнятність (неприйнятність) скарг щодо порушення конвенційних норм, руху заяви (або справи) в суді, констатації факту непорушення або порушення державою конвенційних прав і свобод людини та присудження потерпілому справедливої сатисфакції, так і консультативні висновки, що надаються Судом Ради Європи на запит уповноважених конвенційними нормами чи Регламентом Страсбурзького суду суб'єктів.

Не заперечуючи того, що складовим елементом практики ЄСПЛ є його досвід, логічним постає питання щодо розуміння його сутності.

В енциклопедичних виданнях під категорією «досвід» розуміється відображення в людській свідомості законів об'єктивного світу і суспільної практики, одержане в результаті активного практичного пізнання, а також сукупність практично засвоєних знань, навичок, знання життя, заснована на пережитому, випробуваному [59].

Із зазначеного випливає, що під досвідом Страсбурзького суду слід розуміти сукупність знань про методологію, принципи та попередні результати діяльності Комісії з прав людини та Європейського суду з прав людини, а також умінь їх використання у професійній діяльності. Досвід є відправною точкою для ухвалення Судом Ради Європи нових рішень, що відбувається як на основі усталених правових позицій, так і нових, зважаючи на застосування Страсбурзьким судом принципу еволютивного тлумачення.

В доктрині права також відстоюється думка про те, що на сучасному етапі під практикою ЄСПЛ в самому широкому значенні необхідно розуміти правові позиції Страсбурзького суду [587, с. 14]. Схожу позицію з цього приводу висловлює і Ю.Б. Хім'як, який наголошує, що, виходячи з аналізу юридичної природи практики ЄСПЛ, джерелом кримінального права є правова позиція ЄСПЛ як структурна частина його рішення, що містить загальні положення тлумачення конвенційної норми [576, с. 15].

Підтримує такий підхід до розуміння практики ЄСПЛ, щоправда у вузькому сенсі, і О.В. Сердюк, який зазначає, що правова позиція – це певний уривок мотивувальної частини рішення ЄСПЛ, в якому міститься загальне тлумачення відповідної норми Конвенції щодо її застосування до врегулювання спірних правовідносин за конкретною справою [548, с. 18].

Загалом не заперечуючи того, що ключовим елементом рішень ЄСПЛ є сформульовані Страсбурзьким судом правові позиції, які є результатом тлумачення конвенційних норм та можуть бути розглянуті як джерело права, все ж переконані, що їх повне ототожнення з практикою Суду Ради Європи є неприйнятним, зважаючи на більш виправдане розуміння останньої як складного, сумативного утворення. Проте, зважаючи на усталену традицію законодавця, суб'єктів правозастосування та вчених використовувати словосполучення «практика ЄСПЛ», в рамках даного дослідження ми також послугуємося ним переважно в аспекті результатів діяльності Страсбурзького суду.

Аналіз усіх вищенаведених підходів правників до розуміння категорії «практика ЄСПЛ» дозволяє вказати на ті теоретичні положення, що носять дискусійний характер, а також мають методологічне значення для вирішення дослідницької мети.

По-перше, вважаємо недостатньо обґрунтованим судження про практику ЄСПЛ як сукупність рішень матеріального та процесуального характеру. Вказаний висновок підтверджується тезою, що рішення (сукупність рішень) як результат діяльності суду є лише одним із елементів судової практики. Відтак, ототожнення цих рішень і практики Страсбурзького суду має своїм наслідком звужене розуміння досліджуваної категорії, що, на нашу думку, є неприпустимим.

По-друге, ми не поділяємо позицію тих вчених, які призначенням правоположень, що складають зміст практики ЄСПЛ, вбачають в конкретизації існуючих абстрактних приписів Конвенції та Протоколів до неї. Вказаний умовивід підтверджується такими аргументами: а) усталеним підходом до розуміння категорії «конкретизація», сутність якої полягає у виданні правоположень, які хоча і не виходять за межі змісту норми права, але містять у собі нові елементи регулювання суспільних відносин, не виражені у цій правовій нормі [61, с. 149] (прикладом цьому можуть слугувати підзаконні нормативно-правові акти); б) повноваженнями Страсбурзького суду (застосування та тлумачення норм Конвенції), що визначені Конвенцією; в) субсидіарною роллю Суду Ради Європи, який не може підміняти собою ні національних органів судової влади, ні тим більше парламент; г) усталеним в правовій доктрині підходом до розуміння поняття правоположення як результату правотворчої діяльності, що призводить до виникнення якісно нового правила, чиє функціональне призначення полягає у врегулюванні правових відносин [174, с. 8-9]. Зазначені аргументи дають підстави стверджувати, що ЄСПЛ у своїх рішеннях формує правові позиції виключно як результат правоінтерпретаційної діяльності, що не призводять до виникнення нових правил (норм права).

По-третє, недостатньо аргументованою є позиція тих вчених, які зміст практики ЄСПЛ зводять до правових позиції обов'язкового чи переконливого характеру. Зважаючи на наявність в діяльності ЄСПЛ динамічного підходу до тлумачення конвенційних норм, риса «обов'язковості» стосовно конкретної правової позиції Страсбурзького суду носить не абсолютний, а до певної міри умовний характер, оскільки ЄСПЛ може змінити попередньо сформульовану правову позицію, щоправда за умови зміни фактичних чи юридичних обставин справи або конкретно історичних умов застосування норми Конвенції.

По-четверте, переконані, що поняття «судова практика» та «практика ЄСПЛ» співвідносяться як родові та видові, яким притаманні ті ж суттєві ознаки, що й категорії «юридична практика».

По-п'яте, структуру практики ЄСПЛ поряд із діяльністю Страсбурзького суду (динамічний елемент) складають результати такої діяльності і накопичений досвід Суду Ради Європи (статичні елементи) [122, с. 18]. Основою практики ЄСПЛ є його діяльність та її результати; така діяльність ґрунтується на накопиченому досвіді; в основі досвіду лежить попередня діяльність Суду Ради Європи. Під результатами діяльності Страсбурзького суду пропонується розуміти її юридично значущі підсумки, що об'єктивуються в рішеннях ЄСПЛ і є найбільш важливим елементом практики Суду Ради Європи. Ключовим елементом таких рішень є сформульовані Страсбурзьким судом правові позиції. Досвід Страсбурзького суду являє собою сукупність знань про попередні результати діяльності Комісії з прав людини та Європейського суду з прав людини, а також умінь їх використання у професійній діяльності.

По-шосте, вважаємо, що практиці Страсбурзького суду як правовому явищу притаманні такі риси: а) як юридичне явище являє собою складне сумативне утворення, основним елементом якого є діяльність Суду, що значною мірою носить доктринальний характер; б) вона заснована на попередньому накопиченому досвіді ЄСПЛ; в) здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами – суддями, які обираються Парламентською

Асамблеєю Ради Європи від кожної Високої Договірної Сторони; г) її правовою основою є норми матеріального і процесуального права, об'єктивовані в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Протоколах до неї, а також Регламенті ЄСПЛ; д) основною метою діяльності Суду Ради Європи є запобігання фактам порушення конвенційних прав і основоположних свобод людини Високими Договірними Сторонами, а також констатація фактів порушення державами-учасницями гарантованих Конвенцією можливостей людини та присудження потерпілим справедливої сатисфакції, що досягається через здійснення Судом Ради Європи функцій тлумачення та застосування конвенційних принципів і норм; е) має елементи творчості в рамках здійснення тлумачення норм Конвенції, результатом якої є вироблення правових позицій; є) у своїй результативній частині (ухвалених рішеннях) здійснює багатоаспектний правовий вплив на суб'єктів юридичної діяльності держав-учасників Конвенції у сфері захисту прав людини; ж) за своєю природою носить складний політико-правовий характер, оскільки ЄСПЛ визначає політику Ради Європи з утвердження та забезпечення європейських стандартів прав людини та основоположних свобод.

Усе вищевикладене дозволяє сформулювати таке судження про досліджуваний правовий феномен: практика Суду Ради Європи – це заснована на попередньому накопиченому досвіді цієї міжнародної правозахисної інституції діяльність, що значною мірою носить доктринальний характер, об'єктивованим результатом якої є документально оформлені рішення, що вміщують сформовані на основі тлумачення норм і принципів Конвенції правові позиції Страсбурзького суду, а також індивідуалізовані стосовно конкретних учасників провадження приписи щодо прийнятності (неприйнятності) скарги про порушення конвенційних норм, руху заяви (або справи) в суді, констатації факту непорушення або порушення державою конвенційних прав і свобод людини та присудження потерпілому справедливої сатисфакції.

2.2. Практика Страсбурзького суду як джерело права та джерело правового впливу на юридичну діяльність в Україні

23 лютого 2006 року Українським парламентом на законодавчому рівні було визначено роль практики Суду Ради Європи в механізмі правового регулювання. Зокрема, стаття 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» містить нормативно-правовий припис, згідно з яким суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод і практику Страсбурзького суду як джерело права [350].

Як юридичний факт, вказана новела законодавства не зняла, а навпаки – ще більше актуалізувала проблему визначення правової природи цього феномену та загострила наукову дискусію з приводу його джерельності. Про це свідчить наявність як прихильників чинності згаданої норми закону, так і опонентів, які або категорично не погоджуються з такою нормативною конструкцією, визнаючи джерелом права лише Конвенцію як міжнародний договір, або наголошують на певних особливостях чи умовах, за яких практика Суду Ради Європи може мати властивості джерела права.

Слід зауважити, що полісемія позицій правників щодо розуміння джерельності практики ЄСПЛ, з одного боку, розширює уявлення про її зміст та значення для національної юридичної діяльності, а з іншого підсилює аргументацію тих суб'єктів правозастосовної діяльності, які наголошують на факультативності цього явища правової дійсності. Ситуація, яка склалася, вказує як на невирішеність питання, що складає предмет дослідження, так і на необхідність проведення додаткових наукових розвідок у цьому напрямку.

Зважаючи на множинність доктринальних підходів до розуміння практики Суду Ради Європи як джерела, вважаємо за доцільне об'єднати їх у декілька груп.

Прибічниками першого підходу обґрунтовується теза про визнання практики Страсбурзького суду джерелом (формою) права.

Як зауважує Д.С. Тихоновецький, у сучасній концепції європейського права не має теоретичних перепон для визнання судової практики самостійним джерелом європейського права, навіть якщо йдеться про практику Європейського суду з прав людини, природа рішень якого відрізняється від тієї імперативної ролі, яку відіграють рішення звичайних судових інстанцій в державах-членах Конвенції [550, с. 19-20].

З погляду М. Шимків, практика ЄСПЛ є джерелом українського права, при цьому за юридичною силою вона стоїть після міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких було надано Верховною Радою України [598].

Схожу позицію з цього приводу висловлюють й інші вчені. Так, наприклад, з погляду М.В. Мазур, в системі джерел вітчизняного конституційного права прецеденти ЄСПЛ за юридичною силою логічно розмістити одразу після міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України [261, с. 11]. На переконання В.Д. Юрчишина та В.В. Король, у системі джерел кримінального процесуального права практику ЄСПЛ, як джерело права, за юридичною силою слід розмістити одразу після міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України [604, с. 76].

У свою чергу, Т. Стоянова пропонує розглядати практику ЄСПЛ джерелом цивільного процесуального права [535, с. 57], а В.Г. Уваров стверджує, що прецедентна практика Європейського Суду є важливим джерелом кримінально-процесуального права України [562, с. 26].

Дещо іншу думку з цього приводу висловлює М.І. Козюбра, який зазначає, що практика Страсбурзького суду виступає допоміжним джерелом права та стосується практичного застосування положень Конвенції як основного джерела права [163, с. 162-164].

У правовій доктрині існує позиція і про те, що практика ЄСПЛ слугує особливими джерелом та відіграє роль путівника для повсякденної діяльності законодавчих, судових та інших органів держав-членів Ради Європи [571, с. 31]. Схоже твердження обґрунтовує С.В. Васильєв, який наголошує, що рішення

ЄСПЛ, будучи особливим джерелом цивільного процесуального права України, мають прецедентну природу, з їх допомогою формуються важливі правові позиції, що є обов'язковими для подальшого використання судами в ході розгляду та вирішення цивільних справ. Однак, як підкреслює правник, правові позиції у «чистому вигляді» не можуть бути джерелом права, оскільки вони є складовою частиною того чи іншого рішення – джерела права [45].

Подібних висновків доходить і К.Б. Дрогозюк, який зазначає, що практика ЄСПЛ є особливим джерелом цивільного процесуального права, яке може застосовуватися як додаткове джерело права. На думку автора, її варто розглядати як одне із змістовних джерел цивільного процесуального права, що допомагає встановити основні напрямки його реформування [95, с. 62].

Більш радикальною є позиція О.Й. Бучинського, який зауважує, що практика ЄСПЛ за правовими властивостями прирівнюється до Конвенції, має загальнообов'язковий характер та виступає носієм остаточного і найбільш авторитетного тлумачення конвенційних положень, що обумовлює обов'язковість дотримання її державами-учасницями висновків ЄСПЛ про зміст та належний порядок забезпечення реалізації конвенційних прав і основоположних свобод. Одним із напрямків впливу практики Страсбурзького суду на розвиток правових систем країн-членів Ради Європи, що виокремлює вчений, є її функціонування як джерела права для суб'єктів правозастосування та основи для розробки або оновлення національного законодавства [42, с. 5, 12].

Схожу думку з цього приводу висловлює і О.О. Зенін, який наголошує, що за своїм юридичним значенням практика тлумачення Європейським Судом Конвенції і протоколів до неї прирівнюється за значенням до положень самої Конвенції, тобто має юридично обов'язковий характер і може бути визначена як міжнародно-правовий прецедент [171, с. 10].

Прихильники другого підходу визнають джерелом права лише окрему частину практики Суду Ради Європи.

Так, зокрема, О.В. Соловійов включає до обсягу практики Європейського суду як джерела права лише правоположення, які відтворені у мотиваційних частинах принаймні двох рішень Суду у аналогічних справах. З погляду правника, практику Страсбурзького суду уособлюють не всі правоположення, сформульовані ним при мотивації своїх рішень, а лише ті з них, які або конкретизують існуючі абстрактні приписи Конвенції, або ж заповнюють прогалини у правовому регулюванні, що здійснюється цими приписами [524, с. 13].

Схожий методологічний підхід прослідковується і в роботі Н.Д. Слотвінської, яка зазначає, що судова практика є джерелом права в тих випадках, коли в судовому акті вищого судового органу закріплено такі положення: 1) надано роз'яснення про застосування нормативних актів; 2) вироблено нові правові правила матеріального і/або процесуального характеру; 3) надано тлумачення правової норми; 4) сформульовано правову позицію, якою подолано прогалину, дефект або колізію в нормативно-правовому акті. Дані особливості судової практики як джерела права, створені вищими судовими органами, дозволяють визначити її нормативно-правовий (прецедентний) характер, спрямований на регулювання суспільних відносин. Однак, на думку правника, здійснення захисту ЄСПЛ як останньою інстанцією не означає, що сформоване ним правове положення треба розглядати як догму [523, с. 10, 13].

З погляду О.О. Кочури, під практикою Європейського суду як джерела права слід розуміти частину правового досвіду і результатів діяльності ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини, що виражаються в їх офіційних актах, які набрали чинність та містять важливі й актуальні правові позиції обов'язкового чи переконливого характеру щодо прав і свобод людини і громадянина [227, с. 136].

Подібну позицію висловлює і Ю.Б. Хім'як, який, погоджуючись з тим, що практика ЄСПЛ є джерелом кримінального права України, зауважує, що таким джерелом безпосередньо є правова позиція ЄСПЛ як структурна частина

рішення Страсбурзького суду, що містить загальні положення щодо тлумачення конвенційної норми [576, с. 15-16].

З цього приводу вважаємо слушною позицію О.В. Сердюка й Л.Я. Трагнюка, які наголошують, що для аналізу значення практики ЄСПЛ як джерела права доцільно враховувати, що поняття «практика ЄСПЛ» та «правові позиції ЄСПЛ» не збігаються за своїм змістом, що дає підстави для висновку про неможливість віднесення всіх без винятку рішень ЄСПЛ чи всіх елементів тексту конкретного рішення до джерела права, або релевантного джерела права [548, с. 60-61].

Третій підхід репрезентований працями тих вчених, в яких практику ЄСПЛ розглянуто як джерело тлумачення конвенційних норм.

Як зазначає Т.І. Дудаш, практика Європейського суду не має джерельного характеру, натомість її можна вважати джерелом тлумачення чи конкретизації юридичних норм. Джерелом права можуть бути лише норми Конвенції як міжнародного договору [96, с. 129].

Схожу думку виловлюють П. Пушкар та Р. Бабанли, а саме що національним судам треба враховувати при застосуванні Конвенції і практику Європейського суду, яка тлумачить відповідні положення Конвенції. Правники наголошують, що нюанси правових позицій ЄСПЛ будуються саме на змісті норм Конвенції, яка є «правом», і рішень ЄСПЛ, які є «джерелом права», тобто джерелом тлумачення норм Конвенції [389].

Підтримує таку позицію і О.В. Константий, який зазначає, що практику Європейського суду з прав людини слід вважати офіційною формою інтерпретації основних (невідчужуваних) прав кожної людини, закріплених і гарантованих Конвенцією, яка є частиною національного законодавства, та у зв'язку з цим – джерелом законодавчого правового регулювання і правозастосування в Україні [216, с. 34].

До подібних висновків приходять й С.І. Палешник, який зазначає, що рішення Страсбурзького суду здебільшого мають обов'язковий характер лише для нього самого, тому стверджувати, що вони є джерелом права для

вітчизняного законодавства є не зовсім доцільно, оскільки ЄСПЛ не творить право. Буде доречним зазначати, що його рішення є джерелом тлумачення тільки для Європейської конвенції [308, с. 152].

Прибічниками четвертого підходу є ті правники, які взагалі заперечують можливість розгляду практики ЄСПЛ джерелом права.

Таку думку, зокрема, висловлює Ю.Ю. Попов, який вважає, що не можна погодитись з твердженням про те, що ніби обов'язковість практики ЄСПЛ для українських судів впливає зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», де вказано, що суди застосовують при розгляді справ, зокрема, практику Страсбурзького суду як джерело права. Зазначене положення Закону не створює регулювання, а тому є не нормою, а теоретичним висновком, якому місце не у законі, а в підручнику. Відтак, включення цього положення до Закону є нічим іншим, як юридико-технічною помилкою [327, с. 124].

У свою чергу, В.А. Канашевський відстоює позицію, що створений Європейським судом з прав людини прецедент може бути визнаний лише «правовим регулятором» суспільних відносин, але аж ніяк не джерелом права [182, с. 125].

Як зауважує Б.Л. Зімненко, навіть якщо допустить, що ЄСПЛ створює прецедентне право, яке потім набуває ознак національного джерела права, то є не можливим визначити його юридичну природу. Це не норми внутрішнього закону і не постулати міжнародного права, для легітимації яких потрібна згода держави як суб'єкта міжнародних відносин. Тому, з погляду правника, не існує ніякого «живого прецедентного права Європейського Суду», можна стверджувати лише про прецедент тлумачення або правову позицію (стандарт), тобто певний інтерпретаційний результат, що виникає після осягнення змісту принципів і норм міжнародного права [173, с. 73].

Не є прихильником використання терміна «судова практика» для позначення формально-юридичних джерел права і О.В. Попов, який зазначає, що це є не зовсім коректним як з огляду на багатозначність самого терміна, так

і внаслідок того, що в юридичній науці не вироблено обґрунтованої концепції, яка дозволяє вважати судову практику одним з різновидів формальних джерел права [326, с. 14].

Аналіз вищенаведених підходів правників дозволяє дійти до таких важливих в методологічному плані висновків щодо розуміння категорії, яка складає предмет дослідження:

1) погляд вчених на практику ЄСПЛ як на джерело права з точки зору формально-юридичного підходу, тобто як спосіб зовнішнього вираження норм права, є недостатньо обґрунтованим, зважаючи на те, що, відповідно до положень Конвенції та Регламенту Страсбурзького суду, останній не здійснює правотворчу функцію, а отже не створює нових норм права, які б доповнювали чи конкретизували існуючі конвенційні норми;

2) методологічно не коректним є виокремлення такого різновиду джерел права, як «особливі», оскільки досліджуване нами правове явище, яким є практика ЄСПЛ, містить риси і загального, і особливого, і одиничного. Такий умовивід впливає з огляду на характер взаємозв'язку однойменних категорій діалектики (загальне – це об'єктивно існуюча тотожність між предметами, речами, явищами, що властива багатьом предметам, речам і явищам у рамках конкретної якісної визначеності; особливе – це певна сукупність властивостей, притаманних лише даному предмету; одиничне – це окремий предмет, річ, явище, подія, факт, які характеризуються відповідними просторовими і часовими межами, відповідною визначеністю. Відмінність між загальним, особливим і одиничним є відносною) [569, с. 165]. Разом з тим такий підхід суперечить усталеним в теорії джерел права критеріям для їх видової диференціації;

3) розгляд практики ЄСПЛ в аспекті джерела тлумачення конвенційних норм та принципів також є не достатньо обґрунтованим, оскільки таким джерелом безпосередньо виступають суб'єкти тлумачення, якими є судді Страсбурзького суду;

4) вважаємо дискусійною думку тих правників, які наголошують, що джерелом права може бути частина правового досвіду ЄСПЛ, зважаючи на розуміння останнього як сукупності знань про методологію, принципи та попередні результати діяльності Європейського Суду, а також умінь їх використання у професійній діяльності;

5) недопустимим є ототожнення практики ЄСПЛ у її широкому чи вузькому розумінні з Конвенцією ні за правовими властивостями, ні за юридичним значенням, зважаючи на те, що це різні правові феномени за своєю сутністю. На підтвердження цього умовиводу наведемо такі аргументи: а) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод як регіональний міжнародний договір у сфері прав людини містить норми права, а отже безапеляційно є джерелом права. Відповідно, практика ЄСПЛ не може бути таким джерелом, оскільки, як обґрунтовано нами попередньо, вона є складним сумативним утворенням, що являє собою діяльність Суду Ради Європи, взяту у єдності з її результатами та правовим досвідом; б) навіть вузьке розуміння практики ЄСПЛ як сукупності рішень Суду правозастосовного та правоінтерпретаційного характеру або ж як правових позицій Страсбурзького суду, складових його рішень, не дає достатніх підстав ототожнювати її з нормами міжнародного права.

Зазначена позиція підтверджується і висновками з цього приводу С.Г. Серьогіної, яка наголошує, що тлумачення норм Конвенції, які дає при вирішенні конкретних справ Європейський суд з прав людини, не можна прирівнювати до самої Конвенції, адже це суперечило б як національному законодавству, так і вітчизняній правовій доктрині. Тому Конституційний Суд України, з погляду вченої, повинен брати до уваги, але не керуватися практикою ЄСПЛ. До речі, як зауважує правник, саме такий принциповий підхід практикують органи конституційної юрисдикції провідних європейських держав. Зокрема, у жовтні 2004 року Конституційний суд Німеччини виніс вердикт, за яким рішення ЄСПЛ «не є обов'язковими для виконання німецькими судами, проте не повинні й повністю залишатися поза увагою».

Водночас Конституційний суд Німеччини підкреслив, що німецька юстиція повинна лише враховувати рішення, ухвалені в Страсбурзі, «належним чином» і «обережно» пристосовувати їх до національного законодавства [506, с. 44].

Враховуючи попередньо отримані результати дослідження, поділяємо позицію тих дослідників, які зауважують, що джерелом права виступає не сама практика Суду Ради Європи як складне утворення, а лише правові позиції ЄСПЛ, що є структурною частиною його рішень. Уважаємо, що вони (правові позиції), як результат легального, делегованого та казуального тлумачення норм Конвенції з боку ЄСПЛ, при повторному чи не однократному застосуванні Судом Ради Європи, набувають ознак прецедентності (повторюваності) та усталеності, що дає підстави стверджувати про можливість зміни значення тлумачення конвенційної норми з казуального на нормативне [132, с. 34].

Розглядаючи правові позиції Суду Ради Європи можливим «джерелом права», важливим в рамках даного дослідження вбачаємо з'ясування сутності вказаної теоретичної категорії, що, як відомо, законодавчо не закріплена та характеризується полісемічністю в юридичній науці [121, с. 134].

Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення терміна «джерело»: те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основа чого-небудь; вихідне начало; про того або те, від кого або звідки довідуються про що-небудь; писемна пам'ятка, документ, на основі якого будується наукове дослідження [52, с. 218].

У великому тлумачному словнику Д.М. Ушакова слово «джерело» має таке змістовне наповнення: те з чого виходить, виникає, витікає що-небудь; вихідна причина, основа походження чого-небудь; письмова пам'ятка, справжній оригінал, на основі якого будується наукове дослідження; те, звідки беруться які-небудь відомості, плітки [564, с. 323].

З вище викладеного випливає, що термін «джерело» слід трактувати наступним чином: а) вихідне начало; б) початок або основа чогось.

Під поняттям джерело права в загальній теорії права прийнято розуміти вихідні від держави або визнані нею офіційно-документальні форми вираження і закріплення норм права, які мають юридичне, загальнообов'язкове значення [509, с. 334].

Розуміння джерела права у формально-юридичному значенні, стверджує В.С. Нерсисянц, є результатом «джентльменської угоди» між юристами (як практиками, так і вченими), що покликана створювати умови для уникнення багатозначності цього поняття [379, с. 265-266]. Однак далеко не всі вітчизняні дослідники є прихильниками вказаного підходу.

Як зауважують В. Погорілко та Ф. Федоренко, формально-юридичний підхід до розуміння змісту джерела права, будучи компромісним в єдності розуміння цього поняття в юриспруденції, не розкриває сутності цієї юридичної категорії, спрощує її зміст. З погляду дослідників, слід виокремити три основні підходи до розуміння змісту джерела права: в ідеологічному, матеріальному та формально-юридичному значеннях [321, с. 9-10].

В свою чергу А.М. Колодій та В.В. Копейчиков термін «джерело права» пропонують використовувати для позначення того, що породжує право. На переконання вчених, це можуть бути юридичні мотиви, суспільні відносини, що мають правову природу, конкретні фактичні правовідносини, правові принципи, закони, міжнародно-правові угоди, досягнутий рівень правової культури, правосвідомість, загальнолюдські цінності та інші [161, с. 162-163].

Одночасно кілька підходів до розуміння категорії джерело права виокремлює Н.М. Пархоменко, а саме: 1) джерело виникнення права як соціальної категорії; 2) сила, що творить право; 3) пам'ятки історії, літератури; 4) судові справи та звичаї, що існували історично, мали значення чинного права; 5) певний вид діяльності державної влади – правотворча діяльність; 6) матеріали, взяті за основу того чи іншого законодавства; 7) засоби пізнання або способи існування права [314, с. 77-78].

Комплексне дослідження джерел права дозволило М.М. Марченку дійти висновків про те, що це явище, так само як і його поняття, необхідно одночасно

розглядати з різних сторін. По-перше, звернувшись до вітчизняних та зарубіжних тлумачних словників під джерелом права в етимологічному сенсі слід розуміти: а) те, з чого береться, черпається будь-що; те що дає початок будь-чому, є основою для будь-чого; б) письмова пам'ятка, документ, що є основою для проведення наукового дослідження; в) вихідне місце або позиція, що служить основою для розвитку будь-чого. По-друге, з точки зору джерела права як природного - географічні, кліматичні, біологічні та інші чинники, які здійснюють безпосередній вплив на процес правоутворення, і опосередковано – на процес правотворчості та, відповідно, на саме право. По-третє, з точки зору джерела права як соціальних, політичних, ідеологічних, культурних та інших подібних чинників, що здійснюють прямий вплив на процес правотворчості, а через нього на саме право. Таке джерело права, зважаючи на його природу і призначення, слід назвати соціальним. По-четверте, з матеріальної, а точніше економічної, сторони, з точки зору сприйняття в якості джерела права економічних чинників, які існують в тому чи іншому суспільстві та здійснюють вплив на процес правоутворення [270, с. 50-52].

Аналіз вищезазначених підходів правників щодо розуміння категорії «джерело права» дає підстави стверджувати, що правові позиції Страсбурзького суду як результат його правоінтерпретаційної діяльності найбільш коректно одночасно розглядати джерелом пізнання Конвенції та джерелом (основою, витокom) правового впливу конвенційних норм на правосвідомість і поведінку суб'єктів правовідносин, в першу чергу тих, які наділені державно-владними повноваженнями, що обумовлено, передусім, інформаційною цінністю правових позицій.

Як джерело пізнання, правові позиції Страсбурзького суду виступають своєрідним місцем, звідки можна черпати інформацію та знання про зміст і обсяг конвенційних прав та свобод людини, їх гарантії, а також межі міжнародних зобов'язань держав-учасниць Конвенції. Таке твердження ґрунтується на тому, що лише системне ознайомлення з правовими позиціями Суду Ради Європи, які сформовані в рішеннях як проти держави-відповідача,

так і інших країн-учасниць Конвенції, дає можливість сформулювати повне та ґрунтовне уявлення про сутність конвенційної норми, що є одним із основних чинників її дотримання та виконання на національному рівні [132, с. 34].

Дійшовши висновку про те, що правові позиції ЄСПЛ також виступають у ролі джерела правового впливу конвенційних норм, логічним наступним нашим завданням є з'ясування сутності поняття правовий вплив.

Як зауважує з цього приводу О.В. Малько, категорія правовий вплив – це взятий у єдності та багатоманітності весь процес впливу права на соціальне життя, свідомість та поведінку людей [266, с. 26]. На переконання Ю.М. Оборотова, правовий вплив слід розглядати як ціннісно орієнтований вплив права на свідомість і поведінку людей [296, с. 187-188].

В правових джерелах також можна споглядати підхід, за якого правовий вплив пропонується розуміти як результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини як специфічної системи власне правових засобів (норм права, правовідносин, актів реалізації та застосування), так і інших правових явищ (правосвідомості, правової культури, правових принципів, правотворчого процесу) [294, с. 94].

Принагідно зазначити, що категорія правовий вплив тісно пов'язана з поняттям дія права. Під нею в науковій літературі розуміється здатність права у певному середовищі справляти ідейно-мотиваційний вплив на особу чи групу осіб та як наслідок цього забезпечувати відповідно до своїх цілей, принципів та приписів правомірний характер людської діяльності та вчинків [295, с. 141].

М.М. Рассолов розуміє зазначену категорію як різнобічний регулятивний вплив на суспільні відносини в межах території держави, певного часу та кола суб'єктів. За змістом, стверджує вчений, дія права спрямована на організацію правової діяльності, а за формою має політичний характер, оскільки здійснюється різними суб'єктами суспільних відносин, що мають державно-владні повноваження [411, с. 276-277].

Семантичний аналіз понять «джерело» та «правовий вплив» дає змогу дійти висновку, що під джерелом правового впливу необхідно розуміти

першооснову та витoki становлення, формування та функціонування правового явища, яке здійснює правове регулювання суспільних відносин, що справляє ідейно-мотиваційний вплив на особу чи групу осіб.

З урахуванням зазначеного слід констатувати, що безпосередньо Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є джерелом права, що відображає лише статичний аспект об'єктивного права, оскільки її норми є сталими і незмінюваними та регулюють суспільні відносини. При цьому немає підстав заперечувати, що норми Конвенції також здійснюють правовий вплив на правосвідомість і поведінку суб'єктів правовідносин. Джерелом такого впливу є правові позиції Страсбурзького суду, що є динамічним аспектом права, оскільки покликані відобразити динамічний характер змісту конвенційних норм, що пристосовуються до конкретно-історичних умов в результаті їх казуального тлумачення суддями Суду Ради Європи [132, с. 35].

Отже, джерелом об'єктивного права слід вважати не Конвенцію, взяту в єдності з практикою ЄСПЛ, що впливає зі змісту статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосовування практики ЄСПЛ», а цей регіональний міжнародний договір з прав людини, взятий в єдності з правовими позиціями, сформульованими в рішеннях Суду Ради Європи.

Вважаємо, що правовим позиціям ЄСПЛ як джерелу правового впливу притаманні такі риси: а) є фундаментальною основою реального функціонування Конвенції, що одночасно живлять її положення; б) являють собою сукупність ідей та принципів, на яких ґрунтується правовий вплив конвенційних норм; в) спричиняють інформаційний, ціннісно-орієнтаційний, охоронний, соціальний та інший вплив норм Конвенції на правосвідомість та поведінку людей; г) забезпечують формування у свідомості людей нових суджень, правових установок, правових мотивів та правового інтересу до Конвенції; д) є місцем (середовищем) звідки черпаються знання про сутність і зміст конвенційних норм; е) породжують юридичні наслідки, оскільки враховуються при вжитті державою-відповідачем заходів загального та індивідуального характеру [132, с. 36; 118, с. 83].

2.3. Прецедентність практики Суду Ради Європи

Загальнотеоретична характеристика юридичної природи практики ЄСПЛ з необхідністю вимагає з'ясування такої властивості досліджуваного правового феномену, як його прецедентність. Актуалізує це питання і той факт, що в сучасній правничій науці склалися різні погляди на його вирішення, сутність яких зводиться або ж до безумовного визнання цієї ознаки суттєвою, або ж до визнання її такою за певних умов, або ж до її повного заперечення.

Різних аспектів досліджуваної проблематики торкалися у своїх наукових працях такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: К.В. Андріанов, Л. Вільдхабер, С.П. Головатий, Р. Давид, Т.І. Дудаш, В.А. Капустинський, М.І. Козюбра, В.П. Кононенко, Д.В. Кухнюк, П.В. Пушкар, П.М. Рабінович, А.О. Селіванов, О.В. Соловійов, О.О. Сорока, В.А. Туманов та інші. Однак проведені ними дослідження характеризуються відсутністю єдності у підході до розуміння досліджуваного правового явища. Разом з тим слід зауважити, що обґрунтування прецедентності практики ЄСПЛ часто зводиться до однієї із юридичних властивостей рішень Страсбурзького суду.

На підтвердження вищезазначеного наведемо судження тих дослідників, які однозначно переконані у тому, що практика ЄСПЛ є типовим судовим прецедентом, а отже має ознаки джерела (форми) права.

Так, зокрема, А.О. Селіванов зазначає, що право, яке створене Європейським судом, є класичним прецедентним правом, основою якого є принцип «ratio decidentis» («підстава для вирішення»), коли правило, що сформульоване судом під час вирішення конкретної справи, стає нормою права для цього ж суду і для внутрішніх судів держав-учасниць Конвенції [492, с. 348]. Схожу позицію з цього приводу висловлює і Д.В. Кухнюк, який вважає, що практика ЄСПЛ має природу судового прецеденту як для Страсбурзького суду, так і судів судової системи України [240, с. 11].

До подібних висновків приходять і В.А. Капустинський, який наголошує, що діяльність Страсбурзького суду ґрунтується на самій Конвенції,

розробленому, доопрацьованому, прийнятому для внутрішнього користування Регламенті Суду та судових прецедентах – рішеннях, винесених раніше Європейським судом та Комісією з прав людини [185, с. 12].

Деяко іншу позицію з цього питання висловлює Т. Стоянова, яка пропонує під судовою практикою ЄСПЛ розуміти специфічний різновид судового прецеденту, що ухвалюється спеціальним органом – Європейським судом з прав людини, в межах та з приводу тлумачення та порушення положення Конвенції, що є обов'язковим для виконання не тільки на території держави-сторони в процесі, а й на всій території, на яку розповсюджується юрисдикція Страсбурзького суду [535, с. 57].

Водночас слід зауважити, що частина правників, називаючи рішення або практику Суду Ради Європи прецедентами, уникають їх ототожнення з судовими прецедентами.

Так, наприклад, суддя ЄСПЛ у відставці В.Г. Буткевич разом з іншими правниками підкреслює, що своєю діяльністю Страсбурзький суд довів не аргументованість практично всіх заперечень противників того, що рішення міжнародних судових установ можуть бути джерелом міжнародного права. Вченим наголошується, що у своїх судових рішеннях Європейський суд з прав людини на чільне місце поставив свої попередні рішення (прецеденти) і не бажає від них відходити, навіть якщо комусь здається, що він цим порушує Конвенцію. Мотивуючи свої судові рішення власними прецедентами, Суд фактично зобов'язав держави поважати їх і брати за основу в аргументації їхніх позицій у власних справах [40, с. 136-137].

Іншим суддею ЄСПЛ у відставці В.А. Тумановим відстоюється позиція про те, що у практиці ЄСПЛ присутні як прецеденти, так і правові позиції. Прецедентами необхідно вважати ситуації, коли Страсбурзький суд посилається на рішення у попередніх справах, а правовими позиціями – коли у рішенні вживаються словосполучення «як Суд неодноразово зазначав у своїй практиці», «Суд нагадав» та інші подібні формулювання. Проте, на думку правника, навряд чи є потреба проводити таке протиставлення, оскільки дуже

часто ЄСПЛ у наступних рішеннях посилається лише на певну правову позицію, яка міститься у попередньому рішенні в аналогічній справі, а не на рішення в цілому, але вказує і на правову позицію, і на це рішення. Тому власне правові позиції видаються більш цінними з погляду науки та практики, оскільки у рішеннях може бути кілька правових позицій, а ситуацію досліджено на предмет порушення кількох статей Конвенції, тоді як аналогічної справи може стосуватися лише частина попереднього рішення, лише деякі правові позиції [561, с. 107].

У свою чергу, А.А. Марченко наголошує, що прийняття парламентом Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» має важливе значення для української правової системи, бо, завдячуючи цьому, на законодавчому рівні держава офіційно визнала практику ЄСПЛ джерелом права, внаслідок чого система джерел права поповнилась європейським прецедентом [269].

Вважаємо, що відповідь на питання про можливість віднесення практики ЄСПЛ до судового прецеденту криється в сутності останнього.

В юридичній навчальній літературі під судовим прецедентом загалом розуміють документально оформлене рішення судового органу з конкретної справи, що є обов'язковим при вирішенні аналогічних справ у майбутньому [546, с. 197].

Висвітлюючи правову систему Англії, А.К. Романов наголошує, що судовий прецедент – це таке рішення суду по конкретній справі, що підказує іншим суддям, яке рішення необхідно ухвалити при вирішенні аналогічних справ у майбутньому. Норми права, які своїм походженням зобов'язані судовим рішенням, в англійському праві відносяться до прецедентного права (case law). Принцип прецеденту діє по вертикалі, зумовлюючи зобов'язання суддів враховувати рішення відповідних вищих судів. Рішення вищестоящих судів обов'язкові для всіх нижчестоящих судів, але не є обов'язковими для вищестоящих [483, с. 162-163, 165].

В наукових джерелах можна споглядати й інші підходи до трактування цього правового явища. Так, наприклад, з погляду Т.А. Васильєвої, судовим прецедентом є джерело права, що являє собою судове рішення по конкретній справі, яке містить правоположення, що має статус правової норми і є обов'язковим для застосування правилом в судах тієї ж або нижчої інстанції [46, с. 11].

Судовий прецедент, з погляду Н.А. Гураленко, – це сформований на попередньому досвіді пізнання за допомогою раціонально-інтуїтивного стилю юридичного мислення результат правотворчої діяльності одного з вищих судів, що містить обов'язкове правоположення, яке конкретизує, доповнює чи заміняє нормативне регулювання певних суспільних відносин і слугує підставою для подальшої правореалізаційної діяльності. Разом з тим автором обстоюється позиція, що між судовим прецедентом та судовою практикою як сумарним результатом розгляду конкретних справ не можна ставити знак рівності, оскільки окреслена проблема термінологічної розбіжності цих понять вимагає не тільки оцінки конкретності застосування логічних правил диференціювання, а й врахування особливостей об'єктів права [79, с. 13].

До подібних висновків доходить і О. Дашковська, яка зауважує, що на відміну від судового прецеденту судова практика не може бути сформована на підставі одного судового рішення. Тому якщо щодо судового прецеденту зовнішньою формою його закріплення є конкретне судове рішення, на яке можна посилатися, то судова практика такої форми зовнішнього закріплення не має. У конкретних судових рішеннях можуть знаходити відображення вироблені нею положення права. Проте висновку про їх сформованість можна дійти лише у тому випадку, якщо наявна ознака повторюваності, тобто те чи інше правило, вироблене судовою практикою, щоб набути статусу правоположення, має виступити юридичною основою вирішення цілої низки справ. Така поступовість формування судової практики може забезпечувати легітимність тих правил поведінки, що формуються судовою практикою [84, с. 37-38].

Аналіз розглянутих точок зору вчених дає можливість дійти висновку про непереконливість та необґрунтованість суджень тих правників, які ототожнюють практику ЄСПЛ з судовим прецедентом, останній з яких є класичним джерелом права в англосаксонській правовій системі.

На підтвердження власного умовиводу наведемо такі аргументи: а) практика Страсбурзького суду є різновидом судової практики, що як складне, сумативне утворення включає діяльність суду, її результати (рішення), правовий досвід, а отже вона є відмінною за структурою від судового прецеденту, зовнішнім вираженням якого є рішення вищого суду держави, де містяться правоположення нормативного змісту; б) сформовані в рішеннях ЄСПЛ правові позиції є результатом його правоінтерпретаційної діяльності, тому, зважаючи на чітко визначені Конвенцією юрисдикційні повноваження Суду Ради Європи, вони не можуть мати властивостей норм права [148, с. 42]; в) Страсбурзький суд не є вищим судовим органом стосовно національних судів держав-учасниць Конвенції, тому вироблені ним правові позиції не діють по вертикалі; г) ЄСПЛ, керуючись принципом динамічного тлумачення, іноді відхиляється від власних правових позицій, у зв'язку зі змінами умов суспільно-політичного життя та пошуку консенсусу в рамках розгляду конкретної справи проти держави Ради Європи.

Твердження щодо недоцільності та некоректності ототожнення практики Страсбурзького суду з судовим прецедентом знаходить свою підтримку і у працях багатьох інших вчених.

Так, досліджуючи питання природи так званої прецедентної практики ЄСПЛ, К.В. Андріанов підкреслює, що процедура розгляду справ Страсбурзьким судом має певні ознаки, властиві англійській доктрині прецеденту. Однак, незважаючи на цю зовнішню схожість, аналіз положень Конвенції і практики Суду не дають підстав вважати його рішення судовими прецедентами. Повторне застосування Судом принципів і підходів, використаних у попередніх рішеннях, має передусім технічний характер. Метою такого підходу є визначення європейських стандартів в тій чи іншій

сфері суспільних відносин, охоплених Конвенцією. При цьому наявність цих стандартів є досить умовною і впливає лише з певного масиву розглянутих справ [11, с. 9-10].

Як наголошує С.П. Головатий, хибними є погляди вітчизняних авторів стосовно того, що діяльність Страсбурзького суду «ґрунтується на доктрині судового прецеденту («stare decisis») або що Суд «із самого початку став на позицію доктрини судового прецеденту», а напрацьовані судом рішення слід сприймати як «прецедентне право» тощо. Аналіз доводить, що Суд поклав у основу своєї діяльності зовсім іншу, ніж же висунуту доктрину – еволютивного тлумачення, за якої Конвенція є «динамічним і живим інструментом». Завдяки цій доктрині Суд забезпечив надійне підґрунтя для скасування своїх попередніх рішень, що лише в певний проміжок часу мали прецедентну цінність. Втім, така прецедентна цінність (на певний час) Страсбурзького суду жодним чином не виправдовує кваліфікування їх як прецедентного права [69, с. 355].

У свою чергу, Г.В. Мальцев доходить висновку, що свобода інтерпретації не є рівнозначною свободі створення нової норми, тому в рішеннях Європейського суду відсутні основоположні ознаки судового прецеденту як самостійної форми права. Про який судовий прецедент можна говорити, стверджує правник, якщо в основі рішення по «первинній» справі лежить не створена в порядку судової правотворчості, а широко опублікована, задалегідь відома писана норма, хоча й специфічно витлумачена ЄСПЛ [267, с. 642].

У довідковій та науковій юридичній літературі висловлюється думка, що практику Страсбурзького суду більш коректно розглядати у ролі переконливого прецеденту.

Прикладом цього можуть слугувати положення вільної енциклопедії «Вікіпедія», де практика ЄСПЛ трактується як переконливий прецедент, який притаманний і англосаксонській, і романо-германській правовим сім'ям. У прецедентних рішеннях ЄСПЛ формуються правові позиції, які мають юридичну значущість як для судів національних судових систем, так і судів держав, проти яких такі рішення ухвалені [59].

Поділяє таку позицію і Ю. Попов, який доходить висновку, що рішення ЄСПЛ слід розглядати як такі, що мають значення переконливих прецедентів. Щоправда, з погляду правника, правові позиції, сформовані прецедентними рішеннями ЄСПЛ, не є обов'язковими для судів національних судових систем, зокрема і для судів держав, проти яких такі рішення ухвалені [328, с. 50-51].

Однак вважаємо, що вищевикладені погляди вчених є дискусійними, зважаючи на таке: а) категорія «переконливий прецедент» є актуальною та значимою лише для англосаксонської правової сім'ї та жодним чином не торкається романо-германської чи діяльності Суду Ради Європи; б) переконливими називають прецеденти, що не відносяться до категорії юридично обов'язкових (це такі судові рішення, які судді не можуть не брати до уваги, але враховувати не зобов'язані), в той час як норми національного законодавства України зобов'язують застосовувати практику ЄСПЛ як джерело права або як мінімум враховувати її при здійсненні національної правозастосовчої діяльності; в) зважаючи на твердження А.К. Романова про те, що значення переконливих прецедентів проявляється в основному там, де суду доводиться заповнювати прогалини в законодавстві [483, с. 169], їх наявність в діяльності Страсбурзького суду однозначно заперечна, що підтверджується повноваженнями Суду, визначеними Конвенцією.

Варто зауважити, що частина вчених, хоча й не визнає практику ЄСПЛ судовим прецедентом у чистому вигляді, однак наголошує на її прецедентності як невід'ємній ознаці практики Суду Ради Європи або ж одного із принципів діяльності Страсбурзького суду.

Будь-які види прецедентів, як наголошує У.З. Коруц, призначені для слідування їм у судовій практиці. Це однак не означає, що всім видам прецедентів притаманна загальнообов'язковість. Навпаки, вона є скоріше винятком і характерна лише для «англосаксонського» різновиду прецеденту. Зокрема, рішення ЄСПЛ не є обов'язковими для цього Суду, що не заважає йому називати власну практику прецедентною [223, с. 165].

Підтвердженням чому слугують правові позиції Страсбурзького суду, сформовані ним у справах «Chapman v. the United Kingdom» («Суд зазначає, що, незважаючи на те, що він формально не пов'язаний своїми попередніми рішеннями, в інтересах правової визначеності і передбачуваності, а також рівності перед законом, він не повинен без серйозних підстав відступати від прецедентів, встановлених в попередніх справах. Проте, оскільки Конвенція є основою і вищою системою захисту прав людини, Суд повинен брати до уваги зміну ситуації в державах-учасниках Конвенції» [618]) та «Christine Goodwin v. the United Kingdom» («хоча Суд формально незобов'язаний дотримуватись своїх попередніх рішень, однак в інтересах юридичної визначеності, передбачуваності та рівності перед законом він не повинен відмовлятися, без доброї на те причини, від прецедентів, закладених у попередніх справах» [619]).

Як зауважують з цього приводу Р. Давид та К. Жоффре-Спінозі, у ст. 30 Конвенції зазначено, що Страсбурзький суд не може допустити при розгляді справи отримання результату, який буде несумісним з постановленим раніше рішенням суду. Тому практика Суду Ради Європи є прецедентною. Але інколи ЄСПЛ змінює свої правові позиції, і ця зміна є виправданою, тому що сприяє розвитку права, хоча не сприяє правовій визначеності [83, с. 301].

Проте, з погляду Л. Вільдхабера, практика ЄСПЛ не дає однозначної відповіді на питання, що є прецедент: чи може одна справа розглядатися як прецедент, або тільки серія справ, або тільки практика, яка становить загальне право, як слід визначати і знаходити «ratio decidendi» [56, с. 103]?

Відповідь на одне із зазначених питань було надане Дж. Сандбергом, який зазначив, що одне судове рішення не може бути прецедентом, оскільки воно не має повторюваності. Наявність «незмінної судової практики» (відносно стабільної) дає змогу особам регулювати свою поведінку згідно з нею, а деяким авторам – підстави стверджувати, що «конвенційна система є системою прецедентів» [636].

У свою чергу, П.В. Пушкар висловлює позицію, що практика Європейського суду не є класично прецедентною, тобто «stare decisis», але все

ж базується на дотриманні принципу правової визначеності судової практики (однотипні справи розглядаються аналогічно і по суті, і процесуально) та похідного від нього принципу верховенства права. Як стверджує правник, Страсбурзький суд, не визнаючи «повну прецедентність» своїх рішень, все ж таки застосовує методологію прецеденту у своїй повсякденній практиці. Саме тому Суд Ради Європи постановляє рішення в наступних справах із використанням попередньої практики щодо подібних або схожих справ, які зачіпають правові питання, що розглядаються у справі [391, с. 2].

Схожу позицію з цього приводу висловлює і С.В. Шевчук, який стверджує, що хоча ЄСПЛ й визнає себе фактично зв'язаним попередніми прецедентами, але при цьому доктрина «*stare decisis*» не вважається такою, що слугує основою для його діяльності [597, с. 124], а також Дж. Тебнер, який наголошує на тому, що Страсбурзький суд ніколи безпосередньо не посилається на доктрину «*stare decisis*», але формула, яку він використовує, а саме «відповідно до незмінної судової практики» або «відповідно до усталеного прецедентного права», як і посилення та цитування попередніх судових рішень, підтверджує фактичне наслідування подібного підходу в практиці ЄСПЛ. Для того щоб ЄСПЛ слідував своїм попереднім прецедентам, потрібною є їх подібність. З цією метою ЄСПЛ застосовує «техніку розрізень», аби переконатися, що подібні рішення пов'язані між собою [639].

Інший підхід до розуміння прецедентності практики ЄСПЛ пропонується В.В. Комаровим. Як зауважує правник, прецедентність рішень ЄСПЛ слід розглядати не лише з погляду, власне, прецедентного характеру, тобто кваліфікації їх як прецедентів, а з погляду загальнообов'язковості, що є ширшою за своїм призначенням властивістю рішень ЄСПЛ. Для практики застосування рішень ЄСПЛ цей аспект є найголовнішим та відбиває необхідність застосування у судовій практиці різних за своїм характером рішень ЄСПЛ.

Крім того, уважає вчений, очевидним є той факт, що в сучасній правовій доктрині, яка відбиває реальний стан юридичної практики у країнах романо-

германської правової сім'ї, є поширеною концепція «усталеної судової практики», відповідно до якої низка ухвалених судових рішень може розглядатися як переконливий доказ правильного тлумачення правової норми. Передумовою цього є постійне застосування у довготривалій судовій практиці вирішення спорів правоположень, які були сформульовані і використовувались судами. Ця концепція стала певним еквівалентом англосаксонської доктрини дії прецедентного права у країнах романо-германської правової сім'ї, і саме у вигляді цієї концепції слід розуміти порядок дії прецедентного права в європейських країнах [210, с. 20].

До подібних висновків з цього питання дійшов і С.В. Шевчук, який звертає увагу на те, що ЄСПЛ (наприклад, у справі «Kruslin v. France» 1990 р.) визнає вагоме значення судового прецеденту у розвитку та розширенні змісту правових норм, оскільки прецедентне право відіграє важливу роль у континентальних країнах, у вигляді концепції «усталеної судової практики». Ця концепція є важливою для самого Страсбурзького суду [593, с. 94].

Підтвердженням цьому слугують і такі правові позиції ЄСПЛ, сформульовані ним при розгляді справи «Меріт проти України»: 1) «Суд зазначає, що відповідно до його усталеного прецедентного права метою норми про національні засоби правового захисту, що міститься в ст. 35 параграфу 1 Конвенції, є надання Договірним сторонам можливості запобігти або виправити стверджені порушення прав до того, як ці заяви будуть передані до Суду (п. 57 Рішення)»; 2) «Суд знаходить, що обґрунтування, надане Урядом в оцінці тривалості провадження, не відповідає прецедентній практиці Суду (п. 70 Рішення)»; 3) «відповідно до прецедентної практики Суду розумність тривалості провадження повинна визначатись у світлі відповідних обставин справи та з огляду на критерії, передбачені прецедентною практикою Суду, зокрема складність справи, поведінка заявника, а також органів влади, пов'язаних із справою (п. 72 Рішення)» [453].

Зважаючи на вищевикладене, вважаємо, що для належного з'ясування природи практики ЄСПЛ важливе значення мають погляди вчених тих держав,

правовою доктриною яких обґрунтовані поняття «прецедентна судова практика» та «усталена судова практика».

У французькій правовій доктрині прецедентом вважається раніше прийняте рішення за подібних обставин або у подібній справі. У вузькому розумінні цей термін означає рішення вищого суду, що використовується як переконливий аргумент, який має бути взятий до уваги нижчим судом при ухваленні рішення. У широкому розумінні цей термін означає рішення у подібній справі, тобто прецедент слугує дотриманню принципів юридичної економії (суду не потрібно вдаватися до глибинного аналізу фактів і права) та рівності перед законом [640, с. 111].

Зміст зазначених суджень вчених про рішення вищого суду дає підстави стверджувати про відсутність прямого зобов'язання судів Франції дотримуватися практики вищих судів, що виступає для них як правовий орієнтир при вирішенні подібних справ.

З цього приводу слушною є думка Дж. Денніса, який зауважує, що основою поваги до попередньої практики є не просто подібність фактичних обставин справ чи правових питань, порушених у провадженні; судді мають дотримуватися прецедентів, встановлених попередньою практикою, якщо після докладного вивчення вони переконуються, що правове обґрунтування, викладене у раніше ухваленому рішенні, є переконливим та може бути застосоване у відповідній справі. Водночас, як зазначає правник, концепція «усталеної судової практики» виводить її обов'язкове значення більше з поваги до правового обґрунтування, що раніше висловлено судами, ніж із загального обов'язку дотримуватися раніше ухвалених рішень. Однак, якщо серією рішень сформовано стабільний підхід, який використовувався судами, то концепція «*jurisprudence constant*» наділяє таку практику суттєвим впливом [614].

Узагальнення вищезазначеного дозволяє дійти висновку, що прецедентність судової практики розуміється як повторюваність попередньо сформованого правового обґрунтування (правових позицій) суду, що у разі неодноразовості набуває рис усталеності та переконливості.

Вказаний умовивід стосовно нових, якісних характеристик досліджуваного явища правової дійсності підтверджується трактуванням термінів «усталений» та «переконливий», що наведені в словниках української мови. Так, наприклад, слово «усталений» означає сталий, стійкий, який закріпився у певній формі, відповідно «переконливий» тлумачиться як обґрунтований, достатній для переконання кого-небудь у чомусь; доказовий [521].

У правничій науці Італії подібно до Франції слово «прецедент» уживається в таких значеннях: 1) раніше ухвалене рішення, що певним чином стосується справи, яка розглядається; 2) будь-яке рішення, на яке посилаються у наступних рішеннях; 3) рішення, яким вперше вирішуються нові правові питання; 4) рішення, яким певне правове питання вирішено у новий спосіб або докладніше та в оригінальний спосіб [638, с. 151].

Як зазначає Ф. Маццотта, в Італії прецедент також не має обов'язкової сили, хоча Верховний касаційний суд зазвичай посилається на свої раніше ухвалені рішення, а нижчі суди – на рішення Верховного касаційного суду. З погляду вченого, наразі існує нагальна необхідність (юристам) посилатися на відомі рішення Верховного суду, в яких було порушено відповідне питання. Тому багато дослідників визнають, що прецеденти Касаційного суду мають «*autorita ' di fatto*» (фактичну силу). Відповідно до цієї концепції в Італії переконливий характер зазвичай визнається за певним правилом, сформульованим у судовій практиці, тільки якщо таке правило підтверджене низкою узгоджених судових рішень [630].

Висновок про відсутність обов'язкового прецеденту, як стверджує Л. Біянчі, не означає, що суди Італії не дотримуються попередньої судової практики. За загальним правилом, суддя може відмовитися від застосування попередньої практики, проте у такому випадку юридична техніка вимагає від нього надання вичерпного обґрунтування цього кроку [611, с. 323].

Водночас М. Таруффо та М. Ла Торре наголошують, що в Італії, як і Франції, на відміну від США, посилення лише на прецедент є недостатнім. Суддям необхідно також обов'язково посилатися й на відповідні нормативно-

правові акти, тобто прецедент завжди відіграє допоміжну роль. У цьому випадку він використовується як «обгортка рішення», оскільки свідчить, що судді правильно послалися на певні правові положення, а посилення на прецеденти тільки підтверджують відданість існуючій тенденції у сфері права [638, с. 156].

Наведені теоретичні положення дають підстави стверджувати про факультативну роль прецедентної практики Верховного касаційного суду як джерела права у порівнянні з законодавством Італії. Проте відступ від неї за умови належного обґрунтування є скоріше винятком, а не усталеною судовою практикою. Тож прецедентна практика Верховного касаційного суду має суттєвий вплив на суддівський розсуд і є важливим чинником для формування усталеної судової практики не лише цієї судової інстанції, але й нижчих судів.

У правовій доктрині Федеративної Республіки Німеччини терміно-поняття «прецедент» тлумачиться як раніше ухвалене судове рішення, що має відношення до справи яка розглядається. На відміну від інших національних правових систем, основна увага у визначенні прецеденту зосереджена на можливості такого рішення бути застосованим у подальших справах; воно не обов'язково має містити певні інструкції чи вказівки для вирішення подальших справ [610, с. 23].

Принагідно слід зазначити, що у правничій науці Німеччини судові рішення не визнаються самостійним джерелом права, оскільки конституційно визначена модель поділу влади вимагає від органів публічної влади керуватися нормами права, об'єктивованими в федеральних законах, а не судовими приписами. Проте, як зауважує Т. Лундмарк, на практиці судові прецеденти фактично діють, тобто вони визначаються та застосовуються самими судами і мають вирішальне значення у випадках, коли положення закону виписані нечітко або містять прогалини [628, с. 312].

Як вважають окремі німецькі дослідники, найбільш ретельно дотримується доктрини усталеної судової практики Федеральний конституційний суд Німеччини, хоча для цього Суду відсутня офіційна обов'язковість раніше

ухвалених рішень [625, с. 64]. За п'ятдесят років свого існування Федеральний конституційний суд Німеччини відступав від власних прецедентів лише у 14 з більш ніж ухвалених ним 3500 рішень [628, с. 314].

Таким чином, у правовій доктрині Федеративної Республіки Німеччини поняття «усталена судова практика» означає, передусім, високий ступінь її стабільності (мало змінюваності); застосовування раніше ухваленого судом рішення на пряму залежить від проблем, що виникають в процесі правозастосування зумовлених не досконалістю чинного законодавства. До останніх, як зазначалося вище, традиційно відносять прогалини та колізії в законодавстві, а також нечіткість формулювання нормативно-правих приписів, що з необхідністю вимагає їх тлумачення.

Аналіз вищевикладеного дає підстави стверджувати про відсутність вагомих підстав для розмежування терміно-понять «усталена судова практика» та «прецедентна судова практика», що використовуються в національних правових доктринах не лише Франції, ФРН, Італії, але й інших держав, що належать до романо-германської правової сім'ї.

Згадані терміни вживаються у правовій доктрині континентальної Європи як синоніми і фактично означають повторюваність застосування раніше сформульованих судовими органами правових позицій. Раса «усталеність» судових рішень означає повторюваність раніше ухвалених судових рішень, а отже їх прецедентність. А «повторюваність» означає, що судова практика є усталеною, прецедентною.

Слід зауважити, що усталеність практики ЄСПЛ, а отже її прецедентність, нормативно закріплена та визнана Радою Європи, зважаючи на положення статті 28 Протоколу № 14 до Конвенції, відповідно до п. в якої комітет Страсбурзького суду може одностайним голосуванням оголосити подану заяву прийнятною і одночасно постановити рішення по суті, якщо покладене в основу справи питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї є предметом усталеної практики Європейського суду [385].

Прецедентність властива як практиці ЄСПЛ, так і юрисдикційній діяльності національних судових органів держав-учасниць Конвенції, судові системи яких є автономними стосовно Страсбурзького суду.

Водночас вважаємо, що риса прецедентності в аспекті практики ЄСПЛ має свої особливості, що виявляються у: 1) повторюваності алгоритму дій Страсбурзького суду щодо встановлення фактичних обставин справи, тобто діянь органів державної влади, їх службових та посадових осіб на предмет дотримання ними конвенційних норм; 2) усталеній правовій оцінці правомірності (або неправомірності) діянь органів державної влади і, як наслідок, констатація факту дотримання або порушення норм Конвенції; 3) тлумаченні правоположень Конвенції стосовно обставин конкретної справи (за умови схожості норм національного законодавства та суспільних відносин, що ним регулюється, правові позиції підтверджуються Страсбурзьким судом).

Риса повторюваності притаманна як постановам ЄСПЛ, що ухвалюються по суті справи, так і рішенням Страсбурзького суду про прийнятність скарг. Зважаючи на існуючий в теорії джерел права підхід до видової диференціації правових прецедентів за часом їх прийняття, в аспекті цього дослідження прецедентність вважаємо рисою, притаманною лише деклараторному прецеденту, тобто рішенням ЄСПЛ, ухваленому в минулому.

В даному аспекті поділяємо позицію тих вчених, які стверджують про наявність прецеденту тлумачення в діяльності Страсбурзького суду. Так, наприклад, з позиції В.П. Кононенка, рішення ЄСПЛ є прецедентами тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. з чого випливає, що ці рішення є джерелом тлумачення останньої. Саме з огляду на це суди України повинні застосовувати практику Страсбурзького суду [214, с. 17].

Більше того, переконані, що з цього приводу доречно вести мову і про правові стандарти ЄСПЛ, які можна визначити як загальні правила тлумачення Страсбурзьким судом конвенційних положень, що склалися в результаті їх неодноразового застосування [117, с. 31]. Однак вважаємо, що використання

ЄСПЛ прецедентів тлумачення має умовний характер та певні часові межі актуальності. Умовою є розгляд типової скарги, коли Суд Ради Європи, в особі комітету чи палати, не вбачає причин не застосовувати усталену правову позицію керуючись принципом правопевності (правової визначеності). Втрата актуальності прецедентів тлумачення обумовлена суттєвими змінами в суспільному житті і, як наслідок, необхідності пристосування конвенційних норм і принципів до цих умов.

Такий умовивід підтверджується і положеннями Регламенту ЄСПЛ, в правилі 72 якого зазначається, що якщо справа, яку розглядає Палата, порушує серйозне питання щодо тлумачення Конвенції чи Протоколів до неї, Палата може відмовитись від юрисдикції на користь Великої палати, за умови якщо жодна зі сторін у справі не заперечує пороти цього. Разом з тим в пункті 2 цього Правила зазначається, що якщо вирішення питання, порушеного в справі, що її розглядає Палата, може спричинити непослідовність практики Суду, Палата відмовляється від юрисдикції на користь Великої палати, за умови що жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього [414].

Водночас, аналіз положень Регламенту ЄСПЛ дає підстави стверджувати, що однією із умовою для формування Великою палатою потенційно нової правової позиції є відсутність заперечень сторін, які беруть участь у справі. Тобто у разі, якщо держава-відповідач буде заперечувати щодо розгляду справи у Великій палаті ЄСПЛ, ймовірність застосування усталеної правової позиції палатою Страсбурзького суду зберігається.

Зважаючи на вищевикладене, вважаємо обґрунтованою видову диференціацію існуючих правових позицій ЄСПЛ з огляду на ступінь їх імперативності у взаємозв'язку з часом розгляду конкретних справ Судом Ради Європи та фактичними обставинами цих справ, а саме: а) правові позиції, що мають прецедентний характер і вирізняються безумовною імперативністю (усталені правові позиції, які використовуються в однотипних справах (справах-клонах)); б) правові позиції, що потенційно можуть мати прецедентний й імперативний характер у майбутньому (нові правові позиції,

які сформовані в результаті еволютивного тлумачення норм Конвенції з урахуванням умов сьогодення, що формуються Великою палатою або інколи палатами ЄСПЛ); в) правові позиції, що не мають прецедентного, а отже й імперативного характеру, зважаючи на суттєві обставини справи, що обумовлюють необхідність їх корегування (правові позиції, які сформовані на основі принципу «*mutatis mutandis*» з урахуванням існуючих відмінностей між справою, яка розглядається, і попередньо розглянутою справою) [149, с. 18].

Уточненням вищевказаних умовиводів є теза про притаманність риси прецедентності лише усталеним правовим позиціям Страсбурзького суду, посилення на які у своїх рішеннях робить ЄСПЛ при розгляді типових скарг на порушення конвенційних прав і свобод людини.

РОЗДІЛ III.

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

3.1. Рішення Європейського суду з прав людини як результат волевиявлення цієї міжнародної правозахисної інституції

Незважаючи на підвищений інтерес, що з кожним роком зростає до Європейського суду з прав людини, у вітчизняній юридичній теорії та практиці важливими та однозначно не вирішеним залишається питання, що стосується юридичної природи (сутності, основних якостей, властивостей) його рішень як результату діяльності цієї міжнародної судової інституції.

Актуалізація цього питання обумовлюється тим, що ані нормативні приписи, закріплені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколах до неї, ані положення Регламенту Страсбурзького суду не дають достатньо повної відповіді на питання щодо змісту понять, які відображають результати волевиявлення ЄСПЛ. Таку ситуацію в правничій науці можна оцінити як проблемну. Наочним підтвердженням її існування є відмінні судження вчених про досліджуваний правовий феномен.

Так, зокрема, одні правники вважають, що правові акти ЄСПЛ є інтерпретаційно-правовими, інші – правозастосовними актами, треті наголошують на їх комплексному характері, четверті вважають їх судовими прецедентами, аналогічними тим, що є джерелом права в англосаксонській правовій сім'ї. Зауважимо, що останній підхід був предметом нашого розгляду в межах попереднього підрозділу.

Уважаємо, що одним із найважливіших завдань сучасної теорії права є подолання термінологічної невизначеності, що обумовлена вживанням різних термінів як словесних символів юридичних категорій.

Огляд доктринальних джерел з досліджуваного питання, а також аналіз норм національного законодавства, включно з Конвенцією як її складовою, та

положень Регламенту ЄСПЛ, свідчить, що вчені (як вітчизняні, так і зарубіжні), законодавець (Верховна Рада України), органи Ради Європи, серед яких Комітет Міністрів Ради Європи та ЄСПЛ, вживають різні терміни для словесного позначення понять, що відображають результати діяльності Страсбурзького суду.

Такими словами, зокрема, є: «decisions» і «judgments» – в офіційних англійських текстах документів Ради Європи [633]; «décisions» і «arrêts» – в офіційних французьких текстах документів Ради Європи [631]; «ухвали» та «рішення» – в українських текстах документів Ради Європи (в редакції їх офіційного перекладу) та законах України [350; 414]; «решения» і «постановления» – в російських текстах документів Ради Європи (в редакції їх офіційного перекладу) [413].

Зміст вищенаведеного свідчить, що вживані в актах Ради Європи термінопоняття, які відображають результати волевиявлення ЄСПЛ, не лише перекладаються українською й російськими мовами по-різному, але й несуть у собі різне смислове навантаження та мають відмінне змістовне наповнення. Тому актуальним вважаємо не лише питання термінологічної коректності перекладу українською мовою термінів, що відображають волевиявлення ЄСПЛ, але й подальшої їх мультиплікації в законодавстві України та національній правовій доктрині [158, с. 180-181].

Варто зауважити, що у Великому енциклопедичному юридичному словнику термін «рішення» вживається у вузькому та широкому значенні. У найзагальнішому плані – це свідомий і вольовий акт особи, який передбачає вибір між альтернативними варіантами поведінки у процесі досягнення певної мети. У вузькому розумінні, в межах діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, рішення являють собою правові акти, які встановлюють нові, змінюють чи скасовують чинні правові норми. Рішення мають різну правову форму залежно від суб'єкта прийняття та його правового статусу. Зокрема, рішення судових органів оформляються ухвалами, постановами, вирокami [51, с. 781].

В свою чергу Великий тлумачний словник сучасної української мови містить чотири варіанти до трактування цього слова, а саме: 1) дія за значеннями рішати, рішити, результат цієї дії; 2) вирок суду, постанова, розпорядження якої-небудь організації, зборів і т. ін.; 3) продуманий намір зробити що-небудь, якимось вчинити; 4) спосіб вирішення, подання, розв'язання чого-небудь [52, с. 1036].

Аналіз вищезазначених підходів до інтерпретації терміна «рішення» дає підстави для висновку, що в рамках нашого дослідження його слід розуміти у двох значеннях, а саме: 1) як свідомий та вольовий акт Страсбурзького суду, що передбачає дію, яка здійснюється ним в межах визначеної юрисдикції; 2) як правовий акт Суду Ради Європи, який зумовлює юридичні наслідки та має різну юридичну форму (ухвали, постанови, консультативні висновки). А отже, рішення ЄСПЛ – це видове поняття, що відображає усі можливі результати волевиявлення Суду Ради Європи та за своїм обсягом є ширшим за інші згадані нами категорії. Тому використання терміна «рішення» при здійсненні перекладу чи характеристики конкретних різновидів правових актів ЄСПЛ є недоречним як у національному законодавстві, так і теорії та юридичній практиці [158, с. 181].

Звідси виникає потреба у визначенні відповідних назв правових актів Суду Ради Європи, про які йдеться у Конвенції та Регламенті ЄСПЛ. Не останнє значення при вирішенні цього дослідницького завдання має їх точний переклад на українську як з англійської, так і з французької мов.

Так, англійське «decision» і французьке «décision» у їх буквальному перекладі означає «рішення». Однак словником пропонуються й інші варіанти перекладу цього терміна з англійської, серед яких: визначення, вирішення, вирок, постанова [288], що ще раз підтверджує правильність нашого попереднього висновку.

Вважаємо, що для віднайдення відповідного аналогу офіційно вживаного в документах Ради Європи терміна «decision» методологічно правильним є розуміння того, в рамках здійснення яких юрисдикційних повноважень

Страсбурзького суду ухвалюються такого роду рішення, а також які юридичні наслідки вони спричиняють.

Огляд положень Регламенту ЄСПЛ вказує, що Страсбурзький суд ухвалює рішення у формі «decision» з таких питань: а) про присутність інших осіб на нарадах суддів (правило 22); б) про об'єднання заяв (правило 42); в) про вилучення заяви із реєстру справ (правило 43); г) щодо прийнятності/неприйнятності заяв (правило 53, 54-1); д) щодо відмови у задоволенні клопотання про надання консультативного висновку з причин виходу за межі консультативної компетенції Суду, визначеної в статті 47 Конвенції (правило 87). До таких правових актів Суду Ради Європи Регламентом висувається ряд вимог (правило 23, 56, 57) [414].

Аналіз вищенаведених положень Регламенту Суду Ради Європи дає підстави стверджувати про спорідненість decisions European Court of Human Rights з ухвалами національних судів, які є актами застосування правових норм, що спрямовані на вирішення окремих процедурних питань в рамках провадження [158, с. 182]. Вказаний умовивід знаходить своє підтвердження у висновках В.П. Нагребельного, М.Й. Штефан та О.О. Штефан, які пропонують таке визначення поняття ухвала суду у широкому значенні – акт застосування судом норм процесуального права, спрямований на вирішення окремих (насамперед процедурних) питань, що виникли у процесі розгляду конституційних, цивільних, господарських або кримінальних справ [51, с. 928-929].

Отже, україномовний переклад терміна «decision» є більш прийнятним, аніж його російський варіант. Відповідно під ухвалами ЄСПЛ слід розуміти рішення Страсбурзького суду, якими вирішуються окремі процедурні питання в рамках розгляду скарги про порушення конвенційних норм або справи [158, с. 183].

У свою чергу, англійське слово «judgment» в буквальному перекладі означає «судження», «думка», в той час як французький термін «arrêt» має декілька перекладів, серед яких в юридичному значенні він означає «судова постанова» або «припинення» [288].

Зважаючи на те, що Україна, як і Франція, належить до держав романо-германської правової сім'ї, а також те, що франкомовний текст Конвенції визнають автентичним (тобто вірогідним, справжнім, дійсним) при вирішенні спорів щодо змісту конвенційних норм, вбачаємо правильним брати за основу переклад положень Конвенції та Регламенту ЄСПЛ саме з французької мови.

Принагідно слід зазначити, що в юридичній літературі термін «постанова суду» здебільшого інтерпретується як різновид судового рішення, що ухвалюється по суті справи [158, с. 183].

Так, наприклад, В. Маляренко словосполучення «постанова суду» трактує як процесуальний акт у судовій справі, що виноситься суддею одноособово, а також акт, який ухвалюється пленумами Верховного Суду України і вищих спеціалізованих судів та президіями Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів, апеляційних судів. У формі постанови адміністративний суд викладає судові рішення, яким вирішує спір по суті [51, с. 663-664].

У Вільній енциклопедії «Вікіпедія» вказаний термін також тлумачиться як письмове судові рішення, в якому справа вирішується по суті. За своїм процесуальним статусом постанова суду в цілому рівнозначна рішенню [59].

Зважаючи на той факт, що judgments ухвалюються ЄСПЛ як рішення по суті справи, їх слід розглядати саме в аспекті судових постанов.

Як відомо, постанови є одним із правових актів Верховного Суду. Так, відповідно до положень ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права (пункт 5); висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права (пункт 6) [376].

Отже, одним із структурних елементів постанов Верховного Суду як акта найвищої судової інстанції України, яким вирішується справа по суті, є правові позиції (висновки), що є результатом правотлумачної діяльності Суду та мають

юридичне і методологічне значення для інших суб'єктів правозастосовної діяльності. Тотожний елемент наявний і у внутрішній будові judgments Страсбурзького суду. Важливим в рамках розгляду даного питання вважаємо і законодавчо затверджену загальну структуру судових постанов [158, с. 184].

Так, згідно з приписами ст. 356 Кодексу адміністративного судочинства України постанова суду касаційної інстанції складається з вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частин [205].

Аналіз зазначеного вище та положень правила 74 Регламенту ЄСПЛ дає підстави стверджувати про схожість як внутрішньої будови постанов Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду з «judgments» Страсбурзького суду, так і предмету розгляду вказаних судів, яким є неправомірні дії органів державної влади, їх службових і посадових осіб.

Постанова суду має відповідати не тільки структурним, але й іншим вимогам, серед яких зовнішня форма вираження та правосудність. Як стверджують Г.В. Фазикош та Г.М. Бахарєва, судові рішення, в яких справа вирішується по суті (у цивільному та у кримінальному судочинстві), відповідно до національного законодавства завжди оформлюються як самостійні письмові процесуальні документи. Серед вимог, яким має відповідати судове рішення як акт правосуддя, «переконливість» та «поза усяким сумнівом», які найчастіше висувуються до остаточних рішень у справі [330, с. 30, 34]. Слід зауважити, що і сам ЄСПЛ неодноразово у своїх рішеннях по суті справи наголошував на важливості дотримання таких вимог правосуддя, як обґрунтованість, повнота, ясність, точність, вмотивованість судових рішень, яким безсумнівно відповідають і «judgments» Страсбурзького суду.

Отже, терміно-поняттям, яке відображає остаточні рішення Суду Ради Європи, ухвалені по суті справи, є постанови ЄСПЛ. На підтвердження цієї тези наведено такі аргументи: 1) вживаний в офіційному французько-мовному тексті Конвенції термін «arrêt» буквально перекладається українською мовою як «судова постанова»; 2) остаточні рішення по суті Страсбурзький суд ухвалює у тих справах, які здебільшого підпадають під юрисдикцію

адміністративних судів в Україні; предметом оскарження в них є неправомірні дії органів державної влади, їх службових і посадових осіб; завершується розгляд таких справ ухваленням постанови суду; 3) за своєю структурою остаточні рішення ЄСПЛ, ухвалені по суті справи, мають внутрішню будову аналогічну постановам Касаційного адміністративного суду у складі Верховного суду.

Вказане вище дозволяє сформулювати таке судження про досліджуваний феномен: «постанови (judgments) ЄСПЛ – це рішення, які ухвалюються комітетом, палатою або Великою палатою Суду Ради Європи по суті справи з метою вирішення питання про порушення/не порушення державою-відповідачем прав та/або свобод людини, гарантованих конвенційними нормами, а також визначення справедливої сатисфакції» [158, с. 185].

Водночас слід зауважити про некоректність законодавця щодо визначення рішень ЄСПЛ, а точніше його постанов, такими що можуть набувати статусу остаточних (статті 4, 5, 7, 8, 11 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ»), оскільки категорія «статус» є вживаною лише при здійсненні характеристики юридичного положення особи в суспільстві та державі. На наше переконання, постановам ЄСПЛ, як результату волевиявлення Страсбурзького суду, притаманна остаточність як їх властивість, що полягає у такому: а) ними завершується процес розгляду справ по суті; б) набувають чинності (юридичної сили) та носять обов'язковий характер; в) не можуть бути оскаржені.

Наступним етапом нашого дослідження вважаємо з'ясування видової приналежності постанов Страсбурзького суду, зважаючи на їх місце в механізмі правового регулювання.

Як попередньо наголошувалося, частина правників стверджують про те, що рішення ЄСПЛ, які ухвалюються по суті справи (постанови) є актами застосування норм Конвенції. Так, з погляду Т.І. Дудаш, рішенням Страсбурзького суду притаманні усі ознаки правозастосовних актів [96, с. 124].

Аналіз зазначеної позиції вченого дає підстави для таких висновків, що мають методологічне значення:

а) повноваження ЄСПЛ не обмежуються лише застосуванням норм Конвенції, свідченням чого є припис ст. 32 Конвенції, який уповноважує Страсбурзький суд одночасно ще й тлумачити конвенційні норми;

б) суттєва відмінність у забезпеченні виконання рішень національних судових органів та ЄСПЛ полягає у різних принципах виконання їх рішень, а саме: рішення національних судів можуть виконуватися як у добровільному, так і у примусовому порядку, у той час як рішення ЄСПЛ виконуються на основі принципу добровільності в рамках існуючих міжнародних зобов'язань держави-учасниці Конвенції перед Радою Європи.

На підтвердження зазначеного наведемо позицію Страсбурзького суду у рішенні по справі «Ilgar Mammadov against Azerbaijan», що ухвалене за процедурою, передбаченою Протоколом № 14 до Конвенції (право звернення КМРС до Євросуду з питань виконання рішень): «виконання рішень ЄСПЛ має бути добровільним з боку Високих договірних сторін» [54];

в) вважаємо некоректним судження правника про те, що рішення ЄСПЛ як правозастосовний акт містить обов'язкове правило поведінки, що складає зміст лише нормативно-правового акта як джерела права, а не правозастосовного. Аргументом на користь такого умовиводу є твердження І.А. Сердюка, що волевиявлення суб'єкта правозастосування, на відміну від нормативного, являє собою припис індивідуального характеру, а тому апріорі не може бути правилом (тобто загальною моделлю) поведінки [502, с. 44];

г) вживаний автором термін «пряма дія» стосовно рішень ЄСПЛ вважаємо методологічно некоректним, адже він є відображенням юридичної властивості не правозастосовного, а нормативно-правового акта і означає його безпосередню дію. Як приклад, стаття 8 Конституції України передбачає, що норми Конституції України (тобто нормативно-правового акта, що має найвищу юридичну силу) є нормами прямої дії;

д) теза правника про існуючу письмову форму рішень ЄСПЛ як доказ їх приналежності до правозастосовних актів є скоріше не аргументом, а контраргументом, адже однією із специфічних особливостей правозастосовного акта, на якій обґрунтовано наголошується в правничій науці, є, крім письмової, і такі можливі форми його зовнішнього прояву, як вербальна (усна) та конклюдентна;

е) не можна погодитися і з тезою вченого про те, що рішення ЄСПЛ є необхідною передумовою належної реалізації конвенційних прав і свобод. На нашу думку, рішення Суду Ради Європи є скоріше дієвим юридичним засобом захисту раніше порушених державою прав людини та її основоположних свобод передбачених Конвенцією. У свою чергу, до передумов належної реалізації можливостей людини національна правова доктрина відносить елементи соціально-правового механізму реалізації прав і свобод людини, серед яких норми права, гарантії тощо.

В аспекті питання, що розглядається, наведемо власні аргументи з приводу віднесення постанов ЄСПЛ до різновиду правозастосовних актів:

1) ЄСПЛ є одним із багатьох суб'єктів правозастосування, чия юрисдикція визнана на національному рівні. Підтвердженням цьому є як норма Конвенції, так і Закон України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ»;

2) рішення ЄСПЛ, ухвалені по суті справи, як правило, адресовуються конкретній державі-порушниці конвенційних норм, а також скаржникові як потерпілому від протиправних дій органів публічної влади, їх службових і посадових осіб, який має отримати справедливу сатисфакцію;

3) однією із суттєвих ознак акта застосування норм права є його формальна обов'язковість. Йдеться як про зовнішню форму волевиявлення ЄСПЛ, так і про юридичну форму (назву) такого документа, тобто можливою формою об'єктивації волевиявлення ЄСПЛ є документальна (письмова) форма;

4) представники сучасної правової доктрини питання структури правозастосовного акта ставлять у пряму залежність від ступеня складності такого акта. За цим критерієм рішення ЄСПЛ можна віднести до складних

правозастосовних актів, елементами внутрішньої будови яких є вступна, описово-мотивувальна та резолютивна частина. Незважаючи на те, що рішення ЄСПЛ має свою специфічну структуру у ньому все рівно простежуються і вступна (прізвища голови та інших суддів, що входять до складу палати, секретаря чи його заступника, дата прийняття та дата оголошення, перелік сторін у справі, прізвища довірених осіб, адвокатів, радників сторін), і описова (викладаються обставини і факти у справі, стислий виклад подань сторін), і мотивувальна (аналіз національного законодавства, доказів, формування правових позицій Суду), і резолютивна (констатація факту порушення/не порушення конвенційних прав і свобод людини, присудження справедливої компенсації) частини;

5) постанова ЄСПЛ як правозастосовний акт також носить похідний характер, але не від нормативно-правового акта, а від регіонального міжнародного договору, що після ратифікації Українським парламентом відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства;

б) постанова Страсбурзького суду розраховане на конкретний життєвий випадок (казус) і являє собою реакцію Суду як представника Ради Європи на факт порушення державою-учасницею Конвенції прав конкретної людини або її основоположних свобод, констатує порушення конвенційних норм і передбачає справедливу сатисфакцію.

Вищенаведене також дає підстави стверджувати, що до типових правозастосовних актів ЄСПЛ слід віднести його ухвали про прийнятність скарги, які мають такі характерні риси: а) ухвалюються у зв'язку з розглядом конкретної скарги на порушення конвенційних норм; б) стосуються лише конкретного скаржника; в) породжують юридичні наслідки (передання скарги на розгляд комітету Суду Ради Європи, ініціювання процедури дружнього врегулювання спору або закриття провадження); г) за своєю структурою включають вступну, описово-мотиваційну та резолютивну частини.

Зважаючи на різні спричинювані юридичні наслідки, вважаємо, що рішення Страсбурзького суду про прийнятність скарги слід розмежовувати на: 1) рішення ЄСПЛ про відповідність скарги положенням Конвенції, під якими слід розуміти допоміжні правові акти правозастосовного характеру, що ухвалюються Страсбурзьким судом за результатом розгляду скарги, яка відповідає умовам прийнятності визначених ч. 1 ст. 35 Конвенції; 2) рішення ЄСПЛ про неприйнятність скарги, що є підсумковими правовими актами правозастосовного характеру, які ухвалюються Судом за результатом розгляду скарги, що не відповідає умовам прийнятності, передбаченим ч. 3 ст. 35 Конвенції.

Слід зауважити, що так само, як і в постановах, що ухвалюються ЄСПЛ по суті справи, в ухвалях про прийнятність скарги Страсбурзький суд здійснює тлумачення положень Конвенції, що має юридичне значення не тільки для конкретного скажника, але й для суб'єктів здійснення юридично-значущої діяльності в Україні.

До реформи ЄСПЛ у 1998 році рішення про прийнятність скарг приймала Європейська комісія з прав людини, яка на цьому етапі фактично виступала в ролі судового органу та виносила юридично обов'язкові ухвали. Тому розгляд скарги, відповідно до раніше чинної ст. 28 Конвенції, мав квазісудовий характер. Як зазначає М. де Сальвіа, рішення про прийнятність скарг, так само як і тисячі висновків по суті, що прийняла Комісія, становлять важливе джерело, з якого суб'єкт тлумачення може черпати цінні положення. Рішення ЄСПЛ щодо прийнятності й по суті скарги продовжували в деякому роді позиції, що формулювалися Комісією, і часто живилися ідеями, які містяться у висновках останньої, а також думками, вираженими делегатами Комісії в Суді. Отже, без жодного сумніву, практика, вироблена в Страсбурзі, є спільною роботою Комісії й Суду [488, с. 8].

Таким чином, рішення Комісії з прав людини – це важлива складова практики Європейського суду з прав людини, що спричиняла не тільки

юридичні наслідки для конкретної скарги, але й заклала принципи діяльності Страсбурзького Суду надалі.

Після визнання скарги прийнятною Страсбурзький суд усе частіше пропонує свої послуги для досягнення дружнього врегулювання спору, і такий підхід зумовлений постійним зростанням кількості скарг до цієї міжнародної судової інституції. У зв'язку з цим, у правничій науці висловлюється думка про існування таких самостійних різновидів правових актів Суду Ради Європи як рішень щодо дружнього врегулювання спору та рішень про схвалення умов односторонньої декларації. Більше того, ця ідея отримала свій розвиток і в приписах ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини».

Так, з погляду С.К. Бурми, одним із критерієм для розрізнення видів процедур дружнього врегулювання у Страсбурзькому суді є форма судового рішення, за якою слід виокремлювати: а) рішення щодо дружнього врегулювання – у формі рішення (decision) або рішення щодо суті (judgement); б) рішення щодо вилучення заяви з реєстру справ – у формі рішення (decision); в) рішення щодо дружнього врегулювання – у формі доповіді Комісії (report) або у формі рішення (decision) до 1998 року [37, с. 130, 180-181].

Однак слід зазначити, що у своїй праці вчений не наводить жодних особливостей виконання саме такого різновиду рішень Страсбурзького суду та фактично веде мову про загальні проблеми виконання рішень, що ухвалюються ЄСПЛ по суті справи.

Як стверджують М.О. Баймуратов та О.О. Гріненко, основними критеріями рішень ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання, передбаченими міжнародним правом (правом Ради Європи), зокрема нормами Конвенції та Регламенту, вбачаються такі: стислий виклад у рішенні фактів та досягнутого по ним рішення, застосування ЄСПЛ під час винесення такого рішення ст. 39 Конвенції. Визначення додаткових критеріїв щодо віднесення актів ЄСПЛ до такої категорії, як «рішення ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання у справі проти України» у законах та підзаконних актах України не виявлено.

На думку вчених, основними критеріями рішень ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання спорів у справі проти України слід вважати саме критерії, передбачені міжнародним правом. Водночас, з погляду дослідників, важливими є критерії, встановлені самою практикою ЄСПЛ, зокрема відображені практично в усіх рішеннях ЄСПЛ проти України, в яких описуються випадки дружнього врегулювання. До них автори відносять такі: пряме посилання ЄСПЛ у резолютивній частині рішення, а саме у реченні пов'язаному із вилученням заяви (заяв) з реєстру справ ЄСПЛ на ст. 39 Конвенції (у рішеннях ЄСПЛ з вересня 2012 р.); констатація чи встановлення ЄСПЛ у розділі рішення «Право» того факту, що сторони у справі досягли дружнього врегулювання (у рішеннях ЄСПЛ не пізніше червня 2006 р.); констатація чи встановлення ЄСПЛ у розділі рішення «Право» того, що досягнуте врегулювання ґрунтується на повазі до прав людини, гарантованих Конвенцією (у рішеннях ЄСПЛ не пізніше червня 2006 р.) [18, с. 198-199].

Принагідно слід зазначити, що в ідеї існування рішень ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання спору є і свої противники.

Так, наприклад, О.В. Буткевич наголошує, що ст. 2 Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» проголошує обов'язковим до виконання Україною рішень ЄСПЛ, а ч. 1 ст. 1 цього ж Закону до таких рішень відносить рішення «щодо дружнього врегулювання у справі проти України». У той же час ЄСПЛ не виносить самостійно рішення про дружнє врегулювання справи (є рішення Суду винесене після комунікації або після прийнятності щодо виключення заяви зі списку справ на підставі досягнення дружнього врегулювання сторонами), а до цього процесу підключається Секретаріат Суду [41, с. 288-289].

Критичне осмислення вищенаведених тверджень правників дає підстави для таких умовиводів.

Декларація про дружнє врегулювання спору, що підписується державою-учасницею Конвенції та скаржником у зв'язку із заявою останнього про порушення конвенційних прав або свобод, є добровільною угодою між двома

сторонами, яка укладається на конфіденційній основі задля вичерпання конфлікту, що виник на національному рівні без подальшого розгляду ЄСПЛ справи по суті. Її укладення є можливим за умови досягнення консенсусу між сторонами з таких питань: а) суми компенсації за порушення прав людини; б) зобов'язань держави вжити інших конкретних заходів індивідуального або загального характеру задля відновлення порушеного права скажника; в) зобов'язань заявника не подавати будь-яких скарг проти держави-учасниці Конвенції стосовно фактів за поданою заявою та не вимагати перегляду справи.

Так, наприклад, у декларації про дружнє врегулювання, що була укладена при розгляді справи «Гонгадзе проти України», Уряд України заявив, що готовий добровільно сплатити пані М. Гонгадзе суму в розмірі сто тисяч євро як доказ дружнього врегулювання зазначеної справи, що в даний час розглядається ЄСПЛ. Відповідно заявниця погодилася, що втрачає право на будь-які скарги проти України за поданою заявою, а також зобов'язується не вимагати передачі справи на розгляд Великої Палати згідно § 1 ст. 43 Конвенції після того, як ЄСПЛ винесе рішення у цій справі [85].

Як наголошує С. Студенніков, з січня 2019 року ЄСПЛ тестує нову процедуру розгляду скарг: до початку процесу заявнику і державі-відповідачу в обов'язковому порядку будуть пропонувати укласти мирову угоду. Це так звана безспірна (або не змагальна) процедура [536]. Задля належного функціонування вищезазначеного механізму Урядом України видано Постанову від 14.08.2019 № 709, положеннями якої передбачається, що Уповноважена особа вживає заходів для врегулювання спору шляхом укладення угоди про дружнє врегулювання спору або надіслання односторонньої декларації та виносить це питання на розгляд міжвідомчої робочої групи [355].

Зазначене дозволяє стверджувати, що ЄСПЛ, зважаючи на свою субсидіарну роль, лише пропонує сторонам вичерпати конфлікт, який склався, через можливість укладення двосторонньої угоди, не ухвалюючи при цьому жодних власних правоконстатуючих рішень про дружнє врегулювання спору. Аналіз резолютивної частини рішень ЄСПЛ, які складають предмет розгляду,

свідчить про те, що їх ухвалення має на меті не вирішити справу по суті, чи засвідчити юридичний факт дружнього врегулювання, а вилучити справу з реєстру на підставі такого факту.

Така позиція підтверджується і положеннями ст. 39 Конвенції, в ч. 3 якої зазначається, що у разі досягнення дружнього врегулювання Європейський Суд вилучає справу з реєстру, прийнявши рішення, яке містить лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення [213].

Так, наприклад, у рішенні ЄСПЛ від 23.10.2012 за заявою № 20440/06, поданою Г.К. Апальковою проти України, ЄСПЛ зазначається, що він бере до уваги факт досягнення сторонами дружнього врегулювання та переконаний, що таке врегулювання ґрунтується на повазі до прав людини, гарантованих Конвенцією та Протоколами до неї, та не знаходить підстав для подальшого розгляду заяви. За цих підстав Суд одноголосно вирішує вилучити заяву з реєстру справ відповідно до статті 39 Конвенції [426].

Вважаємо, що тотожними за юридичною природою є і правові акти ЄСПЛ, які ухвалюються з підстав схвалення умов односторонньої декларації з боку Уряду, що трактується Страсбурзьким судом як досягнення сторонами дружнього врегулювання. Так, у рішенні ЄСПЛ від 18 грудня 2012 року за заявою № 7635/07, яка подана Г. Ф. Буряком проти України, Суд зазначив, що 13 лютого 2012 року та 29 березня 2012 року отримав односторонню декларацію Уряду та лист заявника, в якому він прийняв умови цієї декларації. Суд бере до уваги факт досягнення сторонами дружнього врегулювання та переконаний, що таке врегулювання ґрунтується на повазі до прав людини, гарантованих Конвенцією, і не знаходить підстав для подальшого розгляду заяви. За цих підстав Суд одноголосно вирішує вилучити заяву з реєстру справ відповідно до ст. 39 Конвенції [425].

Таким чином, досліджувані правові акти Страсбурзького суду не являють собою окремого різновиду постанов ЄСПЛ, а отже не мають їх властивостей та не виконуються як такі державою-учасницею Конвенції. У випадку укладення декларацій про дружнє врегулювання спору чи схвалення умов односторонньої

декларації коректно вести мову лише про належне виконання сторонами зобов'язань, що випливають з положень таких угод, та про існування рішень ЄСПЛ допоміжного характеру щодо вилучення заяв з реєстру у зв'язку з названими підставами.

Зважаючи на цей факт, потребує корегування ст. 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», до якої слід додати нормативні приписи про обов'язковість виконання Україною зобов'язань, що взяті державою у зв'язку з укладенням декларацій про дружнє врегулювання спору чи схвалення односторонньої декларації.

Водночас положення ст. 1 вищезгаданого нормативно-правового акта мають бути доповнені приписами такого змісту: декларація про дружнє врегулювання спору – це добровільна угода, що укладається на конфіденційній основі між скаржником та державою задля вичерпання конфлікту, який виник на національному рівні у зв'язку з порушенням останньою конвенційних прав та/або свобод людини, без подальшого розгляду Судом справи по суті; одностороння декларація уряду – це акт, яким Органом представництва, за попереднім узгодженням з міжвідомчою робочою групою, пропонуються умови дружнього вичерпання конфлікту, що виник між скаржником та державою на національному рівні у зв'язку з порушенням останньою конвенційних прав та/або свобод людини, без подальшого розгляду Судом справи по суті.

Слід зауважити, за твердженням Т.І. Дудаш, рішення ЄСПЛ, які ухвалюються по суті справи, слід розглядати як правотлумачний, а точніше правоконкретизаційний прецедент, а саме як правозастосовчий акт, в якому через правила розуміння змісту конкретизуються норми Конвенції і який має прецедентний характер для самого Суду та правотворче значення для правових систем держав-учасниць Конвенції [96, с. 129].

Вважаємо, що висновок правника в частині віднесення рішень ЄСПЛ до правоконкретизаційних актів є дискусійним. Така позиція підтверджується як існуючим у правовій доктрині підходом до розуміння категорії «правоконкретизація», що за своєю суттю є підзаконною нормотворчістю, яка

передбачає введення нових елементів правового регулювання, так і визначеними Конвенцією повноваженнями Суду Ради Європи, що полягають лише у застосуванні та тлумаченні конвенційних норм.

На підтвердження зазначеного наведемо позицію Ю.Л. Власова, який наголошує на тому, що тлумачення правових норм потрібно відрізнити від їх юридичної конкретизації. Сутність юридичної конкретизації, як стверджує правник, полягає у виданні правоположення, яке не виходить за межі змісту норми права, але містить у собі нові елементи регулювання суспільних відносин, не виражені у цій правовій нормі. При тлумаченні лише з'ясовуються, розкриваються, обґрунтовуються частини змісту правової норми, але нових елементів правового регулювання не встановлюється [61, с. 149].

Подібних висновків доходить і І.А. Сердюк, який наголошує, що акт тлумачення норм права не може містити конкретизації юридичних норм, а отже вводити нові елементи правового регулювання [497, с. 83].

Як слушно з цього приводу наголошує О.В. Соловйов, важко не помітити, що ст. 32 Конвенції чітко наділяє ЄСПЛ лише двома повноваженнями – із застосування і тлумачення Конвенції. У цій статті не йдеться про конкретизацію Страсбурзьким судом існуючих приписів Конвенції, а тим більше про заповнення ним певних прогалін у правовому регулюванні тих відносин, врегульовувати які приписами Конвенції й не передбачалося [525, с. 112].

Слід наголосити, що частина правників є прихильниками ідеї віднесення постанов ЄСПЛ до правоінтерпретаційних судових актів. Так, з погляду О.С. Волохова, акти ЄСПЛ, у яких формалізується його практика, є актами тлумачення, що мають обов'язковий характер та повинні виконуватися судовими та іншими державними органами, виходячи із факту ратифікації Україною Європейської Конвенції 1950 р. [64, с. 467].

Подібних висновків доходить і О. Климович, який вважає, що за своєю юридичною природою рішення ЄСПЛ є офіційним тлумаченням стосовно конкретної справи. А саме тлумачення Конвенції, здійснене Судом у

мотивувальній частині рішень щодо конкретних держав, стає «джерелом права Конвенції» [203, с. 39].

У свою чергу, Т.І. Дудаш стверджує, що особливістю правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ є те, що її результати містяться у зовнішній юридичній формі правозастосовного акта – рішення суду. Проте такий правозастосовчий акт, зауважує вчена, має усі ознаки інтерпретаційно-правового [96, с. 124-125].

Схожу позицію з цього приводу висловлює і С.Є. Федик, який стверджує, що рішення ЄСПЛ як акти тлумачення-роз'яснення можуть бути: 1) офіційним казуальним тлумаченням стосовно вирішуваної Євросудом справи; 2) неофіційним нормативним тлумаченням: а) для країн-відповідачів у процесі вирішення ними подібних справ на національному рівні; б) при застосуванні рішень ЄСПЛ у внутрішній юридичній практиці інших держав-учасниць; в) стосовно подальшої правотлумачної практики самого ЄСПЛ [566, с. 16].

Вищенаведені судження правників викликають певні зауваження та застереження, зокрема:

1) не можна погодитися з тезою Т.І. Дудаш, що рішення ЄСПЛ має усі необхідні риси інтерпретаційно-правового акта. Така позиція автора, з одного боку, суперечить її ж попереднім висновкам щодо зовнішньої й юридичної форм рішення ЄСПЛ (правозастосовний акт), а з іншого – підтверджується відмінністю рішень Суду Ради Європи, що ухвалюються по суті справи, від класичних правоінтерпретаційних актів за своєю структурою як специфічною особливістю останніх. З цього приводу слушною вважаємо думку Н. Задираки та К. Скічко, які зауважують, що говорити про рішення ЄСПЛ суто як про інтерпретаційні акти означає звужувати їх правовий зміст [164, с. 319];

2) навіть буквальне тлумачення судження вченого про формальну обов'язковість рішень Страсбурзького суду для всіх суб'єктів свідчить про його некоректність, оскільки його адресатами є держава-відповідач її органи публічної влади, потерпілий від неправомірних дій цих суб'єктів, а також інші особи, що перебувають під юрисдикцією цієї держави;

3) сучасна правова доктрина виходить з того, що юридична сила правового акту національного судового органу залежить від місця, яке він займає в ієрархії юрисдикційних органів держави. ЄСПЛ є наднаціональним міжнародним судовим органом, тож юридична сила його рішень має бути на рівні з рішеннями вищих судових інстанцій. Оскільки в Україні найвищу юридичну силу має Конституція України, а її норми діють в єдності з рішеннями Конституційного Суду України як актами офіційного роз'яснення змісту норм Основного Закону Української держави, правоінтерпретаційні акти ЄСПЛ за своєю юридичною силою мають знаходитися з цими актами на одному шаблі. Таку думку поділяє і О.О. Зенін, який, зокрема, зазначає, що постанови ЄСПЛ співвідносні з рішеннями Конституційного Суду [171, с. 11];

4) вважаємо суперечливими судження Т.І. Дудаш та С.Є Федика з приводу класифікації тлумачення, здійснюваного ЄСПЛ. Казуальне тлумачення, з огляду на його юридичну природу, не може набувати рис неофіційного для держави-відповідача. Аргументом на користь такого умовиводу є обґрунтований в національній правовій доктрині підхід до видової диференціації різновиду офіційного тлумачення норм права за сферою поширення. За означеним критерієм виокремлюють такі його види: а) нормативне; б) казуальне [546, с. 300-301];

5) ми погоджуємося з тим, що рішення ЄСПЛ є результатом розгляду конкретної справи, і що тлумачення конвенційних норм має відношення до цієї справи, проте не лише до неї. А відтак, правову позицію сформульовану ЄСПЛ, з огляду на обов'язковість її врахування національними юрисдикційними органами при вирішенні юридичних справ зі схожими обставинами, вважаємо офіційним нормативним тлумаченням конвенційних норм. Таким чином, тлумачення, здійснюване ЄСПЛ, хоча й має окремі риси казуального (здійснюється в межах розгляду конкретної справи), проте за своїми юридичними наслідками, включно зі сферою поширення, є нормативним тлумаченням, як різновидом офіційного. Схожим за своєю юридичною природою є тлумачення норм національного законодавства України, що

здійснюється Верховним Судом при розгляді зразкових справ. (ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 02.06.2016).

Зважаючи на вищезазначене, вважаємо, що постановам ЄСПЛ притаманні такі риси акта тлумачення норм права: а) уповноваженим суб'єктом його ухвалення є Страсбурзький суд, що наділений правом легального тлумачення норм Конвенції як міжнародного договору; б) вміщує офіційне роз'яснення приписів Конвенції, що спричиняє юридичні наслідки у вигляді повторення сформульованих ЄСПЛ правових позицій в рішеннях Конституційного Суду України, інших національних юрисдикційних органів, передусім судових; в) за зовнішньою формою вираження є письмовим актом; г) може мати різну внутрішню структуру, що залежить від того результатом якої саме діяльності ЄСПЛ він є: чи то виключно правоінтерпретаційної, чи то правоінтерпретаційної, як необхідної передумови подальшої правозастосовної; д) у рішенні ЄСПЛ відображаються не лише результати правороз'яснювального процесу, але й його методологічні аспекти (принципи і способи тлумачення конвенційних норм), що свідчить про аргументованість волевиявлення Страсбурзького суду та сприяє утвердженню принципу правової визначеності; е) в єдності з нормою Конвенції рішення ЄСПЛ здійснює інформаційно-психологічний (виховний) вплив на свідомість службових і посадових осіб органів публічної влади, а також інших суб'єктів, що перебувають під юрисдикцією держав-учасниць Конвенції; є) не має свого самостійного значення в механізмі правового регулювання суспільних відносин, оскільки діє в єдності з міжнародним договором Ради Європи, норми якого тлумачаться; ж) забезпечує однакове розуміння змісту конвенційних норм та порядку їх реалізації державами-учасниками Конвенції [120, с. 30].

Слід зауважити, що твердження про наявність рішень ЄСПЛ як результату його виключно правоінтерпретаційної діяльності ґрунтується не на аналізі рішень, що ухвалюються Страсбурзьким судом по суті справи, а на з'ясуванні правової природи нового різновиду актів ЄСПЛ, якими є консультативні висновки (*advisory opinions*), що надаються Судом Ради Європи на виконання

положень Протоколу № 16 до Конвенції за запитом Вищих судових установ Високої Договірної Сторони, з принципових питань, які стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією [386].

Перший запит щодо надання консультативного висновку, який стосувався сурогатного материнства, зробила в жовтні 2018 року Франція. ЄСПЛ надав консультативний висновок з цього приводу 10 квітня 2019 року [609]. Вірменія стала другою державою, що звернулася до Страсбурзького суду, застосувавши положення Протоколу № 16 до Конвенції. Цей запит зроблено Конституційним судом Вірменії в контексті справи про конституційність ст. 300.1 Кримінального кодексу, за якою порушено кримінальну справу проти колишнього Президента Вірменії Р. Кочаряна [632].

Як наголошують Сіюфра О'лірі та Тім Ейке, які є суддями ЄСПЛ, що обрані відповідно від Ірландії та Сполученого Королівства, розширення дорадчої юрисдикції ЄСПЛ має на меті посилити взаємодію між цим Судом та національними судовими органами, в основі якої лежить проголошений Страсбурзьким судом принцип субсидіарності. Метою процедури, як стверджують фахівці, є не передача національної суперечки Страсбурзькому суду, а навпаки – надання національному суду, який звернувся із запитом, рекомендацій з питань застосування або тлумачення Конвенції, коли вирішується справа, що перебуває на його розгляді [634].

Аналіз першого в історії діяльності ЄСПЛ консультативного висновку, що був наданий на вимогу Касаційного Суду Франції, дає підстави для таких умовиводів щодо його юридичної природи та характерних рис:

1) з погляду різновиду тлумачення, результатам якого є цей юридичний документ, волевиявлення ЄСПЛ є його офіційною правовою позицією. З погляду юридичних наслідків таке волевиявлення не носить обов'язкового характеру, проте з огляду на високий авторитет Страсбурзького суду, який ухвалює висновок усім складом Великої палати, є підстави вважати його актом офіційного (напівофіційного) тлумачення. А отже, результати тлумачення ЄСПЛ є для уповноважених органів публічної влади, їх службових та

посадових осіб керівництвом до дії при застосуванні норм чинного національного законодавства із урахуванням положень конвенційних норм [133, с. 442];

2) висновок Страсбурзького суду має всі структурні елементи, що притаманні класичному акту інтерпретації норм права. На підтвердження такого умовиводу наведемо такі аргументи: а) офіційні судові акти тлумачення норм права мають таку типову структуру: вступна, описово-мотивувальна та резолютивна частини [249, с. 311]; б) у вступній частині судового інтерпретаційного акта зазначається час та місце постановлення рішення, прізвища суддів та найменувань сторін, а також характеру позову (це досить вичерпний перелік інформації, яка мусить бути у вступній частині, проте не заборонено подавати більше інформації, якщо це доцільно); в) описова частина містить інформацію про юридично значущі факти й обставини справи, в тому числі фонові, щоб можна було не лише розібратися у правових питаннях, про які йдеться в акті тлумачення, а й зрозуміти та простежити події, які призвели до позову, і, зрештою, зрозуміти мотиви судового рішення у справі; г) суть мотивувальної частини полягає у викладі міркувань Суду Ради Європи, які привели його до висновку, викладеного в тексті рішення. Ця частина акта тлумачення є сутністю самого рішення; д) резолютивна частина судового інтерпретаційного акта відображає його завершеність та повідомляє про остаточний результат розгляду судом конкретної справи [579, с. 23, 26-27, 29];

3) у процесі з'ясування та подальшого роз'яснення конвенційних норм ЄСПЛ використовує необхідний методологічний інструментарій, що включає в себе принципи та способи тлумачення. Хоча в тексті аналізованого юридичного документа відсутні посилання на конкретні принципи та способи тлумачення, судження щодо їх використання може бути зроблено на основі аналізу положень відображених у ньому. Зокрема, з положень п. 55 висновку, в якому йдеться про те, що, «враховуючи свободу розсуду держав щодо вибору засобів альтернативних реєстрації, зокрема усиновлення передбачуваною матір'ю, вони можуть бути прийнятними, якщо процедура встановлена національним

законодавством забезпечує їх оперативну та ефективну реалізацію відповідно до найкращих інтересів дитини», впливає застосування ЄСПЛ принципу забезпечення свободи національного розсуду.

Аналіз п. 36 висновку Страсбурзького суду, в якому Суд наголошує, що, «даючи відповідь на перше питання поставлене перед ним, він одночасно дає зрозуміти, що в майбутньому вона може бути затребуваною для подальшого розвитку своєї прецедентної практики в цій галузі, зокрема з огляду на еволюцію питання сурогатства» [609], дає підстави стверджувати про дотримання ЄСПЛ принципу динамічного тлумачення. Інтерпретація ЄСПЛ змісту статті 8 Конвенції у взаємозв'язку з положеннями Конвенції ООН про права дитини від 20.11.1989, національним законодавством Франції, результатами Гаазької конференції з міжнародного приватного права є явним проявом системного способу тлумачення конвенційних норм;

4) консультативний висновок не має свого самостійного значення, оскільки відіграє важливу роль лише у сукупності з положеннями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, які інтерпретуються;

5) метою ухвалення висновку є: а) посилення імплементації норм Конвенції в національний правопорядок на основі принципу субсидіарності; б) надання національним судовим органам настанов з принципових питань дотримання конвенційних норм; в) недопущення порушень прав людини й основоположних свобод, що гарантовані Конвенцією у майбутньому.

Отже, консультативний висновок ЄСПЛ (*advisory opinion*) – це рішення Суду Ради Європи рекомендаційного характеру, змістом якого є правоположення роз'яснювального характеру.

Варто зауважити, що вищезгадані консультативні висновки Страсбурзького Суду, що надаються вищим судовим інстанціям держав-учасниць Конвенції в межах приписів Протоколу № 16 до Конвенції, не слід ототожнювати з консультативними висновками (*advisory opinions*), які надаються ЄСПЛ на запит Комітету Міністрів Ради Європи з правових питань, що стосуються тлумачення Конвенції та протоколів до неї на виконання

положень ст. 47 Конвенції [612]. Щоправда, між ними прослідковуються як схожі, так і відмінні риси [110, с. 123].

Ще одним проявом інтерпретаційної діяльності ЄСПЛ є його повноваження щодо тлумачення власних попередньо ухвалених постанов на виконання правила 79 Регламенту Суду Ради Європи, в якому зазначається, що сторона може подати клопотання з приводу тлумачення судового рішення впродовж одного року після його проголошення. Палата Суду вирішує питання шляхом постановлення судового рішення [633].

Аналіз змісту такого роду правових актів Страсбурзького суду, офіційною назвою яких є «judgments» [620], дає підстави для таких висновків щодо їх правової природи: а) за своєю структурою є класичним правоінтерпретаційними судовими актами (включають вступну (персональний склад суддів та осіб, які брали участь у розгляді справи, юридичні підстави зібрання), описову (procedure; the request for interpretation), мотивувальну (as to the law), резолютивну (for these reasons, the court) частини); б) є проявом казуального тлумачення, оскільки таке роз'яснення торкається ухваленого ЄСПЛ на підставі норм Конвенції рішення у конкретній справі; в) зважаючи на об'єкт тлумачення, яким є волевиявлення ЄСПЛ відображене в остаточному рішенні по суті справи, прерогатива у його тлумаченні надається тим суддям, які здійснили таке волевиявлення, отже воно має автентичний характер; г) обсяг такого тлумачення обмежується лише змістом владного припису ЄСПЛ персоніфікованого характеру сформульованого у цій конкретній справі.

Повертаючись до питання юридичної природи постанов, що ухвалюються ЄСПЛ по суті справи, найбільш обґрунтованим вважаємо підхід тих правників, які наголошують на їх комплексному характері. Однак варто зауважити, що існуюче наукове обґрунтування складної природи постанов Суду Ради Європи характеризується полісемічністю. Так, зокрема, В.В. Завальнюк стверджує, особливістю правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ є те, що її результати містяться у зовнішній юридичній формі правозастосовного акта – його рішенні.

Проте такий правозастосовний акт має водночас і всі ознаки акта інтерпретаційно-правового [106, с. 217-218].

Аналіз судження вченого з приводу досліджуваного правового явища дає підстави стверджувати, що наведені обґрунтування правника скоріше підтверджують не комплексний характер остаточних рішень Страсбурзького суду, а їх приналежність до типових правозастосовних актів, однією зі стадій ухвалення яких є казуальне тлумачення норм права, що підлягають застосуванню.

На комплексності рішень ЄСПЛ наголошує і С.В. Васильєв, з погляду якого вона зумовлена такими чинниками: а) правові позиції, що містяться в рішеннях Суду, мають нормативний характер; б) у рішеннях дається тлумачення Конвенції і протоколів до неї; в) самі вони є правозастосовними, оскільки містять рішення у конкретній справі [47, с. 72-73].

Загалом не заперечуючи висновок вченого з приводу юридичної природи постанов ЄСПЛ, зауважимо про таке: 1) тлумачення конвенційних норм Страсбурзьким Судом, в результаті чого формуються правові позиції, є однією зі невід'ємних стадій ухвалення правозастосовного акта, а тому другий і третій зазначені аргументи вченого наведені на користь доведення природи одного й того ж правового феномену; 2) нормативний характер є скоріше юридичною властивістю норм права, а не правових позицій Суду Ради Європи, тому більш коректно стверджувати про існуюче нормативне тлумачення конвенційних норм з боку ЄСПЛ як різновид офіційного.

На думку О.Ю. Кайдаш, рішення ЄСПЛ в Україні мають подвійну правову природу, що залежить від суб'єкта та способу їх реалізації. У діяльності органів публічної адміністрації такі рішення можуть виступати джерелами тлумачення матеріальних та процесуальних норм адміністративного права – під час здійснення правозастосовної діяльності та джерелами відповідних норм – під час нормотворчості. У діяльності судів такі рішення виконують роль прецедентів та є обов'язковими до застосування в аналогічних категоріях справ [179, с. 15].

Критичне осмислення зазначеної вище позиції правника дає змогу стверджувати про наступне: 1) хибною вважаємо позицію дослідника про те, що юридична природа рішень ЄСПЛ залежить від суб'єкта чи способу їх реалізації, оскільки природа будь-якого феномену, тобто його сутність, основні якості та властивості, не можуть видозмінюватися залежно від зазначених чинників; 2) вченим по суті наголошується не на подвійній, а на потрійній правовій природі досліджуваного явища, адже рішення ЄСПЛ одночасно розуміються як джерело тлумачення норм права, джерело національної нормотворчості та судовий прецедент, що є дискусійним.

На подвійній юридичній природі рішень Страсбурзького суду наголошує і А.О. Драгоненко, який дійшов висновку про те, що ці акти не є виключно правозастосовними, а мають нормотворчу складову, яка укладена в правових позиціях (нормах тлумачення) Суду Ради Європи. З погляду дослідника, рішення ЄСПЛ стосовно до Конвенції та Протоколів до неї є вторинними джерелами права – прецедентами тлумачення [94, с. 162].

Погоджуючись з твердженням вченого про те, що постанови ЄСПЛ за своєю юридичною природою не є у чистому вигляді правозастосовними актами, його думка про наявність в таких рішеннях нормотворчої складової викликає заперечення, що обумовлюється двома чинниками.

По-перше, стверджуючи про нормотворчу складову в рішеннях Страсбурзького суду, автор приєднується до тієї когорти правників, які визнають наявність у Суду Ради Європи нормотворчих юрисдикційних повноважень, що прямо протирічить правовому статусу цієї міжнародної судової інстанції.

По-друге, правові позиції ЄСПЛ є нічим іншим, ніж результатом його правоінтерпретаційної діяльності, а також системою аргументів на підтвердження такого результату, тому їх ототожнення з результатами нормотворчості уповноважених на те суб'єктів є некоректним, тим більше, що і сам правник наголошує, що рішення ЄСПЛ є прецедентами тлумачення.

Вищезазначені умовиводи дозволяють дійти висновку, що правова природа постанов Страсбурзького суду є дуальною, оскільки такі правові акти мають властивості як правоінтерпретаційного, так і правозастосовного акта з переважанням властивостей останнього, що обумовлюється таким:

- а) мотивувальна частина рішення, що містить правову позицію ЄСПЛ, має властивості акта тлумачення норм Конвенції, резолютивна частина – акта застосування конвенційної норми;
- б) одним із основних чинників ефективної імплементації рішень ЄСПЛ є їх всебічне виконання (як резолютивної, так і мотивувальної частини рішення) [113, с. 178];
- в) основною метою ухвалення постанов ЄСПЛ є вирішення конкретного спору між державою-учасницею Конвенції та скаржником, що виникає у зв'язку з порушенням органами державної влади, їх посадовими і службовими особами конвенційних норм;
- г) рішення ЄСПЛ, ухвалені по суті справи, адресуються конкретній стороні Конвенції як порушниці конвенційних норм, а також скаржникові;
- д) офіційна назва рішень ЄСПЛ («judgments») дозволяє ідентифікувати їх як судові постанови, яким притаманні ознаки актів застосування норм права;
- е) є актом правосуддя, на ухвалення якого спрямоване все провадження у справі, усі процесуальні дії Страсбурзького суду, сторін та інших учасників процесу.

Водночас постановам ЄСПЛ, як правовому феномену, притаманні такі характерні риси: 1) є одним із структурних елементів судової практики Суду Ради Європи; 2) є унікальним джерелом права прецедентного характеру, ядром якого є правова позиція; 3) при ухваленні такого рішення одночасно вирішується конкретна справа по суті та здійснюється офіційне тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [115, с. 22].

3.2. Види рішень Страсбурзького суду

Всебічне дослідження рішень Суду Ради Європи як самостійного явища правової дійсності в усій багатоманітності його проявів вимагає розробки науково обґрунтованих підходів до класифікації однойменного правового феномену. Вважаємо, що класифікація, яка трактується у словниках як система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками чи властивостями [521], передусім вимагає з'ясування як існуючих в юридичній науці критеріїв для видової диференціації рішень ЄСПЛ, так і визначення нових.

Слід зазначити, що у Вільній енциклопедії «Вікіпедії» наголошується, що ЄСПЛ ухвалює три основні види рішень (всього їх більше 10), а саме: 1) рішення про неприйнятність, оформлене у вигляді листа, адресованого заявнику (більш 95%); 2) рішення про неприйнятність або прийнятність у вигляді окремого мотивованого документа, в перекладі на українську мову іменованого «рішенням» («decision»); 3) остаточне рішення у справі, іменоване «постановою» («decree») [59].

Аналіз зазначених положень дає підстави стверджувати, що: а) при виокремленні запропонованих видів рішень Страсбурзького суду не визначений жоден з критеріїв для їх розподілу за спільними ознаками або властивостями; б) не виправданим є віднесення листів, якими секретаріат Суду Ради Європи повідомляє заявника про невідповідність положенням Регламенту Страсбурзького суду поданої ним скарги (недоліки заповнення формуляру, відсутність рішень національних судів, відсутність позовів заявника до національних судів тощо) до одного із різновидів рішень ЄСПЛ.

Вважаємо, що лист є нічим іншим, ніж одним із різновидів документів, що є засобом обміну інформацією, а отже він не може мати юридичних властивостей судових актів.

Обґрунтовуючи та формулюючи підхід до коректного цитування рішень ЄСПЛ, П. Пушкар та Р. Бабанли доходять висновку, що за складами рішення

Страсбурзького суду поділяються на такі види: а) рішення, які ухвалюються Великою Палатою, що складається із сімнадцяти суддів; б) рішення, які ухвалюються складом палати із семи суддів; в) рішення, які ухвалюються складом комітету із трьох суддів [390].

Загалом підтримуючи такий підхід дослідників до класифікації рішень Суду Ради Європи, все ж зауважимо, що більш прийнятною є така підстава для видової диференціації зазначених результатів волевиявлення ЄСПЛ, як спосіб ухвалення рішень, що дозволяє виокремити правові акти Страсбурзького суду, ухвалені колегіально, тобто у складі кількох суддів (рішення комітетів, палат та Великої палати), та акти Страсбурзького суду, ухвалені суддею одноосібно (рішення про прийнятність скарги).

Як стверджують правники, рішення ЄСПЛ, постановлені Великою Палатою Суду та палатами у складі семи суддів, «формують прецедентну практику». Рішення комітетів із трьох суддів не формують практику ЄСПЛ і не можуть формувати нову практику – вони є відображенням сталої практики ЄСПЛ, копіюють правові позиції попередніх рішень у справах повторюваного характеру, не створюючи правових новел [390]. Уважаємо, що охарактеризовані вченими властивості рішень ЄСПЛ дають змогу класифікувати правові акти Страсбурзького суду за таким критерієм, як вплив рішень Суду Ради Європи на подальшу юридичну діяльність самого ЄСПЛ та діяльність юрисдикційних органів держав-учасниць Конвенції на: а) рішення, які впливають на розвиток практики ЄСПЛ, а також суб'єктів національної юридичної діяльності (рішення Великої Палати та палат); б) рішення, які не впливають на розвиток практики Страсбурзького суду та суб'єктів національної юридичної діяльності (рішення комітетів).

Твердження вчених, що нечастим винятком щодо рішень комітетів із 3 суддів є справи, які розглядаються за спрощеною процедурою (наприклад, справа Навальний № 2) стосовно тієї ж процедури [390], дає підстави для віднесення їх до групи рішень, що слід класифікувати за таким критерієм, як різновид процедури ухвалення рішення. Уважаємо, що за цією підставою

рішення ЄСПЛ можуть бути диференційовані на: а) рішення, що ухвалені за загальною процедурою; б) рішення, що ухвалені за спрощеною процедурою; в) рішення, що ухвалені за спеціальною (пілотною) процедурою.

Дослідниками також наголошується і на тому, що важливо взяти до уваги і процесуальну форму рішення ЄСПЛ – рішення по суті, рішення стосовно прийнятності або рішення стосовно «викреслення заяв зі списку справ, що знаходяться на розгляді в Суді». Такі рішення можуть прийматися всіма трьома складами Суду – Великою Палатою, палатою із семи суддів чи комітетом Суду із трьох суддів. Все більше рішень стосовно викреслення зі списку приймаються суддями одноосібно [390].

Однак вважаємо, що запропонований вченими критерій для класифікації актів Суду Ради Європи є некоректним, зважаючи на сучасний підхід до розуміння поняття «процесуальна форма» як визначеного законом порядку проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні, їх відповідне оформлення у процесуальних документах [508, с. 235].

Тому більш доцільно вести мову не про процесуальну форму рішення, а про юридичну форму результату волевиявлення ЄСПЛ. А отже, рішення Страсбурзького суду слід диференціювати за юридичною назвою документа на ухвали, постанови, консультативні висновки.

Принагідно зазначимо, що у правовій доктрині обґрунтовується два термінологічно відмінних, але однакових за своєю сутністю підходів до видової диференціації рішень ЄСПЛ. Так, зокрема, Т.В. Соловійова стверджує, що всі постанови ЄСПЛ слід умовно розподілити на дві групи: ординарні (прецедентні, що ухвалюються при розгляді більшості справ) та неординарні (пілотні, що ухвалюються у виключних випадках) [527, с. 122].

У свою чергу, з погляду Т.Е. Шуберт, судові прецеденти ЄСПЛ можна умовно розділити на два види: 1) жорсткі (пілотні рішення ЄСПЛ, при виконанні яких національний законодавець зобов'язується вжити системних заходів шляхом зміни норм права); 2) м'які (не містять вимог щодо зміни законодавства, однак передбачають конкретні заходи щодо конкретної особи:

відшкодування матеріального або нематеріального збитку, виплату компенсації) [601, с. 139-140].

На нашу думку, обидва зазначені підходи носять поверховий характер та мають певні недоліки, а саме:

1) виокремлення ординарних та неординарних різновидів рішень ЄСПЛ більше корелює з умовами ухвалення таких рішень, аніж з результатами волевиявлення ЄСПЛ. Аргументами на користь такого умовиводу є як інтерпретація термінів «ординарний» [521] та «неординарний» [52, с. 771], так і те, що кожне окреме рішення Суду Ради Європи є унікальним правовим явищем, оскільки ухвалюється за результатами розгляду різних за своєю суттю скарг на порушення різних конвенційних норм, а також мають у своїй основі різну систему аргументації. Відповідно, пілотні рішення Страсбурзького суду скоріше є проявом не незвичайності чи оригінальності, а реакцією ЄСПЛ на масштабність і тривалість порушення прав чи свобод людини в державі;

2) некоректним вважаємо і судження про так звані «м'які» та «жорсткі» прецеденти, підтвердженням чому слугують такі теоретичні положення. По-перше, дотепер у правничій науці дискусійним залишається питання про визнання рішень Страсбурзького суду судовими прецедентами. Відповідні положення були аргументовані у попередніх розділах роботи. По-друге, слова «м'який» і «жорсткий» значною мірою носять оціночний характер, а їх уживання у зв'язці з прецедентом вважаємо недоцільним, навіть попри існування в міжнародному праві доктрини «soft law».

З погляду О. Гарасимів, класифікуючи рішення ЄСПЛ, насамперед потрібно було б виокремити ті рішення, в яких вказано на головні недоліки законодавства України у сфері гарантування конвенційних прав. Першим критерієм аналізу рішень ЄСПЛ, в яких висловлюються зауваження щодо зазначених гарантій, є зміст (сутність) тих прав, які би мали бути ефективно забезпечені відповідними законодавчими нормами. Другий із таких критеріїв ґрунтується на розрізненні двох видів означених недоліків: один торкається тих випадків, коли – з погляду ЄСПЛ – в українському законодавстві вказано на

відсутність норми, спрямованої на забезпечення та захист конвенційних прав; а інший – тих випадків, коли наявні законодавчі гарантії таких прав ЄСПЛ вважає неякісними, неефективними. І, нарешті, третім критерієм послуговувала вербальна форма вираження, а точніше – деонтологічний статус тих рекомендацій ЄСПЛ з усунення недоліків законодавчих гарантій конвенційних прав, які впливають із його рішень [67, с. 10-11].

Аналіз зазначеного дає підстави дійти висновку, що вченим загалом виокремлюються два критерії для класифікації рішень ЄСПЛ, а саме: а) за наявністю у рішеннях ЄСПЛ суджень про стан національного законодавства, яке гарантує дотримання конвенційних норм; б) за способом вираження Страсбурзьким судом рекомендацій щодо необхідності удосконалення чинного національного законодавства, яке не відповідає конвенційним приписам. Однак, на наше переконання, такі критерії для розрізнення результатів волевиявлення ЄСПЛ є неприйнятними та скоріше є підставами для видової диференціації правових позицій Суду, а не його рішень.

З погляду О.Ю. Кайдаш, за формами реалізації рішень Страсбурзького суду в Україні слід виокремлювати рішення ЄСПЛ, які виконуються, та рішення ЄСПЛ, що застосовуються [179, с. 15].

Однак позицію правника щодо запропонованого критерію для класифікації рішень Суду Ради Європи вважаємо дискусійною, зважаючи на такі аргументи: а) у теорії права термін «реалізація» вживається при здійсненні характеристики поняття «реалізація норм права»; б) зважаючи на попередньо наведені аргументи про те, що рішення ЄСПЛ не є судовими прецедентами, їх некоректно ототожнювати з нормами права, якими є лише конвенційні положення; в) виходячи з юридичної природи постанов ЄСПЛ, як дуальних судових актів, коректно вести мову лише про їх виконання, а також про урахування правових позицій Суду Ради Європи суб'єктами правозастосовної, нормотворчої чи правотлумачної діяльності в Україні.

Як наголошує М.В. Швецова, крім рішень, що ухвалюються ЄСПЛ по суті справи, в судовій практиці ЄСПЛ є й інші рішення. До них слід віднести

вмотивовані рішення палат щодо прийнятності скарги, про вилучення заяви із реєстру справ (зокрема, при укладанні сторонами мирової угоди). Крім того, рішення комітетів суддів, що не містять мотивувальної частини (зокрема, одноголосне рішення комітету з трьох суддів про неприйнятність індивідуальних заяв, коли не потрібне додаткове вивчення скарги) [591, с.86].

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати, що одним з критеріїв для видової диференціації рішень ЄСПЛ є особливість внутрішньої форми рішень Страсбурзького суду, за яким слід виокремлювати: а) правові акти Суду Ради Європи, що містять усі необхідні структурні елементи судового рішення (вступну, описову, мотивувальну та резолютивну); б) правові акти Суду Ради Європи, в яких хоча й відсутня мотивувальна частина, однак вона виводиться з змісту раніше ухвалених ЄСПЛ судових рішень, що складають результати юридичної практики цієї правозахисної інституції.

Слід зауважити, що у загальному вигляді рішення ЄСПЛ можна визначити як правові акти, за допомогою яких Страсбурзький суд реалізує свої владні повноваження, визначені Конвенцією й протоколами до неї [116, с. 10]. Однак слід наголосити, що рішення, які ухвалюються Страсбурзьким судом, відіграють різну роль у процесі здійснюваного ним судочинства.

Як зазначалося попередньо, постанови є найбільш значущими рішеннями ЄСПЛ, якими закінчується розгляд справи по суті. Іншими ж рішеннями вирішуються лише окремі питання, що постали перед Судом Ради Європи. Уважаємо, що ухвалюючи правові акти, якими вирішується справа по суті, ЄСПЛ здійснює правосуддя в точному значенні цього поняття, що і є метою провадження. Іншими правовими актами, які ухвалюються в рамках провадження, Страсбурзький суд вирішує лише процесуально-правові питання, що виникають при розгляді скарги.

Отже, не всі рішення ЄСПЛ можна віднести до актів правосуддя. Щоправда, до них можна віднести не тільки рішення ЄСПЛ, які ухвалюються по суті справи, але й попередньо досліджені консультативні висновки ЄСПЛ, які надаються за запитом вищих судових інстанцій договірних сторін Конвенції

та по суті є класичними актами тлумачення норм права, хоча й неімперативного характеру.

Відповідно до ст. 37 Конвенції ЄСПЛ може на будь-якій стадії провадження у справі прийняти рішення про вилучення заяви з реєстру, якщо обставини дають підстави дійти висновку: а) що заявник не має наміру далі підтримувати свою заяву; або б) що спір уже вирішено; або с) що на будь-якій іншій підставі, встановленій Судом, подальший розгляд заяви не є виправданим. ЄСПЛ також може прийняти рішення про поновлення заяви в реєстрі справ, якщо він вважає, що це виправдано обставинами [213].

На нашу думку, такі та інші подібні рішення є допоміжними правовими актами Страсбурзького суду, що є його правовим інструментарієм для вирішення питань процесуального характеру.

Вищевикладене дозволяє дійти висновку, що залежно від ролі рішень ЄСПЛ у процесі здійснюваного судочинства їх слід класифікувати на: а) основні (постанови Суду Ради Європи; консультативні висновки Страсбурзького суду); б) допоміжні, що забезпечують підготовку основних рішень Суду або дозволяють Суду реалізувати власні процесуальні повноваження (про відповідність скарги умовам прийнятності, про вилучення заяви з реєстру чи її поновлення, про об'єднання заяв, про передачу заяви на розгляд палати чи Великої палати ЄСПЛ тощо).

Здійснюючи розподіл результатів волевиявлення ЄСПЛ на групи за спільними властивостями, варто звернути увагу і на таку їх ознаку, як обов'язковість для адресатів. Беззаперечним є те, що рішення Страсбурзького суду, які ухвалені ним по суті справи та набули властивості остаточних, є імперативними для держави-відповідача та заявника, порушення прав якого констатовано ЄСПЛ.

Така імперативність чітко визначена ст. 46 Конвенції, в ч. 1 якої зазначається, що Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення ЄСПЛ в будь-яких справах, у яких вони є сторонами [213].

Разом з тим в юридичній науці досі точаться дискусії з приводу того чи мають виконуватися рішення Суду Ради Європи усіма державами-учасницями Конвенції в його мотивувальній частині, де відображено результати тлумачення конвенційних норм (правові позиції Суду).

З цього приводу зауважимо, що здійснюване ЄСПЛ тлумачення-роз'яснення конвенційних норм при розгляді справи проти однієї з держав-учасниць Конвенції в перспективі набуває ознак прецедентності (повторюваності), про що йшлося у підрозділі 2.3 роботи. Щоправда, слід пам'ятати і про застосування Страсбурзьким судом принципу динамічного тлумачення за наявності певних умов. А отже, Суд Ради Європи при розгляді справи з подібними обставинами проти іншої держави, як правило, спирається на попередні висновки та ухвалює за своєю суттю тотожні рішення, в яких констатує факт порушення конвенційних норм.

Із зазначеного випливає, що ігнорування правових позицій, сформованих ЄСПЛ у справі проти однієї з держав, є потенційно невиправданим кроком з боку органів та посадових осіб інших держав-учасниць Конвенції, що у підсумку може призвести до порушення ними конвенційних положень. Тому необхідним є урахування правових позицій Суду Ради Європи як складової мотивувальної частини його остаточних рішень по суті справи та рішень про прийнятність скарги усіма державами-учасниками Конвенції.

Однак слід наголосити і на тому, що не всі результати волевиявлення Страсбурзького суду мають імперативний характер для своїх адресатів. До таких правових актів ЄСПЛ, як наголошувалося попередньо, слід віднести консультативні висновки, що надаються Судом Ради Європи на виконання положень Протоколу № 16 до Конвенції за запитом Вищих судових установ Високої Договірної Сторони, з принципових питань, які стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією [386].

Отже, консультативні висновки ЄСПЛ, що за своєю приналежністю є інтерпретаційно-правовими актами Суду Ради Європи, мають рекомендаційний

характер для судових органів держави-учасниці Конвенції та відповідно не спричиняють загальнообов'язкових наслідків для них.

Вищевикладене дає підстави для класифікації правових актів Страсбурзького суду за ступенем їх імперативності (обов'язковості) для адресатів на: а) акти Суду Ради Європи, що мають імперативний характер (ухвали про прийнятність скарги, постанови по суті справи); б) акти ЄСПЛ, що носять консультативний характер (консультативні висновки, що надаються Страсбурзьким судом на виконання нормативних приписів факультативного протоколу № 16 до Конвенції).

Вважаємо, що одним із критеріїв для видової диференціації рішень Суду Ради Європи є їх ефективність.

З цього приводу доречною є думка В.В. Лазарева, який безпосередньо пов'язував ефективність правозастосовних актів із досягненням кінцевого результату ухвалення таких актів, а саме: досягнення повної відповідності між вимогами здійснити або утриматися від здійснення певних вчинків і сумою фактично реалізованих дій [247, с. 5].

Як зауважує Л.В. Пастухова, критеріями оцінки ефективності рішень ЄСПЛ є їх безпосередні цілі: 1) відновлення порушених прав людини; 2) усунення перешкод на шляху реалізації людиною своїх прав. Показниками ефективності рішень ЄСПЛ є: а) рівень відновлення конкретними державами-відповідачами на основі рішень Суду порушених прав людини; б) певні зміни у динаміці встановлених Судом порушень конвенційних норм державами-відповідачами [315, с. 16-17].

Аналіз вказаних позицій вчених дає підстави стверджувати, що ефективність акта правосуддя ЄСПЛ є нічим іншим, ніж зумовлене різноманітними об'єктивними та суб'єктивними чинниками співвідношення між фактичними результатами дії рішення Страсбурзького суду і тими цілями, для досягнення яких він ухвалювався. Разом з тим вважаємо, що, окрім запропонованих вище критеріїв, оцінка ефективності рішень ЄСПЛ має охоплювати і їх корисність та цінність як для конкретних адресатів, так і інших

суб'єктів, що перебувають під юрисдикцією держави-відповідача, а також спричиненість реальних змін у різних сферах суспільного життя.

Так, наприклад, за результатами аналізу першопричин невиконання рішень національних судів України, констатовано, що невиконання рішень національних судів України – найбільш масштабна та серйозна проблема функціонування судової системи. Існування цієї проблеми було встановлено в пілотному рішенні ЄСПЛ «Юрій Миколайович Іванов проти України» (2009 р.). Незважаючи на вказане рішення та тривалий час, що минув після його ухвалення, в Україні досі відсутні відповідні механізми ефективного захисту зазначеного права. Таке зволікання та нескінченна кількість аналогічних скарг, поданих вже після пілотного рішення, змусили ЄСПЛ вжити кардинальних заходів, наслідком чого стало ухвалення рішення у справі «Бурмич та інші проти України» від 12 жовтня 2017 року [170, с. 8, 10].

Зазначене дозволяє стверджувати про відсутність реальних змін у сфері захисту прав людини в аспекті гарантування конвенційного права на справедливий суд, що відповідно вказує на низький рівень ефективності ухваленого ЄСПЛ пілотного рішення щодо України.

В той же час слід виокремлювати і ті рішення Суду Ради Європи, які мали достатньо високий ступінь ефективності для України.

Прикладом цього може слугувати постанова ЄСПЛ у справі «Олександр Волков проти України», в якому Суд не тільки вказав на необхідність якнайшвидшого поновлення заявника на посаді судді Верховного Суду України, але й зазначив, що запроваджені у 2010 році зміни до законодавства не вирішують висвітлених у цьому рішенні недоліків. З огляду на це Страсбурзький суд наголосив, що Україна має негайно запровадити заходи загального характеру з реформування системи судової дисципліни [456].

На виконання зазначеного рішення Страсбурзького суду в частині вжиття заходів індивідуального характеру Верховна Рада України прийняла постанову від 25.12.2014 № 60-VIII «Про виконання рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України», якою Український

парламент скасував попередню постанову (у частині звільнення судді О. Волкова). Голова Верховного Суду України видав наказ про відновлення на посаді судді О. Волкова, а Пленум Верховного Суду України ухвалив рішення, яким суддя О. Волков введений до складу Судової палати Верховного Суду України в адміністративних справах.

Подальшою реакцією держави на вказані у рішенні ЄСПЛ недоліки чинного законодавства вважаємо внесення парламентом України змін до розділів 8 та 12 Конституції України, що відбулися у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 № 1401-VIII, а також ухвалення нових законів – «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII, «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 № 2136-VIII.

Отже, зважаючи на багатоаспектний вплив рішень ЄСПЛ на національну праву систему, критерієм їх ефективності є реальні зміни, що відбуваються в різних сферах суспільного життя і торкаються, передусім, стану правової захищеності особистості. З огляду на цю підставу пропонуємо розрізняти: а) рішення Страсбурзького суду, що мають достатньо високий ступінь ефективності (показником відповідного ступеня є реальні зміни в суспільному житті); б) рішення Страсбурзького суду, що мають низький рівень ефективності (держава не вживає належних заходів, відповідно не відбуваються реальні зміни у житті суспільства).

Виходячи зі змісту положень ст. 32 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Юрисдикція Суду), окрім повноважень щодо застосування конвенційних норм, юрисдикція ЄСПЛ поширюється і на всі питання тлумачення Конвенції та протоколів до неї. А отже, за логікою побудови цієї статті Страсбурзьким судом мають ухвалюватися як правозастосовні, так і правоінтерпретаційні судові акти.

Попередньо отримані результати дослідження дозволяють стверджувати, що до типових правозастосовних актів ЄСПЛ відносяться: рішення про прийнятність скарги; рішення про вилучення заяв з реєстру справ відповідно до

ст. 39 Конвенції (досягнення дружнього врегулювання), рішення про поновлення заяви в реєстрі справ та деякі інші рішення. Правоінтерпретаційними актами ЄСПЛ є: 1) консультативні висновки (advisory opinions), що надаються Страсбурзьким судом за запитами уповноважених суб'єктів (ст. 47 Конвенції, протокол № 16 до Конвенції); 2) рішення ЄСПЛ (judgments), в яких інтерпретуються правоположення раніше ухвалених постанов Страсбурзького суду на виконання правила 79 Регламенту Суду Ради Європи.

Із зазначеного випливає, що однією з підстав для класифікації рішень Суду Ради Європи є предмет здійснюваного ЄСПЛ тлумачення, яка дозволяє виокремити: а) рішення ЄСПЛ, в яких інтерпретуються норми Конвенції (до таких рішень, щоправда, слід віднести не тільки консультативні висновки, що надаються Страсбурзьким судом за запитом вищих судових інстанцій держав-учасниць Конвенції або органів Ради Європи, але й рішення ЄСПЛ про прийнятність скарги та рішення по суті справи, що за своєю юридичною природою хоча й не є класичними правоінтерпретаційними актами, однак при ухваленні яких ЄСПЛ також здійснює тлумачення конвенційних норм); б) рішення ЄСПЛ, в яких інтерпретуються правоположення раніше ухвалених постанов Страсбурзького суду (консультативні висновки, що надаються на вимогу однієї зі сторін провадження).

Водночас варто наголосити, що, незважаючи на важливість попередньо виокремлених рішень ЄСПЛ правозастосовного та правотлумачного характеру, ключовими серед усіх актів Суду Ради Європи залишаються рішення, що ухвалюються Страсбурзьким судом по суті справи (постанови), природа яких є складною (мають властивості як правоінтерпретаційних, так і правозастосовних актів з переважанням властивостей останнього).

Вищезазначене дозволяє диференціювати правові акти Суду Ради Європи залежно від їх юридичних властивостей на: 1) рішення ЄСПЛ, що мають властивості правозастосовного акта; 2) рішення Страсбурзького суду, що мають властивості правоінтерпретаційного акта; 3) рішення ЄСПЛ, що мають дуальну

(складну) юридичну природу, тобто мають властивості як правозастосовного, так і правоінтерпретаційного актів.

Однією з важливих юридичних властивостей будь-якого судового рішення вважаємо можливість його перегляду або оскарження до вищестоящого органу судової влади чи до вищої інстанції в структурі цього ж органу. Зважаючи на це, актуальним видається питання щодо остаточності ухвалених ЄСПЛ рішень. Як зазначив сам Страсбурзький суд у справі «Bellet v. France», стаття 6 §1 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів яких є доступ до суду. Для того щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання в її права [343].

Варто зауважити, що в юридичній літературі стосовно рішень ЄСПЛ одночасно вживаються два різні терміни, а саме: «оскарження рішення ЄСПЛ» та «клопотання про перегляд рішення ЄСПЛ». Загалом не заперечуючи існування такої юридичної конструкції, як «оскарження рішень ЄСПЛ», варто зауважити, що в положеннях Конвенції та Регламенту ЄСПЛ така категорія не вживається. Натомість в цих документах передбачені процедури ініціювання передачі справи на новий розгляд Великій палаті Страсбурзького суду та перегляд судового рішення тією ж палатою Суду у зв'язку з нововиявленими фактами (стаття 43 Конвенції, правила 80 Регламенту ЄСПЛ).

Аналіз зазначених положень дає підстави для таких умовиводів: 1) ініціювання нового розгляду справи є скоріше можливістю перегляду справи, а не оскарження раніше ухваленого рішення з підстав про які йшлося попередньо (необґрунтованість, свавільність, упередженість тощо); 2) відповідні суб'єкти, хоча й наділені правом ініціювання перегляду справи, проте фактично мають переконати Суд в дійсній необхідності такого перегляду обґрунтовуючи серйозність питання, що порушується перед Великою палатою або значущість фактів, які можуть вплинути на результати попереднього волевиявлення палати Суду Ради Європи; 3) важливим для реалізації права на

перегляд рішень ЄСПЛ є дотримання визначених документами Ради Європи строків (три та шість місяців відповідно).

Разом з тим слід звернути увагу на деякі положення Конвенції, які чітко вказують на остаточність деяких рішень ЄСПЛ, а отже неможливість їх перегляду за жодних обставин.

Такими незмінюваними та істинними рішеннями ЄСПЛ відповідно до положень Конвенції є: а) рішення судді, який засідає одноособово щодо неприйнятності заяви або вилучення її з реєстру справ заяву, якщо таке рішення може бути прийняте без додаткового вивчення (ст. 27 Конвенції); б) рішення комітетів стосовно заяви щодо її неприйнятності або вилучення з реєстру справ, якщо таке рішення може бути прийняте без додаткового вивчення; або прийнятності заяви і одночасним постановленням рішення по суті, якщо покладене в основу справи питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї є предметом усталеної практики Суду (ст. 28 Конвенції); в) рішення палати Суду якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати; або через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої палати не було заявлено; або якщо колегія Великої палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої палати згідно зі статтею 43 (ст. 44 Конвенції); г) рішення Великої палати (ст. 44 Конвенції) [213].

Таким чином, з огляду на потенційну можливість перегляду рішень, що ухвалюються ЄСПЛ по суті справи, з ініціативи сторін процесу, результати волевиявлення Суду Ради Європи можуть бути диференційовані на: а) рішення ЄСПЛ, що можуть бути переглянуті; б) рішення, що не можуть бути переглянуті у зв'язку з набуттям властивості остаточності.

Одним із найбільш актуальних питань, яке останніми роками турбує українське суспільство, є виконання рішень Суду Ради Європи нашою державою, що поряд з системними проблемами виконання рішень національних судів займає чільне місце.

Як наголошує Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ І. Ліщина, виконання будь-якого рішення ЄСПЛ має два основних аспекти: це вжиття заходів індивідуального характеру та заходів загального характеру. Наразі один з елементів більш загальної проблеми – це проблема, пов'язана з пенітенціарною системою України. Розробляється стратегія з реформування, яка буде включати дуже значну кількість наказів Мін'юсту, проекти постанов кабміну, проекти законів, які стосуватимуться саме умов тримання, і один із елементів – це коли і як особу можна тримати в наручниках [344].

Проте слід констатувати, що до цього часу з боку держави не вжито належних заходів загального характеру задля усунення зазначених вище системно-структурних проблем.

Так, наприклад, на виконання рішення ЄСПЛ у справі «Охріменко проти України» Страсбурзький суд наголосив, що застосування до заявника наручників з міркувань безпеки не могло бути виправданням, і, враховуючи поганий стан його здоров'я, таке поводження слід розглядати як нелюдське і таке, що принижує гідність. Таким чином, статтю 3 Конвенції було порушено [457]. Натомість наказом Міністерства юстиції України досі не затверджений Порядок тримання та охорони осіб, взятих під варту, засуджених до арешту, позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі в закладах охорони здоров'я. Більше того, з погляду громадських експертів, затвердження вищезазначеного порядку буде недостатньо для повного виконання рішення ЄСПЛ у справі «Охріменко проти України» [378]. Зазначене дозволяє стверджувати, що держава виконала зазначене та інші подібні рішення Суду Ради Європи лише в частині виплати справедливої сатисфакції, а отже частково.

Як наголошує керівник відділу департаменту Ради Європи з питань виконання рішень ЄСПЛ Павло Пушкар, станом на січень 2020 року на розгляді в КМРЕ щодо України перебуває 574 рішення ЄСПЛ. Багато рішень з виконаними державою заходами індивідуального характеру були закриті під

час процедури нагляду в КМРС (тобто процедура нагляду завершена — 969 рішень, з яких 318 у 2018 р. та 442 у 2019 р.) [388].

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати, що у питанні визначення повноти виконання державою-відповідачем постанов ЄСПЛ, які набули властивості остаточних, ключову роль відіграє Комітет Міністрів Ради Європи, що наділений контрольними повноваженнями.

Розглядаючи стан виконання рішень державою-відповідачем, Комітет Міністрів Ради Європи, відповідно до положень Регламенту Комітету міністрів Ради Європи, уповноважений ухвалювати одне із таких рішень: 1) проміжні резолюції, зокрема, з метою подання інформації про хід такого виконання або, у відповідних випадках, вираження стурбованості й/або висловлення пропозицій щодо такого виконання (правило 16 Регламенту); 2) остаточні резолюції, встановивши, що заінтересована Висока Договірна Сторона вжила всіх необхідних заходів для виконання рішення Суду або що умови мирової угоди виконані (правило 17 Регламенту) [415].

З вищенаведеного випливає, що лише після ухвалення Комітетом Міністрів Ради Європи остаточної резолюції є підстави стверджувати про повне виконання державою-відповідачем постанови ЄСПЛ як в резолютивній, так і мотивувальній його частині, тобто вжиття нею всіх належних заходів індивідуального та загального характеру, які впливають з правового акта Страсбурзького суду.

Виходячи зі звітів Ради Європи та Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ, найбільш критичними з точки зору виконуваності є ті рішення ЄСПЛ, які віднесені до категорії не виконаних державою-відповідачем. Такими рішеннями щодо України наразі є як рішення у справі «Ю.М. Іванов проти України», що ухвалене за пілотною процедурою, так і ті, що фігурують у проміжних резолюціях Комітету Міністрів Ради Європи, як правило з причин не усунення Україною системних проблем, на яких наголошує ЄСПЛ у квазіпілотних рішеннях.

Зазначене дозволяє класифікувати постанови Суду Ради Європи залежно від фактичного стану їх виконання державою-відповідачем на: а) постанови, що виконані в повному обсязі; б) постанови, що виконані частково; в) постанови, що не виконуються державою-відповідачем.

Підсумовуючи, доходимо висновку, що існуюча в сучасній юридичній науці класифікація правових актів Страсбурзького суду є неповною і, на нашу думку, має бути збагачена такими підходами: 1) за способом ухвалення судового рішення; 2) з огляду на вплив рішень Суду Ради Європи на подальшу юридичну діяльність як самого ЄСПЛ, так і діяльність юрисдикційних органів держав-учасниць Конвенції; 3) залежно від процедури ухвалення рішення ЄСПЛ; 4) за юридичною формою (назвою) документа; 5) з огляду на особливість внутрішньої будови (структури) рішень Страсбурзького суду; 6) залежно від ролі рішень ЄСПЛ у процесі застосування ним конвенційних норм; 7) за ступенем імперативності (обов'язковості) правових актів ЄСПЛ для адресатів; 8) за ступенем ефективності правових актів Суду Ради Європи; 9) з огляду на предмет правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ; 10) у залежності від юридичних властивостей правових актів Страсбурзького суду; 11) з огляду на потенційну можливість перегляду рішень ЄСПЛ з ініціативи сторін процесу; 12) залежно від фактичного стану виконання постанов Суду Ради Європи державою-відповідачем.

3.3. Функції постанов Суду Ради Європи

Характеристика рішень Суду Ради Європи як правового феномену вимагає розгляду питання щодо спрямованості їх впливу на поведінку учасників суспільного життя, що в сучасній правничій науці або ж носить дискусійний характер, або ж залишається поза увагою дослідників.

Принагідно слід зазначити, що функції будь-якого явища правової дійсності відбивають його соціальну необхідність і призначення, а також те, наскільки його якісні характеристики достатні для використання суспільством та здійснюють позитивну дію на процеси, що його оточують. Тому дослідження функцій постанов ЄСПЛ як складного та багатоаспектного явища правової дійсності, що заслужено в доктрині права визнані ефективним засобом вирішення багатьох соціальних і юридичних завдань, є важливим в аспекті визначення ролі актів Страсбурзького суду в правовому регулюванні та процесі реформування національної правової системи.

Ураховуючи складну юридичну природу постанов ЄСПЛ як рішень, що ухвалюються ним по суті справи, вихідними категоріями для розуміння поняття «функції постанов ЄСПЛ» вважаємо «функції правових актів», «функції правозастосовних актів», «функції актів тлумачення норм права», «функції рішень суду». Огляд наукових джерел з цієї тематики свідчить про різні погляди правників щодо розуміння сутності зазначених правових явищ.

Екстраполяція сучасних доктринальних підходів до розуміння терміна «функція» на предмет нашого дослідження дозволяє сформулювати гіпотезу про те, що функції рішень ЄСПЛ як юридичного явища можуть бути розглянуті в одному з таких значень: 1) ефективність рішень Страсбурзького суду для національних правопорядків держав-учасниць Конвенції; 2) форми впливу рішень ЄСПЛ на національну юридичну діяльність; 3) напрями правового впливу рішень Суду Ради Європи на свідомість та поведінку праводієздатних суб'єктів; 4) напрями взаємодії рішень ЄСПЛ з правовими актами суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями; 5) форми зовнішнього

вираження юрисдикційних повноважень ЄСПЛ, що визначені конвенційними нормами; б) роль і значення результатів волевиявлення Страсбурзького суду для суб'єктів правовідносин.

Вважаємо, що для віднайдення найбільш прийняттого із вищенаведених підходів до розуміння досліджуваного терміно-поняття, слід здійснити методологічний аналіз різних інтерпретацій феномену функцій правових актів та його різновидів. Як наголошує з цього приводу Т.В. Кивленок, функції правових актів впливають з їх природи і направлені на забезпечення визначеної для них ролі [198].

З погляду С.С. Алексєєва, в особливостях правового акта як зовнішньої форми проявляються такі його власні функції: 1) правові акти, покликані забезпечити повне і точне вираження вміщеної в них волі; 2) вони є однією з необхідних умов правового регулювання – доведення волі держави, організацій, громадян до відома усіх, кого вона стосується; 3) правові акти – один із найважливіших засобів і джерел правової пропаганди та правового виховання [5, с.195-196].

Поділяючи вказаний підхід, П.А. Корольков зауважує, що в рамках національної правової системи постанови ЄСПЛ виконують дві основні функції: 1) пов'язана з розглядом компетентними органами відповідної правової позиції, що закріплена в постанові ЄСПЛ; 2) пов'язана з розглядом постанов ЄСПЛ як юридичного факту, що є підставою для виникнення, зміни чи припинення матеріальних або процесуальних відносин [220, с. 8].

На функції рішення суду як процесуального юридичного факту наголошує і О.Г. Братель. З погляду дослідника, рішення суду дійсно відіграє роль юридичного факту (як процесуального, так і матеріально-правового характеру), що виступає як завершальний елемент юридично-фактичного складу в механізмі правового регулювання суспільних відносин та призводить не лише до відповідних матеріально-правових наслідків, але й виконує цілий ряд функцій процесуального характеру. Для ухваленого судом рішення, на

переконання правника, можуть бути притаманні такі функції – процесоутворююча, процесоприпиняюча, прецедентоформуюча [34].

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати, що правниками фактично наголошується на тому, що правовому акту (в тому числі рішенню суду) одночасно приналежні функції джерела права, юридичного факту, а також джерела правового виховання й засобу впливу на свідомість людей. Однак, зважаючи на обраний нами підхід до розуміння рішень ЄСПЛ як юридичних документів, їх розгляд у якості юридичних фактів уважаємо неприйнятним. На наше переконання, самі по собі рішення як національних судів, так і Суду Ради Європи не є юридичними фактами (діями чи подіями), а є лише їх документальним вираженням (підтвердженням) та засобами інформації для відповідних адресатів.

У зв'язку із зазначеним слушною видається позиція І.А. Сердюка, який зауважує, що юридичний документ – це матеріальний носій правової інформації [496, с. 43].

У свою чергу, О.В. Галкіна пропонує виокремлювати загальні функції, що притаманні всім правовим актам, та спеціальні, притаманні кожному окремому різновиду правового акта, які відображають його специфічні (відмінні) риси [66]. Схожу позицію щодо предмета дослідження висловлює М.В. Ісаков, який диференціює функції правових актів на: а) загальні, притаманні всім правовим актам; б) спеціальні, що властиві кожному різновиду правових актів [175, с. 9].

Однак уважаємо, що зазначений методологічний підхід до класифікації функцій правових актів на загальні та спеціальні не є прийнятним для характеристики постанов ЄСПЛ, зважаючи на те, що результати волевиявлення Суду Ради Європи є унікальним та складним юридичним феноменом, якому притаманні функції одночасно декількох різновидів правових актів (як правозастосовного, так і правоінтерпретаційного). В той же час правові акти Страсбурзького суду як юридичні інструменти, що забезпечують належне

виконання юрисдикційних повноважень ЄСПЛ, не можуть мати загальних функцій всіх існуючих видів правових актів.

На переконання М.М. Карабекова, до функцій правових актів слід віднести: регулятивну, правореалізаційну, охоронну, цільову, інформаційну, мотиваційну, інтерпретаційну, системоутворюючу [186, с. 16-18].

Однією із функцій правових актів вченим виокремлюється цільова. Однак у доктрині права все ж пропонується розмежовувати функції та цілі правових актів, не заперечуючи їх сутнісної близькості.

Так, наприклад, з погляду О.В. Шопіної, ціль правових актів є підсумком інтелектуально-вольової діяльності людини і полягає в тому, щоб якомога повніше відобразити бажаний для суб'єкта результат. Вона безпосередньо пов'язана з процесом і результатами діяльності людини або організації та може бути визначена у формі задачі, мотиву, напряму. Функції правових актів, зауважує вчений, покликані відображати основні риси правових актів, що впливають з їх природи і спрямовані на виконання їх суспільної ролі. Під функціями актів, як стверджує правник, також слід розуміти основні напрями впливу на суспільні відносини, що визначаються їх сутністю, цілями та призначенням у суспільстві [600, с. 37, 42-44].

Загалом поділяючи підхід автора щодо розуміння категорії «функції правових актів», дискусійним вважаємо твердження правника про доцільність та коректність вживання в науковому обігу поняття «ціль правових актів».

Методологічно коректною та найбільш змістовною, на наш погляд, є дефініція досліджуваного поняття, запропонована Л.Р. Макаровою, яка доходить висновку, що під загальнотеоретичною категорією «функції правових актів» слід розуміти основні напрями впливу правових актів як засобів реалізації державно-правової політики в різних сферах суспільного життя на правосвідомість і поведінку право-дієздатних суб'єктів, що є об'єктивно необхідними для забезпечення ефективного функціонування механізму правового регулювання [263, с. 169].

Зважаючи на те, що в національній юридичній науці відсутні комплексні дослідження функцій правових актів, логічним наступним етапом вважаємо висвітлення результатів наукових пошуків вчених, які досліджували функції окремих різновидів волевиявлення суб'єктів, що наділені державно-владними повноваженнями, зокрема правоінтерпретаційного та правозастосовного актів.

Розглядаючи сутність та межі дії актів офіційного тлумачення, А.М. Шаранов зауважив про таке: 1) в доктрині права відсутня загальна теорія функцій актів тлумачення норм права; 2) автори описують переважно функції інтерпретаційних актів судових органів; 3) ніхто з науковців не виділяє ознак функцій актів тлумачення; 4) немає науково обґрунтованої дефініції цього поняття; 5) досить обмеженими є класифікації функцій актів тлумачення та поділ їх на окремі види; 6) нерідко ототожнюють функції права і функції інтерпретаційних актів [590, с. 80-81].

Враховавши деякі із зазначених вище прогалин доктрини права, Н.Я. Лепіш виокремлює такі ознаки функцій актів офіційного юридичного тлумачення: 1) в них виражається активна, динамічна роль актів тлумачення в інтерпретаційній та юридичній практиці загалом (регулювання, закріплення, охорона, розвиток) суспільних відносин; 2) про функціонування актів тлумачення можна говорити лише в тому випадку, коли маються на увазі чинні суб'єкти юридичної практики; 3) функція актів тлумачення – це відносно відособлений напрямок більш-менш однорідного впливу (регулятивний, компенсаційний тощо) на ті чи інші сфери суспільного життя; 4) функції безпосередньо пов'язані із завданнями та цілями, що стоять перед інтерпретатором; 5) до функцій зараховують лише позитивні, прогресивні напрямки впливу актів офіційного тлумачення на всі сфери життєдіяльності людей, колективів та організацій; 6) у функціях предметно конкретизуються властивості актів офіційного юридичного тлумачення (обов'язковість, гарантованість), їх зміст (нормативні, казуальні роз'яснення) і форми (наприклад, постанови КСУ); 7) на функції актів офіційного тлумачення істотно впливає їх структура і навпаки; 8) у функціях інтерпретаційних актів

відображається їх роль, загальносоціальне і спеціально-юридичне призначення у правовому регулюванні суспільних відносин [250, с. 490].

Зазначене дозволяє стверджувати про те, що правник під функціями актів тлумачення одночасно пропонує розуміти: а) роль та призначення актів тлумачення; б) зовнішню форму вираження позитивних дій суб'єктів тлумачення норм права; в) напрями впливу актів тлумачення на різні сфери суспільного життя та реальну дійсність; г) конкретизовані юридичні властивості актів офіційного тлумачення.

Однак вважаємо, що з методологічної точки зору слід чітко розмежовувати функції правового акта та його юридичні властивості, зважаючи на усталене розуміння останніх як характерних ознак юридичного феномену, сукупність найбільш значущих з яких дозволяє сформулювати дефініцію досліджуваного поняття. Втім, немає підстав заперечувати взаємопов'язаність цих понять з урахуванням того, що функції відображають лише суттєві властивості явища правової дійсності.

Така позиція підтверджується і умовиводами О.В. Галкіної, з погляду якої функції правових актів відображають основні риси правових актів, які впливають з їх природи та направлені на забезпечення визначеної ним ролі. Як стверджує вчена, під функціями правових актів також слід розуміти основні напрями впливу на суспільні відносини, що визначаються їх сутністю, цілями і призначенням в суспільстві [66, с. 18].

Разом з тим дискусійним вважаємо твердження Н.Я. Лепіш про те, що на функції актів офіційного тлумачення впливає їх структура (внутрішня побудова, форма), оскільки остання, як правило, є або нормативно визначеною (наприклад, вимоги до структури рішення Конституційного Суду України визначені ст. 89 Закону України «Про Конституційний Суд України») або усталеною, що жодним чином не може змінювати значення результатів волевиявлення уповноваженого суб'єкта чи напрями його впливу на суспільні відносини.

З цього приводу більш доречним вважаємо висновок С.С. Алексєєва, який наголошує на тому, що функції правових актів проявляються в їх особливостях як зовнішньої форми вираження [5, с. 196].

В ході дослідження охоронних правозастосовних актів К.М. Княгинін справедливо наголошує на тому, що дефініція поняття «функція» повинна в будь-якому випадку підкреслювати те, що функція є відображенням деяких якостей самого об'єкта, який функціонує, його природу, що вона проявляє себе у взаємодії предметів один з іншим, а також те, що функція є цілеспрямована активність якого-небудь об'єкта [204, с. 23].

Більш широко зміст цієї категорії розглядає О.В. Пунько, який зауважує, що «функція», виступаючи як узагальнене збірне поняття, найбільш повно, рельєфно проявляє себе в єдності двох моментів: призначення правозастосовних актів у суспільстві та основних напрямках їх впливу на суспільні відносини [387, с. 34]. Ще більш широке трактування досліджуваної категорії пропонує А.О. Травкін, стверджуючи, що в функціях конкретизуються властивості правозастосовних актів, відображаються їх соціальна і субстанційна ролі, результати діяльності суб'єктів і учасників правозастосування, які ставлять перед собою певні цілі та завдання [557, с. 14].

В цілому погоджуючись з вищезазначеними позиціями вчених щодо можливих підходів до розуміння поняття «функції правозастосовних актів», зазначимо, що викликає заперечення лише твердження, що в функціях відображаються результати діяльності суб'єктів застосування норм права, оскільки таким результатом є самі правові акти, а не їх функції.

В юридичній науці не існує усталеного підходу і до визначення таких тотожних за своїм змістом категорій, як «функції судового рішення» та «функції судового акту». Так, з погляду Д.С. Семікіна, під функцією судового акта слід розуміти визначені їх цілями і специфічними властивостями основні напрямки впливу на суспільні відносини [495, с. 78].

Вказаний підхід кореспондується з одним із наведених вище та критично оцінений нами, за якого у судових актів є цілі, що обумовлюють його функції.

У свою чергу, М.Є. Молодкін пропонує розуміти сутність функцій судових актів зважаючи на їх видову диференціацію. Так, з погляду дослідника, соціальні функції судових актів відображають їх призначення при вирішенні тих або інших соціальних задач, а власне юридичні функції відображають роль судових актів безпосередньо в процесі правового регулювання [280, с. 9].

Однак слід зауважити, що, незважаючи на розподіл функцій судових актів на дві категорії, автор загалом зводить їх призначення та роль до засобів, умовно називаючи більшість функцій судових актів «інструментальними».

Також під функціями судових рішень пропонується розуміти комплекс взаємопов'язаних організаційно-правових наслідків, які обумовлюють досягнення закріпленої в рішенні суду матеріальної цілі. На думку С.В. Васильєва, запропоноване поняття вказує на те, що тільки в теоретичному плані можливим є відокремлений розгляд функцій судового рішення, оскільки це допомагає більш чітко зрозуміти основні аспекти впливу судового рішення на суспільні відносини, тоді як на практиці можна говорити про одночасний, взаємообумовлений прояв функцій [44].

Таким чином, автором наголошується на тому, що уособленням функцій рішень суду є не тільки їх вплив на правовідносини, але й результат такого впливу, який, на наше переконання, більше характеризує ефективність судового рішення. Подібних висновків доходить і Л.М. Завадська, яка стверджує, що питання функцій судового рішення – це лише один із аспектів більш широкої проблеми дії рішення суду, яка може розглядатися як з точки зору його правових наслідків (законна сила рішення, його обов'язковість) та функцій, так і в плані досягнення цілей, які стоять перед судом [105, с. 13].

Така позиція правника актуалізує питання про взаємозв'язок існуючих функцій суду та функцій його правових актів. З цього приводу вбачаємо слушною думку М.А. Тузова, який наголошує, що функції органів судової влади мають прямий чи непрямий зв'язок з судовими актами органів цієї влади, які є документальною формою об'єктивного вираження їх сутнісних проявів (тобто функцій) в державно організованому суспільстві [560, с. 104].

Погоджуючись з позицією автора, зауважимо, що функції постанов ЄСПЛ пов'язані не лише з функціями Страсбурзького суду як міжнародної судової інституції, але й з цілями та завданнями, що поставлені Радою Європи перед ЄСПЛ у сфері захисту прав людини [134, с. 50].

Разом з тим І.С. Метлова доходить висновку, що як основні напрямки впливу рішень на правову дійсність функції рішень ЄСПЛ тісно пов'язані з функціями права, оскільки між цими явищами є ряд схожих рис. Відповідно, на думку автора, функції рішень ЄСПЛ – це напрямки правового впливу ухвалених Страсбурзьким судом правових актів, що вміщують нормативні положення, на правову систему держав-учасниць Конвенції, відображаючи роль Суду як органу міжнародного правосуддя [274, с. 100].

Не заперечуючи в цілому ідею правника щодо взаємозв'язку функцій права та функцій рішень ЄСПЛ, дискусійною вважаємо його аргументацію з приводу того, що рішення Страсбурзького суду вміщують нормативні положення, зважаючи на відсутність нормотворчих повноважень в Суду Ради Європи. Вважаємо, що більш коректно вести мову про те, що рішення Страсбурзького суду є однією із форм буття права, змістом якого (рішення) і є право, тобто справедливість втілена в життя. Заперечної оцінки заслуговує і позиція правника щодо об'єкту впливу рішень ЄСПЛ, яким є скоріше не вся правова система (як комплекс взаємозалежних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають внаслідок такого регулювання [59]), а лише її деякі складові, якими є правосвідомість та правова поведінка суб'єктів права.

Враховуючи усі вищевикладені теоретичні положення, а також мету Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, визначену в преамбулі цього міжнародного договору, обґрунтованою вважаємо таку дефініцію досліджуваного правового явища: «функції постанов Суду Ради Європи – це основні напрями впливу результатів волевиявлення ЄСПЛ на свідомість і поведінку право-дієздатних суб'єктів з метою гарантування

конвенційних прав і основоположних свобод людини, що перебуває під юрисдикцією держави-учасниці Конвенції» [110, с. 164].

Однойменному поняттю притаманні такі суттєві ознаки: а) являють собою напрями багатоаспектного впливу результатів волевиявлення ЄСПЛ; б) об'єктами такого впливу є правосвідомість і поведінка суб'єктів, яким адресовані правові акти Страсбурзького суду; в) є відображенням юридичних властивостей рішень Суду Ради Європи, що впливають з їх природи; г) безпосередньо пов'язані з компетенцією Страсбурзького суду; д) за умови їх ефективного здійснення сприяють утвердженню європейських стандартів дотримання прав і свобод людини, визначених Конвенцією.

Формулювання дефініції та виокремлення ознак досліджуваного поняття з усією необхідністю вимагає з'ясування тих конкретних функцій, які притаманні постановам ЄСПЛ як результату волевиявлення цієї міжнародної судової інституції, що апріорі не можливе без урахування надбань правничої науки з цього питання. Передусім вважаємо за доцільне розглянути результати наукових праць тих вчених, предметом дослідження яких були загальносоціальні та спеціально-юридичні функції правових актів.

Як наголошує О.В. Галкіна, на особливу увагу заслуговують загальні функції правових актів, до яких відносяться: системоутворююча, регулятивна, інформаційна, ідеологічно-виховна [66, с. 18]. Схожих висновків доходить і М.В. Ісаков, який виокремлює тотожні функції правових актів як засобів правової політики [175, с. 26].

Загалом не заперечуючи твердження правників щодо більшості виокремлених функцій правових актів, дискусійною вважаємо пропонувану правниками системоутворюючу функцію, що, на переконання О.В. Галкіної, полягає у включенні нормативно-правових актів всіх рівнів, правозастосовних, інтерпретаційних, а також договірних актів в єдину систему.

Із зазначеного випливає, що кожен правовий акт є елементом існуючої системи актів, а отже він не виконує функцію утворення такої системи, а скоріше її доповнює (наповнює).

Дещо іншу позицію з приводу досліджуваного нами питання має М.М. Карабеков, який виокремлює такі загальні для всіх правових актів функції: 1) регулятивну; 2) правореалізаційну; 3) охоронну; 4) функцію визначення цілі; 5) інформаційну; 6) мотиваційну; 7) інтерпретаційну; 8) системоутворюючу [187, с. 21-24].

Критичне осмислення зазначеного дозволяє зробити такі зауваження та уточнення: а) методологічно некоректним вважаємо підхід вченого, за якого окремі функції різних правових актів ним віднесено до загальних; б) правником не розмежовуються функції правових актів та функції суб'єктів, що уповноважені їх ухвалювати. Так, наприклад, функції застосування норм права та їх інтерпретація притаманні відповідним суб'єктам правозастосування та правотлумачення, а не правовим актам, що є лише засобами досягнення таких цілей; в) вважаємо звуженим розуміння охоронної функції правових актів, що, на наше переконання, полягає не тільки в забезпеченні дотримання правових норм та запобігання їх порушенням, але й відновленні порушених прав людини, припиненні триваючих порушень таких прав, а також притягненні до юридичної відповідальності винних осіб; г) дискусійним вважаємо виокремлення функції визначення цілі правового регулювання, що, як зауважувалося попередньо, може бути виключно результатом людської діяльності, а не функцією правового акта; д) зважаючи на достатньо усталене розуміння реалізації норм права як процесу втілення правових норм у фактичній поведінці (діяльності) суб'єктів, не поділяємо позицію вченого щодо виокремлення правореалізаційної функції правових актів.

Як нами вже наголошувалося, постанови ЄСПЛ мають дуальну юридичну природу, тобто мають властивості як правоінтерпретаційного, так і правозастосовного актів, а отже логічним вважаємо виокремлення належних функцій саме цих різновидів правових актів.

Так, наприклад, на переконання Н.Я. Лепіш, загалом можна виокремити такі функції актів тлумачення норм права: конкретизації, уточнення нормативних приписів; забезпечення єдності законності; заперечення

довільного застосування нормативних приписів; забезпечення безперервності правового регулювання; сигналізування про недоліки в нормативно-правових актах; підвищення рівня правової культури; правозабезпечувальну функцію [250, с. 488-489].

Аналіз наведеного умовиводу вченого дозволяє висловити такі судження:

а) зважаючи на те, що акт тлумачення норм права є засобом досягнення цілі суб'єкта тлумачення, конкретизація або уточнення нормативних приписів є скоріше функцією останнього, а не правоінтерпретаційного акта; разом з тим поділяємо підхід тих правників, які розмежовують тлумачення та конкретизацію норм права, заперечуючи останню як мету ухвалення акту тлумачення;

б) враховуючи підхід правника до розуміння функції «забезпечення єдності законності» як усунення відмінностей у розумінні та застосуванні законодавства, вважаємо, що більш коректною є функція «забезпечення правозастосовної єдності»;

в) недостатньо обґрунтованою є позиція дослідника щодо виокремлення такої функції актів тлумачення, як «заперечення довільного застосування нормативних приписів», сутність якої зводиться до недопущення випадків використання законодавчих неточностей у своїх інтересах. Вважаємо, що за такого підходу має йтися про функцію «уникнення довільного застосування норм права», тобто забезпечення однакового розуміння і застосування норм права на всій території держави в аспекті принципу законності;

г) запропоноване автором розуміння правозабезпечувальної функції актів тлумачення за своїм змістом збігається з попередньо зазначеною ним функцією «забезпечення єдності законності», що вказує на недоцільність її виокремлення;

д) некоректним вважаємо виокремлення функції забезпечення безперервності правового регулювання, оскільки акт тлумачення може здійснювати таку функцію лише в єдності з тією нормою, яка тлумачиться, але не самостійно.

Досліджуючи функції правозастосовних актів, О.В. Пунько доходить висновку, що функції правозастосовних актів найбільш доцільно розглядати аналогічно функціям права, тобто розподіляти їх на загальносоціальні (фіксації,

динамічна, управління, інформаційна, виховна) та спеціально-юридичні (юридичного факту, індивідуалізації суб'єктивних прав та обов'язків, конкретизації юридичних норм, правозабезпечувальну та правокомпенсуючу) [387, с. 35].

Поділяє вказаний підхід і А.О. Травкін, однак, на відміну від попереднього дослідника, до загальносоціальних ним віднесено політичну, економічну, соціальну, ідеологічну, демографічну, екологічну, а до спеціально-юридичних фіксує, регулятивно-орієнтуючу, правоконкретизуючу, правозабезпечувальну, превентивну, правовідновлювальну, компенсаційну, каральну, праводоповнюючу, контрольну, координаційну, правотворчу [557, с. 14-15].

Розглянувши судження вчених про досліджуване правове явище, дозволимо собі зробити деякі уточнення та зауваження:

а) поділяємо наукову позицію про взаємозв'язок функцій права та функцій правозастосовних актів, оскільки останні є однією із форм буття права, а також розподіл функцій на загальносоціальні та спеціально-юридичні. Водночас недостатньо обґрунтованим вважаємо твердження щодо віднесення до загальносоціальних функцій правозастосовних актів динамічної, управлінської та функції фіксації, що в загальній теорії права до таких не відносяться. Соціальними функціями права традиційно визнаються економічна, політична, ідеологічна, екологічна, соціальна, інформаційна;

б) не можна повною мірою погодитися з тим, що загальносоціальна динамічна функція правозастосовного акта полягає у виникненні, модифікації та припиненні конкретних видів правовідносин та відповідних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що по суті є функцією юридичного факту, яку О.В. Пуньком одночасно віднесено і до спеціально-юридичних. Динамічною функцією вважають регулятивну функцію, що виражається у впливі права на суспільні відносини, яке приводить їх у рух (динаміку);

в) дискусійними вважаємо висновки правників про те, що правозастосовний акт, який по суті є юридичним документом, здійснює

функцію управління, правоконкретизації, контрольну чи координаційну функції, оскільки такі функції притаманні лише суб'єктам, які уповноважені на виконання функцій держави, а правозастосовні акти є лише засобами для їх здійснення;

г) загалом не заперечуючи існування превентивної, правовідновлювальної, компенсаційної та каральної функцій правозастосовних актів, більш прийнятним вважаємо їх включення до ширшої за обсягом категорії, якою є правоохоронна функція.

Принагідно зазначимо, що в сучасній доктрині права не існує єдиного підходу і до видової диференціації функцій судового рішення.

Так, зокрема, С.В. Васильєв акцентує лише на трьох функціях судового рішення: 1) охоронній; 2) індивідуального регулювання поведінки; 3) виховній [44], що вказує на звужений підхід правника до характеристики цього явища правової дійсності. У свою чергу, Д.С. Семікін пропонує виокремлювати більш широкий перелік функцій судових рішень, а саме: регулятивну; інформаційну; ідеологічну; превентивну; виховну; сигналізаційну; правовстановлюючу; правоохоронну; доповнювально-корегувальну; правовідновлювальну; функцію «юридичного факту» [495, с. 78].

За результатами комплексного дослідження функцій судових актів М.Є. Молодкін доходить висновку, що, оскільки судовий акт вирішує не тільки правові, але й соціальні задачі, слід умовно виокремлювати його соціальні функції (економічні, політичні, ідеологічні та ін.) та суто юридичні функції двох рівнів: 1) більш високого рівня (правонаділення, правоохоронна, правозаповнююча, інформаційно-корегуюча); 2) більш низького рівня «інструментальні» (засобу індивідуально-правового регулювання, юридичного факту, засобу роз'яснення змісту і дії правових приписів, засобу встановлення факту невідповідності норми права нормам більшої юридичної сили) [280, с. 16-17].

Аналіз наведених вище суджень учених щодо існуючих функцій судових рішень дає підстави для таких висновків:

а) не можна повною мірою погодитися з твердженням тих правників, які наголошують на одночасному існуванні превентивної та правоохоронної функцій судових рішень, оскільки сутність останньої, як наголошувалося попередньо, традиційно зводиться не тільки до припинення триваючих порушень, відновлення порушених прав та притягнення до юридичної відповідальності винних осіб, але й до запобігання порушенням норм права;

б) важливим є розмежування функцій судових рішень залежно від їх приналежності до правозастосовних чи правоінтерпретаційних актів. Так, наприклад, функцію індивідуального регулювання здійснюють виключно правозастосовні судові рішення, в той час як функція нормативного регулювання притаманна правотлумачним судовим актам;

в) певною суперечністю характеризується судження вчених про сутність «інформаційно-корегувальної» або «доповнювально-корегувальної» функції судових рішень, що зводиться до використання судових рішень задля удосконалення законодавства та правозастосовної практики. Загалом не заперечуючи існування функції удосконалення юридичної діяльності, вважаємо, що рішення суду саме по собі не корегує (не вносить правки, виправлення) до нормативно-правових чи інших правових актів, а отже така назва функції судового акта є неприйнятною;

г) дискусійним є судження М.Є. Молодкіна про існування правонадільної функції судових актів, яка, з погляду вченого, полягає у тому, що через рішення суду встановлюється склад конкретних правовідносин, досягається ясність та визначеність змісту і обсягу прав та обов'язків суб'єктів таких правовідносин. Уважаємо, що з'ясування та роз'яснення змісту та обсягу прав і обов'язків суб'єктів правовідносин відбувається при ухваленні акта тлумачення норм права, а тому більш коректно вести мову не про правонадільнення, а про правоінтерпретацію;

д) не поділяємо підхід тих правників, які розмежовують та окремо висвітлюють ідеологічну та виховну функції судових рішень, зважаючи на те, що вплив на правосвідомість та правомірну поведінку апріорі не може

відбуватися без ідейно-моральних засобів (системи ідей, що існують у формі теорій, моделей, настанов, концепцій тощо), тобто ідеології. А отже, більш доцільно виокремлювати єдину ідеологічну функцію судових актів.

На окрему увагу заслуговують праці тих вчених, предметом дослідження яких безпосередньо були функції рішень Суду Ради Європи.

Як зауважує І.С. Метлова, рішення ЄСПЛ передусім виконують загальні функції джерел права – регулятивну та охоронну. Окрім загальних функцій, як стверджує дослідниця, рішення ЄСПЛ виконують і такі особливі функції: 1) тлумачення положень Конвенції та Протоколів до неї; 2) формування досвіду застосування конвенційних норм; 3) удосконалення законодавства та правозастосовної практики; 4) удосконалення правосуддя; 5) інформаційну; 6) впливу на правосвідомість; 7) розвитку правової доктрини [274, с. 120].

Схожу думку з цього приводу висловлює і А.А. Пархета, яким пропонується виокремлювати такі основні функції рішень ЄСПЛ: тлумачення положень Конвенції і Протоколів до неї; формування досвіду їх застосування; вдосконалення законодавства, правозастосовної практики та правосуддя; інформаційну; впливу на правосвідомість; взаємодії з наукою права й розвитку правової доктрини [312, с. 126-127].

Вищевикладене дає підстави для таких проміжних висновків: а) певним протиріччям характеризуються судження І.С. Метлової про віднесення регулятивної та охоронної функцій рішень ЄСПЛ до загальних функцій, зважаючи на твердження правника про взаємозв'язок функцій рішень ЄСПЛ та функцій права. Усталеним в теорії права є віднесення регулятивної та охоронної до спеціально-юридичних функцій права; б) не поділяємо позицію правника про те, що рішення ЄСПЛ здійснює функцію тлумачення норм Конвенції, що є виключним повноваженням самого Страсбурзького суду як міжнародної судової установи, а не правового акта, що ним ухвалюється; в) не можна погодитися з твердженням правників про те, що однією з функцій рішень ЄСПЛ є формування досвіду застосування конвенційних положень, оскільки «досвід», що тлумачиться в словниках як «сукупність знань та умінь,

які здобуваються в житті, на практиці» [521], може бути сформованим, накопиченим або набути лише суддями Страсбурзького суду, в той час як рішення, будучи актом-документом, можуть здійснювати тільки функцію його відображення; г) зважаючи на обраний нами методологічний підхід до розуміння функцій постанов як напрямів впливу результатів волевиявлення ЄСПЛ на правосвідомість та поведінку суб'єктів з метою гарантування конвенційних прав і свобод кожної людини, вважаємо недоцільним виокремлення як окремої функції впливу рішень ЄСПЛ на правосвідомість; д) ураховуючи усталений підхід, що сформувався у правничій науці до розуміння «взаємодії» як взаємозв'язку (спільних дій) суб'єктів правовідносин, на наше переконання, більш коректно вести мову не про взаємодію рішень ЄСПЛ з наукою, а про функцію впливу рішень ЄСПЛ на національну юридичну науку через свідомість вчених-правників.

Зазначене вище та попередньо сформульовані умовиводи з приводу предмета дослідження дозволяють виокремити ті характерні функції, що притаманні виключно постановам ЄСПЛ як правовим актам дуальної юридичної природи.

Зважаючи на той факт, що рішення ЄСПЛ як акти-документи є носіями правової інформації (системи знакових символів), вони здійснюють інформаційну функцію, що відображає мовний аспект розуміння результатів волевиявлення цієї міжнародної судової інстанції. Ознайомлення зі змістом правового акта Страсбурзького суду забезпечує обізнаність, перед усім учасників процесу, якими є держава-відповідач та потерпіла особа, про результати вирішення справи по суті.

Від інформаційної функції постанов ЄСПЛ слід відрізнити функцію відображення правових позицій Суду Ради Європи, що дозволяє збагнути право-дієздатним суб'єктам логічний аспект ухваленого рішення, тобто сформовані Страсбурзьким судом умовиводи, а також аргументацію суддів ЄСПЛ.

Дотичною до вищезазначених функцій постанов Суду Ради Європи, але загалом самостійною, є сигналізаційна, сутність якої зводиться до того, що через сформульовану правову позицію, як елемент рішення, ЄСПЛ привертає увагу органів державної влади, їх службових та посадових осіб, до існуючих положень чинного національного законодавства та практики його реалізації, що невідповідають конвенційним приписам. Таким чином Страсбурзький суд так би мовити актуалізує проблему, що потребує якнайшвидшого вирішення на національному рівні.

Із зазначеного логічно випливає, що постанови ЄСПЛ здійснюють і функцію стимулювання, під якою пропонується розуміти напрямок впливу на правову свідомість і юридично значущу поведінку службових й посадових осіб органів державної влади та осіб, чиї конвенційні права були порушені Українською державою, що спонукає перших до вдосконалення з урахуванням правових позицій Страсбурзького суду національного законодавства з питань діяльності судових і правоохоронних органів, а також самої юридичної діяльності, а других – до активізації своїх дій, пов'язаних із зверненням зі скаргами до ЄСПЛ.

Дві останні із зазначених вище функцій постанов Суду Ради Європи найбільш яскраво виявляються у тих випадках, коли Страсбурзький суд ухвалює рішення по суті справи за пілотною процедурою або ухвалює так звані квазіпілотні рішення.

Невід'ємною функцією, притаманною постановам ЄСПЛ, вважаємо функцію правового виховання, що полягає у підвищенні рівня правосвідомості суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, а отже формування у них нової системи знань про конвенційні приписи, а також позитивних правових установок щодо необхідності вчинення правомірних дій, які відповідають положенням Конвенції. Як наслідок, це призводить до розширення обсягу знань про зміст та обсяг конвенційних прав і свобод, в їх тлумаченні Страсбурзьким судом, переконаності у необхідності врахування правових позицій ЄСПЛ при ухваленні юридично-значущих рішень.

Неабияке значення має і регулятивна функція постанов ЄСПЛ, про виокремлення якої варто говорити лише у тих випадках коли Страсбурзький суд, розглядаючи справу по суті, доходить висновку про те, що в діях службових чи посадових осіб не вбачається порушень конвенційних норм. І таким чином ЄСПЛ спонукає відповідних суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, до подібних правомірних дій у майбутньому.

Отже, під регулятивною функцією постанов Страсбурзького суду слід розуміти напрямок впливу на свідомість і поведінку суб'єктів права, що полягає в упорядкуванні суспільних відносин на основі дотримання органами державної влади, їх посадовими і службовими особами конвенційних норм в інтерпретації Судом Ради Європи.

В певному сенсі постанови ЄСПЛ здійснюють і правозабезпечувальну функцію, зважаючи на те, що такі рішення Страсбурзького суду, як правові засоби, виступають дієвою гарантією конвенційних прав і свобод людини.

З цього приводу слушними убачаємо висновки П.М. Рабіновича, який зауважує, що спеціальними гарантіями прав і свобод людини є встановлені державою юридичні норми, які спрямовані на забезпечення прав людини, а також практична діяльність із застосування цих норм та правозастосовні акти відповідних органів влади [396, с. 7-8]. Виходячи із зазначеного та того, що постанови ЄСПЛ мають властивості акта застосування норм права, їх умовно можна віднести до спеціальних гарантій конвенційних прав і свобод людини.

Однією із функцій постанов Страсбурзького суду, що набули властивості остаточних, є охоронна, що являє собою напрямок впливу постанов ЄСПЛ на правову свідомість і юридично значущу поведінку посадових і службових осіб органів державної влади, перед усім тих, які здійснюють правоохоронну діяльність, що в найближчій перспективі має на меті припинення триваючого порушення конвенційних прав та/або свобод людини, їх відновлення у разі порушення, або ж відновлення наскільки це можливо попереднього юридичного стану скаржника, а також відшкодування завданої потерпілому моральної і матеріальної шкоди; а в подальшій – притягнення конкретних осіб,

винних у порушенні конвенційних прав і свобод людини, до юридичної відповідальності та запобігання їх порушенню у майбутньому.

З цього приводу слушними вбачаємо умовиводи С.Г. Стеценка про те, що саме стан законодавства, його стабільність і відповідність розвитку відносин у суспільстві, рівень юридичної техніки, стан діяльності з попередження і припинення правопорушень, зокрема заходів юридичної відповідальності, доступність і якість правосуддя, ефективність контролю за реалізацією правових актів, є дійсними правовими гарантіями [534, с. 195].

Підсумовуючи, слід зазначити, що існуюча різноманітність функцій постанов ЄСПЛ вказує на ту позитивну роль, яку відіграє Страсбурзький суд на європейському правовому просторі. Завдяки авторитету Суду Ради Європи та створеному ним ефективному механізму захисту прав людини вдається забезпечувати максимальний рівень імплементації норм Конвенції в національний правопорядок. Разом з тим виокремлення функцій постанов ЄСПЛ дозволяє отримати більш цілісне уявлення про юридичну природу та роль правових актів Страсбурзького суду, що ухвалюються ним по суті справи, у правовій системі України [124, с. 114].

3.4. Окрема думка судді Європейського суду з прав людини: поняття та значення для правової доктрини й юридичної діяльності

Досліджуючи юридичну природу рішень ЄСПЛ, не можна залишити поза увагою і таке явище правової дійсності, як окрема думка судді, можливість висловлення якої з боку кожного з суддів Страсбурзького суду, які брали участь в розгляді справи, вказує на дотримання в діяльності Суду Ради Європи таких принципів, як об'єктивність, незалежність та всебічність.

Інститут окремої думки судді ЄСПЛ унормовано ст. 45 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в якій зазначається, що якщо рішення у справі повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку [213]. Це право набуло свого нормативного закріплення і в ч. 2 правила 74 Регламенту ЄСПЛ, в якому зазначається, що будь-який суддя, що брав участь у розгляді справи, має право додати до рішення або свою окрему думку, що збігається чи розходиться з рішенням, або просто констатацію своєї незгоди [414].

А отже, судді Страсбурзького суду, керуючись внутрішнім переконанням, наділені можливістю висловлення власної правової позиції щодо ухваленого колегіальним способом рішення. Однак значення окремих думок суддів Суду Ради Європи залишається юридично невизначеним, а їх висловлення зумовлює наукову дискусію щодо їх ролі в практиці ЄСПЛ.

Принагідно зазначити, що серед науковців немає єдиності щодо розуміння значення окремої думки судді щодо колегіальних висновків суду. Так, з погляду Г.О. Христової, окремі думки суддів мають доктринальне значення та виступають засобом реалізації принципів незалежності суддів, їх вільного волевиявлення та рівноправ'я, повного та всебічного розгляду справи [580, с. 99].

Схожу позицію висловлюють Т.М. Слінько та Є.В. Ткаченко, які зазначають, що за своєю природою окрема думка судді КСУ є симбіозом компетентного (професійного) і доктринального (наукового) тлумачення, яке спирається на

фундаментальні знання у сфері наукового світогляду авторитетних учених-правознавців [520, с. 58].

Поділяючи вищевикладені твердження дослідників, зауважимо, що, зважаючи на те, що всі судді ЄСПЛ є фахівцями з визнаним рівнем компетентності, а переважна більшість з них є вченими зі значним науковим досвідом та знаннями доктрини національного й міжнародного права, в окремій думці суддів Страсбурзького суду міститься ніщо інше, ніж альтернативне доктринальне тлумачення положень Конвенції, що ґрунтується на суб'єктивному праворозумінні.

Проте у такого підходу до розуміння значення окремої думки судді є і свої опоненти. Так, С. Різник зауважує, що далеко не кожна окрема думка має доктринальний характер та перспективу позитивного впливу на практику правотворення й правозастосування, не кожна зумовлена усталеними науковими переконаннями, а тому заслуговує на різну оцінку, що залежить від багатьох чинників, починаючи від якості змісту самої думки і закінчуючи особою її автора. На думку дослідника, критеріями для поділу окремих думок варто розглядати обґрунтовані (слухні) і необґрунтовані (помилкові) окремі думки, а також окремі думки із суттєвими і несуттєвими зауваженнями [420, с. 64].

Аналіз зазначеної позиції вченого дає підстави для таких умовиводів: а) ураховуючи той факт, що всі судді Конституційного Суду України, як і переважна більшість суддів ЄСПЛ (близько 2/3 від складу суду), є особами з науковими ступенями, тобто визнаними вченими в галузі права, їх окрема думка, навіть за умови якщо вона недостатньо обґрунтована, має доктринальний характер; б) позиція вченого про те, що не слухні та помилкові окремі думки суддів незначною мірою знижують легітимність (тобто визнаність, правомірність) ухваленого рішення, не враховує наявність в практиці судів окремих думок, які висловлюються не проти ухваленого рішення, а навпаки – на його підтримку; в) правником наведено лише можливі

види окремих думок суддів, в той час як не запропоновано належного критерію для їх диференціації.

На психологічному аспекті окремої думки наголошує А. Кононов, який зазначає, що право на окрему думку це захист репутації судді, сильний професійний стимул, психологічна гарантія, яка дає змогу відчувати особисту свободу і незалежність, цінність власного рішення і відповідальність за свій вибір [215, с. 45]. Однак вважаємо, що потребує уточнення позиція автора про відповідальність судді, який висловив окрему думку, оскільки така відповідальність може розглядатися виключно з моральної, а не юридичної точки зору, що пояснюється відсутністю правових наслідків окремої думки для учасників процесу.

З цього приводу доречною є позиція П. Ултургашева, який наголошує, що окрема думка судді – це не маюча обов'язкової юридичної сили офіційна правова позиція судді, який брав участь в розгляді конкретної справи у складі колегії, що не співпадає з позицією, яка виражена в ухваленому рішенні, в частині сформульованих висновків рішення, їх обґрунтування або в частині вирішення процесуальних питань. Окремі думки суддів, зауважує дослідник, явище прогресивне, що сприяє захисту від судових помилок, посилює дискусію у суді та відповідальність суддів за ухвалені рішення [563, с. 84-85]. Однак вважаємо, що окрема думка судді скоріше виконує не захисну, а сигналізаційну функцію щодо можливих судових помилок, оскільки її висловлення не є підтвердженням того, що суд дійсно ухвалив помилкове рішення.

Дискусійною видається і позиція П. Ултургашева про можливі випадки не оприлюднення окремих думок суддів, що не узгоджується з гарантованим Конвенцією правом на справедливий суд, яке включає публічність проголошення судового рішення та відповідно додатків до нього, якими і є окремі думки. Обмеження публічності в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, як зазначено в статті 6 Конвенції, стосується безпосередньо судового розгляду, а не рішення суду чи окремої думки як результатів волевиявлення суддів.

Слід наголосити, що у Регламенті ЄСПЛ не зазначено, чи повідомляється при оголошенні рішення до учасників процесу окрема думка судді і чи має вона бути опублікована. Так, відповідно до пункту 3 ст. 44 Конвенції, остаточні рішення Суду публікуються в належній формі, відповідальність за їх опублікування покладається на Секретаря. Крім того, Секретар є також відповідальним за опублікування офіційних матеріалів з вибраними судовими рішеннями, ухвалами та будь-яким документом, який Голова Суду вважає за корисне опублікувати (правило 78 Регламенту).

Проте, зважаючи на той факт, що окрема думка є невіддільною від рішення ЄСПЛ, вона в обов'язковому порядку має бути оголошеною разом з рішенням, а позиція голови суду з цього приводу немає бути визначальною.

Подібну позицію висловлюють Т.М. Слінько та Є.В. Ткаченко, які вказують на те, що окрема думка хоча й не має ніякої юридичної сили, має публікуватися разом з актом суду і є проявом реалізації принципу публічності, гласності конституційного судочинства, адже свідчить, хто із суддів і яким чином голосував за або проти рішення [520, с. 57-58]. Поділяє такий умовивід і Є.І. Фадєєва, яка зазначає, що особлива думка судді повинна оголошуватися в залі судового засідання, оскільки особи, що слухають вирок, мають знати зміст всього судового рішення, а особлива думка судді є частиною вироку [565, с. 165].

Водночас дискусійним вважаємо питання про те, чи є окрема думка судді частиною судового рішення. Якщо так, то до якої частини рішення (вступної, описово-мотивувальної чи резолютивної) вона відноситься.

На переконання Г.М. Санагурської та А.М. Куп'янської, у зв'язку з тим, що в правових актах не зазначається, до якої частини рішення Конституційного Суду викладається окрема думка, допускається її викладення до будь-якої частини: вступної, описової, мотивувальної, резолютивної [489, с. 86].

Проте вважаємо, що зазначена позиція правників є спірною, оскільки окрема думка судді є окремим документом, який долучається до всього рішення, а отже вона являє собою не частину конкретного рішення суду, а додаток до нього, що є необов'язковим (факультативним). На підтвердження

такого умовиводу наведемо положення ч. 2 параграфу 74 Регламенту КСУ, в якому зазначається, що окрема думка судді додається до відповідного акта Суду та без зволікань оприлюднюється на Веб-сайті [416].

На переконання Є.Г. Мартинчика, в окремій думці викладається правова позиція судді, що ґрунтується на його внутрішньому переконанні та є процесуальною формою викладу незгоди одного із суддів, щодо питань, які вирішуються судом при колегіальному розгляді справи та постановленні вироку [268, с. 69]. До подібних висновків доходить і І.А. Чернишов, який зауважує, що у разі незгоди з більшістю суддів складу суду з'являється окрема думка судді, яка додається до рішення [587, с. 108-109].

Поділяючи твердження правників про те, що окрема думка судді дійсно ґрунтується на внутрішньому переконанні, яке тлумачиться в словниках як тверда впевненість, певність у чому-небудь, віру в щось, а також як тверду міцно усталену думку про що-небудь, погляд на щось [522, с. 200], все ж зауважимо про те, що її долучення до ухваленого рішення не завжди є свідченням незгоди одного чи декількох суддів з позицією більшості.

Схожий погляд висловлює і О.М. Присяжна, яка наголошує, що не завжди окрема думка судді виражає незгоду з прийнятим рішенням (висновком) або викладенням обставин. Вона може доповнювати мотивовану частину рішення та може спрямовуватись на уточнення або обґрунтування висновків та рішень суду [347].

Так, у відомій справі «М.С. проти України» суддя ЄСПЛ Ранзоні, додаючи свою окрему думку до рішення, підтверджує факт того, що голосував разом зі своїми колегами за визнання порушення статті 8 Конвенції (пункт 3 резолютивної частини) та викладає додаткові аргументи і факти, які б могли посилити рішення і вирішити першопричину недоліків у провадженнях національних судів [300].

У справі «Ю. Тимошенко проти України» судді Юнгвірт, Нуссбергер та Потоцький додали до рішення спільну окрему думку, в якій погодилися з висновком ЄСПЛ про те, що у цій справі дійсно мали місце порушення ст. 18 у

поєднанні зі ст. 5 Конвенції [530]. Водночас судьями були наведені інші аргументи щодо причин порушення конвенційних прав і свобод заявниці.

Зазначене також дозволяє стверджувати про те, що в юридичній діяльності ЄСПЛ слід виокремлювати не тільки окрему думку судді, але й спільну окрему думку суддів, тобто розглядуваний правовий феномен слід диференціювати за способом формування на одноособові та колегіальні окремі думки, що, на наше переконання, впливає і на їх значення для доктрини права та юридичної практики. З цього приводу доречними вважаємо висновки О. Кібенко, яка наголошує, що наявність окремих думок, особливо колективних, підписаних значною кількістю суддів, має привертати увагу адвокатів, судових журналістів, науковців та законодавців. Це привід для глибокого аналізу ситуації [200].

Як зауважує С.В. Шевчук, в українській юридичній термінології термін «окрема думка» є родовим та охоплює всі нюанси цього інституту. В англійській та французькій юридичній термінології *separate opinion / opinion separee* включає два види окремих думок: 1) коли суддя чи декілька суддів, які погоджуються з прийнятим більшістю судовим рішенням, викладають відмінні або додаткові підстави чи обґрунтування, що визначили їхню підтримку; 2) коли суддя чи декілька суддів, не погоджуючись з позицією більшості, викладають обґрунтування та підстави своєї незгоди [299].

Щоправда, деякими вченими пропонується виокремлювати більше різновидів окремих думок суддів.

Так, наприклад, О. Г. Кушніренко та Т. М. Слінько пропонують виділяти три типи думок суддів: 1) які висловлюють принципову згоду з рішенням суду, однак наводять іншу правову аргументацію; 2) які частково погоджуються із змістом рішень суду; 3) які голосували проти ухваленого судового рішення [245].

З погляду М. Савчина, існують чотири види окремих думок суддів ЄСПЛ: а) думки, що не збігаються із позицією більшості; б) думки, що збігаються із позицією більшості, але не збігаються аргументацією; в) думки, що частково

збігаються із позицією більшості, але не збігаються із суттю рішення; г) змішані варіанти [486].

У практиці Страсбурзького суду можна споглядати всі зазначені типи окремих думок суддів, незважаючи на вищезазначені підходи до їх диференціації. Водночас існують випадки, коли окрема думка судді ЄСПЛ, який голосував проти ухваленого судового рішення, стосувалася методології, що була застосована судом.

Так, наприклад, у справі «Ілашку та ін. проти Молдови і Російської Федерації» суддя А. Ковлер висловив свою окрему думку, обґрунтувавши це тим, що він розходиться в думці з більшістю відносно методології аналізу, викладу фактів, аналізу понять «юрисдикції» і «відповідальності» і, нарешті, висновків, до яких прийшов Суд [626]. Схожу ситуацію можна споглядати і в справі «Лоїзиду проти Турції», в якій суддя Гелькюкю висловив окрему думку, в якій зазначив, що в цій справі містяться серйозні методологічні помилки [538].

З погляду О.М. Присяжної, крім позитивних моментів висловлення власної позиції судді, існують і негативні – затрати часу судді, відволікання його від роботи над іншими справами та рішеннями [347]. В свою чергу, як наголошує І.Д. Сліденко, чим більше окремих думок суддів, які принципово не збігаються з рішенням суду, тим більш спірним є таке рішення щодо тлумачення правових питань, і тим меншою буде в майбутньому регулювальна сила такого тлумачення [518, с. 170].

Екс-голова Конституційного Суду України А. Головін з цього приводу зазначає наступне: «постає запитання: чи варто у випадках, коли автору не вдалося навести вагомих аргументів на користь своєї позиції, переконати колег у доцільності запропонованих пропозицій чи поправок, виносити їх на суд громадськості чи перетворювати на об'єкт «наукових дискусій», ставлячи тим самим під сумнів рішення колегіального органу, які, до речі, є обов'язковими до виконання? На наш погляд, ні» [177, с. 4].

Актуальною в аспекті розгляду цього питання видається і позиція судді Великої палати Верховного Суду О. Кібенко, яка доходить висновку, що окрема думка судді у країнах континентального права є небажаним явищем, оскільки вона підриває довіру до судової системи, авторитет судового рішення. Наявність окремих думок, зауважує правник, негативно впливає на зрозумілість рішення [200].

Аналіз зазначеного дає підстави для таких висновків: а) наявність декількох (не менше 2-3) окремих думок суддів, що долучаються до рішення, дійсно можуть бути підставою для постановки питання про можливу судову помилку або ж якість аргументації більшості складу суду. Водночас дискусійним видається твердження про меншу чи більшу регулювальну силу тлумачення, що міститься в самому рішенні суду. Разом з тим висловлення декількох окремих думок, особливо тоді, коли вони діаметрально протилежні, може бути свідченням складності питання, яке розглядалося судом; б) незважаючи на те, що можливість висловлення окремої думки є правом судді, таке право по суті є і одним з його повноважень, що нормативно закріплене. А отже, затрати часу на підготовку окремої думки розцінювати як відволікання від основної роботи є некоректним; в) визначені законодавством строки виготовлення рішення суду (наприклад, не більш як десять днів при складних справах та не більш як п'ять днів у справах за спрощеним провадженням згідно з ч. 6 ст. 259 ЦПК України) вказують і на часові рамки підготовки суддею окремої думки, а отже навряд чи такі дії судді можуть затягувати процес виготовлення чи оприлюднення результатів волевиявлення суддів; г) випадки відсутності належної аргументації або ж допущення некоректності висловлювань в окремій думці спричиняють скоріше негативні репутаційні наслідки для самого судді, а не ухваленого рішення; д) не можна повною мірою погодитися з тим, що окремі думки завжди негативно впливають на зрозумілість судового рішення чи роблять таке рішення нелогічним або ж незрозумілим, оскільки інша позиція окремого судді чи суддів часто викладається і з метою підсилення аргументації суду, а отже це скоріше сприяє

ясності щодо ухваленого судом рішення, аніж спричиняє його алогічність чи незрозумілість.

В юридичній науці висловлюється позиція і про те, що окрема думка є важливим каналом інформування населення про хід обговорення справ в органі конституційної юрисдикції, а також виступає проявом реалізації принципу публічності, гласності конституційного судочинства, адже свідчить, хто із суддів і яким чином голосував за або проти рішення [520, с. 56].

Вважаємо, що такий підхід до розуміння значення окремої думки не є прийнятним, оскільки сам хід обговорення питань справи безпосередньо фіксується в іншому юридичному документі, яким є протокол засідання суду. В той же час у самій окремій думці, зважаючи на існуючу таємницю нарадчої кімнати, не може відобразитися інформація про те, що говорив і як саме голосував кожен суддя, який брав участь у розгляді справи, а лише міститься інформація про аргументи і факти на користь погодження чи непогодження з ухваленим рішенням в його мотивувальній чи резолютивній частині одним чи декількома суддями колегії.

Дослідивши процесуальне положення окремої думки судді, О.С. Бісюк доходить висновку, що існує нечіткість та неповнота норм, які регулюють інститут окремої думки та відсутність подальшої реалізації окремої думки судді в Україні після приєднання її до справи. Відсутній і механізм оприлюднення та ознайомлення зі змістом окремої думки судді. Водночас, з погляду вченого, виникає питання, чи є тепер окрема думка судді ЄСПЛ джерелом права в Україні після прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [28, с. 560].

Вважаємо, що відповідь на це питання залежить від урахування двох чинників, а саме: а) від обраного підходу до розуміння категорії «джерело права», що, як відомо, характеризується полісемічністю; б) юридичних наслідків, що спричиняє окрема думка судді як явище правової дійсності.

Найбільш затребуваний в доктрині права підхід до розуміння норм Конвенції та рішень (практики) ЄСПЛ як джерела (форми) права однозначно

дає підстави стверджувати, що окрема думка судді, яка не спричиняє жодних юридичних наслідків, не є джерелом, у розумінні однієї з форм права. Водночас, якщо виходити із загальнотеоретичного підходу до розуміння «джерела права» як того, що породжує право, цілком ймовірним є сприйняття окремої думки судді ЄСПЛ таким джерелом.

З цього приводу доречною вважаємо думку Дж. Лафранж, що відмінні окремі думки суддів Верховного суду у певному сенсі можуть виконувати нормативну функцію, що виявляється у їх впливі на майбутню судову практику в аспекті зміни попередніх підходів до правозастосування, а також її розгляд і врахування законодавцем [627].

Принагідно зазначимо, що і сам Страсбурзький суд бере до уваги окремі думки суддів конституційних судів держав-учасниць Конвенції з метою додаткового обґрунтування своїх рішень, і таким чином підкреслює значення цього правового феномену (рішення ЄСПЛ по справі «Association for European Integration and Human Rights and Ekimdzhiev v. Bulgaria» від 28.06.2007 [621]; рішення ЄСПЛ по справі «Sabanchiyeva and others v. Russia» від 06.06.2013 [623]).

На думку П. Ултургашева, інститут особливих думок суддів надзвичайно поширений і дуже різноманітний у своїх проявах. Проте у цього явища є ряд загальних ознак: 1) суб'єкт права на особливу думку (її може висловити тільки суддя, що має право голосу в колегії); 2) для будь-якої окремої думки є відмінність позиції судді, який його висловлює, від позиції більшості суддів; 3) момент її надання (особлива думка завжди висловлюється лише після ухвалення рішення суду); 4) відсутність обов'язкової юридичної сили; 5) вони відрізняються від актів неофіційного тлумачення права (особливі думки суддів можуть спричинити правові наслідки у вигляді перегляду справи судом вищої інстанції (наприклад, окремі думки суддів ЄСПЛ можуть служити аргументами для сторін при направленні клопотання про передачу справи у Високу палату)); 6) виражаються в певній процесуальній формі, при цьому це питання дуже слабо врегульовано в законодавстві [563, с. 79-83].

Загалом позитивно оцінюючи виокремлені правником ознаки, що притаманні окремій думці судді, зазначимо, що викликає заперечення позиція автора, що окремі думки суддів можуть спричинити правові наслідки у вигляді перегляду справи у вищій інстанції. Це суперечить як попередньому висновку самого вченого про те, що окремі думки не мають обов'язкової юридичної сили, так і наведеному ним прикладу, оскільки включення аргументів чи фактів з окремої думки судді до клопотання про передачу справи на розгляд Великої палати Суду Ради Європи жодним чином не гарантує задоволення такого клопотання та відповідно її перегляду цією інстанцією Страсбурзького суду.

Вважаємо, що окрема думка судді ЄСПЛ має значення лише тоді, коли в ній містяться вагомі контраргументи на противагу тим, які відображені в рішенні. І такі юридичні аргументи можна використати лише для ініціювання самої процедури перегляду справи Великою палатою Суду Ради Європи. Разом тим автором небезпідставно акцентується на питанні процесуальної форми окремої думки судді, що нормативно неурегульована. На підтвердження цього слід зазначити, що і Регламент ЄСПЛ також не визначає форми, структури, реквізитів та часового проміжку реалізації суддею права на особливу думку.

На переконання Є.І. Фадеєвої, структура особливої думки повинна містити вступну, описово-мотивувальну і резолютивну частину, що дозволяє визначити офіційний характер цього процесуального акта, його місце, роль і значення в системі судових рішень [565, с. 165]. Характеризуючи зміст описово-мотивувальної частини особливої думки судді, Є.Г. Мартинчик наголошує, що вказану частину необхідно викладати так, щоб її зміст не розкривав суджень, які мали місце в дорадчій кімнаті. Зокрема, неприпустимо вказувати хто з суддів, яке саме рішення і з якого питання пропонував [268, с. 64].

Аналіз окремих думок суддів ЄСПЛ дає підстави стверджувати про те, що в їх структурі дійсно можна виокремити: а) вступну частину, в якій суддя зазначає власне ставлення до ухваленого судом рішення; б) описово-мотивувальну, в якій суддя викладає своє бачення, юридичні аргументи та факти щодо предмету судового розгляду; в) резолютивну частину, в якій суддя

виходячи з попередньо зазначених положень формулює свої підсумкові умовиводи. Однак, зважаючи на те, що структуру окремої думки судді ЄСПЛ формально не визначено ні в Конвенції, ні в положеннях Регламенту ЄСПЛ, її існуючу внутрішню побудову слід розглядати як правову традицію, а точніше традицію, що склалася при здійсненні правозастосовної та правоінтерпретаційної діяльності Страсбурзьким судом.

Щодо строків формування суддею окремої думки при ухваленні колегіального рішення, то з погляду Є.І. Фадеевої, така думка може бути викладена тільки в дорадчій кімнаті до моменту виходу суддів з неї. При цьому, на переконання дослідниці, неприпустимим є відкликання окремої думки судді, внесення до неї виправлень і доповнень після виходу суду з дорадчої кімнати [565, с. 165].

Однак вважаємо, що в дорадчій кімнаті суддя може лише повідомити про те, що він має іншу позицію щодо ухваленого судом рішення, і вже потім, сформулювавши та обґрунтувавши її в письмовій формі, додати до рішення. Також переконані, що допустимий строк, який потрібен для письмового оформлення окремої думки, має бути не меншим ніж встановлений строк документального оформлення самого рішення суду.

Щодо цього вважаємо доречною позицію О. Хотинської-Нор, яка наголошує, що навряд чи сприятиме якісному викладенню окремої думки необхідність написання одночасно з рішенням суду в нарадчій кімнаті. У цьому разі компромісним варіантом слугувала б норма, яка би передбачала для виготовлення окремої думки судді, наприклад, 5-денний строк із дня постановлення рішення суду [578, с. 34].

Водночас деякими нормативно-правовими актами передбачено і більші часові рамки для викладення окремої думки судді в письмовій формі, що значно перевищують строк оприлюднення самого рішення. Так, наприклад, відповідно до параграфу 74 Регламенту КСУ, суддя, який підписав рішення, висновок, ухвалу (...), може викласти у письмовій формі свою окрему думку не

пізніше дванадцятого робочого дня з дня ухвалення рішення, надання висновку, постановлення ухвали [416].

Разом з тим не поділяємо твердження Є.І. Фадєєвої про неприпустимість виправлень в окремій думці або її доповнення, зважаючи навіть на той факт, що законодавством допускається виправлення помилок навіть в самому рішенні суду. Підтвердженням цьому слугують і положення ст. 81 Регламенту ЄСПЛ, якими передбачена можливість виправлення помилок в ухвалах та постановах Суду Ради Європи.

На переконання З.В. Макарової, окрема думка судді – це не ті судження, які він висловлював під час наради, а це ті остаточні висновки судді щодо рішення у справі в цілому, по одному або групі питань, що вирішувалися, які сформульовані в процесі судового розгляду та виражають внутрішнє переконання судді у вигляді окремого акта, що додається до справи [262, с. 154].

Однак твердження правника щодо можливості розгляду окремої думки судді як окремого правового акта вважаємо дискусійним, оскільки така думка не відіграє жодної ролі в механізмі правового регулювання (не здійснює ні індивідуального, ні нормативного регулювання), а отже не породжує юридичних наслідків, що не притаманно для правових актів.

До схожих висновків доходить і Конституційний Суд РФ, який в одній з ухвал сформулював позицію про те, що право судді на окрему думку, як усне, так і викладене письмово, виступає процесуальною гарантією принципу його незалежності, закріпленого в ч. 1 ст. 120 Конституції РФ. Однак окрема думка судді не є актом, що має самостійне значення, визначає права чи обов'язки учасників судочинства або спричиняє для них будь-які інші процесуальні наслідки [303].

Водночас в юридичній літературі можна споглядати позицію про те, що акти суду та окрема думка судді мають суттєві відмінності та різні характерні особливості. Однак це не перешкоджає окремій думці мати статус офіційного процесуального документа [489, с. 87]. Таке твердження правників, зважаючи

на визначені Верховним Судом ознаки офіційного документа [339], на перший погляд видається дискусійним. Схожу думку висловлює і Т.О. Цимбалістий, який наголошує, що лише правові позиції, які колегіально сформовані Конституційним Судом і містяться у його актах, набувають офіційного характеру, на відміну від окремих думок суддів [583, с. 55].

Проте зауважимо, що офіційний юридичний документ, з погляду однойменної теорії, є носієм правової інформації, що створюється органами державної влади, їх службовими чи посадовими особами в рамках реалізації своїх владних повноважень. Окрема думка судді містить таку інформацію та письмово висловлюється суддею при реалізації ним нормативно закріпленого права, тож, на нашу думку, має визнаватися офіційним юридичним документом.

Як зауважує С. Різник, окрему думку судді КСУ слід розглядати як у вузькому (формальному), так і в широкому розумінні цього поняття. У широкому сенсі, стверджує правник, вона може бути викладена в наукових чи інших публікаціях судді, виступах у пресі тощо, що є більш ефективним, ніж його формалізація у вигляді офіційної окремої думки [420, с. 65].

Загалом не заперечуючи того, що висловлена суддею власна позиція з приводу розглянутої справи у засобах масової інформації або в публікації може спричиняти більший вплив на правосвідомість, не можна погодитися з тим, що така позиція набуває юридичних властивостей окремої думки. На підтвердження цього зазначимо, що додаючи окрему думку суддя виступає як офіційна особа у процесі здійснення судочинства, в той час як висловлення (усні чи письмові), наукові коментарі тощо надані суддею постфактум (після опублікування рішення суду з можливими додатками до нього) є лише його власною професійною позицією як правника, що не носить офіційного характеру, а тому не може мати статус окремої думки судді.

На переконання О.А. Крапивкіна, слід виділяти ряд функцій окремої думки, які дозволяють говорити про її самостійність в жанровому просторі судового дискурсу. З погляду вченого, дискурс особливої думки служить:

1) простором альтернативного тлумачення конституційних норм; 2) засобом захисту вищих цінностей, які можуть зневажатися в незвільнених від помилок рішеннях судів; 3) засобом демократизації судової системи; 4) формою політичного протесту; 5) інструментом дії на рішення нижчестоящих судів; б) базою для формування нової правової позиції, яка в подальшому може стати думкою більшості [229].

Осмислення наведеного дозволяє сформулювати такі власні судження щодо обраного предмета дослідження: а) розгляд окремої думки як форми політичного протесту є виправданим лише в рамках висвітлення юридичної природи окремих думок суддів Конституційного Суду України, враховуючи те, що більшість питань, які вирішуються таким судом, мають політико-юридичний характер; б) окремі думки суддів інших судів, в тому числі й ЄСПЛ, є скоріше формою громадянського протесту, особливо тоді, коли рішення суду викликає суспільний резонанс, а окремий суддя йде проти офіційної позиції органу судової влади, так би мовити бунтує проти неї; в) окремі думки суддів ЄСПЛ є передусім інструментом впливу на сам Страсбурзький суд (внутрішній вплив) в аспекті його подальшої юридичної практики, особливо тоді, коли таку думку чи декілька думок висловлюють судді Великої палати Суду Ради Європи. Водночас такий вплив має і зовнішнє вираження, тобто здійснюється на учасників процесу та інших праводієздатних суб'єктів, які перебувають під юрисдикцією ЄСПЛ.

У свою чергу, Г.М. Санагурська та А.М. Куп'янська виокремлюють дещо інші функції окремої думки судді, а саме: захисну, наукову, інформаційну, доповнюючу (удосконалюючу), підвищення професіоналізму, взаємодії [489, с. 87-88].

Аналіз зазначеного умовиводу правників дає підстави для таких висновків:

1) не можна повною мірою погодитися з тим, що окрема думка судді як документ виконує захисну функцію, що, на переконання дослідників, зводиться до захисту репутації судді, гарантії його свободи і незалежності як від своїх колег, так і інших гілок влади. Вважаємо, що захисну функцію здійснює

безпосередньо сам суд, який через ухвалене ним рішення захищає порушене право людини та сприяє його відновленню настільки, наскільки це можливо. А власне роль окремої думки судді ЄСПЛ полягає в тому, що вона виступає своєрідним правовим засобом, за допомогою якого суддя Страсбурзького Суду має можливість висловити власну правову позицію з приводу аргументованості та справедливості ухваленого ЄСПЛ рішення;

2) погоджуємося з думкою про те, що окремі думки суддів становлять науковий інтерес для вчених і практиків, оскільки досліджуються разом з рішеннями суду в наукових працях. Однак не поділяємо твердження про те, що окрема думка виконує наукову функції. На наше переконання таку функцію здійснює суддя, що висловлює науково обґрунтовану позицію, а остання лиш здійснює функцію впливу на свідомість і поведінку осіб, що здійснюють як наукову, так і освітню діяльність, яка до неї дотична;

3) заперечної оцінки заслуговує і виокремлена правниками доповнююча (удосконалююча) функція, зважаючи на те, що умовиводи окремого судді, які ґрунтуються на власних аргументах, жодним чином не доповнюють сформовану офіційну позицію суду, а лише виступають особистою правовою позицією судді стосовно ухваленого судом рішення.

Зважаючи на викладене, вважаємо, що значення окремої думки судді Страсбурзького суду виявляється у таких її функціях: 1) впливу на правосвідомість учасників суспільного життя, перед усім тих суб'єктів, які на професійній основі здійснюють освітньо-наукову, правотворчу, правоінтерпретаційну, правоохоронну та правозахисну діяльність; 2) опанування до колегіальної правової позиції, що обґрунтована та сформульована більшістю складу Суду Ради Європи або посилення аргументації такої позиції; 3) сигналізування зацікавленим у вирішенні справи сторонам, а також іншим суб'єктам про можливу юридичну помилку, що її допустив ЄСПЛ; 4) відображення результатів альтернативного професійно-наукового тлумачення конвенційних норм; 5) розвитку юридичної науки та практики. Роль окремої думки судді ЄСПЛ полягає в тому, що вона виступає

своєрідним правовим засобом, за допомогою якого суддя має можливість висловити власну правову позицію з приводу аргументованості та справедливості ухваленого ЄСПЛ рішення.

Узагальнення вищенаведених поглядів учених про юридичну природу окремих думок суддів дає можливість дійти таких висновків.

На сучасному етапі розвитку та удосконалення судової системи спостерігаються дві діаметрально протилежні тенденції щодо подальшої долі окремих думок суддів як інституту процесуального права: а) поступове витіснення окремої думки, що виступає додатковим юридичним інструментом судді для висловлення власної позиції, з системи здійснення правосуддя; б) збереження та розвиток цього інституту як невід'ємного елемента забезпечення повноти та всебічності судової влади.

З огляду на зазначені тенденції вважаємо за необхідне виокремити три різні погляди з приводу необхідності висловлення окремих думок суддями: 1) однозначне визнання важливості інституту окремої думки, як альтернативного професійного судження судді з приводу ухваленого судового рішення, що є проявом його незалежності, демократизації судової влади, способом запобігання судовим помилкам у майбутньому; 2) повне заперечення необхідності висловлення окремої думки суддею, що вважається чинником, який зумовлює сумніви у правосудності ухваленого рішення, демонструє непереконливість позиції окремого судді для інших суддів колегії при обговоренні питань справи в дорадчій кімнаті, підриває авторитет судової влади; 3) обережне ставлення до окремих думок (крайня необхідність їх надання), суть якого зводиться до того, що вони мають висловлюватися суддями лише щодо найбільш принципових та суттєвих питань справи і бажано в період до ухвалення судового рішення, а не після такого факту.

Окремі думки суддів ЄСПЛ, які висловлені у конкретній справі, містять в собі правові позиції, що відрізняються від думки більшості суддів, які брали участь в голосуванні. Проте висловлена точка зору судді чи декількох суддів Страсбурзького суду не повинна асоціюватися з тим, що більшість ухвалила

необґрунтоване рішення або таке рішення уміщує судову помилку. Основою незгоди з рішенням Страсбурзького суду може бути інша теоретична конструкція, покладена в основу аргументації і висновків, або пропозиція іншого варіанту застосування чи тлумачення конвенційних норм, які стосуються справи. Окремою думкою суддя ЄСПЛ може сформулювати нову доктринальну основу рішення, якою обґрунтовує власне бачення деяких чи усіх позицій ухваленого рішення.

Поява окремих думок суддів ЄСПЛ обумовлена їх науковим світоглядом, які в силу специфіки Суду Ради Європи як міжнародного органу, є представниками держав з різними правовими системами, юридичними традиціями та праворозумінням. У складі Страсбурзького суду працюють як відомі юристи-теоретики (судді з наукового середовища без будь-якого суддівського досвіду), так і практики (судді, обранню яких передувала виключно судова кар'єра або судді, попередня діяльність яких була пов'язана з роботою в міжнародних організаціях), що мають авторитет та результати діяльності яких характеризуються переконливістю і беззаперечністю.

Окремі думки суддів Страсбурзького суду представляють інтерес як для вчених, представників різних галузей права, так і для практиків, і, таким чином, здійснюють вплив на наукову і професійну правосвідомість, а також освітню діяльність. Зважаючи на один із загальнотеоретичних підходів до розуміння «джерела права» як того, що породжує право, цілком ймовірним є сприйняття окремої думки судді ЄСПЛ таким джерелом [151, с. 115-116].

Враховуючи вищевикладене, запропонуємо такий концепт правового феномену, що складає предмет дослідження у межах цього питання: «окрема думка судді Страсбурзького суду – це елемент практики Суду Ради Європи, що являє собою факультативний юридичний документ до ухваленого ЄСПЛ рішення по суті справи, в якому суддя або декілька суддів, на основі попередньо здобутих правових знань і власного професійного досвіду висловлюють особисту правову позицію з приводу питань, що розглядалися Страсбурзьким судом, і наводять юридичні аргументи, які, на їх погляд, не

дозволяють повністю або частково погодитися з сформульованою Судом Ради Європи правовою позицією та ухваленими на її основі приписами індивідуального характеру чи навпаки, слугують додатковим доказом на підтримку ухваленого ЄСПЛ рішення».

Окремій думці судді ЄСПЛ як явищу правової дійсності притаманні такі риси: 1) являє собою додатковий до рішення Страсбурзького суду юридичний документ, що є носієм правової інформації; 2) його складають суддя або кілька суддів зі складу органу Суду Ради Європи, які безпосередньо брали участь у розгляді та вирішенні справи; 3) зі змістовного боку вміщує в собі правову позицію судді (суддів) ЄСПЛ з приводу питань, які розглядалися ним, а також юридичні аргументи, що, на їх погляд, не дозволяють повністю або частково погодитися зі сформульованою Судом Ради Європи правовою позицією й ухваленими на її основі приписами індивідуального характеру, чи навпаки, слугують додатковим доказом на підтримку ухваленого Страсбурзьким судом рішення (сутнісна риса); 4) і хоча з необхідністю не спричиняє юридичних наслідків (серед яких можливі: а) її врахування комітетами і палатами ЄСПЛ при розгляді подібних справ у майбутньому; б) передача справи на розгляд Великої палати Страсбурзького суду; в) її врахування національними судами загальної юрисдикції або Конституційним судом України; г) внесення змін чи доповнень у національне законодавство держави-учасниці Конвенції; г) вплив на правозастосовну діяльність тощо), однак і не виключає можливості їх настання.

РОЗДІЛ IV.

МЕХАНІЗМ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПОСТАНОВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

4.1. Поняття механізму імплементації постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі

На законодавчому рівні особливий порядок виконання постанов ЄСПЛ закріпили лише декілька держав Ради Європи, серед них і Україна.

На переконання Ю. Зайцева, наявність такого спеціального закону дійсно ставить Україну чи не на «умовне» перше місце серед європейських країн у питанні законодавчого забезпечення виконання рішень ЄСПЛ та переконливо підтверджує прагнення України до європейської інтеграції у питаннях судочинства та захисту прав людини [165, с. 25].

Проте попри більше ніж десять років існування спеціального порядку виконання постанов Страсбурзького суду в Україні, що передбачає необхідність вжиття комплексу відповідних заходів, у нашій державі укорінився загальний підхід до виконання своїх міжнародних зобов'язань перед Радою Європи переважно в межах виплати справедливої сатисфакції, що присуджує ЄСПЛ [123, с. 4]. Така ситуація загалом відповідає назві чинного закону та його положенням, адже в резолютивній частині постанов Суду Ради Європи, як правило, визначає лише суму компенсації, яку потрібно виплатити скаргникові з боку держави. Тому додаткові заходи індивідуального характеру та заходи загального характеру фактично набувають другорядного значення, що у підсумку призводить до дальшого існування проблем, в тому числі системних, які є підґрунтям порушення конвенційних прав і свобод людини [145, с. 11].

А отже, в умовах сьогодення нагальним є питання розробки більш ефективного механізму, яким, на наше переконання, є механізм імплементації

постанов ЄСПЛ, що, перед усім, вимагає з'ясування його поняття. Варто зауважити, що досліджуване явище правової дійсності в своїй основі має два ключових терміна, сутність яких потребує осмислення.

Слово «механізм», як впливає з довідкової літератури, тлумачиться у декількох значеннях. В прямому значенні – це система рухомих ланок або деталей, що призначена для передачі чи перетворення (відтворення) руху; у переносному – система функціонування будь-чого, сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ [59]. Під механізмом у переносному значенні також розуміють внутрішню побудову, систему функціонування чого-небудь, апарат якого-небудь виду діяльності [564, с. 444], а також метод, спосіб, сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище [52, с. 665].

Аналіз зазначеного вище дає підстави стверджувати, що під механізмом в аспекті цієї наукової розвідки слід розуміти внутрішню організацію (будову) правового явища, елементи якого взаємопов'язані та утворюють систему.

У свою чергу, термін «імплементация» трактується як встановлений державою порядок застосування норм міжнародного права на її території; один із можливих варіантів співвідношення міжнародного та конституційного права (англ. implementation: 1) введення в дію; 2) виконання, реалізація (напр., судового вироку), здійснення; 3) проведення (реформ тощо)) [14, с. 186]. «Імплементувати» також означає «виконувати, здійснювати, запроваджувати у життя» [52, с. 493].

Як зауважує С.В. Войченко, найбільш змістовним і точним для реалізації договірних норм Ради Європи є поняття «імплементация», яке має вживатись у відповідних міжнародно-правових і національно-правових актах. На думку правника, національна імплементация передбачає проведення цілої низки організаційно-правових заходів, які, працюючи в системі, дозволяють досягти кінцевого результату – реального втілення норми міжнародного права до національної правової системи [63, с. 18].

Зазначене дає можливість для висновку, що під імплементацією постанов ЄСПЛ слід розуміти запровадження в національній правовій системі України стандартів Ради Європи у сфері захисту прав людини, що вироблені Страсбурзьким судом у формі правових позицій, як структурної частини його рішень, що ухвалюються по суті справи. Водночас, враховуючи значення термінів «механізм» та «імплементація», пропонуємо таку робочу гіпотезу щодо трактування поняття «механізм імплементації»: сукупність заходів, які вживаються на внутрішньо національному рівні уповноваженими суб'єктами за допомогою правових засобів з метою належного виконання державою взятих на себе міжнародних зобов'язань [145, с. 12-13].

Принагідно зазначимо, що в юридичній науці слово «механізм» часто використовується вченими для відображення функціонування різних правових форм в їх русі. Відповідно, в доктрині права широко використовуються такі юридичні терміни, як «механізм правового регулювання», «механізм забезпечення прав людини», «механізм правоохоронної діяльності», «механізм правозастосування» тощо. Тому важливим в рамках нашого дослідження вважаємо з'ясування сутності зазначених механізмів на предмет їх подібності з механізмом імплементації постанов ЄСПЛ. Найбільш близьким до досліджуваного нами механізму передусім вважаємо механізм правового регулювання, що в теорії права характеризуються полісемією думок учених щодо його розуміння. Для з'ясування його сутності розглянемо деякі підходи [145, с. 13].

Так, наприклад, з погляду О.М. Куракіна, механізм правового регулювання – це нормативно організований, послідовний комплексний процес, спрямований на результативне втілення правових норм у життя впорядкування, закріплення, розвиток і вдосконалення суспільних відносин, за допомогою адекватних правових засобів з метою реалізації інтересів суспільства та держави. Цей механізм, стверджує правник, можна представити як «схему» руху, що починає функціонувати тільки після її наповнення конкретним змістом, який визначається приписами окремих норм права та залежить від

спрямованості на впорядкування суспільних відносин конкретного виду [238, с. 136, 139]. Із зазначеного випливає, що під механізмом слід розуміти певний порядок дій, що здійснюється з метою досягнення мети.

У свою чергу, О.Ф. Скакун вважає, що під механізмами правового регулювання слід розуміти різні елементи правової системи, які здійснюють регулятивний вплив на суспільство [512, с. 304]. Таким чином, розуміння механізму зводиться до елементів, що лише у сукупності характеризують правове явище.

На переконання Н.М. Оніщенко, механізм правового регулювання – це певна взята у єдності сукупність правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права забезпечує впорядкування суспільних відносин, відповідає інтересам суб'єктів права, вирішує конфлікти, сприяє досягненню соціального компромісу в правовій сфері [302, с. 213]. Схожу думку висловлюють Г.П. Середя та С.Г. Стеценко, які зауважують, що механізм правового регулювання – це сукупність правових засобів, за допомогою яких здійснюється упорядкування відповідних суспільних відносин [504, с. 132].

Вказаний підхід дозволяє стверджувати про можливість ототожнення механізму із сукупністю необхідного інструментарію, що необхідний для досягнення визначеної мети.

До ознак механізму правового регулювання вчені відносять такі:

- 1) є складовою частиною механізму соціального регулювання, впливає правовими властивостями на політичний, економічний та інші механізми соціального регулювання, переплітається з ними;
- 2) визначається закономірностями еволюції суспільства, рівнем розвиненості економіки, культури;
- 3) є складною системою, що включає комплекс правових засобів і форм, які перебувають у зв'язку і взаємодії; суб'єктів, котрі здійснюють правове регулювання чи правову діяльність; юридично значимі результати їхньої діяльності;
- 4) є динамічною частиною правової системи суспільства, не збігається з нею і тільки в поєднанні з механізмом правового впливу створює цілісність у забезпеченні функціонування правової системи суспільства;
- 5) є

процесом, що складається зі стадій, яким відповідають свої механізми дії; б) визначає ступінь ефективності правового регулювання, відповідність поведінки учасників суспільних відносин приписам юридичних норм, їх рух до задоволення приватних і публічних інтересів; 7) має кінцевою метою встановлення законності і забезпечення правопорядку в суспільстві [514, с. 268-269].

Вищезазначене дозволяє виокремити ті характерні риси, що притаманні і механізму імплементації постанов ЄСПЛ, зокрема: а) є складною, динамічною системою; б) охоплює низку взаємопов'язаних елементів; в) підпорядкований конкретній меті – належне виконання державою міжнародних зобов'язань, які впливають з положень Конвенції, що полягає у відновленні порушених прав і свобод людини та недопущення їх повторного порушення; д) сприяє забезпеченню інтересів людини, що перебуває під юрисдикцією держави; е) є сукупністю юридичних інструментів (засобів та способів), за допомогою яких вичерпується конфлікт, що виник між державою і людиною; ж) сприяє досягненню соціального компромісу у сфері прав людини [145, с. 14].

Водночас вважаємо, що одним із важливих питань є ефективність досліджуваного механізму.

Як зауважує з цього приводу О.Ф. Скакун, під ефективністю механізму правового регулювання слід розуміти міру досягнення очікуваного результату правового регулювання, тобто співвідношення між усталеною метою правового регулювання суспільних відносин і реальними результатами [513, с. 267].

Схожу думку висловлює і О.М. Куракін, наголошуючи, що ефективність механізму правового регулювання – це оціночна категорія, яка визначає здатність спеціально-юридичного впливу на суспільні відносини досягати соціально-корисного результату та юридичних цілей за допомогою особливих правових методів і засобів. Вона, зауважує правник, характеризує рівень співвідношення між фактичним результатом його дії і цілями, для досягнення яких були встановлені правові засоби [238, с. 260].

Ефективність рішень ЄСПЛ, як стверджує Л.В. Пастухова, – це ступінь їх реального впливу на виконання державами – відповідачами зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї. На думку правника, критеріями оцінки ефективності рішень ЄСПЛ є їх безпосередні цілі: 1) відновлення порушених прав людини; 2) усунення перешкод на шляху реалізації людиною своїх прав. Вони зумовлюють функції судових рішень, кожне з яких одночасно «виконує» правовідновлювальну та превентивну функції. Показниками ефективності рішень ЄСПЛ є: а) рівень відновлення конкретними державами-відповідачами на основі рішень Суду порушених прав людини; б) певні зміни у динаміці встановлених Страсбурзьким судом порушень конвенційних норм державами-відповідачами [315, с. 15-16].

Загалом погоджуючись із запропонованими критеріями і показниками ефективності, їх визначення, на наш погляд, повинно стосуватися не безпосередньо постанов ЄСПЛ як правових актів міжнародної судової інстанції, а саме механізму імплементації таких рішень Страсбурзького суду, як сукупності засобів і способів досягнення мети підписання Конвенції. Водночас ключовим показником ефективності механізму імплементації постанов ЄСПЛ вважаємо ступінь урахування правових позицій Суду Ради Європи, як складової частини його рішень, у правомірній поведінці суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями [145, с. 14].

Дотичним до механізму імплементації постанов Страсбурзького суду є і соціально-правовий механізм забезпечення прав та свобод людини, а також механізм правоохоронної діяльності.

Соціально-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини, зауважує О.Ф. Скакун, – це система засобів і чинників, що забезпечують необхідні умови поваги до всіх основних прав і свобод людини, які є похідними від її гідності. З погляду правника, поняттям «соціально-правовий механізм забезпечення прав людини» підкреслюється, що правовий механізм – це частина соціального і діє з ним у єдності. У структурі цього механізму вчений виокремлює такі підсистеми: а) механізм реалізації прав людини, який включає

заходи, спроможні створити умови для реалізації прав і свобод людини; б) механізм охорони прав людини, який включає заходи з профілактики правопорушень для утвердження правомірної поведінки особи; в) механізм захисту, який включає заходи, що призводять до відновлення порушених прав неправомірними діями і відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення [509, с. 207].

Інших висновків з цього приводу доходять О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко, які зазначають, що соціально-правового механізм є системою засобів та факторів, які забезпечують повагу до прав і свобод людини, що є суттєвими для повного та вільного розвитку. На їх думку, основним призначенням соціально-правового механізму є захист суб'єктивних прав та їх поновлення, а його фундаментальне призначення визначається у процесі реалізації функцій. Наголошується, що «механізм соціально-правового захисту відображає права та свободи особи як вищу цінність; рівень соціальної справедливості у суспільстві, ступінь гарантованості прав та свобод особи; здійснення суспільного порядку та безпеки» [166].

У свою чергу, з погляду А.М. Кучука, механізм правоохоронної діяльності, може бути визначений як сукупність юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється профілактика правопорушень, а у разі їх вчинення – захист та відновлення порушених прав і свобод людини і громадянина. Цей механізм охоплює собою інституційний компонент (суб'єкти правоохоронної діяльності), нормативний компонент (система правових норм та принципів, що регулюють відносини у сфері охорони права) та функціональний компонент (правоохоронні відносини) [546, с. 101-103].

Враховуючи зазначене, переконані, що механізм імплементації постанов ЄСПЛ має такі подібні риси із зазначеними вище механізмами: а) призводить до відновлення порушених конвенційних можливостей людини; б) охоплює заходи з профілактики порушень норм Конвенції; в) включає заходи створення належних умов для реалізації конвенційних прав і свобод людини; г) є системою правових засобів, які забезпечують повагу до людини, її прав і

свобод; д) відображає ступінь гарантованості можливостей людини з боку держави-учасниці Конвенції; е) охоплює суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, що вступають у правоохоронні відносини на основі норм національного законодавства [145, с. 15].

Враховуючи той факт, що розуміння категорії імплементація часто зводиться до реалізації норм міжнародного права, однією з форм якої є застосування, вважаємо, що механізм імплементації постанов ЄСПЛ споріднений з механізмом правозастосування.

Як стверджує А.М. Перепелюк, механізм правозастосування є системним, динамічним утворенням, спрямованим на індивідуалізацію та конкретизацію нормативної основи права, зміст якого становить комплекс юридичних засобів, об'єднаних у нормативно-правовий, інституційний та процесуально-правовий блоки, які забезпечують реалізацію норм права та досягнення його соціально корисних цілей [316, с. 94-96].

До схожих висновків доходить і В.В. Шульгін, який зазначає, що механізм правозастосування є комплексною сукупністю взаємопов'язаних, взаємодіючих та взаємообумовлених правових, психологічних, інституційних, функціонально-організаційних елементів, що складають його зміст, мету та забезпечують їх неухильну, всебічну, ефективну реалізацію, а також сприяють владно-організаційному процесу втілення індивідуальних суб'єктивних прав, юридичних обов'язків та вирішення конкретних юридичних справ спеціальних суб'єктів військово-правових відносин [602, с. 9].

Враховуючи результати дослідження вказаних вище правників, видається можливим виокремити низку подібних ознак, що притаманні як механізму правозастосування, так і механізму імплементації постанов ЄСПЛ, зокрема: 1) за своїм значенням є соціально цінним феноменом; 2) є багатограним, складним та динамічним правовим явищем; 3) його зміст складають комплекс юридичних засобів, способів і форм, що характеризуються єдністю, логічною послідовністю, взаємодією; 4) початок його дії пов'язаний з наявністю юридичного факту; 5) включає нормативну, інституційну, функціональну та

психологічну складові, що виконують різні функції, однак пов'язані загальною метою [145, с. 16].

Варто відзначити, що вченими вже напрацьовано ряд альтернативних до виконання постанов Суду Ради Європи назв механізмів та їх структури.

Так, наприклад, В.З. Абдраштова обґрунтовує позицію про необхідність запровадження механізму реалізації рішень ЄСПЛ, що уміщує: виконання рішень Страсбурзького суду, їх дотримання і застосування. При цьому виконання рішень ЄСПЛ, стверджує вчена, передбачає: 1) виконання резолютивної частини рішення, наприклад відшкодування шкоди потерпілій особі та ін.; 2) виконання прецедентної норми, що міститься в мотивувальній частині рішення Суду Ради Європи. Разом з тим, з погляду правника, механізм реалізації рішень ЄСПЛ включає, по-перше, визначення суб'єктів права, які повинні виконати конкретне рішення, по-друге, виявлення підпорядкування одного органу іншому, по-третє, наявність розгорнутої нормативної бази та правового статусу органів державної влади, по-четверте, визначення форм і методів втілення в життя рішень Страсбурзького суду, по-п'яте, звітність щодо реалізації відповідних рішень, нарешті, по-шосте, визначення принципів та їх дотримання, серед яких транспарентність, демократизм [1, с. 13, 77].

Однак, на наш погляд, запропонований вченим підхід є неприйнятним, зважаючи на таке: а) недопустимим є ототожнення правових позицій ЄСПЛ, що містяться в мотивувальній частині його рішень та є нічим іншим, ніж результатом тлумачення конвенційних норм, з нормами права; б) виконання, дотримання та застосування є належними формами реалізації виключно конвенційних норм; в) виконання постанов Страсбурзького суду в його резолютивній частині з боку уповноважених органів державної влади більш коректно розглядати в аспекті виконання державою-учасницею міжнародних зобов'язань, які виникли в результаті ратифікації Конвенції, що одночасно обумовлює визнання юрисдикції Суду Ради Європи. З огляду на зазначене запропонована структура механізму є доцільною лише для характеристики реалізації конвенційних норм [145, с. 16].

Схожий за назвою, проте інший за змістом механізм пропонує О.Ю. Кайдаш. Як зазначає правник, механізм адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ в Україні являє собою сукупність засобів адміністративно-правового характеру, що застосовуються уповноваженими на те національними державними інституціями, посадовими і службовими особами при реалізації на території України і в її правовому полі рішень ЄСПЛ, ухвалених проти держави Україна з метою забезпечення захисту та відновлення прав і свобод особи, що передбачені в Конвенції та Протоколах до неї та які були порушені стосовно заявника державою Україна шляхом виконання рішень ЄСПЛ та застосування практики Суду при здійсненні правосуддя і в адміністративній практиці [180, с. 106].

Аналіз запропонованого правником визначення поняття дозволяє стверджувати, що воно також не позбавлене дискусійних моментів, а саме: 1) вчений фактично вдався до тавтології, стверджуючи про те, що механізм реалізації рішень ЄСПЛ є сукупністю засобів, що застосовуються уповноваженими суб'єктами при реалізації на території України рішень ЄСПЛ; 2) сутність механізму реалізації рішень ЄСПЛ обмежується лише засобами адміністративно-правового характеру, що звужує розуміння цього явища правової дійсності, оскільки поза увагою залишаються інші важливі засоби, серед яких кримінально-процесуальні, цивільно-процесуальні тощо, що відіграють важливу роль при вжитті додаткових заходів індивідуального та заходів загального характеру; 3) стверджуючи, що реалізація рішень ЄСПЛ відбувається двома шляхами, а саме через виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ, автором: а) фактично акцентується увага лише необхідності виплати справедливої сатисфакції; б) практика Страсбурзького суду ототожнюється з нормою права, що є неприпустимим. Зважаючи на вищевикладене, переконані, що введення до наукового обігу категорії «механізм реалізації» щодо постанов Суду Ради Європи є недостатньо обґрунтованим та некоректним [145, с. 17].

В доктрині права, а саме І.В. Лаптевою, висловлюється думка про необхідність запровадження механізму правової інфільтрації Конвенції,

правових позицій та прецедентної практики ЄСПЛ, якому властиві певні форми та способи [248, с. 11]. Однак слід констатувати, що дослідницею не розроблено ні поняття, ні структури вказаного механізму. Водночас нагальним видається і питання щодо доцільності запропонованої назви механізму.

У перекладі з латинської слово «інфільтрація» означає: in – «в», filtratio – «проникнення, вливання» [30, с. 454]. Воно вживається в медицині та біології й розглядається в прямому значенні як проникнення і скупчення в тканинах тих або інших елементів, які не є їх нормальною складовою частиною [564, с. 313].

Із зазначеного випливає, що «інфільтрація» є явно не юридичним терміном, який деякі вчені намагаються прилаштувати в правничій науці.

У свою чергу, В.М. Кохман та М.І. Поліщук пропонують розуміти термін «правова інфільтрація» як запозичення (взаємопроникнення) правових норм, що містяться в рамках міжнародного права чи національного законодавства однієї країни, у внутрішньодержавне право інших держав у встановленій або прийнятній формі. На їх думку, основними способами здійснення процесу правової інфільтрації є: імплементація; правова рецесія; правова трансформація; інкорпорація; правова відсилка. Разом з тим, з погляду вчених, слід враховувати, що при впровадженні зазначених форм правової інфільтрації кожна з них матиме свій власний механізм правової реалізації, заздалегідь встановлений законодавцем [225, с. 42-43]. Осмислення вказаного дозволяє дійти висновку про те, що метою інфільтрації є запозичення (наслідування, почерпання) міжнародних стандартів в національній правовій системі.

З погляду Т.А. Мельниченко, під правовою інфільтрацією слід розуміти естрагування правових норм, що містяться в міжнародних актах (договорах, конвенціях, деклараціях) і національних нормативно-правових актах однієї держави у внутрішньодержавне право конкретної іншої держави певними способами. Водночас, з погляду авторки, під механізмом правової інфільтрації норм міжнародного права в право внутрішньодержавне слід розуміти організаційно-правові способи і прийоми, що забезпечуються компетентними державними органами, щодо виконання положень норм міжнародного права з

урахуванням особливостей національного законодавства, спрямованих на реалізацію нормативних приписів, що впливають з положень міжнародно-правових актів [52, с. 9-11].

З огляду на зазначене, доходимо висновку, що використання терміна «інфільтрація» є виправданим лише при характеристиці механізму проникнення норм міжнародних договорів в національне право, однак він є недоречним при здійсненні характеристики виконання чи імплементації рішень ЄСПЛ, зважаючи на таке: а) запозичення не може бути метою виконання рішень міжнародних судових органів; б) принцип естрагування, що по суті зводиться до відбору для виконання лише «продвинутих рішень» суду, не може бути в основі відповідного механізму [145, с. 19].

В юридичній науці існує позиція і про необхідність створення механізму реагування держави на постанови Страсбурзького суду.

Ключову роль у створенні такого механізму, наголошує А.В. Деменєва, повинен відігравати системний підхід, що охоплює і дії влади у відповідь на встановлене ЄСПЛ порушення, і стратегію взаємодії національних і конвенційних механізмів, і постійну діяльність держави в сфері виконання зобов'язань за статтею 1 Конвенції – забезпечення конвенційних прав всередині держави і попередження порушень Конвенції. Разом з тим, як стверджує авторка, розгляд конкретної справи – це діяльність ЄСПЛ в рамках реалізації норм Конвенції. А отже, можна припустити, що реалізація державою постанов Страсбурзького суду є складовою частиною механізму реалізації норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [86, с. 136, 139]. Із вказаного слідує, що механізм реагування, який по суті зводиться до реалізації державою постанов ЄСПЛ, є складовою механізму реалізації конвенційних норм.

Водночас, зважаючи на існуюче тлумачення терміна «реагувати», що означає діяти у відповідь на щось, виявляючи відповідне ставлення до кого-, чого-небудь [52, с. 1204], логічним є припущення про те, що механізм реагування може охоплювати собою не тільки певну сукупність заходів органів публічної влади, спрямовані на виконання постанов Страсбурзького суду, але й

захисні дії з боку держави у відповідь на рішення Суду Ради Європи з вираженням власного політичного ставлення до нього чи аргументацією причин його невиконання передусім в частині вжиття необхідних заходів загального характеру. Тому запровадження подібного механізму в національній правовій системі зводить нанівець взяті на себе державою міжнародні зобов'язання у сфері захисту прав людини. До того ж, на наш погляд, хибною є думка вченого про те, що механізм реалізації постанов ЄСПЛ є складовою механізму реалізації норм Конвенції, зважаючи на те, що ці два механізми співвідносяться як засіб і мета та мають різні структурні елементи [145, с. 19].

Підсумовуючи, слід наголосити, що, зважаючи на властивості, притаманні постановам Страсбурзького суду, а також їх роль і значення для держав-учасниць Конвенції, в юридичній науці та національному законодавстві найбільш затребуваним є поняття механізм імплементації постанов ЄСПЛ.

Схожу позицію з цього приводу висловлює і С.Ю. Бутенко, який зазначає, що імплементація рішень ЄСПЛ в кримінальне процесуальне законодавство України – це комплексна організаційно-правова діяльність держави, метою якої є виконання Україною міжнародного зобов'язання перед Радою Європи щодо забезпечення відповідності кримінального процесуального законодавства України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в її тлумаченні ЄСПЛ [38, с. 14].

Однак, переконані, що вказаний підхід до розуміння імплементації постанов Страсбурзького суду є звуженим, оскільки фактично зводиться до одного із можливих заходів з боку держави, а саме приведення чинного національного законодавства у відповідність до правових позицій ЄСПЛ. Вважаємо, що в своїй основі механізм імплементації повинен мати як заходи щодо виконання резолютивної частини постанов ЄСПЛ (передусім, виплата справедливої сатисфакції, що є первинним), так і інші більш важливі заходи індивідуального та загального характеру, завданням яких є відновлення порушеного права та попереднього юридичного стану скажника, а також недопущення повторного порушення конвенційних прав з боку органів державної влади [145, с. 20].

З огляду на все вищевикладене запропонуємо такий концепт юридичного феномену, що складає предмет дослідження: механізм імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі є сукупністю юридичних засобів і способів, що використовуються, та заходів, які вживаються державою на виконання взятих на себе конвенційних зобов'язань із відшкодування завданої скаржникові матеріальної та/або моральної шкоди, відновлення його порушеного конвенційного права (а за можливості – і попереднього правового стану потерпілого від незаконних рішень, дій або бездіяльності органів публічної влади, їх посадових і службових осіб), а також запобігання порушенню конвенційних можливостей людини у майбутньому [145, с. 21].

Досліджуваному механізму притаманні такі характерні риси: 1) є цілісним і системним утворенням, що складається із взаємопов'язаних елементів; 2) є динамічним явищем правової дійсності, що відображає рух, взаємодію цих елементів; 3) він підпорядкований досягненню визначеної ст. 1 Конвенції мети (гарантування кожному, хто перебуває під юрисдикцією Високих Договірних Сторін, прав і свобод, визначених в розділі I Конвенції), а також забезпеченню виконання державою взятих на себе міжнародних зобов'язань передбачених статтею 46 Конвенції (виконувати остаточні рішення ЄСПЛ в будь-яких справах, у яких держава є стороною); 4) його функціональне призначення, що є конкретизацією вищезгаданих мети та міжнародного зобов'язання держави, виявляється у забезпеченні відшкодування завданої скаржникові матеріальної та/або моральної шкоди, відновленні його порушених конвенційних можливостей, а також запобіганні порушень прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією, у майбутньому; 5) має визначені просторові та темпоральні межі існування в правовій системі держави; 6) оцінка його ефективності залежить як від кількісних показників щодо правовідновлювальних заходів з боку держави та ухвалення повторних типових постанов Суду Ради Європи щодо порушень норм Конвенції, так і від ступеня урахування в діяльності суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, правових позицій Страсбурзького суду.

4.2. Структура механізму імплементації постанов Суду Ради Європи в аспекті національної правової системи України

Дослідження механізму, що відображає правове явище у динаміці або русі, є фактично дослідженням його структури.

Термін «структура» у Великому тлумачному словнику сучасної української мови має такі трактування: 1) взаєморозміщення та взаємозв'язок складових частин цілого; будова; 2) устрій, організація чого-небудь [52, с.1208]. Схожу інтерпретацію цього терміна можна споглядати й у філософському енциклопедичному словнику, в якому зазначається, що структура (лат. *structura* – будова, розміщення, порядок) – це спосіб закономірного зв'язку між складовими предметів і явищ природи та суспільства, мислення та пізнання, сукупність істотних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечує його єдність; внутрішня будова чого-небудь [570, с. 611].

В юридичній літературі підкреслюється, що структура відображає те, що залишається незмінним у системі, її основну константу. Структура несе у собі тип, спосіб зв'язку, сукупність стійких взаємозв'язків. Іншими словами, це поняття виражає те, що залишається незмінним у системі, її основну константу. З погляду методології, як зауважує Л.Б. Тіунова, структурний аспект є обов'язковим у використанні системного підходу у складних структурах, що охоплюють кілька рівнів (суспільство, правова система), окремі види, типи та рівні зв'язку можуть бути розглянуті як елементи більш загальної структури [549, с. 14-15].

Отже, термін «структура» у контексті предмета нашого дослідження слід розуміти як внутрішню побудову механізму імплементації постанов ЄСПЛ, яка являє собою єдність стійких елементів, що взаємопов'язані та взаємодіють між собою.

Принагідно слід зазначити, що в сучасній теорії міжнародного права достатньо дослідженим є питання імплементації норм міжнародного права в національне законодавство та її механізм.

Так, з погляду В.Ю. Калугіна, структура національного механізму імплементації містить у собі такі елементи: а) закріплені в національному правопорядку правові засоби забезпечення виконання міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні; б) система державних органів, уповноважених на реалізацію міжнародних зобов'язань; в) національна правозастосовна практика; г) організаційні засоби, застосовувані на внутрішньодержавному рівні для забезпечення імплементації міжнародного гуманітарного права [181].

Схожу позицію щодо структури національного механізму імплементації висловлюють М.О. Баймуратов та М.А. Алмохаммед, які зауважують, що імплементація норм міжнародного права в національне законодавство держави – це телеологічно обґрунтований системний процес, що має на меті реалізацію міжнародно-правових зобов'язань держави, взятих нею в рамках міжнародно-правових угод, укладених у рамках відповідних ММУО, у рамках національного конституційного права, шляхом трансформації норм міжнародного права в норми національного конституційного законодавства з використанням специфічних прийомів і методів [17, с. 78].

Зазначене дозволяє стверджувати, що імплементація норм міжнародного права головним чином зводиться до правотворчості відповідних органів та посадових осіб державної влади, метою якої є включення міжнародних стандартів до національного законодавства. На наше переконання, зазначена мета не збігається за обсягом та змістом з метою імплементації постанов ЄСПЛ, що включає як виплату справедливої компенсації скаржнику й відновлення його порушеного права, так і внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування. А отже, існуючі в доктрині права підходи до структури механізму імплементації норм міжнародного права не можуть бути взяті за основу для визначення структури досліджуваного механізму.

Механізм імплементації рішень ЄСПЛ безпосередньо став предметом дослідження А.І. Сидоренко, який пропонує розуміти під ним процес переведення правових позицій ЄСПЛ в національну правову систему. З погляду правника, цей механізм включає такі елементи: а) з'ясування точного та

повного змісту правових позицій ЄСПЛ; б) встановлення відповідності правових позицій ЄСПЛ Конституції Конституційним Судом України; в) внесення змін до національного законодавства за необхідності; г) реалізація правових позицій ЄСПЛ у судовій практиці [507, с. 10-11].

Аналіз запропонованої вченим структури механізму імплементації рішень Страсбурзького суду дозволяє виокремити такі його суттєві недоліки: 1) елементами механізму імплементації рішень ЄСПЛ виокремлено тільки заходи загального характеру, що звужує обсяг цього явища правової дійсності; 2) невиправданою є визначена роль Конституційного суду, який виступає своєрідним фільтром у процесі імплементації правових позицій ЄСПЛ, що з'ясовуючи точний зміст результатів тлумачення конвенційних норм Судом Ради Європи, по суті здійснює їх тлумачення; 3) реалізація правових позицій Страсбурзького суду визначається необхідним заходом лише при здійсненні судової практики, в той час як поза увагою залишаються інші види юридично значущої діяльності, серед якої правоохоронна, адміністративна тощо.

Зважаючи на той факт, що у вітчизняній правничій науці структура механізму імплементації рішень ЄСПЛ малодосліджена, за основу слід взяти існуючі теоретичні положення, які торкаються суміжних категорій, а саме: механізм правозастосування, механізм правореалізації, механізм правоохорони (правоохоронної діяльності), механізм забезпечення прав і свобод людини.

Аналіз позицій вчених щодо структури вказаних механізмів дає можливість дійти таких висновків:

а) диференціація структурних елементів механізму здійснюється на основі двох методологічно різних підходів, перший з яких полягає у виокремленні більших за обсягом правових утворень (компонентів, рівнів), які загалом можна назвати підсистемами, що включають споріднені елементи, другий – полягає у виокремленні лише елементів загальної системи механізму;

б) частина вчених не включає до структури механізму такі важливі його елементи, як правова культура та правова свідомість, що є складовими ідеологічної підсистеми. Водночас у структурі розглянутих механізмів взагалі

відсутня комунікативна підсистема, що являє собою зв'язки, які існують між різними елементами механізму;

в) з огляду на інформативність та зручність вважаємо більш оптимальним для використання в рамках цього дослідження підхід, який передбачає виокремлення в структурі механізму не окремо взятих елементів, а підсистем, що поєднують ці елементи. Такий підхід є більш виправданим, оскільки досліджуване явище являє собою динамічну систему, що в свою чергу складається з менших за обсягом правових утворень (підсистем). Відповідно, кожна з існуючих підсистем механізму включає декілька взаємопов'язаних та однорідних елементів.

Визначившись з методологічним підходом до характеристики структури механізму імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі, з'ясуємо та розглянемо особливості його складових.

Зважаючи на те, що механізм імплементації постанов ЄСПЛ не може функціонувати хаотично, тобто без участі у цьому процесі правових норм, невід'ємною його складовою є нормативна підсистема, що передусім включає як елементи джерела міжнародного та національного права. Вважаємо, що більшість норм таких джерел є регулятивними, оскільки за своєю функціональною спрямованістю розраховані на правомірну поведінку суб'єктів імплементації постанов Страсбурзького суду та визначають їх повноваження у цій сфері. І лише частина з них є охоронними, зважаючи на таке: а) розраховані на врегулювання відносин, що виникають у зв'язку з необхідністю відновлення порушеного конвенційного права особи чи її юридичного стану; б) визначають вид і межі юридичної відповідальності посадових та службових осіб за порушення норм Конвенції.

Розглядаючи нормативну підсистему досліджуваного механізму, слід наголосити, що її основу складають положення міжнародного договору, тобто Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в п. 1 ст. 46 якої зазначається, що Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Страсбурзького суду в будь-яких справах, у яких вони є

сторонами [213]. Водночас в доктрині права існує точка зору з приводу того, що держави-учасниці Конвенції мають виконувати не тільки рішення, ухвалені ЄСПЛ по суті справи проти неї, але й інші постанови Суду Ради Європи. Так, наприклад, з погляду В.А. Капустинського, держави – члени Ради Європи, які ратифікували Конвенцію, визнають усі його рішення обов'язковими для себе [185, с. 3].

На наш погляд, подібні наукові висновки вступають у протиріччя з нормою Конвенції лише у тому випадку, якщо виконання постанов ЄСПЛ розглядається в аспекті виплати справедливої компенсації скаржнику. Однак, якщо йдеться про імплементацію постанов ЄСПЛ, метою якого є запровадження міжнародних стандартів Ради Європи у сфері захисту прав людини в національній правовій системі, держави-учасниці Конвенції мають зважати на постанови ЄСПЛ в їх мотивувальній частині (правові позиції), що є обов'язковими для урахування суб'єктами владних повноважень.

Принагідно зазначити, що Закон «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» є тим нормативно-правовим актом, яким закріплено не лише процедуру виконання постанов Суду Ради Європи, що набули властивості остаточних, але й значення практики цієї міжнародної судової інституції для судових органів нашої держави.

Прийняття парламентом вище вказаного спеціального закону, наголошує Д. Супрун, ставить Україну чи не на умовне «перше місце» серед європейських країн у питанні законодавчого забезпечення виконання рішень ЄСПЛ та переконливо підтверджує прагнення України до європейської інтеграції в питаннях судочинства та захисту прав людини [101, с. 26].

Проте аналіз норм вищезгаданого закону та практики його застосування дозволяє виокремити такі його суттєві недоліки. По-перше, легальна дефініція поняття «практика ЄСПЛ» визначає лише суб'єктів її формування та не надає розуміння її сутності, що призводить до неоднозначності сприйняття цієї категорії суб'єктами права, тим більше як джерела права. По-друге, виплата відшкодування стягувачеві визначається законом першим, а отже пріоритетним

заходом держави при виконанні постанов Страсбурзького суду, що наш погляд, є дискусійним положенням. По-третє, деякі визначені законом заходи загального характеру є декларативними (наприклад, логічним постає питання, яким чином можна внести зміни до практики застосування чинного законодавства або адміністративної практики, виходячи з усталеного загальнотеоретичного розуміння поняття «юридична практика», основними складовими якої, як зазначалося попередньо, є діяльність та її результати (рішення)). По-четверте, дискусійними є деякі визначені в законі повноваження Органу представництва (наприклад, здійснення контролю за виконанням додаткових заходів індивідуального характеру) [142, с. 24-25].

Зважаючи на викладене вище, першочерговими завданнями, що потребують невідкладного вирішення, є: 1) зміна існуючої назви спеціального закону, що пропонується викласти в такій редакції: «Про імплементацію постанов ЄСПЛ та урахування його правових позицій в юридичній діяльності»; 2) приведення у відповідність до запропонованої назви змісту закону, насамперед у частині надання пріоритетності заходам, завданням яких є відновлення порушеного права та недопущення подібних порушень конвенційних прав у подальшому. Водночас, варто зауважити про те, що на законодавчому рівні правового регулювання існують й інші нормативно-правові акти, статті яких сприяють імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі [142, с. 26].

Такими правовими актами, перед усім, є процесуальні кодекси України (ч. 5 ст. 9 Кримінального процесуального кодексу [232]; ч. 2 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України [205]). Важливими в даному аспекті є і положення ч. 2 ст. 6 Закону України «Про Національну поліцію [370].

Здійснений порівняльний аналіз приписів вище вказаних нормативно-правових актів та попередньо розглянутого Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» дає можливість дійти висновку, що законодавець фактично створив колізію (невідповідність) норм, які по-різному визначають порядок дій органів державної влади.

Так, у Кримінальному процесуальному кодексі від судів вимагається застосовувати практику ЄСПЛ і, таким чином, вона фактично ототожнюється з нормою права, що, як зазначалося вище, є некоректним зважаючи на визначені Конвенцією повноваження ЄСПЛ та юридичну природу його актів. В інших перелічених нормативно-правових актах вказується на необхідність урахування практики Суду Ради Європи, не передбачаючи при цьому відповідного алгоритму дій, особливо у тих випадках, коли норма закону вступає у певне протиріччя з правовою позицією ЄСПЛ [142, с. 26].

Вказане вище дає підстави стверджувати про нагальність унормування одного (єдиного) підходу урахування правових позицій Страсбурзького суду в юридичній практичній діяльності, що водночас узгоджується з принципом правопевності та якості закону, на якому акцентує свою увагу і сам Суд Ради Європи (рішення по справі «Новік проти України» [455]).

Найбільш коректною змістовно, на наш погляд, була б норма закону, в якій зазначалось, що органи і посадові особи державної влади забезпечують дотримання та виконання норм Конвенції та Протоколів до неї з обов'язковим урахуванням правових позицій ЄСПЛ у своїй діяльності. Разом з тим потребує нормативного закріплення правило, відповідно до якого у разі якщо норма національного законодавства суперечить правовій позиції ЄСПЛ, а отже і нормі Конвенції, при ухваленні рішення перевага надається правовій позиції Суду Ради Європи [142, с. 26-27].

Вказаний умовивід кореспондується з положеннями ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» [369].

Складовою нормативної підсистеми є і Закон України «Про реабілітацію осіб на виконання рішень ЄСПЛ» [374], аналіз положень якого дозволяє дійти висновку про невідповідність назви закону, в якій задекларовані позитивні юридичні наслідки для усіх осіб, що з позиції ЄСПЛ постраждали від неправомірних дій держави, та змісту його норм. Закон обмежує як період, протягом якого здійснювалося неправомірне засудження з боку національних судових органів, так і перелік статей Кримінального кодексу, за яким відбулось

таке засудження. Разом з тим положення закону направлені на виконання міжнародних зобов'язань держави перед Радою Європи лише по одній 18-й статті Конвенції. Водночас, слід констатувати, що парламент самостійно започаткував можливість вжиття ще одного не передбаченого законодавством реабілітаційного заходу задля відновлення попереднього юридичного стану скаржників, який має бути нормативно закріпленим поряд з іншими заходами загального характеру в спеціальному законі [142, с. 27].

Серед нормативно-правових актів підзаконного рівня, метою ухвалення яких є покращення ситуації з виконанням рішень Суду Ради Європи в Україні, слід виокремити такі: 1) Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» від 28 грудня 1992 р. № 731 (зі змінами станом на 28 жовтня 2020 р.) [364]; 2) Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 784 «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» [367]; 3) Постанова Уряду України від 16 вересня 2015 р. № 703 «Деякі питання виконання рішень судів, що гарантовані державою, а також рішень ЄСПЛ» [88]; 4) Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 1218-р «Про схвалення Національної стратегії розв'язання проблеми невиконання рішень судів, боржниками за якими є державний орган або державне підприємство, установа, організація, на період до 2022 року» [377].

Вищезазначене дає підстави для таких висновків: 1) основою нормативної підсистеми механізму імплементації постанов ЄСПЛ є законодавчі акти парламенту. Однак їх аналіз вказує на пріоритетність державної політики у сфері забезпечення виконання постанов Страсбурзького суду в напрямку виплати компенсації скаржникам, при цьому більш важливі завдання, які постають перед державою внаслідок ухвалення постанов Судом Ради Європи, визначаються додатковими. Такий підхід суб'єкта нормотворення до диференціації заходів в законі не є виправданим та вимагає його корегування шляхом визначення основними тих, метою яких є відновлення порушеного

права та юридичного стану скаржника, а також недопущення рецидиву порушення конвенційних прав; 2) зважаючи на загальнотеоретичне розуміння понять «юридична практика» та «судова практика», деякі вживані в законодавстві словосполучення, серед яких: «практика ЄСПЛ», «застосування практики ЄСПЛ», «урахування практики ЄСПЛ» вважаємо некоректними та недоречними, що обумовлює необхідність їх видалення з відповідних нормативно-правових актів. Допустимими для використання в межах механізму імплементації постанов ЄСПЛ є словосполучення «правові позиції ЄСПЛ», «урахування правових позицій ЄСПЛ», що повинні бути вживаними в усіх актах національного законодавства; 3) потребують уточнення нормативно визначені повноваження та правовий статус суб'єктів імплементації постанов ЄСПЛ, а також визначення переліку заходів загального характеру, що необхідні для усунення причин надходження до ЄСПЛ скарг проти України з підстав, що вже були предметом розгляду в Страсбурзькому суді та не є системними; 4) у нормативно-правових актах, які регламентують діяльність деяких державних органів та служб, що є потенційними порушниками конвенційних прав, відсутні жодні норми, які б зобов'язували їх враховувати правові позиції ЄСПЛ у своїй діяльності. До таких актів, зокрема, відносяться Кримінально-виконавчий кодекс України та Закон України «Про прокуратуру», що потребують відповідного доповнення [142, с. 28-29].

Разом з тим вважаємо, що до нормативної підсистеми досліджуваного механізму необхідним є включення правових актів Конституційного Суду України як об'єктивованих результатів волевиявлення суб'єкта уповноваженого на офіційне тлумачення, що слід розглядати у взаємозв'язку з нормами права, які тлумачаться.

Поділяємо позицію С. Шевчука про те, що саме Конституційному Суду України має належати провідна роль в узгодженні практики ЄСПЛ та імплементації її в українську правову систему з огляду на принципи верховенства Конституції України та субсидіарності. На думку правника, процес співробітництва між ЄСПЛ та КСУ можна представити формулою:

спільні фундаментальні права та свободи – це спільна практика їх застосування, що має нормативне значення для всіх суб'єктів права [597, с. 128, 130].

Як слушно з цього приводу зазначає Т.М. Слінько, Конституційний Суд України в процесі вирішення конкретної справи використовує для формулювання правових позицій рішення Європейського суду, але не в цілому, а тільки окремі висновки (правові позиції) даного міжнародного органу, які сформульовані ним щодо аналогічних подібних справ. Крім того, правові позиції ЄСПЛ знаходять своє відображення в рішеннях Конституційного Суду у взаємозв'язку з якою-небудь нормою (групою норм) Конвенції та Протоколів до неї [519, с. 599].

Із вказаного вище випливає, що у тих випадках коли в процесі формування своєї власної правової позиції Конституційний Суд України послуговувався висновками ЄСПЛ, це є свідченням їх імплементації в офіційну правоінтерпретаційну діяльність. Разом з тим такими діями КСУ виокремлює найбільш значимі та актуальні для нашої держави результати правоінтерпретаційної діяльності Страсбурзького суду, які час від часу змінюються у зв'язку із застосуванням ЄСПЛ принципу «еволютивного тлумачення».

Уважаємо, що елементом нормативної підсистеми механізму імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі є також правові акти Верховного Суду в розумінні результату волевиявлення суб'єкта, що уповноважений законом на формування правових позицій, які мають враховуватися як судами загальної юрисдикції, так й іншими суб'єктами правозастосування. Правові позиції (висновки) Верховного Суду як невід'ємна частина його рішень мають нормативний характер, оскільки є результатами правотлумачної діяльності вищої судової інстанції України та є обов'язковими для врахування суб'єктами правозастосування в процесі реалізації норм законодавства.

Зазначений умовивід підтверджується і положеннями ч. 5-6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [376].

Інституційну підсистему механізму імплементації постанов ЄСПЛ складають суб'єкти, передусім органи державної влади, їх службові і посадові особи, які, використовуючи необхідні правові засоби, уповноважені вживати заходи індивідуального та загального характеру з метою запровадження в національній правовій системі стандартів Ради Європи у сфері захисту прав людини.

Як вважає А.І. Сидоренко, суб'єктами реалізації механізму імплементації практики ЄСПЛ є: 1) Страсбурзький суд та інші органи Ради Європи, які здійснюють моніторинг за дотриманням Конвенції; 2) Конституційний Суд; 3) органи законодавчої влади; 4) органи виконавчої влади (Міністерство юстиції, Міністерство економічного розвитку та ін., залежно від компетенції конкретного органу); 5) Верховний Суд. Разом з тим, як зазначає правник, факультативними та необхідними суб'єктами імплементації є наукові установи, які надають рекомендації щодо найбільш прийняттого варіанту такої імплементації [507, с. 11].

Однак вважаємо, що підхід вченого до визначення суб'єктів імплементації постанов ЄСПЛ є дискусійним, зважаючи на таке: а) невиправданим є віднесення до таких суб'єктів безпосередньо Суду Ради Європи, враховуючи його правовий статус та субсидіарну роль; б) до системи суб'єктів чомусь не включені суди першої та апеляційної інстанцій, які мають враховувати правові позиції ЄСПЛ так само, як і Верховний Суд та забезпечувати їх імплементацію в національній правовій системі; в) наукові установи є не єдиним факультативним суб'єктом імплементації постанов Страсбурзького суду, оскільки такими суб'єктами також є заклади вищої освіти, правозахисні громадські організації, адвокатські об'єднання тощо.

Принагідно зазначимо, що базовий перелік суб'єктів, які мають бути задіяні до виконання рішень Суду Ради Європи в Україні, а отже і до їх імплементації, визначено в Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», в ст. 1 якого передусім згадується Орган представництва, що є спеціальним суб'єктом,

відповідальним за забезпечення представництва України в ЄСПЛ та координацію виконання його рішень на національному рівні.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 784 «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» Органом представництва визначено Міністерство юстиції України, що згідно з Положенням звітує про хід виконання рішень Страсбурзького суду у справах, в яких Україна є стороною, через Уповноваженого у справах ЄСПЛ [365].

Аналіз визначених законом завдань Мін'юсту дозволяє дійти висновку, що в процесі імплементації постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі на цей орган державної влади покладається ряд важливих функцій, а саме: 1) представницька; 2) координаційна; 3) інформаційна; 4) бюджетно-відновлювальна; 5) експертна [141, с. 45]. Вказані функції кореспондуються і з визначеними у Положенні про Уповноваженого у справах ЄСПЛ завданнями цього органу, серед яких слід звернути увагу на координацію роботи, пов'язаної з підготовкою матеріалів для розгляду справ у Суді та виконанням його рішень, співпрацю з цією метою з іншими органами державної влади та органами місцевого самоврядування [324].

Однак, трактування терміна «координація» як: погодження, зведення до відповідності, установлення взаємозв'язку, контакту в діяльності людей, між діями поняттями тощо; узгодженість рухів дій тощо [3], а також аналіз нормативно закріплених повноважень Органу представництва дає підстави стверджувати, що він реально координує роботу лише з таких питань, як: а) підготовка пропозицій щодо організаційно-правових, процедурних та інших питань, пов'язаних із забезпеченням представництва України в Страсбурзькому Суді та виконанням його рішень; б) підготовка матеріалів для розгляду справ у Суді Ради Європи [143, с. 79].

Наскрізний аналіз іншого чинного національного законодавства дає підстави стверджувати, що суб'єкти інституційної підсистеми механізму

імплементатії постанов ЄСПЛ можуть бути класифіковані за такими критеріями:

1) за місцем в механізмі імплементатії постанов ЄСПЛ: а) основні (парламент, Уряд, Мін'юст, Уповноважений у справах ЄСПЛ, суди, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини); б) допоміжні (Генеральна Прокуратура України, міністерства, заклади вищої освіти, правозахисні громадські організації, адвокатські об'єднання);

2) за обсягом компетенції суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями: а) загальної компетенції (Уряд України, Парламент України, суди загальної юрисдикції); б) спеціальної компетенції (Міністерство юстиції України, Міністерство закордонних справ України, Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ); в) галузевої компетенції (міністерства, відомства);

3) за функціональною спрямованістю діяльності суб'єктів: а) суб'єкти координації (Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Міністерство юстиції України); б) суб'єкти комунікації (Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ, Міністерство закордонних справ України, Представництво України при Раді Європи); в) суб'єкти забезпечення виплати відшкодування, встановленого Страсбурзьким судом (Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, Державне казначейство України); г) суб'єкти здійснення нагляду за імплементатією рішень ЄСПЛ (Комітет Ради Міністрів Ради Європи, Міністерство закордонних справ); суб'єкти контролю за виконанням рішень Суду Ради Європи (парламентські комітети, прокуратура) [112, с. 155];

4) залежно від того, чи передбачає чинне законодавство можливість їх участі у вжитті заходів індивідуального та/або загального характеру на виконання постанов Суду Ради Європи: а) суб'єкти, що виконують постанови Суду Ради Європи в частині виплати відшкодування скаржнику; б) суб'єкти, що забезпечують вжиття додаткових заходів індивідуального характеру; в) суб'єкти, що забезпечують імплементатію постанов Страсбурзького суду в частині вжиття заходів загального характеру.

Вважаємо, що для України, в аспекті визначення державних інституцій залучених до імплементації постанов ЄСПЛ в національний правопорядок є корисним досвід тих держав Ради Європи, в яких рівень гарантування конвенційних прав і свобод людини є належним. Так, наприклад, за результатами дослідження порядку виконання постанов Страсбурзького суду в Федеративній Республіці Німеччини [125], Французькій Республіці та Чеській Республіці встановлено такі особливості: 1) неабияка роль Конституційного суду в питанні контролю за виконанням постанов ЄСПЛ на національному рівні; 2) здійснення контрольної функції за виконанням постанов ЄСПЛ законодавчим органом держави; 3) активна участь Уповноваженого з прав людини та Генерального прокурора в процесі імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі [135, с. 62].

Наступним невід'ємним елементом досліджуваного механізму є функціональна підсистема, з приводу значення та внутрішньої побудови якої в доктрині права існує полеміка.

Так, наприклад, на думку Ю.А. Ведернікова та А.М. Кучука, функціональною складовою механізму правоохорони є правоохоронна діяльність, в процесі здійснення якої застосовуються переважно правові засоби. З погляду правників засобами правоохоронної діяльності є передусім норми права, правові категорії, юридична техніка, а також різного роду предмети матеріального світу, що допомагають правоохоронним органам та організаціям виконувати свої завдання та реалізувати функції [49, с. 137-138]. Отже, вчені виокремлюють два елементи функціональної підсистеми досліджуваного механізму, якими є діяльність та правові засоби.

Схожу думку з приводу розуміння функціональної підсистеми висловлює і А.М. Перепелюк, з погляду якого існуючі елементи механізму застосування права можна об'єднати у різні рівні, серед яких основним є функціональний, що опосередковує процедуру та методи правозастосовної діяльності, вміщує досить гнучкі елементи, які належать до динамічних категорій [316, с. 97].

У свою чергу, О.С. Катєгов зазначає, що функціональна складова механізму застосування права є процесуальною складовою, що характеризує дію механізму правозастосування та починається за наявності юридичного факту, правомочності суб'єкта і об'єкта правового впливу [192, с. 13].

Осмилення зазначених вище поглядів вчених дозволяє дійти висновку, що, незважаючи на різні виокремлені ними елементи, під функціональною підсистемою слід розуміти динамічну (діяльнісну) складову будь-якого механізму, елементи якої не є статичними та перебувають у русі.

На переконання інших правників, серед яких Т.О. Коломоєць, механізм адміністративно-правового регулювання включає органічну та функціональну складові, остання з яких не є обов'язковим елементом, що лише впливає на механізм та його ефективність. До елементів функціональної складової досліджуваного механізму дослідниця відносить: юридичні факти, правову свідомість, законність, акти тлумачення норм права та акти їх застосування [209, с. 19-20].

Проте, зважаючи на існуюче трактування терміна «функціонувати», що інтерпретується в словнику української мови як «бути в дії, діяти, працювати» [3], не можна погодитися з твердженням, що всі із зазначених вище елементів належать до функціональної складової механізму.

Із зазначеного випливає, що до динамічних (рухомих) елементів механізму слід віднести: а) правовідносини, як врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких є носіями прав і обов'язків; б) акти тлумачення норм права в їх розумінні як діяльності, спрямованої на встановлення змісту норм права з метою правильного застосування; в) акти безпосередньої реалізації норм права як процесу фактичного втілення вжиття приписів правових норм через поведінку суб'єктів [159, с. 317].

Однак переконані, що законність та норми права є складовими нормативної підсистеми, а правова свідомість та правова культура належать до елементів ідеологічної підсистеми механізму. Саме такий методологічний

підхід і буде використаний нами при визначенні та характеристиці складових функціональної підсистеми механізму імплементації постанов ЄСПЛ.

Викладене дозволяє стверджувати, що первинним її елементом є правовідносини, які складаються між органами державної влади, їх службовими та посадовими особами, з приводу імплементації постанов ЄСПЛ в національний правопорядок. Водночас актуальним постає питання про їх види, зважаючи на особливості досліджуваного механізму. Усталеною в теорії права є диференціація правовідносин на правоохоронні та регулятивні за функціональним призначенням.

Під правоохоронними відносинами, як стверджує І.А. Сердюк, слід розуміти правову форму соціальної взаємодії право-дієздатних суб'єктів, яка носить владний характер, детермінована фактом вчинення правопорушення і має на меті його попередження чи припинення, відновлення порушеного права, притягнення правопорушника до певного виду юридичної відповідальності та уможливорює примусове виконання ним суб'єктивного юридичного обов'язку, передбаченого законом або договором і опосередкованого правозастосовним актом [501, с. 29-30]. Регулятивними, як зауважує Є.Я. Мотовиловкер, є правовідносини, що виникають із правомірних дій або подій з метою забезпечення нормальної організації суспільного життя [282, с. 54].

Виходячи із зазначеного, правоохоронними, в рамках механізму імплементації постанов ЄСПЛ, є ті правовідносини, що складаються в процесі вжиття додаткових заходів індивідуального характеру та спрямовані на відновлення порушеного права та/або попереднього правового стану скажника шляхом повторного розгляду справи в суді чи адміністративним органом. Такі правовідносини можуть виникнути і у разі ухвалення парламентом законодавчого акту (йдеться про законопроект про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (щодо вдосконалення процедури виконання рішень ЄСПЛ)), який передбачає відшкодування видатків Державного бюджету України на виконання рішень Суду Ради Європи за рахунок посадових осіб, незаконні дії

або бездіяльність яких спонукали стягувача подати заяву до Страсбурзького суду, а також позбавлення таких осіб права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю [341].

Відповідно всі інші правовідносини, які складаються в процесі вжиття державою заходів загального характеру задля імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі, є регулятивними, оскільки обумовлюються правомірною поведінкою їх учасників.

Разом з тим слід зауважити, що правовідносини, які складаються у процесі імплементації постанов ЄСПЛ, за своїм характером є: а) публічно-правовими, оскільки в їх межах реалізуються суспільні та державні інтереси; б) складними (багатосторонніми); в) загальними, адже кількість їх учасників (уповноважених і зобов'язаних осіб) точно законодавством не визначена; г) переважно активного типу, оскільки правомірна поведінка їх зобов'язаної сторони щодо виконання постанов Суду Ради Європи характеризується виявом активності; д) тривалими, адже, як правило, не припиняються відразу ж після виплати скаржнику справедливої сатисфакції і тривають до поки держава в повному обсязі не виконає взятих на себе міжнародних зобов'язань, пов'язаних із ужиттям заходів загального характеру.

Складовою функціональної підсистеми досліджуваного механізму є також і юридично значуща діяльність, під якою в теорії права пропонується розуміти різновид правової діяльності, що здійснюється у формах практичної, освітньої та наукової, юристами, на професійній основі, з метою отримання відповідного правового результату, задоволення потреб та інтересів соціальних суб'єктів [80, с. 16].

Зважаючи на зазначене, видається можливим виокремити такі види юридичної діяльності, що здійснюється з метою імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі: а) правозастосовна, включаючи правоохоронну, яка здійснюється при вжитті заходів індивідуального характеру; б) правотворча, що здійснюється уповноваженими суб'єктами нормотворення (парламентом, Урядом України); в) правоінтерпретаційна, що

здійснюється Конституційним Судом України; г) освітньо-наукова, що здійснюється закладами вищої освіти України як самостійно, так і за сприяння міжнародних та національних організацій в рамках вжиття заходів загального характеру.

Отже, функціональна підсистема механізму імплементації постанов ЄСПЛ являє собою сукупність динамічних елементів цього механізму; ними є усі види юридичної діяльності, а також правовідносини регулятивної й охоронної спрямованості, що забезпечують імплементацію постанов Страсбурзького суду.

Окремою підсистемою досліджуваного механізму вважаємо ідеологічну, структурними елементами якої є правосвідомість та правова культура суб'єктів, які здійснюють державну політику щодо імплементації постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі.

Осмилення висновків вчених, а саме С.С. Алексєєва [6, с. 201], М.Є. Черкас [586, с. 30], А.Б. Венгерова [53, с. 294], І.І. Шаравари [589, с. 58] щодо сутності поняття правосвідомість дозволяє сформулювати такі умовиводи методологічного характеру: а) правосвідомість є формою та різновидом суспільної свідомості; б) вона є невід'ємною властивістю право-дієздатних суб'єктів суспільних відносин; в) об'єктом пізнання правосвідомості виступає чинне право, право в минулому або бажане право; г) виражається у формі знань, уявлень, поглядів, ставлення, емоцій, почуттів, ідей, теорій щодо права та діяльності, що з ним пов'язана; д) є чинником для розвитку праворозуміння та формування правової культури; е) її високий рівень є умовою гарантування прав і свобод людини, їх дотримання та непорушності.

Ураховуючи зазначені підходи до розуміння досліджуваної категорії, під правосвідомістю в аспекті нашого дослідження пропонуємо розуміти сукупність ідей, емоцій, почуттів, внутрішніх настанов і переконань, в яких відображається ставлення суспільства, соціальних груп й окремих індивідів до норм Конвенції, а також практики їх тлумачення та застосування Страсбурзьким судом [136, с. 54-55].

Правосвідомості, як елементу досліджуваної підсистеми, притаманні такі суттєві риси: а) є сукупністю знань, поглядів та установок щодо норм та принципів Конвенції, а також практики її тлумачення та застосування ЄСПЛ; б) її носіями є громадяни, а також службові та посадові особи, як суб'єкти імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі; в) об'єктом пізнання правосвідомості є конвенційні положення та правові позиції ЄСПЛ, що є відповідно статичною та динамічною складовими єдиного цілого; г) обумовлюється політикою держави-учасниці Конвенції, яка забезпечує виконання конвенційних зобов'язань; д) може бути професійною та буденною, індивідуальною та колективною.

Ефективне виконання покладених на суб'єктів, які забезпечують імплементацію постанов ЄСПЛ у національній правовій системі, юридичних обов'язків з необхідністю вимагає такого рівня їх професійної правосвідомості, що характеризується: а) знанням норм Конвенції та Протоколів до неї, а також правових позицій Страсбурзького суду з різних категорій справ; уміння користуватися спеціальним правовим інструментарієм ЄСПЛ (автономними поняттями, принципами та способами тлумачення тощо) у практичній юридичній діяльності (ідеологічна складова); б) переконаність у необхідності та соціальній корисності урахування правових позицій ЄСПЛ при ухваленні юридично-значущих рішень (психологічна складова); в) позитивні правові установки, що виявляють готовність суб'єктів владних повноважень щодо вчинення активних правомірних дій з метою як найшвидшого та повного виконання постанов Суду Ради Європи (поведінкова складова) [136, с. 55].

Слід зауважити, що в теорії права в аспекті розуміння сутності правової культури існує низка підходів, два з яких варто відзначити: 1) правова культура – це різновид загальної культури, який становить систему цінностей, що становить систему правових цінностей (форм, норм, приписів та інститутів), розумінь і настанов, які відображають у правовій формі стан свободи і соціальних цінностей людства, суспільства, особи [511, с. 648]; 2) правова культура – це якісний стан правового життя суспільства, який характеризується

досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правосвідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини [162, с. 550].

Аналіз першого із зазначених підходів дозволяє виокремити такі цінності, що притаманні механізму імплементації постанов ЄСПЛ: а) людину, її права і свободи як засіб самообмеження державної влади; б) верховенство Конституції в межах національного законодавства, на основі якої складається конституційний правопорядок як реальний прояв втілення в життя пріоритету прав і свобод людини; в) верховенство права як базовий та найбільш значущий принцип організації усього соціального організму, в тому числі і державного; г) цивілізаційне (у межах Європейського континенту) надбання, що існує у формі Конвенції та практики її тлумачення ЄСПЛ; д) можливість захисту прав людини від свавілля держави.

Однак переконані, що саме другий з розглянутих нами вище підходів правників до розуміння категорії «правова культура» є найбільш прийнятним в рамках нашого дослідження, зважаючи на те, що з'ясування якості правового життя, а отже і рівня правової культури суспільства, є неможливим без визначення стану впливу практики ЄСПЛ на кожен із зазначених характеристик, серед яких: законодавство і практика його застосування, правова освіта і наука, ступінь гарантованості прав людини [136, с. 55].

В аспекті зазначеного актуальними вважаємо висновки М.Ф. Целуйка про те, що компетентна правова культура при здійсненні державної влади в Україні – це якісний стан правового життя суспільства, що має вираження у високому рівні правосвідомості і правової діяльності [581, с. 4].

Однією з підсистем досліджуваного механізму є комунікативна, що загалом являє собою стійкі зв'язки між його елементами. Як стверджує П.М. Рабінович за змістом (типом) зв'язку слід розрізняти такі види державно-правових закономірностей: генетичні; структурні; функціональні [394, с. 177].

Переконані, що структурними зв'язками поєднані між собою: а) елементи правовідносин; б) елементи правової свідомості та елементи правової культури особи; в) елементи норм права; г) елементи постанов ЄСПЛ; д) суб'єкти владних повноважень, які утворюють державний апарат та ін.

Відповідно функціональні (динамічні) зв'язки існують між: а) суб'єктами владних повноважень та суб'єктами, потерпілими від дій держави учасниці-Конвенції; б) юридичними фактами та правовідносинами; в) правосвідомістю, правовою культурою та юридично значущою поведінкою суб'єктів права; г) нормами права та суспільними відносинами, що виникають між суб'єктами владних повноважень, які забезпечують імплементацію постанов ЄСПЛ в національній правовій системі та особами, чиї конвенційні права було порушено державою-відповідачем; д) між постановами ЄСПЛ та суспільними відносинами, що розвиваються на підставі ухваленого Страсбурзьким судом рішення по суті справ та ін.[136, с. 56].

Вказані вище зв'язки слід диференціювати на: 1) вертикальні, що складаються за принципом «зверху вниз і знизу вгору» (зв'язки між приписами нормативно-правових актів різних рівнів правового регулювання, між правовими актами судів різних інстанції, між суб'єктами, що перебувають у підпорядкуванні); 2) горизонтальні, які складаються на основі принципу «рівності» (зв'язки між рівними за правовим статусом суб'єктами, між нормами одного нормативно-правового акта, правовими позиціями Верховного Суду).

Зазначене дає можливість для висновку, що призначенням ідеологічної підсистеми досліджуваного механізму є необхідність визначення теоретичної, психологічної та вольової складових правосвідомості суб'єктів, які відповідальні за впровадження стандартів Ради Європи у сфері захисту прав людини на національному рівні, що у результаті призводить до покращення якості правового життя та утвердження конвенційних цінностей.

У свою чергу, комунікативна підсистема відображає генетичні, структурні та функціональні зв'язків, які існують між різними елементами механізму імплементації постанов Страсбурзького суду в Україні [136, с. 56-57].

Узагальнення всього викладеного вище дає підстави стверджувати, що внутрішня будова механізму імплементації постанов ЄСПЛ охоплює собою такі обов'язкові складові (підсистеми), як: інституційну, нормативну, функціональну, ідеологічну, комунікативну, кожна з яких має своє призначення та особливості. З'ясована структура досліджуваного механізму дозволяє сформулювати цілісне уявлення про цей правовий феномен як складне системне утворення, дійти висновків про ефективність кожної із складових, а також визначити шляхи їх удосконалення [156].

4.3. Зміст та обсяг категорій «заходи індивідуального характеру» та «заходи загального характеру» в аспекті імплементації постанов Страсбурзького суду

Імплементація постанов ЄСПЛ в національній правовій системі є апріорі неможливою без вжиття належних заходів, вид та значення яких в кожному конкретному випадку констатації Судом Ради Європи порушення конвенційних прав та/або свобод людини є різним. Однак, слід зауважити, що, незважаючи на прийняття Парламентом України окремого Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», його положення не розкривають зміст вживаних в ньому понять «заходи індивідуального характеру» та «заходи загального характеру», що також актуалізує питання про обсяг цих юридичних категорій.

Попередньо проведена накова розвідка дозволила сформулювати висновок про те, що розуміння категорії «заходи» в рамках нашого дослідження має ґрунтуватися на поєднанні як інструментального, так і технологічного аспектів до розуміння поняття «засоби», тобто в їх діалектичній єдності. Інструментальний аспект дає відповідь на питання за допомогою чого досягається поставлена мета, здійснюється вплив на поведінку суб'єктів чи розв'язується конкретне завдання. Технологічний аспект вказує на те, у який спосіб застосовується чи використовується той або інший засіб, тобто за допомогою сукупності яких юридичних прийомів діяти уповноваженому суб'єкту.

Так, наприклад, в межах вжиття одного із заходів індивідуального характеру, яким є виплата справедливої компенсації, що присуджена ЄСПЛ, грошові кошти є засобом досягнення мети цього заходу, а їх перерахування з рахунку Державної казначейської служби на рахунок потерпілої особи (скаржника) є відповідно способом дії уповноваженого суб'єкта [137, с. 16].

Аналіз положень ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» дає підстави стверджувати, що порядок

виконання постанов Страсбурзького суду включає три складові, а саме: 1) виплату стягувачу відшкодування; 2) вжиття додаткових заходів індивідуального характеру; 3) вжиття заходів загального характеру [350].

Зважаючи на те, що перші два заходи мають персоніфікований характер, їх закономірно відносять до індивідуальних, хоча слід зауважити, що в самому Законі виплата відшкодування безпосередньо так не розглядається.

Схожу позицію з цього приводу висловлює і К.О. Клименко, який наголошує, що вищезазначені заходи – це заходи «багаторівневого балансування» як індивідуального характеру на користь заявника, так і загального характеру – на користь суспільства [202, с. 11]. А отже, їх доречно розглядати суспільно корисними діями органів державної влади, їх службових та посадових осіб, що мають власних адресатів.

З погляду О.Ю. Кайдаш, адміністративна процедура реалізації рішень ЄСПЛ в Україні являє собою врегульовану нормами адміністративного законодавства послідовність юридично значущих дій органів публічної адміністрації, встановлену і гарантовану державою на підставі і в межах прийнятих міжнародних зобов'язань, з метою оперативного, своєчасного та повного виконання рішень Страсбурзького суду в Україні [179, с. 16].

Загалом погоджуючись з позицією вченого про те, що реалізація рішень ЄСПЛ – це передусім нормативно врегульовані, послідовні юридично значущі дії уповноважених органів влади, дискусійним видається твердження правника про те, що такі дії врегульовані виключно нормам адміністративного законодавства. Разом з тим потребують уточнення і суб'єкти здійснення відповідних дій, якими скоріше є не органи публічної адміністрації, а отже й органи місцевого самоврядування, що не мають конвенційних зобов'язань у сфері захисту прав та свобод людини перед Радою Європи, а лише органи державної влади.

Виплата відшкодування (справедлива сатисфакція) є першим необхідним заходом, що вживається державою на виконання резолютивної частини постанови Страсбурзького суду та по суті являє собою грошову суму, яка

виплачується з бюджету держави як компенсація за протиправні дії з боку її органів чи посадових осіб. Однак слід наголосити, що встановлення такого відшкодування скаржнику постановою ЄСПЛ обумовлюється низкою особливостей, що потребують осмислення.

Принагідно зазначимо, що ст. 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлено такі умови надання потерпілій стороні справедливої сатисфакції: визнання Судом Ради Європи факту порушення Конвенції або Протоколів до неї; якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткове відшкодування; за необхідності [213]. Із зазначеного випливає, що встановлення Страсбурзьким судом факту порушення конвенційних норм ще не є підставою для присудження скаржнику грошової компенсації та потребує з'ясування ЄСПЛ особливостей національних компенсаційних механізмів на предмет їх повноти. Водночас Суд Ради Європи має обґрунтувати у своєму рішенні необхідність виплати сатисфакції, що до того ж має бути справедливою, зважаючи на обставини справи.

Як вбачається з аналізу рішень ЄСПЛ проти України та деяких інших європейських держав, виконання умови «необхідності призначення сатисфакції» загалом зводиться до аналізу заяви скаржника на предмет наявності від нього вимоги про відшкодування завданої державою шкоди. Якщо такої вимоги не має, Страсбурзький суд, навіть за констатації порушення конвенційних прав, не вбачає підстав для присудження сатисфакції. Так, наприклад, у рішенні по справі «Тимошенко проти України» ЄСПЛ дійшов висновку, що оскільки заявниця не подала будь-яких вимог щодо компенсації шкоди, судових або інших витрат, за пунктами ст. 41 Конвенції їй нічого не присуджується [464].

Отже, однією з обов'язкових умов отримання грошової компенсації є її вимога з боку скаржника. Огляд значної кількості постанов Страсбурзького суду дає підстави стверджувати, що заявник часто вимагає значну суму

компенсації завданої шкоди, яку Суд Ради Європи визнає необґрунтованою, надмірною чи документально невідтвердженою.

Разом з тим слід зауважити, що ЄСПЛ виконуючи оціночну функцію під час визначення розміру матеріальної чи моральної шкоди, виходить із відповідних втрат і витрат, яких поніс заявник, а також зазнаних ним страждань чи пригнічень. Однак у деяких випадках ЄСПЛ доходить висновку, що сама собою констатація порушення прав чи свобод людини вже становить достатню справедливу сатисфакцію, з огляду на обставини справи.

Таких висновків, наприклад, дійшов Страсбурзький суд у рішенні по справі «Назарчук проти України», в якому зазначається, що Суд вважає факт визнання порушення достатньо справедливою сатисфакцію в цій справі, зважаючи на тривале мовчання заявника щодо виконання рішення суду у його справі [454]. Отже, необґрунтованість вимог заявника та його бездіяльність призводять до неотримання жодної грошової компенсації, хоча й постанова Страсбурзького суду ухвалена на його користь.

Зазначене вказує, що, незважаючи на традиційне уявлення про справедливу компенсацію як грошову виплату скаржнику державою-відповідачем, за певних обставин конкретної справи ЄСПЛ не розглядає її в грошовому еквіваленті, щоправда, на наше переконання, такі висновки Суду Ради Європи напряду залежать від наявності вимог та/або дій скаржника.

Зважаючи на те, що метою заходів індивідуального характеру є не тільки виплата справедливої компенсації скаржнику, але й припинення встановленого Страсбурзьким судом порушення прав заявника та відновлення його правового становища настільки, наскільки це можливо, до того стану, в якому скаржник перебував до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*), держава має взяти й інші ефективні заходи, вибір яких залишається за останньою.

Водночас, як зазначив сам ЄСПЛ у рішенні по справі «Папаміхалопулос та інші проти Греції», Високі Договірні Сторони в принципі вільні у виборі засобів, шляхом використання яких вони виконуватимуть рішення, в якому Суд визнав порушення. Ця свобода дій щодо способу виконання рішення

відображає свободу вибору, пов'язаного з першочерговим зобов'язанням держав забезпечувати визначені Конвенцією права і свободи (ст. 1). Якщо природа Конвенції дозволяє «*restitutio in integrum*», то держава-відповідач може сама його виконати, оскільки у Суду немає ні таких повноважень, ні практичних можливостей для виконання «*restitutio in integrum*». З іншого боку, якщо внутрішнє право не дозволяє – або дозволяє лише частково – компенсацію, то ст. 41 дозволяє Суду надати потерпілій стороні відшкодування, яке, як він вважає, буде адекватним [622].

Аналіз зазначеної правової позиції Страсбурзького суду дозволяє стверджувати про прямий зв'язок розміру справедливої сатисфакції та можливості перегляду судового рішення на національному рівні після констатації ЄСПЛ порушення конвенційних норм, що актуалізує питання про необхідність закріплення на законодавчому рівні обов'язкового перегляду справи скажника Верховним Судом. Щодо цього як на міжнародному, так і на національному рівнях сформовано низку положень, що мають як рекомендаційний, так і до певної міри нормативний характер.

Відповідно до Рекомендації NR (2000)2 «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після ухвалення рішень ЄСПЛ» Комітет міністрів Ради Європи закликає Договірні Сторони, зокрема, до перегляду своїх національних правових систем із метою забезпечення адекватних можливостей повторного розгляду справи, включаючи поновлення провадження, коли Страсбурзький Суд визнав порушення Конвенції, особливо: а) коли потерпіла сторона і далі зазнає значних негативних наслідків рішення, ухваленого на національному рівні, – наслідків, щодо яких справедлива сатисфакція не була адекватним засобом захисту, і які не можна виправити інакше, ніж через повторний розгляд або поновлення провадження; б) коли рішення Суду Ради Європи спонукає до висновку, що оскаржене рішення національного суду суперечить Конвенції по суті, або в основі визнаного порушення лежали суттєві процедурні помилки чи недоліки,

які ставлять під серйозний сумнів результат оскарженого провадження на національному рівні [417].

Погоджуючись із запропонованими Комітетом міністрів Ради Європи підставами для перегляду національного судового чи іншого рішення, у разі констатації ЄСПЛ порушення прав людини, нагальним постає питання про те, хто із суб'єктів і на якому етапі має взяти до уваги вищезгадані умови.

У статті 11 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» зазначається, що право порушити провадження про перегляд справи та/або право на відновлення провадження є виключним правом лише самого заявника [350]. Можливість перегляду рішень національних судових інстанцій за виключних обставин, однією з яких є встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом передбачена також і гл. 34 Кримінального процесуального кодексу України, гл. 3 р. V Цивільного процесуального кодексу України, гл. 3 р. IV Кодексу адміністративного судочинства України.

Однак слід наголосити, що згідно з положеннями зазначених кодексів, право подати заяву про перегляд за виключними обставинами має особа, на користь якої постановлено рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, не пізніше 30 днів із дня, коли така особа дізналася або могла дізнатися про набуття цим рішенням статусу остаточного (п. 2 ч. 5 ст. 461 КПК, п. 5 ч. 1 ст. 424 ЦПК, п. 6 ч. 1 ст. 363 КАСУ).

Отже, ймовірність вжиття такого заходу індивідуального характеру, як перегляд справи, на пряму залежить не тільки від рівня освіченості та правосвідомості людини, конвенційне право якої було порушене, але й від дотримання нею визначених законодавством строків. Виходячи з логіки законодавця та беручи до уваги попередньо зазначені рекомендації Ради Європи, саме потерпіла від дій держави особа має спершу визначитися, чи є присуджена ЄСПЛ справедлива сатисфакція адекватним для неї засобом захисту її порушеного права, чи може повторний розгляд або поновлення

провадження справи виправити негативні наслідки попередньо ухваленого рішення, і чи ухвалене рішення на національному рівні суперечить Конвенції або ж мало суттєві процедурні помилки чи недоліки. На наше переконання, відповіді на ці запитання може надати лише кваліфікований правник, послугами якого може скористатися не кожен громадянин.

Зазначене вказує, що законодавець, перекладаючи ініціативу вжиття цього заходу на скаржника, фактично визнає його неосновним (факультативним) в механізмі імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі, що у підсумку призводить до їх незначної кількості вжиття з боку держави-відповідача. При цьому роль держави зводиться лише до інформування потерпілої особи про її право на ініціювання перегляду.

Так, станом на липень 2019 року, як зазначила суддя Верховного Суду О. Кібенко, загалом Велика Палата ВС розглянула по суті 88 заяв про перегляд рішень за виключними обставинами. Із них 17 було задоволено повністю, 9 – частково, у 45 випадках заявники отримали відмову у задоволенні зазначених вимог, 17 проваджень було закрито. Повернуто через недоліки 19 заяв, відмовлено у відкритті провадження за 14 заявами [201].

Слід зауважити, що сам по собі факт констатації ЄСПЛ порушення конвенційних прав чи свобод людини передусім вказує на неефективність саме судової системи держави-відповідача, а тому запуск процедури відновлення попереднього юридичного стану заявника шляхом перегляду попередньо ухваленого рішення вищою національною судовою інстанцією має бути обов'язком держави, а не питанням власного розсуду скаржника.

Однак Великою палатою Верховного Суду з цього приводу сформовано дещо іншу позицію, згідно з якою не може застосовуватися як захід індивідуального характеру на виконання рішення ЄСПЛ перегляд судових рішень у зв'язку з виключними обставинами за п. 2 ч. 3 ст. 423 ЦПК України у випадках, якщо встановлені ЄСПЛ порушення Україною міжнародних зобов'язань: 1) повинні бути усунуті лише шляхом вжиття заходів загального характеру; 2) не стосуються особи, яка подала заяву про перегляд судових

рішень; 3) не стосуються справи про перегляд судового рішення, в якій подана заява; 4) стосуються лише тривалості розгляду даної справи чи тривалості невиконання ухвалених у ній судових рішень [332].

Проте вважаємо, що у такий спосіб Верховний Суд, який діє від імені держави, фактично відсторонюється від забезпечення належної охорони конвенційних прав і свобод людини, що категорично неприйнятно для правової держави, в якій діє принцип надійної юридичної захищеності особи. Зазначена вище позиція вищої судової інстанції, на нашу думку, свідчить не про імплементацію конституційного принципу верховенства права, а про фактичну його підміну уявною «доцільністю» ефективної організації здійснення правосуддя. Така уявність підтверджується суперечністю вищезгаданої позиції Верховного Суду меті правосуддя, що полягає у захисті прав і свобод людини та їх відновленні у разі порушення. Тому переконані, що у разі констатації Судом Ради Європи факту порушення конвенційних прав чи свобод конкретної людини на національному рівні має бути законодавчо визначена процедура обов'язкового перегляду справи скаржника, що має ініціюватися Органом представництва (Міністерством юстиції України) з одночасним повідомленням про це самому заявнику.

Водночас у разі, якщо заявник задоволений присудженою Страсбурзьким судом справедливою сатисфакцією, визнаючи її адекватним засобом захисту порушеного права, та офіційно відмовляється від перегляду його справи, про що письмово повідомляє Орган представництва, не вжиття цього заходу індивідуального характеру є виправданим.

Як зауважують Д.В. Аббакумова та Є.М. Білоусов, у деяких рішеннях ЄСПЛ може вказати на окремі заходи індивідуального характеру, яких має вжити держава для виконання рішення Страсбурзького Суду. Так, у рішенні «Олександр Волков проти України» від 09.01.2013 Суд, констатувавши порушення п. 1 ст. 6, ст. 8 Конвенції, серед іншого постановив, що Україна має забезпечити якнайшвидше поновлення скаржника на посаді судді ВСУ [548, с. 52].

До такого роду заходів індивідуального характеру, що доречно визначити як невідкладні, також слід віднести: припинення обмежувальних заходів з боку держави; надання людині дозволу на в'їзд; дострокове звільнення з-під варти чи відбування покарання; скасування рішення про примусове видворення іноземця; зняття арешту з майна тощо.

Аналіз постанов, що ухвалювалися ЄСПЛ у справах проти різних держав-учасниць Конвенції, дозволяє стверджувати, що визначення Судом Ради Європи таких невідкладних індивідуальних заходів зумовлюється різними чинниками, серед яких: суспільний резонанс справи, її виняткові обставини; наголошення на таких заходах як найбільш прийнятних для припинення встановленого у справі порушення; необхідність якнайшвидшої реакції держави-відповідача на встановлене порушення; відсутність реального вибору інших індивідуальних заходів, які б виправили порушення.

Принагідно слід зазначити, що вжиття необхідних заходів індивідуального характеру з боку держави-учасниці Конвенції по відношенню до скаржника, заява якого визнана ЄСПЛ прийнятною, є важливим чинником утвердження конвенційного правопорядку в Україні не лише при виконанні постанов Страсбурзького суду, що набули властивості остаточних, але й при укладенні між сторонами конфлікту декларації про дружнє врегулювання спору або ухваленні з боку Уряду односторонньої декларації задля вичерпання конфлікту та вилучення заяви з реєстру справ.

Так, наприклад, за заявою № 4199/09, поданою Т.Е. Мілух проти України, та 7 інших заяв ЄСПЛ підтверджено факт отримання декларацій щодо дружнього врегулювання спору, відповідно до яких заявники погодились відмовитись від будь-яких подальших скарг проти України щодо фактів, викладених у цих заявах, в обмін на зобов'язання Уряду сплатити їм відповідні суми. Як наголошено Судом Ради Європи у своєму рішенні, виплата зазначених сум становитиме остаточне вирішення справ [423].

Отже, вжиття належних заходів індивідуального характеру може здійснюватися державою до розгляду ЄСПЛ справи по суті.

Водночас слід зауважити, що держава, погоджуючись на умови декларації щодо дружнього врегулювання спору, окрім виплати компенсації, часто бере на себе зобов'язання щодо вжиття і інших заходів як індивідуального, так і загального характеру.

Прикладом цьому слугує Декларація про дружнє врегулювання у справі «Гонгадзе проти України», за умовами якої Уряд, окрім добровільної сплати пані М. Гонгадзе суми компенсації, зобов'язався вжити всіх необхідних заходів для продовження ретельного розслідування обставин вбивства п. Г. Гонгадзе з метою притягнення до відповідальності всіх осіб, винних у скоєнні злочину, та забезпечуватиме в майбутньому дотримання вимог, передбачених положеннями зазначених статей [360].

Юридичним фактом започаткування інституту односторонніх декларацій Уряду вважається рішення ЄСПЛ у справі «Акман проти Туреччини» [437]. Критерії прийнятності односторонніх декларацій з боку Уряду були вироблені Великою палатою Страсбурзького суду у рішенні по справі «Тагсін Аджар проти Туреччини» від 06.05.2003 [624]. Як впливає з аналізу вказаних рішень ЄСПЛ, держава-відповідач має не тільки визнати факт порушення конвенційних норм, але й переконати Суд Ради Європи, що вона попередньо вживала належних заходів у подібних справах задля вирішення конфлікту та запропонувати такі заходи з відшкодування шкоди заявнику, які дозволять Страсбурзькому суду дійти висновку про те, що подальший розгляд цієї заяви є не виправданим.

Остаточний порядок ухвалення односторонньої декларації був унормований правилом 62 А Регламенту Суду Ради Європи [633].

Прикладом схвалення односторонньої декларації Уряду України може слугувати рішення ЄСПЛ за заявою № 18251/12, поданою Д.В. Донським проти України [422]. Аналіз положень згаданої постанови Суду Ради Європи дає підстави стверджувати про те, що відсутність позитивної відповіді скажника щодо умов односторонньої декларації Уряду не є підставою для відмови в задоволенні клопотання держави про вилучення заяви з реєстру ЄСПЛ.

Водночас у практиці Страсбурзького суду наявні випадки, коли він приймає односторонню декларацію за умови, коли Уряд пропонує фінансову компенсацію як захід індивідуального характеру *ex gratia*, тобто не визнаючи свою відповідальність за порушення конвенційних норм та інших юридичних зобов'язань держави. Найбільш показовою у цьому плані є справа «Рохля проти України» [424]. Щоправда, варто наголосити, що у цій справі, незважаючи на декларування компенсації *ex gratia*, Уряд України все ж визнав порушення державою ст. 8 Конвенції та ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.

Враховуючи викладене, запропонуємо таке визначення поняття «заходи індивідуального характеру» – це сукупність регламентованих нормами національного законодавства дій уповноважених суб'єктів права, наділених державно-владними повноваженнями, що у поєднанні з юридичними засобами інструментального та технологічного характеру забезпечують виконання постанов ЄСПЛ, у яких констатовано порушення одного чи кількох прав та/або свобод конкретної людини (людей) або положень декларації про дружнє врегулювання спору, або односторонньої декларації Уряду та мають на меті відшкодування потерпілому завданої матеріальної та/або моральної шкоди внаслідок неправомірних дій (або бездіяльності) органів державної влади, їх службових та посадових осіб, припинення порушення конвенційних можливостей людини, що має триваючу дію, а також відновлення, наскільки це можливо, попереднього юридичного та фактичного стану потерпілої особи» [111, с. 72].

Заходам індивідуального характеру, як явищу правової дійсності, властиві такі риси: а) вони вживаються державою на користь потерпілої особи; б) мають персоніфікований, приватно-правовий характер; в) мають компенсаційне та/або правовідновлювальне призначення; г) з погляду юридичного обов'язку виконання рішення ЄСПЛ, їх вжиття має пріоритетне (першочергове) значення по відношенню до заходів загального характеру; г) як правило, вживаються на виконання резолютивної частини постанови Суду Ради Європи; д) вони не виходять за межі конкретної справи і торкаються лише її учасників;

е) здійснюються з метою усунення негативних наслідків порушення конвенційних норм стосовно конкретного скаржника.

За черговістю їх вжиття державою-відповідачем, заходи індивідуального характеру пропонується поділяти на:

1) невідкладні (позачергові), що: а) встановлюються ЄСПЛ при ухваленні рішення як найбільш прийнятні для припинення встановленого у справі порушення та у зв'язку з відсутністю реального вибору інших індивідуальних заходів, які б виправили порушення конвенційних прав заявника; б) обумовлені суспільним резонансом справи, її винятковими обставинами та нагальною необхідністю; в) потребують якнайшвидшого вжиття з боку держави; г) вживаються державою на виконання постанови ЄСПЛ, що набула властивості остаточної, в її резолютивній частині;

2) першочергові, які: а) мають пріоритет щодо додаткових; б) знаходять свій вияв у справедливій сатисфакції, що, як правило, становить грошову виплату з державного бюджету держави-відповідача, розмір якої точно визначається в резолютивній частині постанови ЄСПЛ або обмежуються власне констатацією порушення конвенційних прав; в) встановлюються ЄСПЛ за умови передбачення внутрішнім національним правом держави-відповідача лише часткового відшкодування завданої шкоди та у разі необхідності, а також за наявності безпосередньої вимоги їх вжиття з боку скаржника у заяві до Страсбурзького суду; г) спрямовані на відшкодування спричиненої матеріальної та/або моральної шкоди скаржнику з боку держави, а також компенсацію судових та інших витрат; д) детально регламентовані чинним національним законодавством в частині етапів, строків та суб'єктів їх вжиття; е) не потребують ініціювання з боку скаржника для їх вжиття державою-порушником Конвенції; ж) вживаються державою-відповідачем на виконання постанови ЄСПЛ в її резолютивній частині або декларації про дружнє врегулювання спору чи ухваленої односторонньої декларації Уряду;

3) додаткові (факультативні), які: а) вживаються з метою відновлення стану заявника, який існував до порушення конвенційного права, або з метою

припинення обмежувальних заходів з боку держави; б) здійснюються шляхом повторного розгляду справи або поновлення провадження; в) вживаються лише за умови їх ініціювання скажником перед уповноваженим органом; г) спрямовані на припинення триваючих порушень конвенційних прав і свобод; д) є актуальними за умови, якщо їх вжиття уможлиблює відновлення ситуації в тому вигляді, в якому вона була до порушення прав чи свобод людини; е) передбачені положеннями національного законодавства як на рівні спеціального закону, так і на рівні процесуальних кодексів; ж) вживаються як на виконання постанови ЄСПЛ в її мотивувальній частині, так і у зв'язку з виконанням декларації про дружнє врегулювання спору чи ухваленої з боку уряду односторонньої декларації.

Наступним не менш важливим етапом ефективної імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі є вжиття з боку держави належних заходів загального характеру, про які йдеться в ст. 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ».

Аналіз змісту цієї статті закону дає можливість дійти висновку про те, що вжиття таких заходів супроводжується вирішенням одного загального завдання – забезпечення дотримання та виконання державою положень Конвенції та двох спеціальних, з яких перше спрямоване на усунення існуючих системних проблем порушення норм Конвенції, друге – на скорочення кількості скарг до Страсбурзького суду [150, с. 9].

Однак у ч. 2 зазначеної статті передбачено перелік заходів загального характеру, що можуть вживатися лише для усунення зазначеної в рішенні ЄСПЛ системної проблеми та її першопричини [350]. Разом з тим вживане в ч. 2 ст. 13 Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» слово «зокрема», зважаючи на його тлумачення в словнику української мови (уживається для підкреслення, виділення чого-небудь з-поміж однотипного [521]), вказує на можливість проведення з боку держави й інших подібних заходів.

Виходячи з буквального розуміння зазначеної норми Закону, зазначимо, що перелічені заходи загального характеру мають вживатися лише у разі ухвалення ЄСПЛ пілотних або квазіпілотних рішень, оскільки саме в них визначається природа системної (структурної) проблеми, що призводить до порушення конвенційних прав і свобод людини. Водночас слід зазначити, що при ухваленні пілотних чи квазіпілотних рішень Страсбурзький суд сам пропонує державі-відповідачу ті належні заходи, що необхідно вжити для усунення системної проблеми, а перелічені в національному законі заходи не є для нього орієнтиром.

Вважаємо такий підхід законодавця до визначення мети вжиття заходів загального характеру неприйнятним, зважаючи на те, що держава-відповідач не має чекати, доки порушення норм Конвенції людини набуде ознак системності, та, відповідно має реагувати на всі вказані в постанові ЄСПЛ проблеми, пов'язані з порушенням конвенційних прав і свобод людини.

Принагідно зазначимо, що представниками різних правничих шкіл висловлюються різні погляди щодо мети (цілі) заходів загального характеру.

Так, наприклад, Т.І. Дудаш наголошує, що заходи загального характеру – це заходи, яких держава зобов'язана вжити для запобігання у майбутньому новим порушенням, подібним до тих, які Суд констатував у своєму рішенні [96, с. 105]. Схожу позицію висловлюють Д.В. Аббакумова та Є.М. Білоусов, які зазначають, що зобов'язання вжити заходів загального характеру спрямоване на те, щоб запобігти порушенням, схожим на ті, що вже встановлені ЄСПЛ, і може залежно від обставин припускати перегляд законодавства та судової практики [548, с. 52].

Аналіз зазначених позицій вчених вказує на ототожнення заходів загального характеру з превентивними заходами, що, на наше переконання, є доволі звуженим уявленням про цей феномен.

Як слушно зауважує Д. Супрун, на практиці іноді дуже складно визначити заходи загального характеру, а тим більше їх застосувати. У деяких випадках причина порушення є більш-менш очевидною та коріниться у певному законі; в

інших випадках причиною порушення може бути відсутність відповідної законодавчої бази [101, с. 851].

Урахування поглядів та підходів вчених (К.В. Андріанова [11, с. 11], А.В. Деменєвої [86, с. 88-89], К.О. Клименка [202, с. 11], П.М. Рабіновича [398, с. 21-23]) до диференціації заходів загального характеру, а також їх критичне осмислення дозволяє запропонувати власні підстави для їх класифікації.

Передусім вважаємо, що такі заходи слід диференціювати з огляду на їх зв'язок з правовими формами здійснення функцій держави на: а) нормотворчі, у процесі яких здійснюється приведення національного законодавства у відповідність до норм та принципів Конвенції з урахуванням правових позицій ЄСПЛ; б) правозастосовні, що спрямовані на корегування правозастосовної практики, її приведення у відповідність до європейських стандартів захисту прав людини (державні органи, їх службові та посадові особи мають керуватися не політичною, економічною, правоохоронною чи іншою доцільністю, а ціннісними орієнтирами, якими є людина, її гідність, права і свободи); в) правоінтерпретаційні, спрямовані на зміну підходів та принципів, що використовуються суб'єктами правотлумачної діяльності в процесі трактування норм національного законодавства; г) організаційні, що вживаються з метою налагодження співпраці органів та посадових осіб держави з Радою Європи з питань імплементації постанов ЄСПЛ в національний правопорядок (організація та проведення зустрічей, круглих столів, нарад, слухань тощо); д) правоустановчі, що вживаються з метою створення нових або реорганізації діючих органів державної влади, що відповідають за стан дотримання конвенційних прав і свобод людини (наприклад, створення в структурі Генеральної прокуратури України Управління впровадження практики Європейського суду з прав людини і співробітництва з проектами Ради Європи та Європейського Союзу Генеральної прокуратури України [323], або створення наказом Міністерства Юстиції України від 21.03.2017 № 884/7 міжвідомчої робочої групи у складі Уповноваженого з прав людини та представників Верховної Ради України, Генеральної Прокуратури України, Мін'юсту, МВС,

Національної поліції України, Вищої ради правосуддя, Верховного Суду та інших з метою дослідження практики та рекомендацій Ради Європи стосовно можливих засобів ефективного захисту від надмірної тривалості провадження).

Ураховуючи законодавчо визначену мету вжиття заходів загального характеру, а саме забезпечення додержання державою положень Конвенції, усунення недоліків системного характеру, що лежать в основі виявленого порушення, усунення підстав для надходження до ЄСПЛ заяв проти України, варто зауважити, що вони вживаються в рамках здійснення правоохоронної функції держави. Водночас такі заходи відображають публічну сторону захисного механізму Конвенції, зважаючи на те, що спричиняють зміни в правопорядку держави-відповідача.

Одним із критеріїв для класифікації заходів загального характеру вважаємо їх спрямованість, відповідно до якої слід виокремити інформаційні, освітні, наукові та лінгвістично-публікаційні заходи. Коло суб'єктів вжиття таких заходів є набагато ширшим за попередньо визначені, оскільки до них можуть долучатися як органи державної влади, так і недержавні, освітні та наукові установи, ЗМІ, правозахисні громадські організації, незалежні експерти, представники бізнесу тощо.

Інформаційні заходи спрямовано на доведення усталених, нових та змінених (*mutatis mutandis*) правових позицій ЄСПЛ, в тому числі тих, що сформовані в постановах Суду Ради Європи проти інших держав-учасниць Конвенції, до відома широкого загалу. Первинними адресатами таких заходів мають бути органи державної влади, їх посадові і службові особи, що є потенційними порушниками конвенційних прав людини. Вважаємо ефективним інформування відповідних суб'єктів про актуальні правові позиції ЄСПЛ через підготовку та поширення різного роду дайджестів, оглядів, посібників, методичних рекомендацій тощо.

Освітні заходи спрямовані на підвищення рівня знань суб'єктів юридичної діяльності, а також здобувачів правничої освіти та інших зацікавлених осіб про правові позиції Страсбурзького суду, порядку їх урахування в повсякденні

юридичній практиці, способи і принципи тлумачення конвенційних норм Судом Ради Європи.

Наукові заходи є майданчиком для визначення проблем виконання та дотримання норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з урахуванням релевантних правових позицій ЄСПЛ в Україні, юридичної природи рішень Суду Ради Європи, а також пошук ефективних шляхів належного виконання постанов Страсбурзького Суду на національному рівні. Належними формами проведення таких заходів є науково-практичні конференції, круглі столи, семінари, форуми тощо. Лінгвістично-публікаційні заходи відіграють важливу роль в аспекті здійснення перекладу та поширення постанов ЄСПЛ, ухвалених як проти України, так інших держав-учасниць Конвенції в виданнях України, в тому числі через мережу Інтернет.

За значенням в механізмі імплементації постанов ЄСПЛ слід виокремити такі різновиди заходів, як: а) основні (першочергові) заходи, вжиття яких прямо витікає з ухваленого ЄСПЛ рішення (наприклад, нормотворчі та правозастосовні); б) допоміжні (подальші), що вживаються державою на власний розсуд (наприклад, освітні, наукові, інформаційні, інституційні тощо).

Залежно від сфери суспільного життя, в якій реалізуються заходи загального характеру, їх доцільно розподілити на: 1) заходи політичного характеру; 2) заходи економічного характеру; 3) правоохоронні заходи.

До загальних заходів політичного характеру, наприклад, слід віднести дії Уряду України в рамках виконання рішення ЄСПЛ по справі «Харченко проти України» від 10 травня 2011, з яким пов'язано ще 30 подібних рішень щодо незаконного та тривалого тримання під вартою (справи «Групи Харченка»). Україною у листопаді 2011 року було розроблено та надано Комітету Міністрів Ради Європи стратегію реформи у вигляді Плану дій, яким було задекларовано проведення ряду як законодавчих заходів, так і заходів, спрямованих на зміну адміністративної практики щодо проблем, визначених у рішенні Страсбурзького суду [615].

До таких заходів загального характеру також слід віднести дії держави, спрямовані на виконання міжнародних домовленостей з питань припинення воєнного конфлікту на Сході України, зважаючи на те, що велика кількість заяв до ЄСПЛ (понад 3500) зумовлена окупацією Донбасу та порушенням Конвенції окупаційним режимом, а також проведення нагальних реформ (судової, правоохоронної, антикорупційної та ін.).

Прикладом вжиття Урядом України економічних заходів загального характеру є прийняття Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення платежів, пов'язаних з виконанням рішень закордонних юрисдикційних органів, прийнятих за наслідками розгляду справ проти України [329]. Відповідно до нього бюджетні кошти спрямовуються, зокрема, на витрати, пов'язані із виконанням рішень національних судів, невиконання яких стало підставою для звернення до ЄСПЛ, та витрати, пов'язані із здійсненням інших заходів загального характеру на виконання рішень Суду Ради Європи. Згідно з Тіньовим звітом Уряду 2018 року, виконання подібних заходів загального характеру вже здійснювалось за кошти даної програми у 2008 році [551, с. 12].

До економічних заходів загального характеру також слід віднести і такі дії з боку держави, як: а) здійснення реструктуризації фактичної заборгованості за рішеннями ЄСПЛ, ухваленими за наслідками розгляду справ проти України, шляхом видачі фінансових казначейських векселів строком обігу до семи років з відстроченням платежів за такою заборгованістю на один рік та відсотковою ставкою 9,3 відсотка річних. Таку можливість передбачено постановою Кабінету Міністрів України від 16.09.2015 № 703 [88]; б) інвентаризацію невиконаних рішень національних судів, які підлягають виконанню за раніше винесеними рішеннями ЄСПЛ, та вжиття заходів щодо їх виконання протягом року.

Правоохоронними заходами загального характеру, що мають вживатися державою-відповідачем, є: а) притягнення до юридичної відповідальності конкретних службових та посадових осіб, дії та рішення яких призвели до

порушення конвенційних прав і свобод людини; б) превентивні дії, метою яких є унеможливлення подібних порушень конвенційних прав і свобод людини в подальшому; в) дії, спрямовані на покращення ефективності, якості та своєчасності розслідування фактів щодо порушення прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією.

Слід зауважити, що питання обов'язкової юридичної відповідальності працівників правоохоронних органів за порушення прав людини неодноразово порушувалися як безпосередньо самим Страсбурзьким судом у своїх рішеннях, а саме: «Савін проти України» від 16 лютого 2012 року [458], «Каверзін проти України» від 15 травня 2012 року [447], «Данилов проти України» від 13 березня 2014 року [444] та деяких інших [436; 438], так і Радою Європи [197].

З огляду на мету вжиття заходів загального характеру (усунення системних або несистемних проблем, пов'язаних із порушенням конвенційних прав і свобод людини) пропонується вирізняти: а) заходи, що вживаються для усунення системних або структурних проблем; б) заходи, що вживаються для усунення несистемних проблем (або «точкові заходи»).

До першого із зазначених видів заходів перед усім необхідно віднести ті, на необхідності вжиття яких наголошує безпосередньо сам ЄСПЛ при ухваленні пілотних чи квазіпілотних постанов, а отже їх мінімальний перелік є чітко визначеним, щоправда держава-відповідач необмежена у вжитті й інших необхідних заходів загального характеру.

Однак, як слушно наголошує Є. Сушко, ухвалюючи пілотне рішення, Страсбурзький суд, як правило, надає державі певний строк для усунення недоліків та зупиняє розгляд інших типових справ. У той же час у квазіпілотних рішеннях Суд Ради Європи не дає можливості коментувати сторонам це питання, практично ніколи не встановлює строків для вирішення структурної проблеми та не зупиняє розгляд інших типових справ [637, с. 61-62].

А отже, слід зауважити, що визначені в пілотній постанові ЄСПЛ необхідні заходи загального характеру є не тільки обов'язковими для вжиття

державою-відповідачем, але й мають певні часові рамки. В той же час вжиття заходів загального характеру на виконання квазіпілотної постанови ЄСПЛ не мають таких обмежень.

Аналіз листів та щорічних звітів про результати діяльності Урядового Уповноваженого у справах ЄСПЛ дає підстави стверджувати, що до заходів, які вживаються для усунення системних або структурних проблем, слід віднести всі ті, які направлені на усунення таких ганебних явищ, як: надмірна тривалість кримінального та цивільного провадження; жорстоке поводження з особами, що перебувають в місцях несвободи; порушення права на життя, а також відсутність ефективного розслідування; неналежна адміністративна та судова практика затримання особи та обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою; неналежні умови тримання під вартою; неефективне функціонування судової влади; прогалини в законодавстві щодо врегулювання свободи мирних зібрань.

До «точкових заходів» варто віднести ті, які вживаються з боку держави для усунення порушень конвенційних можливостей людини, що поки не набули системного характеру, направлені на певну групу адресатів та мають одноразовий характер. Так, наприклад, на виконання рішень ЄСПЛ у справах «Півень проти України» та «Жовнер проти України» 2004 року, з метою виплати заборгованостей через недофінансування окремих статей Державного бюджету працівникам навчальних закладів, було прийнято Закон України «Про реструктуризацію заборгованості з виплат, передбачених ст. 57 Закону України «Про освіту» педагогічним, науково-педагогічним та іншим категоріям працівників навчальних закладів» [375].

Однією з підстав для класифікації досліджуваних заходів вважаємо ефективність, тобто визначення їх корисності для суспільства, зважаючи на витрати, що понесла держава для їхнього вжиття. Ефективними є лише ті заходи, які найбільшою мірою сприяли досягненню поставленої мети.

Слід зауважити, що Урядом України розроблено Методику проведення оцінки ефективності здійснення спільних заходів, передбачених угодою щодо

регіонального розвитку, в якій зазначається, що оцінка ефективності здійснення заходів проводиться за показниками результативності здійснення зазначених заходів та передбачає визначення їх економічної, бюджетної, соціальної ефективності та рівня впливу на розвиток регіону [275].

Вважаємо, що зазначені вище складові оцінки ефективності заходів можуть бути взяті за основу і для аналізу вжитих державою заходів загального характеру на виконання постанов ЄСПЛ, щоправда їх сутнісне наповнення однозначно потребує корегування. Наприклад, економічна ефективність вжиття заходів загального характеру має визначатися шляхом співставлення отриманих результатів та витрат на проведення таких заходів у грошовому еквіваленті.

Як слушно з цього приводу зауважує М.С. Максименко, кількісні показники економічної ефективності, що дозволяють визначити величину ефекту й обрати найкращий варіант вирішення завдання, поділяються на натуральні і вартісні. Натуральні показники використовуються в зіставленні з вартісними показниками для визначення вартості вирішення задачі. Вартісні показники дають можливість зіставити показники економічного результату, отриманого внаслідок проведення заходів, зі здійсненими витратами [264].

Бюджетну ефективність заходів загального характеру слід визначати шляхом проведення аналізу стану витрат коштів з державного бюджету до і після вжиття відповідних заходів на виконання постанов ЄСПЛ. Соціальна ефективність заходів загального характеру має визначатися шляхом проведення оцінки впливу результатів їх вжиття на рівень гарантування конвенційних прав і свобод людини, тобто наявність або відсутність системності їх порушення з боку держави.

Зважаючи на вищезазначене, за ступенем ефективності (результативності) заходи загального характеру пропонується розподіляти на: ефективні, малоефективні та неефективні заходи.

Разом з тим, залежно від ступеня вирішення системної проблеми за допомогою заходів загального характеру пропонується виокремлювати:

а) заходи, що усувають проблеми порушень конвенційних прав людини; б) заходи, що частково усувають проблеми порушень конвенційних прав людини; в) заходи, що не усувають проблеми порушень конвенційних прав та свобод людини. Необхідність запровадження такої видової диференціації заходів загального характеру обумовлюється результатами аналізу заходів, яких було вжито державою на виконання таких постанов ЄСПЛ проти України, як «Ю.М. Іванов проти України» та «Бурмич та інші проти України».

Парламентом та Урядом України відповідно було вжито нормотворчих заходів, а саме у 2012 році прийнято Закон України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» [358] та у 2014 році – постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку погашення заборгованості за рішеннями суду, виконання яких гарантується державою» [366], в яких передбачено порядок стягнення коштів з боржників, якими є державний орган, державне підприємство, установа, юридична особа, примусова реалізація майна яких забороняється відповідно до законодавства та встановлено черговість погашення заборгованості за рішеннями суду.

Проте зазначені заходи так і не вирішили ряд проблемних питань, а саме: а) мораторій на примусову реалізацію майна державних підприємств; б) недостатність бюджетного фінансування. А отже їх, за пропонованим критерієм класифікації, варто віднести до заходів загального характеру, які частково усунули проблеми порушень конвенційних прав і свобод людини.

На виконання пілотної постанови ЄСПЛ у справі «Ю.М. Іванов проти України» було вжито і інших заходів, серед яких прийняття Урядом України постанови № 703 «Деякі питання виконання рішень судів, що гарантовані державою, а також рішень ЄСПЛ» у 2015 році, якою передбачається видача фінансових казначейських векселів [88].

Однак цей захід варто віднести до тих, яким не було вирішено проблему виконання судових рішень, зважаючи на: а) довгий строк погашення заборгованості (до 7 років); б) визначену відсоткову ставку, що не покриває інфляційний втрат; в) відсутність бажання заявників отримувати векселі.

Усе вище викладене дозволяє сформулювати дефініцію поняття заходів загального характеру як сукупності урегульованих нормами національного законодавства дій уповноважених суб'єктів права (переважно державних органів, їх посадових і службових осіб), що у поєднанні з юридичними засобами інструментального та технологічного характеру вживаються на виконання постанов ЄСПЛ і мають на меті усунення існуючих системних та/або несистемних проблем, пов'язаних із дотриманням прав людини і основоположних свобод, гарантованих Конвенцією, запобігання порушенню конвенційних норм у майбутньому і, як наслідок, скорочення кількості скарг на протиправні дії держави, поданих до Суду Ради Європи [114, с. 17].

Заходам загального характеру притаманні такі відмінні риси: а) вживаються в інтересах потенційних потерпілих; б) носять публічно-правовий характер; в) мають профілактичне призначення; г) з погляду юридичного обов'язку виконання постанов ЄСПЛ, їх вжиття державою, як правило, здійснюється після реалізації заходів індивідуального характеру; г) необхідність здійснення таких заходів впливає зі змісту мотивувальної частини постанов Суду Ради Європи, а їх сукупність визначається державою-відповідачем на власний розсуд (за винятком ухвалення Страсбурзьким судом пілотних і квазіпілотних постанов); д) вони виходять за межі конкретної справи та торкаються як її учасників, так і інших суб'єктів; е) здійснюються з метою усунення як системних, так і несистемних проблем, пов'язаних із порушенням конвенційних прав і свобод людини, а також скорочення кількості скарг до ЄСПЛ.

РОЗДІЛ V.
ВПЛИВ ПРАКТИКИ СТРАСБУРЗЬКОГО СУДУ ЯК
БАГАТОАСПЕКТНОГО ЯВИЩА ПРАВОВОЇ ДІЙНОСТІ
НА ЮРИДИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

5.1. Поняття та аспекти впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні

Вплив як багатогранний феномен є одним з основних чинників формування та функціонування багатьох суспільно-психологічних, політичних та правових явищ. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови цей термін трактується як дія, яку певна особа чи предмет або явище виявляє стосовно іншої особи чи предмета; а також сила влади, авторитету [52, с. 160]. Аналіз зазначеного вказує на існування в структурі механізму впливу когось або чогось, що здійснює вплив та об'єкта, на який направлена його дія. Одним із різновидів такого впливу є правовий, що, на наше переконання, властивий і практиці ЄСПЛ.

Аналіз поглядів вчених (А.М. Денисової [87, с. 4], С.А. Комарова [212, с. 379-380], Г.П. Середи та С.Г. Стеценка [504, с. 128], О.В. Малька та М.І. Матузова [272, с. 230-231], А.С. Піголкіна [318, с. 26], Т.М. Радько, В.В. Лазарева, Л.А. Морозової [542, с. 206-209]) щодо сутності категорії правовий вплив дає можливість дійти висновків, що мають методологічне значення для досягнення поставленої дослідницької мети: а) правовий вплив – це різноаспектна дія юридичного феномену (права в різних його проявах) на свідомість та поведінку людей, що може відбуватися як без участі правового регулювання, так і одночасно з ним; б) враховуючи, що правовий вплив в загальному та повному розумінні включає нормативний (регулятивний) аспект, в його структурі є місце і для правового регулювання; в) досягнення юридичної науки дозволяють виокремити такі аспекти (напрямки) правового впливу:

інформаційний, психологічний, ціннісний, мотиваційний, соціальний, виховний, ідеологічний, нормативний [146, с. 78].

Зазначене дозволяє перейти до з'ясування тих характерних рис, що притаманні впливу практики Страсбурзького суду на юридичну діяльність, уявлення про які неможливо сформувані без попереднього дослідження сутності різних аспектів такого впливу.

Вважаємо, що вплив практики ЄСПЛ на юридичну діяльність розпочинається з моменту інформування відповідних суб'єктів про рішення Суду Ради Європи, що ухвалені проти як України, так і інших держав-учасниць Конвенції. Водночас при отриманні такої інформації у суб'єктів юридичної діяльності одночасно формується відповідне ставлення до неї, а отже доцільним вважаємо дослідження інформаційного та психологічного аспектів впливу практики ЄСПЛ у комплексі.

Як слушно з цього приводу зауважує М.С. Андріанов, інформаційно-психологічний вплив – це розповсюдження (передавання) інформації, орієнтоване на зміну психології та поведінки об'єкта впливу, нерозривно пов'язане зі смисловим або комунікативним аспектом спілкування [10, с. 90].

У свою чергу, Л.Г. Чистоклетов та В.Й. Шишко визначають інформаційно-психологічний вплив як вплив словом, інформацією, що виокремлює основною метою пропаганду певних світоглядних ідей, поглядів, уявлень, переконань, із одночасним формуванням у людей позитивних або негативних емоцій, почуттів, масових психічних реакцій [588, с. 186].

Отже, у загальному розумінні інформаційно-психологічний вплив практики ЄСПЛ на юридичну діяльність можна представити як процес доведення до відповідних адресатів результатів волевиявлення Страсбурзького суду з метою зміни їх психічного ставлення до норм Конвенції та Протоколів до неї.

Зазначене дає підстави стверджувати, що джерелом такого впливу є рішення ЄСПЛ, з яких безпосередньо черпається інформація про зміст та обсяг конвенційних прав і свобод людини. Правові позиції, як складову частину

таких рішень та результат правороз'яснювальної діяльності Суду Ради Європи, слід розглядати правовими засобами впливу, зважаючи на те, що вони є юридичним інструментарієм ЄСПЛ при вирішенні соціального конфлікту, який виник між людиною та державою, що також дозволяють збагнути цінність конвенційних норм як регулятора суспільних відносин та реалізувати їх потенціал.

Правові позиції Страсбурзького суду також варто розглядати і різновидом правової інформації, що як певні кодовані Судом Ради Європи юридичні сигнали доносяться до суб'єктів права і уособлюють собою зміст інформаційного впливу практики ЄСПЛ. На підтвердження вказаної позиції наведемо результати дослідження О.В. Харченко, який під правовою інформацією пропонує розуміти знакові комбінації у формі відомостей та/або даних, що є об'єктами публічного або приватного інтересу [575, с. 120].

Вважаємо, що дослідження інформаційно-психологічного аспекту впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність не можливе без з'ясування його складових.

Як стверджує В.М. Куліков, в інтегративній структурі психологічного впливу необхідно виокремлювати такі його елементи: 1) суб'єкт впливу; 2) об'єкт впливу; 3) цілі впливу; 4) дії в структурі впливу; 5) результати впливу [236, с. 171]. Дещо інший підхід до структури інформаційно-психологічного впливу підтримують Я.М. Жарков, В.М. Петрик та М.М. Присяжнюк, які виділяють такі його компоненти: об'єкти впливу, методи впливу, спрямованість впливу, мету впливу (реакція, поведінка) [178, с. 124].

З погляду В.В. Москаленка, до структури соціально-психологічного впливу входять: а) суб'єкт; б) об'єкт; в) зміст; г) засоби; д) результати [281, с. 39-40, 47].

Однак, на наше переконання, останній із зазначених підходів до структури соціально-психологічного впливу не позбавлений дискусійних положень, а саме:

1) зважаючи на філософське розуміння поняття «суб'єкт» (особа, організована група осіб, соціальна, етнічна та політична спільнота, суспільство в цілому, що здійснюють властиву їм діяльність спрямовану на практичне перетворення предметної дійсності, теоретичне і духовно-практичне освоєння об'єктивної реальності; носій означених якостей, що уможлиблюють виконання ним суспільно значущих функцій [570, с. 612-613]), некоректним вважаємо включення до переліку суб'єктів впливу інформаційні ресурси та ситуації, що водночас не відповідає вказаному автором призначенню суб'єкта – організувати та реалізувати дії, що спрямовуються на зміни в об'єкті впливу;

2) недостатньо обґрунтованою є позиція вченого про те, що об'єктом соціально-психологічного впливу є безпосередньо індивід чи група людей, що притаманно лише фізичному впливу. При психологічному впливі його об'єктом скоріше виступає свідомість людини, на яку він спрямований. Такий умовивід підтверджується і позицією Я.М. Жаркова, В.М. Петрика та М.М. Присяжнюка, які зазначають, що інформаційно-психологічний вплив спрямовано на індивідуальну або суспільну свідомість інформаційно-психологічними або іншими засобами, що викликає трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою впливу на її діяльність і поведінку [178, с. 125];

3) при визначенні переліку засобів впливу вчений не уникнув тавтології, зазначивши, що ними є засоби. Разом з тим, є незрозумілим, що саме слід розуміти під поняттям «технологічне супроводження».

Вищевикладене дає можливість дійти висновку, що до структури інформаційно-психологічного впливу практики ЄСПЛ доцільним є включення таких елементів: суб'єкт, об'єкт, цілі та методи впливу.

Джерелом інформаційно-психологічного впливу практики ЄСПЛ в інституційному аспекті безпосередньо є сам Страсбурзький суд, що, ухвалюючи рішення, формує правові позиції. Разом з тим неабияку роль відіграють і суб'єкти, що сприяють інформаційно-психологічному впливу

практики ЄСПЛ. Ними є як органи влади держави-учасниці Конвенції, так і інші суб'єкти (наприклад, правозахисні громадські організації, наукові та навчальні установи, адвокатські об'єднання тощо), які виконують важливу функцію ретрансляції правових позицій Суду Ради Європи шляхом їх оприлюднення та доведення до широкого загалу. Саме останні, зважаючи на наявні у них ресурси (людські, матеріально-технічні, фінансові), отримавши інформацію про ухвалені Страсбурзьким судом рішення, можуть значно розширити масштаб її подальшої передачі, збільшуючи коло адресатів.

Об'єктом інформаційно-психологічного впливу практики ЄСПЛ є правосвідомість та поведінка суб'єктів юридичної діяльності.

Традиційний підхід до структури правосвідомості, дозволяє виокремити такі його складові: 1) правову психологію, під якою в рамках нашого дослідження необхідно розуміти сукупність почуттів та емоцій, що виражають ставлення суб'єктів до правових позицій ЄСПЛ як явища правової дійсності; 2) правову ідеологію, що являє собою сукупність ідей, теорій, концепцій, які відображають осмислення правових позицій ЄСПЛ та усвідомлення їх змісту і сутності; 3) поведінкова складова, що являє собою процес урахування правових позицій ЄСПЛ в юридичній діяльності.

Важливою в аспекті розгляду цього питання є мета інформаційно-психологічний впливу. Як відзначає Я.М. Жаркова, кінцевою метою інформаційно-психологічний впливу є досягнення певної реакції, поведінки (дії або бездіяльності) особистості, яка відповідає цілям впливу [178, с. 127].

Іншу позицію з приводу мети інформаційно-психологічного впливу висловлює М.С. Андріанов, який зазначає, що основними цілями такого впливу є: формування певних правових поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, ідеологій, уявлень і соціальних ідентичностей, що досягаються донесенням до людей тієї інформації, яка відповідає завданням впливу, а також наданням її в тому вигляді та обсязі, які найбільше підходять для сприйняття й зумовлюють найбільший ступінь її впливу на об'єкти впливу [10, с. 90].

Зважаючи на зазначене вище, а також наявність в розглядуваному аспекті впливу практики ЄСПЛ двох складових, а саме інформаційної та психологічної, його метою є: а) доведення до суб'єктів юридичної діяльності в Україні сформульованих Страсбурзьким судом правових позицій; б) формування у них уявлень про зміст та обсяг конвенційних прав і свобод людини та гарантії їх дотримання; в) формування у суб'єктів юридичної діяльності правових настанов щодо необхідності урахування результатів офіційного тлумачення норм Конвенції ЄСПЛ.

Доречною в аспекті нашого дослідження вважаємо позицію О.О. Немцевої, яка наголошує, що цілі інформаційно-психологічного впливу визначають характер цього процесу та методи, завдяки яким його буде здійснено, вони залежать від інтересів суб'єктів [291, с. 44].

В юридичній психології традиційно розглядають такі методи психологічного впливу, як: переконання, рефлексія та навіювання [22, с. 43-49].

Як зазначає Л.А. Носко, рефлексія професійної діяльності – це така форма рефлексії, яка включає результат фіксування рівня свого професійного розвитку і саморозвитку, його аналіз, що проявляється у здатності фахівця займати аналітичну позицію по відношенню до власної професійної діяльності [292, с. 362-363].

Аналіз зазначеного вказує, що рефлексія суб'єктів юридичної діяльності дозволяє: а) усвідомити особливості, умови та проблеми, які виникають при дотриманні та виконанні норм Конвенції з урахуванням правових позицій Страсбурзького суду; б) проаналізувати власні професійні дії на предмет їх відповідності конвенційній системі захисту прав людини; в) визначити ефективний алгоритм подальшого руху суб'єктів у сфері захисту прав людини.

Проте переконані, що незважаючи на окреслені позитиви від вказаного методу, його некоректно розглядати в аспекті висвітлення способів впливу практики ЄСПЛ, як правового феномену, на суб'єктів юридичної діяльності, оскільки його застосовуватися залежить виключно від волі суб'єктів права.

Більш значимим для інформаційно-психологічного впливу вважаємо метод переконання.

Як зазначає В.М. Петрик, переконання звернене до власного критичного сприйняття дійсності та має такий алгоритм впливу: 1) логіка переконання повинна бути доступною інтелекту об'єкта впливу; 2) переконання необхідно здійснювати, спираючись на факти, відомі об'єкту; 3) переконувальна інформація повинна містити узагальнюючі пропозиції; 4) переконання має складатися з логічно несуперечливих тез; 5) факти, що повідомляються, повинні бути відповідним чином емоційно забарвлені [541, с. 144].

Деяку іншу позицію з цього приводу висловлює Л. Орбан-Лембрик, яка стверджує, що метод переконання як спосіб впливу усуває фільтри на шляху інформації до свідомості та почуттів об'єкта інформаційно-психологічного впливу. Учена поділяє переконання на пряме й непряме [304, с. 87].

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що цей метод інформаційно-психологічного впливу практики ЄСПЛ може бути застосований суб'єктами-ретрансляторами правових позицій ЄСПЛ шляхом безпосереднього вербального контакту з суб'єктами юридичної діяльності. Його успішне застосування у результаті призводить до: а) включення правових позицій ЄСПЛ як юридичної матриці до системи аргументації суб'єктів юридичної діяльності при ухваленні рішень; б) трансформації світогляду таких суб'єктів на права людини як найвищу соціальну цінність, корегування підходів оцінки конкретної ситуації, пов'язаної з їх порушенням; в) зміни мотиваційної основи поведінки суб'єктів юридичної діяльності.

Вищевикладене дозволяє дійти висновку, що інформаційно-психологічний вплив практики ЄСПЛ виявляється у доведенні до відома суб'єктів, які на професійній основі здійснюють юридичну діяльність, ухвалених Судом Ради Європи рішень шляхом їх опублікування у визначених офіційних виданнях з метою формування у зазначених суб'єктів поглядів на зміст і обсяг конвенційних прав людини та її основоположних свобод в інтерпретації ЄСПЛ, гарантії їх реалізації, а також правових настанов щодо необхідності

обов'язкового урахування результатів правороз'яснювальної діяльності Страсбурзького суду в теоретичній і практичній правничій діяльності.

Цьому аспекту впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні притаманні такі характерні риси: 1) у формально-юридичному значенні його джерелом слугують результати діяльності Суду Ради Європи, об'єктивовані в рішеннях цієї інституції, а в інституційному – ЄСПЛ та Комітет Міністрів Ради Європи; 2) об'єктом такого впливу є правосвідомість суб'єктів юридичної діяльності, а також їх правова поведінка; 3) здійснюється з метою: а) доведення до суб'єктів юридичної діяльності в Україні сформульованих Страсбурзьким судом правових позицій; б) формування у них уявлень про зміст та обсяг конвенційних прав і свобод людини та гарантії їх дотримання; в) формування у суб'єктів юридичної діяльності правових настанов щодо необхідності урахування результатів офіційного тлумачення норм Конвенції ЄСПЛ; 4) засобами дії є правові позиції Суду Ради Європи, уміщені в мотивувальній частині його рішень, а також їх ретранслятори; 5) методом впливу є переконання [139, с. 27].

Реалізація ЄСПЛ наданих йому повноважень щодо тлумачення та застосування конвенційних норм, а також існуючі особливості юридичної природи рішень Суду Ради Європи є підставою для постановки питання про регулятивний вплив практики цієї міжнародної правозахисної інституції на юридичну діяльність.

У гносеологічному плані важливе значення має і теоретичне положення про те, що феномен регулятивного впливу практики ЄСПЛ має досліджуватися у взаємозв'язку із регулятивним впливом самої Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Принагідно зазначимо, що висвітлення особливостей регулятивного аспекту впливу практики Страсбурзького суду є неможливим без попереднього з'ясування сутності такої важливої загальнотеоретичної категорії, як правове регулювання. Такий підхід вважаємо єдино правильним, зважаючи на спорідненість понять «правовий вплив» та

«правове регулювання», перше з яких за функціями та предметом впливу є значно ширшим та охоплює друге [119, с. 63-64].

Варто зауважити, що в загальній теорії права категорія правове регулювання характеризується полісемічністю, підтвердженням чому є різні доктринальні інтерпретації цього явища правової дійсності.

За результатами комплексного дослідження, в ході проведення якого було здійснено аналіз найбільш актуальних підходів вчених до розуміння поняття правове регулювання, О.М. Куракін доходить висновку про те, що вказаному феномену, на відміну від інших видів соціального регулювання, притаманна низка специфічних рис. Однією з них є тісний зв'язок правового регулювання з державою. Саме держава в особі її уповноважених органів, відповідно до закономірностей розвитку і потреб суспільного життя, встановлює загальні принципи, цілі, завдання, межі та розробляє основні засоби правового регулювання [546, с. 377].

Зі змісту наведених суджень випливає, що суб'єктом, який здійснює правове регулювання, є виключно держава. Такий підхід характерний для позитивіського праворозуміння, що вступає у протиріччя з концепцією правової держави в частині суб'єктів правоутворення. Згідно з положеннями цієї теорії, роль останньої у процесі правоутворення зводиться до виявлення створених суспільством правових норм та надання їм необхідної юридичної форми закону чи іншого документального джерела, а також захист правових норм.

Зважаючи на це, потребує свого корегування і підхід до розуміння категорії «правове регулювання», зміст якої відображає таке судження про однойменний правовий феномен: правове регулювання – це здійснюваний громадянським суспільством та/або правовою державою за допомогою системи юридичних засобів владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку. Запропонований підхід до розуміння досліджуваного поняття в контексті Конвенції та практики ЄСПЛ вимагає свого корегування в частині загальнотеоретичних категорій, що відображають

правовий інструментарій, тобто юридичні засоби, які задіяні в цьому процесі. Йдеться, зокрема, про способи, методи та типи правового регулювання [119, с. 61].

Досліджуючи способи правового регулювання, правниками, як правило, виокремлюються та висвітлюються заборона, зобов'язання та дозвіл. Водночас слід погодитися з твердженням О.Ф. Скакун про те, що способи правового регулювання (дозвіл, зобов'язання, заборона) з більшою ефективністю досягають своєї мети лише в тісному взаємозв'язку один з одним [510, с. 496].

У межах наявної правової доктрини такі способи правового регулювання як зобов'язання та заборони, що характерні для діяльності органів публічної влади, не викликають особливих заперечень. Проте дозвіл і його використання в аспекті досліджуваного регулятивного впливу Конвенції і практики ЄСПЛ є підґрунтям для наукової дискусії.

Передусім постає питання, чи може держава в особі уповноважених державних органів надавати дозвіл на реалізацію таких природних можливостей людини, як право на життя, особиста недоторканість, свобода думки і вираження поглядів тощо? З усією очевидністю відповідь на це питання матиме форму заперечення. Як блюзнірська сприймається навіть згадка про те, що ці права людина отримує від держави [119, с. 65].

Мета діяльності держави та її головний обов'язок чітко визначені як в ч. 2 ст. 3 Основного Закону України [217], так і преамбулі й ст. 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [213].

У зв'язку з цим виникає потреба у залученні до наукового обігу нового терміно-поняття, відмінного від «дозволу» як за своїм смисловим навантаженням, так і змістовним наповненням. Найбільш коректним для цього вважаємо поняття, словесним символом якого є «уможливлення». На підтвердження цієї тези наведемо трактування цього терміна, що знайшло своє відображення в довідковій літературі [119, с. 65].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови, наприклад, слово «уможливити» інтерпретується як «робити можливим, забезпечувати можливість здійснення чого-небудь» [52, с. 1506].

Урахування викладеного вище дозволяє стверджувати, що здійснюваний регулятивний вплив Конвенцією та практикою ЄСПЛ здійснюється за допомогою і такого способу правового регулювання як «правове уможливлення». Його сутність, на нашу думку, полягає у визнанні державою існуючого на європейському просторі каталогу основоположних прав і свобод людини, що формально закріплені Радою Європи у Конвенції, та їх забезпечення шляхом створення необхідних умов для втілення цих можливостей у життя [119, с. 65].

Слід підтримати позицію тих вчених, які метод правового регулювання тлумачать як сукупність прийомів і способів, за допомогою яких здійснюється вплив на поведінку суб'єктів суспільних відносин для забезпечення правопорядку [547, с. 391]. В юридичній науці традиційно виокремлюють два базові методи правового регулювання, а саме: імперативний та диспозитивний.

Як системне утворення метод правового регулювання розглядає В.Д. Сорокін. З погляду дослідника, він включає взяті в органічній єдності три способи, а саме дозвіл, зобов'язання, заборона з переважанням якогось одного із елементів [529, с. 112].

Із зазначеного випливає, що суттєва відмінність між вище згаданими методами виявляється в тому, що вони в різних пропорціях поєднують в собі існуючі способи правового регулювання: в диспозитивному методі переважають дозволи, а в імперативному – зобов'язання та заборони.

Разом з тим, зважаючи на те, що діяльність органів публічної влади ґрунтується на зобов'язанні дотримуватися норм Конвенції в їх трактуванні ЄСПЛ, а також на забороні порушення конвенційних прав і свобод людини, поведінка таких суб'єктів упорядковується за допомогою імперативного методу правового регулювання. Підтвердженням цьому є галузева приналежність правовідносин, у межах яких забезпечується виконання постанов ЄСПЛ

(кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні). Водночас цей метод правового регулювання містить і елементи диспозитивності. Йдеться про значний масив управоможень, що використовуються для впорядкування суспільних відносини, в межах яких людина як право-дієздатний суб'єкт права реалізує можливості, гарантовані Конвенцією [119, с. 65].

Уважаємо, що визначення типу правового регулювання, що притаманний Конвенції та практиці Суду Ради Європи, є також важливою задачею нашого дослідження.

На переконання В.В. Копейчикова та А.М. Колодія, слід виокремлювати два типи правового регулювання, а саме: загальний дозвіл та загальна заборона [544, с. 260-261]. Проте зауважимо, що використання загальної заборони, як типу правового регулювання, що ґрунтується на принципі «заборонено все, окрім прямо дозволеного законом» не є доцільним в рамках цієї наукової розвідки, оскільки вказаний тип приналежний лише кримінальному праву.

Деяко інший підхід до розуміння типів правового регулювання запропоновано П.М. Рабіновичем, яким зауважується, що залежно від співвідношення та способу поєднання загальних юридичних дозволів і загальних юридичних заборон, слід виділяти загальнодозволений (можна робити все, крім того, що прямо заборонено законом) та спеціально-дозволений (можна робити лише те, що прямо дозволено законом) типи [394, с. 165].

З вище вказаного слідує, що діяльність органів державної влади, їх службових та посадових осіб упорядковується за допомогою спеціально-дозвільного типу правового регулювання, який передбачає наявність у таких суб'єктів: 1) державно-владних повноважень, що здійснюються як у рамках норм Конвенції, так і на виконання постанов Суду Ради Європи (дозволена поведінка); 2) відповідних заборон на обмеження та порушення конвенційних прав і свобод людини; 3) зобов'язань щодо гарантування визначених Радою Європи можливостей людини. Однак попередньо обґрунтований спосіб правового регулювання, яким є правове уможливлення, вказує на некоректність

використання в рамках Страсбурзького правозахисного механізму загальнодозвільного типу правового регулювання. Аргументом на користь такого висновку є судження про конвенційні права людини як такі, що мають природне походження, а отже не потребують дозволу з боку держави. У зв'язку з цим вважаємо, що в аспекті Конвенції та практики ЄСПЛ для упорядкування поведінки людей як тип правового регулювання слід використовувати «загальне уможливлення» [119, с. 66].

Квінтесенцією існуючих у правничій науці типів правового регулювання є відповідні принципи, що лежать в їх основі. Що ж до пропонованого нами типу правового регулювання (загальне уможливлення), то є певна складність у відображенні його як відповідної основоположної ідеї. Зважаючи на цей факт, запропонуємо максимально лаконічне його пояснення у вигляді такої тези: правові уможливлення, як спосіб правового регулювання, апріорі хоча й не є дозволами з боку держави, проте мають бути гарантовані нею.

Враховуючи те, що правове регулювання є складним та багатограним явищем правової дійсності, важливим питанням є його видова диференціація, критерієм якої є масштаб здійснюваного впливу на суспільне життя. За цією підставою розрізняють нормативне та індивідуальне регулювання [546, с. 381].

Враховуючи припис, закріплений у ч. 1 ст. 9 Конституції України, вважаємо аргументованим судження про здійснення Конвенцією, як частиною національного законодавства, нормативного регулювання суспільних відносин, що складаються в галузі забезпечення прав людини. Не настільки однозначною є відповідь на питання щодо видової приналежності правового регулювання здійснюваного практикою ЄСПЛ, що її часто ототожнюють із сукупністю рішень цього міжнародного судового органу.

За усталеним у сучасній правничій науці підходом, такі рішення відносять до правозастосовних актів, що як відомо не містять норм права і не деталізують норм Конвенції, а отже не можуть здійснювати нормативного регулювання. Вони є об'єктивованим результатом вирішення конкретної юридичної справи щодо порушення державою конвенційних прав і свобод людини. Про це

свідчить резолютивна частина цих рішень, у якій встановлюється факт правопорушення, а також міститься припис, адресований державі щодо необхідності вжиття заходів індивідуального характеру. Саме через цей зобов'язуючий припис і здійснюється індивідуальне правове регулювання поведінки персоніфікованих суб'єктів суспільних відносин, якими є держава в особі її органів влади та скаржник [119, с. 67].

Водночас, зауважимо, що регулятивний вплив рішень Суду Ради Європи не обмежується їх резолютивною частиною. Його може здійснювати і мотивувальна частина рішення за умови відображення в ній правової позиції Страсбурзького суду, що склалася на основі усталеної судової практики. Проте правові позиції ЄСПЛ, як результат офіційного тлумачення конвенційних норм, не здійснюють самостійного регулювання суспільних відносин і лише в сукупності з нормою Конвенції можуть мати нормативний характер, зважаючи на те, що розраховані не на один випадок, а на всі подібні випадки застосування відповідної конвенційної норми [119, с. 67].

Проведене дослідження дозволяє сформулювати ряд суджень, що мають методологічне значення щодо розуміння характерних рис, притаманних регулятивному впливу Конвенції та практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні:

а) конвенційний правопорядок, як результат такого впливу, забезпечується за допомогою особливого правового режиму, що являє собою поєднання способів, методів і типів правового регулювання;

б) поведінка людини, чії права і основоположні свободи гарантуються Конвенцією, упорядковується за допомогою диспозитивного методу правового регулювання та на основі загального уможливлення, як самостійного типу правового регулювання, сутнісну та змістовну наповненість якого складають правові уможливлення, що хоча й не є дозволами з боку держави, проте мають бути гарантовані державою;

в) поведінка суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, упорядковується за допомогою імперативного методу правового регулювання,

що не позбавлений і елементів диспозитивності та спеціально-дозвільного типу правового регулювання; г) нормативне регулювання суспільних відносин, у межах яких утверджуються та забезпечуються права людини, здійснюється Конвенцією та Протоколами до неї як частиною національного законодавства України;

д) індивідуальне правове регулювання поведінки персоніфікованих суб'єктів владних повноважень, які забезпечують виконання рішень ЄСПЛ, здійснюється через зобов'язуючий припис, що міститься в резолютивній частині постанови Страсбурзького суду проти України;

е) правові позиції ЄСПЛ, як результат офіційного тлумачення конвенційних норм та одна з важливих складових змісту постанов Суду Ради Європи, не мають самостійного регулятивного впливу на суспільних відносини, а діють лише в сукупності із закріпленими у Конвенції правилами поведінки, а отже мають нормативний характер.

Враховуючи вищевикладене, запропонуємо такий концепт феномену регулятивного впливу Конвенції та практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні – це їх дія на суспільні відносини, поведінку суб'єктів з метою їх упорядкування, охорони та розвитку, проявами якої є нормативне регулювання, що здійснюється мотивувальною частиною постанов Страсбурзького суду у сукупності з нормою Конвенції, зміст якої роз'яснюється, та/або індивідуальне регулювання, що здійснюється резолютивною частиною постанов Суду Ради Європи [119, с. 67-68].

Ухвалення ЄСПЛ рішень по суті справи є підставою для запуску державою-відповідачем механізму відновлення порушеного права скажника та недопущення повторного порушення конвенційних прав та/або свобод людини, а отже одним із аспектів впливу практики Страсбурзького суду на юридичну діяльність є охоронний, дослідження якого не можливе без попереднього з'ясування сучасних підходів правників до розуміння таких суміжних юридичних категорій, як правоохоронна функція держави, правоохоронна

діяльність та правоохоронні відносини, що не мають однозначного розуміння в сучасній доктрині права [147, с. 242].

Як зауважує І.А. Сердюк, однією з внутрішніх функцій держави є правоохоронна, в рамках якої держава забезпечує охорону прав і свобод людини, вживає заходів, спрямованих на запобігання та припинення правопорушень, відновлення порушених прав, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності [546, с. 60].

Аналіз вищевикладеної та інших позицій правників дозволяє виокремити такі суттєві ознаки, що притаманні правоохоронній функції держави: а) є комплексним напрямком діяльності держави, який в сукупності з іншими напрямками розкриває її сутність; б) здійснюється переважно спеціально уповноваженими державними органами з використанням необхідних ресурсів та засобів, правових і організаційних форм та методів; в) зводиться до запобігання та припинення правопорушень, відновлення порушених прав і свобод людини, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

Принагідно зазначимо, що вказана функція держави доповнюється охоронним впливом практики ЄСПЛ на існуючу систему суспільних відносин, а точніше на правосвідомість різних учасників суспільного життя. Постанови Страсбурзького суду актуалізують правоохоронний потенціал держави в аспекті відновлення порушеного права потерпілої особи, притягнення винних до відповідальності, профілактики порушень конвенційних прав людини у майбутньому. У зв'язку з цим практику ЄСПЛ можна ототожнити з юридичною енергією, що передає сигнал відповідним суб'єктам правоохоронної діяльності з метою активізації їх дій в напрямку забезпечення конвенційних прав і свобод людини [147, с. 244].

Категорія «правоохоронна функція держави» тісно переплітається з поняттям «правоохоронна діяльність», щоправда їх не слід ототожнювати.

Поділяємо позицію тих дослідників, які наголошують, що правоохоронна діяльність виходить за межі діяльності лише правоохоронних органів. А отже, суб'єктами такої діяльності є: держава, яку представляють законодавчі,

виконавчі, судові органи, прокуратура; громадські об'єднання; окремі громадяни, яким державою делеговано певні повноваження з урахуванням розподілу серед них компетенції, форм і засобів здійснення [277, с. 242].

Зазначене дозволяє стверджувати, що об'єктом охоронного впливу практики Страсбурзького суду є правосвідомість та поведінка як працівників правоохоронних органів, так і інших суб'єктів, що дотичні до здійснення правоохоронної функції. Однак слід наголосити, що охоронний вплив практики ЄСПЛ передусім адресований суб'єктам правоохоронних відносин, якими переважно є правоохоронні органи, їх службові і посадові особи, а також потерпілі від їх дій та рішень, що визнані Судом Ради Європи як такі, що порушують конвенційні положення.

Засобом здійснення правоохоронної функції держави є правоохоронні відносини, що як і будь-які інші правовідносини, виникають, змінюються та припиняються у зв'язку з наявністю юридичних фактів. Констатація ЄСПЛ у своїй постанові, що набула властивості остаточної, порушення норм Конвенції з боку держави, на наш погляд, і є тим преюдиціальним фактом, що, по-перше, виключає можливість держави-відповідача оспорювати таке рішення; по-друге, слугує підставою для виникнення нових правоохоронних відносин, в межах яких уповноважені державні органи зобов'язані вжити заходів індивідуального характеру стосовно тих осіб, чиї діяння призвели до порушення конвенційних прав скажника. Огляд норм чинного національного законодавства дозволяє дійти висновку, що координація вжиття таких заходів повинна бути покладена на прокуратуру, однією з конституційних функцій якої є нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку [147, с. 244-245].

Правильність вказаного умовиводу підтверджується створенням у 2017 році в структурі Генеральної прокуратури України відділу впровадження практики ЄСПЛ, серед функцій якого слід виокремити координацію заходів із виконання рішень ЄСПЛ органами прокуратури, у тому числі при розгляді відповідних заяв Міністерства юстиції України [323].

Переконані, що саме прокурори цього відділу мають ініціювати та проводити службові розслідування щодо фактів порушення суб'єктами правоохоронної діяльності конвенційних прав і свобод людини, які констатовані ЄСПЛ у його постановках. У діючих регіональних прокуратурах доцільним є призначення спеціалізованих прокурорів, що мають бути відповідальні за усунення виявлених ЄСПЛ порушень та їх першопричин. У тому випадку, якщо порушення конвенційних прав людини зумовлене безпосередньо діями або рішеннями прокурорів, реагувати на такі випадки має Генеральна інспекція Генеральної прокуратури України [322].

Встановлення Страсбурзьким судом факту порушення норм Конвенції беззаперечно є і наслідком незадовільної діяльності національної судової системи, що не змогла захистити або відновити порушені державою конвенційні права та/або свободи людини на національному рівні. Тому логічним постає питання про виникнення правоохоронних відносин між державою в цілому та представниками судової гілки влади в аспекті дисциплінарної відповідальності суддів та недопущення в подальшому ухвалення ними рішень без урахування правових позицій ЄСПЛ. У зв'язку з цим вважаємо, що постанови ЄСПЛ проти України, в яких Страсбурзьким судом констатовано факт порушення конвенційних норм, мають бути юридичною підставою і для відкриття дисциплінарного провадження щодо суддів з боку Вищої ради правосуддя (далі – ВРП) [147, с. 245].

Ознайомлення з результатами діяльності цього державного органу за 2017-2020 роки вказує на те, що рішення ЄСПЛ дедалі більше стають правовим засобом, який використовується ним при розгляді скарг на рішення національних судів. Так, наприклад, при розгляді скарги на рішення судді Вищого адміністративного суду України Перша Дисциплінарна палата ВРП дійшла висновку, що при постановленні ухвали про відмову у відкритті касаційного провадження суддя допустив порушення норм процесуального права, яке полягає у незазначенні мотивів ухвалення судового рішення та неврахуванні правових позицій ЄСПЛ у цьому питанні [352]. Згодом Перша

Дисциплінарна палата ВРП притягнула цього суддю до дисциплінарної відповідальності, винісши йому попередження [474].

На наше переконання, саме така постійна практика дисциплінарних органів ВРП може стати ефективною на шляху до подолання правового нігілізму щодо практики Суду Ради Європи серед суддів України. Разом з тим у разі, якщо рішенням національного суду було завдано суттєву шкоду скаржнику, що звертався до Страсбурзького суду, судді першої та/або апеляційної інстанції за рішенням ВРП мають бути тимчасово відсторонені від здійснення правосуддя строком від 2 до 4 місяців з направленням до Національної школи суддів України з метою проходження курсу підвищення кваліфікації з питань дотримання та виконання норм Конвенції в їх тлумаченні ЄСПЛ та подальшим кваліфікаційним оцінюванням здатності судді здійснювати правосуддя на засадах верховенства права. Зазначене дозволяє дійти висновку про необхідність запровадження солідарної відповідальності для всіх службових та посадових осіб, чії дії або рішення призвели до звернення в Суд Ради Європи та констатацію останнім факту порушення конвенційних прав або основоположних свобод людини [147, с. 246].

Актуальним вважаємо і питання про відшкодування коштів, що виплачені з державного бюджету на виконання постанов Страсбурзького суду, шляхом подання регресного позову.

Як слушно з цього приводу наголошує Є.Б. Кубко, інститут регресних позовів в аспекті виконання рішень ЄСПЛ – це новий, доволі специфічний інструмент розвитку принципів верховенства права, що забезпечує справедливість при виконанні рішень Страсбурзького суду, а відтак, і дотримання загальних правових принципів. Адже фактично уникнення відповідальності за рішенням Суду Ради Європи конкретних осіб як приватного, так і публічного права, перекладання тягаря відповідальності за рішеннями ЄСПЛ лише на державний бюджет і на суспільство в цілому навряд чи можна вважати справедливим [235, с. 43].

Відповідно до ч. 5 ст. 9 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» позивачем у справах про відшкодування збитків, завданих Державному бюджету України внаслідок виплати відшкодування, виступає Орган представництва, який зобов'язаний протягом шести місяців з моменту, визначеного в частині четвертій ст. 8 цього Закону, звернутися до суду з відповідним позовом [350].

Аналіз змісту зазначеної норми статті Закону зумовлює виникнення одного із ключових запитань, а саме: хто з числа службових чи посадових осіб органів державної влади є відповідачами при розгляді такого позову?

З метою унормування механізму повернення виплачених грошових коштів державному бюджету було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування» від 18.09.2018, що набув чинності 04.11.2018. Ним внесено доповнення до ч. 2 ст. 130 Кримінального процесуального кодексу наступного змісту: «держава, відшкодувавши шкоду, завдану слідчим, прокурором, застосовує право зворотної вимоги до цих осіб у разі встановлення в їхніх діях складу кримінального правопорушення за обвинувальним вироком суду, який набрав законної сили, або дисциплінарного проступку незалежно від спливу строків застосування та дії дисциплінарного стягнення» [354].

Новелою вказаної частини статті кодексу є можливість застосування процедури регресної вимоги грошових коштів до службових або посадових осіб у разі вчинення ними не тільки злочину, але й дисциплінарного делікту. При цьому законодавець фактично допускає той факт, що із кола суб'єктів, визначених у ч. 1 ст. 130 КПК, припуститися правозастосовної помилки може лише суд, уникнувши таким чином регресу завданої шкоди. Такий підхід суб'єкта нормотворення, по-перше, виводить з-під відповідальності суддів, по-друге, свідчить про колізію норм між частиною 1 та 2 ст. 130 Кодексу.

На наше переконання, існуючий масовий потік звернень українських громадян до ЄСПЛ передусім є яскравим свідченням того, як функціонує національна судова система і як її неефективність призводить до системної констатації Судом Ради Європи порушень конвенційних прав людини та виплати справедливої сатисфакції. Відповідно, між результатами дій суддів України, що відображаються в їх правових актах, та наслідками, якими є виплати з державного бюджету на виконання рішень ЄСПЛ, існує причинно-наслідковий зв'язок, що притаманний правопорушенню. А отже, ті судді, що при ухваленні рішень не забезпечили дотримання та виконання норм Конвенції в їх тлумаченні Страсбурзьким судом, поряд з іншими службовими та посадовими особами, чії безпосередні дії призвели до порушення конвенційних прав і свобод людини, мають нести солідарну матеріальну відповідальність та відшкодувати відповідні збитки державному бюджету [147, с. 244].

Більше того, існують випадки, коли сам суддя, який діє від імені держави, є єдиним порушником конвенційних прав чи свобод людини (наприклад, коли слідчий суддя за клопотанням слідчого ухвалює рішення про застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту особи, а потім ЄСПЛ у своєму рішенні приходять до висновку, що в конкретному випадку було порушено гарантовані Конвенцією свободи людини). Із зазначеного слідує, що у тому випадку коли Дисциплінарна палата Вищої ради правосуддя притягне до дисциплінарної відповідальності суддю з підстав неврахування ним при ухваленні рішення практики ЄСПЛ, що призвело до констатації порушення прав людини в Суді Ради Європи, до такого судді має бути застосовано і процедуру регресу. Ініціювати дисциплінарне провадження перед ВРП має Орган представництва (Міністерство юстиції) після отримання ним постанови ЄСПЛ, що набула властивості остаточної [147, с. 244].

Позов про відшкодування збитків державному бюджету, у зв'язку з виконанням рішення ЄСПЛ, суддею чи іншими посадовими особами має бути предметом розгляду Верховного Суду, оскільки саме цей суд є однією з

ключових інституцій в механізмі імплементації постанов ЄСПЛ в Україні [160, с. 269].

Неабияке значення має питання, що стосується результативності охоронного аспекту впливу практики ЄСПЛ для суб'єктів права, що визнані потерпілими від дій та рішень органів публічної влади. Законодавством України передбачено два ключових заходи індивідуального характеру, що здійснюються з боку держави при виконанні рішень ЄСПЛ, а саме: виплата справедливої сатисфакції та відновлення порушеного права шляхом перегляду справи, реалізація яких напряму залежить від вчинення потерпілим (стягувачем) активних дій. Однак, якщо неподання стягувачем заяви про виплату відшкодування згідно з законом не є перешкодою для виконання рішення, то обов'язковою умовою для запуску процедури відновлення порушеного права шляхом перегляду справи є подача відповідної заяви до Верховного Суду протягом встановлених відповідними кодексами строків (не пізніше 1-3 місяців з дня, коли особі стало відомо про остаточне рішення Міжнародного суду).

Вважаємо такий підхід законодавця малоефективним, оскільки залежність перегляду справи від бажання або рівня правосвідомості потерпілого призводить до часткового відновлення порушених прав людини в рамках лише матеріальної компенсації та не сприяє запобіганню їх порушень у майбутньому. Зважаючи на слабкий рівень захисту конвенційних прав людини в нашій державі, що обумовлений в тому числі відсутністю єдності національної судової практики, доцільним є запровадження на законодавчому рівні обов'язкового перегляду справи Верховним судом з підстави констатації ЄСПЛ у своєму рішенні порушення норм Конвенції. Щоправда, законодавством має бути передбачений механізм, за якого скаржник не тільки повідомляється про перегляд його справи, але й має можливість відмовитися від такого перегляду [147, с. 247].

В рамках питання, що розглядається нами, слід звернути увагу на проект Закону № 8607 від 13.07.2018, яким пропонується внести зміни до

процесуальних кодексів та доповнити їх відповідні статті абзацами такого змісту: «У разі ухвалення нового судового рішення у зв'язку з рішенням Європейського суду з прав людини таке рішення Верховного Суду має містити результати відповідного аналізу з метою встановлення та усунення в подальшому недоліків судового процесу, які призвели до порушень прав заявника, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» [353].

Однак слід наголосити, що важливим з боку Верховного Суду є встановлення при перегляді справи не лише недоліків судового процесу, що призвели до порушень конвенційних прав і свобод, але й недоліків врегулювання суспільних відносин нормами матеріального права, застосування яких суддями інших інстанцій зумовлює порушення норм Конвенції. Більше того, наявність таких повноважень у вищій судовій інстанції актуалізує питання про розширення кола суб'єктів законодавчої ініціативи, наділивши цим правом Верховний Суд, який, виявивши відповідні недоліки чинного законодавства щодо його невідповідності Конвенції та практиці ЄСПЛ, міг би напряму звернутися до парламенту із відповідним законопроектом [147, с. 247].

На основі вищевикладеного запропонуємо такий концепт охоронного аспекту впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні: «це дія рішень Страсбурзького суду на правосвідомість і поведінку суб'єктів судової та правоохоронної діяльності з метою запобігання порушенню конвенційних прав людини та її основоположних свобод, припиненню фактів порушень норм Конвенції, притягнення до юридичної відповідальності посадових і службових осіб, винних у порушенні конвенційних норм, відновлення, за наявності такої можливості, порушених прав або свобод скаржника, а також матеріального відшкодування завданої йому шкоди з боку держави».

Охоронному аспекту впливу практики ЄСПЛ притаманні такі риси: 1) є складним динамічним явищем, поєднанням дії рішень ЄСПЛ та її результатів; 2) має спрямованість на правосвідомість та юридично значущу поведінку судових та правоохоронних органів держави, їх службових та посадових осіб;

3) здійснюється з метою: відновлення прав скаржника; припинення триваючих порушень прав людини; притягнення до юридичної відповідальності осіб, винних у порушенні конвенційних прав і свобод людини; недопущення подібних порушень з боку органів державної влади, їх службових та посадових осіб у майбутньому; 4) результативність такої дії полягає в юридичних наслідках для суб'єктів права: а) для потерпілої особи – у виплаті справедливої сатисфакції та відновленні порушених конвенційних можливостей (прав і свобод); б) для осіб, винних у порушенні конвенційних прав – притягнення їх до юридичної відповідальності, а також відшкодування матеріальної шкоди державі у порядку регресу [147, с. 248].

Одним із аспектів впливу практики Суду Ради Європи на суб'єктів юридичної діяльності є соціально-правовий, що попередньо не досліджувався в юридичній науці. Вихідною категорією для здійснення характеристики цього аспекту впливу вважаємо «соціальний вплив», який в наукових джерелах характеризується по-різному.

Так, проведене В.А. Янчук дослідження дало змогу вченому виокремити такі підходи зарубіжних та вітчизняних учених щодо розуміння сутності соціального впливу в різні роки: а) усвідомлена спроба зміни думок і дій шляхом маніпулювання мотивами людини щодо бажаного результату (W. Brembeck, W. Howell, 1952 р.); б) комунікація, спрямована на зміну вибору (W. Brembeck, W. Howell, 1970-ті рр.); в) сукупність ефектів в адресата впливу (Fotheringham); г) мистецтво використання ресурсів невизначеності, ідентифікація зі змістом впливу через мову адресата впливу (K. Burke); д) взаємодія, кооперація між джерелом і адресатом впливу, створення стану ідентифікації або орієнтації між джерелом і адресатом, що відбувається завдяки використанню символів (C. Larson) [606, с. 445-446].

Аналіз зазначеного вказує на те, що соціальний вплив може мати як позитивні наслідки для суб'єктів, на яких направлено такий вплив, так і негативні, в яких зацікавлений суб'єкт впливу. Так, наприклад, маніпуляція є видом соціально-психологічного впливу, який використовується для

прихованого впровадження в психіку жертви цілей, бажань, намірів, відносин або установок маніпулятора, які не збігаються з актуально існуючими потребами жертви [59]. Отже, за метою і наслідками необхідно розмежовувати позитивний та негативний соціальний вплив когось або чогось на психіку людини. Разом з тим, зважаючи на етимологічне значення слів «кооперація», «комунікація», «відносини», соціальний вплив необхідно також розглядати як процес досягнення відповідної мети.

Едді Ван Авермат розглядає соціальний вплив у загальному розумінні як дію однієї людини (людей) на поведінку іншої людини та у вузькому розумінні як зміну у думках, судженнях і установках особистості, яка відбувається в результаті дії на неї поглядів інших людей [2, с. 545]. Такий підхід ученого до інтерпретації поняття «соціальний вплив» дає змогу розглядати його як дії одного суб'єкта на іншого, що досягла результату.

З погляду Ф. Зімбардо та М. Ляйппе, процес соціального впливу передбачає таку поведінку однієї людини, яка має своїм наслідком або метою зміну того, як інша людина поводить, що відчуває або думає стосовно деякого стимулу. У ролі стимулу може виступати будь-яка соціально-значуща проблема, продукт, дія [172, с. 16]. Зазначене дозволяє дійти висновку, що соціальний вплив може також розглядатися як бажана мета без настання очікуваних наслідків.

Деяку іншу позицію щодо предмета нашого дослідження висловлює В.В. Москаленко, який зазначає, що соціальний вплив – це тиск на людину з боку агента впливу, який здійснюється без будь-яких насильницьких дій, без обмежень фізичної свободи дій, без будь-якої загрози (прямої чи опосередкованої) життю або здоров'ю об'єкта впливу [281, с. 14-15].

Однак, на наше переконання, твердження вченого про досліджуване поняття характеризується суперечністю, оскільки в змісті вищенаведеної дефініції автор вживає категорію «тиск» стосовно людини, який може бути не тільки фізичним, але й психічним, що в науці психології розуміється як вплив на психіку людини шляхом залякування, погроз з метою її спонукання до

певної запланованої моделі поведінки [537, с. 26]. Наявність такого тиску унеможливорює добровільне сприйняття суб'єктом запропонованої системи цінностей.

Узагальнення вищезазначених позицій вчених дозволяє виокремити такі основні підходи до розуміння сутності поняття «соціальний вплив»: а) дія на людину; б) спроба зміни думок і дій людини; в) кооперація між джерелом і адресатом впливу; г) комунікація, спрямована на зміну уявлень людини; д) асиметричні відносини між людьми; є) тиск однієї людини на іншу з метою зміни у неї знань, установок, поведінки або емоцій про явище.

Зазначене та попередньо отримані результати дослідження сутності поняття «вплив практики ЄСПЛ на юридичну діяльність» дають змогу дійти висновку про те, що його соціальний-правовий аспект характеризується дією правових позицій ЄСПЛ на правосвідомість та поведінку суб'єктів юридичної діяльності, результатом чого є позитивні зміни у взаємовідносинах між громадянським суспільством (або окремими його представниками) та правовою державою, як наслідок утвердження ідеї верховенства права, цінності конвенційних прав людини та її основоположних свобод в національній правовій системі України. Уважаємо, що усвідомлення дійсного змісту та обсягу конвенційних прав і свобод людини в їх інтерпретації Страсбурзьким судом у результаті призводить до активізації дій щодо їх захисту не лише суб'єктами, які на професійній основі здійснюють юридичну діяльність. Свідченням цьому є ті позитивні зміни в соціумі, які відбуваються під впливом правових позицій ЄСПЛ [130, с. 119].

Підтвердженням змін у політичній сфері суспільного життя є результати дослідження М. Середи, який зазначає, що прецеденти, встановлені ЄСПЛ у справах «Веренцов проти України» та «Шмушкович проти України», використовуються активістами при оскарженні законності актів місцевих органів влади, які обмежують право громадян на проведення мирних зібрань у різних містах, серед яких Полтава та Харків. Водночас суттєво зменшився і відсоток судових заборон мирних зібрань. Так, у 2015 році суди заборонили

лише 19 зібрань (51%), що є значним прогресом порівняно з відсотком судових заборон у 2011 (89%), 2012 (88%), 2013 і 2014 роках (по 83%) [505].

Аналіз зазначених результатів соціологічного дослідження дає підстави стверджувати, що суспільство, не очікуючи реакції держави на вказані в рішеннях Страсбурзького суду недоліки чинного національного законодавства щодо врегулювання порядку проведення мирних зібрань, оскаржує рішення органів публічної влади спираючись на правові позиції ЄСПЛ, і, таким чином, ще раз додатково наголошує на їх вагомості при забезпеченні і гарантуванні прав людини. Водночас судді, ухвалюючи рішення у зв'язку з надходженням відповідних позовів, не ігнорують висновки ЄСПЛ, що вказує на позитивні зрушення соціально-правового характеру, які відбуваються під впливом практики Страсбурзького суду.

Соціально-правовий аспект впливу практики ЄСПЛ на економічну сферу життєдіяльності суспільства яскраво простежується і через нове усвідомлення суб'єктами правовідносин змісту таких юридичних категорій, як «майно» та «власність» в їх інтерпретації ЄСПЛ, що, як відомо, є основою будь-якої економічної системи [130, с. 119].

Кількість скарг щодо захисту права власності (всіх держав-учасниць) у ЄСПЛ, стверджує О.А. Мірошніченко, сягає 13,35% за період з 1959 року по 2012 рік. Захист цього права посідає друге місце після скарг щодо справедливого судового розгляду (ст. 6 ЄКПЛ), які займають 45,01% від всіх скарг, які надійшли до суду протягом періоду 1959-2012 рік. Якщо конкретизувати ці дані, то станом на 2012 рік проти України було подано 305 скарг громадян на підставі ст. 1 Додаткового протоколу до Конвенції [278, с. 371].

Зазначені кількісні показники вказують, що сформовані ЄСПЛ правові позиції у таких відомих справах, як «Бейелер проти Італії» (1996 року), «Броньовський проти Польщі» (2004 року), «Копецький проти Словаччини» (2004 р.) та ін., обумовили переосмислення громадянами України обсягу та змісту права на власність, активізували процеси звернення до ЄСПЛ і, як

наслідок, ухвалення проти України вже більш ніж 150 рішень по ст. 1 Першого протоколу до Конвенції [130, с. 120].

Серед ухвалених Страсбурзьким судом постанов слід виокремити ті, що стосувалися заборгованості по виплаті заробітної плати, а саме: «Баландіна проти України», «Батрак проти України», «Безуглий проти України», «Білецька проти України», «Деревенко та Довгалюк проти України», «Дідух проти України» (прийняті в період 2000-2009 років). Зазначені рішення, на наш погляд, вплинули на загальну ситуацію вирішення вказаної проблеми в державі, що підтверджується й офіційною статистикою. Так, за даними Державної служби статистики України, в цей період існувала така динаміка суми заборгованості з виплати заробітної плати: 2000 рік – 6400,8 млн грн; 2001 рік – 4928,0 млн грн; 2002 рік – 2656,6 млн грн; 2003 рік – 2548,2 млн грн; 2004 рік – 2232,4 млн грн; 2005 рік – 1111,2 млн грн; 2006 рік – 960,3 млн грн; 2007 рік – 806,4 млн грн; 2008 рік – 668,7 млн грн. [90].

Як впливає зі вищезазначеного, з кожним наступним роком ситуація покращувалась. Хоча варто зауважити, що практика ЄСПЛ була не єдиним чинником позитивного впливу на ситуацію, що склалася, поряд з економічним зростанням, державним менеджментом, ефективною діяльністю контрольних відомств.

Результати впливу практики ЄСПЛ на сімейну сферу суспільного життя передусім яскраво проявляються у змінах до сутнісного розуміння таких соціально-правових інститутів, як «сім'я» та «усиновлення» [130, с. 120].

Одним із прикладів цьому слугує позов до Страсбурзького суду, поданий двома гомосексуальними парами з України з вимогою визнання в нашій державі одностатевих партнерств на рівні шлюбу, посилаючись на рішення ЄСПЛ у справі «Schalk and Kopf v. Austria» (no. 30141/04, ECHR 2010), в якому ЄСПЛ визнав, що відносини співжиття одностатевої пари, яка живе в стабільному «de facto» партнерстві, підпадає під поняття «сімейного життя». На переконання заявників, різниця в правах між одностатевими і різностатевими

парами не переслідує законних цілей і є дискримінаційною, оскільки не має розумного виправдання [435].

Такі звернення до Суду Ради Європи, зважаючи на прецедентний характер його рішень, потенційно можуть мати позитивні наслідки для скажників, оскільки подібні питання вже розглядалися ЄСПЛ у справах: «Карнер проти Австрії», в якому ЄСПЛ зазначив, що держава має забезпечувати захист прав традиційного подружжя, при цьому не порушуючи права гомосексуальних пар [432]; «Оліярі та інші проти Італії», в якому ЄСПЛ ухвалив рішення, яким зобов'язав законодавчо створити форму союзу, відмінну від шлюбу, але таку, яка узаконює союз одностатевих пар, адже «право на союз має бути у всіх пар, включаючи одностатеві» [433].

Слід констатувати, що, перебуваючи під постійним натиском частини громадськості, органи публічної влади змушені реагувати на виклики сучасності, що прослідковується в ухвалених ними рішеннях [130, с. 120]. Підтвердженням чому є затверджений Кабінетом Міністрів України План заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, до якого включено пункт щодо необхідності розроблення та подання на розгляд Уряду законопроекту про легалізацію в Україні зареєстрованого цивільного партнерства для різностатевих і одностатевих пар з урахуванням майнових і немайнових прав, конституційного права несвідчення проти свого партнера [363].

З погляду Г. Журавльова, гостро постає і питання стосовно усиновлення або спільного виховання дітей представниками ЛГБТ-спільноти [104, с. 67]. За результатами соціологічного опитувань центру «ЦІМЕС», які оприлюднені на національному ЛГБТ порталі України, близько 21 % українців позитивно ставляться до всиновлення одностатевими парами дітей [289], що вказує на зміни у правосвідомості людей з цього питання.

Такі зміни, на наше переконання, відбуваються і під впливом постанов Страсбурзького суду, серед яких слід відзначити: 1) «Е.Б. проти Франції», в якому Суд Ради Європи постановив, що гомосексуальність не може бути

підставою для відмови в усиновленні дитини [430]; 2) «Фретте проти Франції», у якій ЄСПЛ встановив, що французькі органи влади неправомірно відмовили заявникові в наданні попереднього дозволу на усиновлення дитини за ознакою сексуальної орієнтації заявника [431]. Правові норми, що уможливають подібне усиновлення, містяться і в Європейській конвенції про усиновлення дітей, яку 15.02.2011 було ратифіковано Українським парламентом, хоча й з відповідними застереженнями.

Аналіз зазначеного вище дає підстави стверджувати, що органи державної влади, які водночас є суб'єктами юридичної діяльності, постійно перебувають під натиском частини соціуму, що формує свої вимоги як на основі положень міжнародних договорів, так і правових позицій Страсбурзького суду. Однак мають шукати компроміс, враховуючи думку більшості населення держави. Водночас, переконані, що соціально-правовий аспект впливу практики ЄСПЛ також тісно пов'язаний із формуванням в Україні громадянського суспільства [130, с. 121].

Зважаючи на запропоновані О.В. Скрипнюком риси, що притаманні сучасному громадянському суспільству [516, с. 396], роль практики Суду Ради Європи в процесі його формування важко переоцінити. Це, передусім, пов'язано з тим, що під впливом правових позицій ЄСПЛ формується нове конвенційне мислення, яке дозволяє членам суспільства усвідомити дійсні європейські цінності, досягнути актуальний зміст та обсяг прав і свобод людини, визначити для себе ефективний алгоритм дій для їх захисту, створювати умови для недопущення їх порушення. І тільки за таких обставин доцільно говорити не лише про формальне закріплення прав і свобод людини в Конституції України чи Конвенції, а й їх неілюзорність та реальність для кожної людини.

Становлення громадянського суспільства в Україні не є можливим без одночасного покращення і рівня якості життя людей [130, с. 121].

Як зазначає І.В. Гукалова, за допомогою якості життя населення характеризуються суттєві обставини життя конкретної територіальної спільності людей, які, крім іншого, визначають і ступінь свободи, реалізації

прав людини. Фактично, це характеристика дієздатності соціуму в конкретних суспільно-географічних, макроекономічних і політичних умовах [77, с. 83].

Схожу позицію висловлюють і автори аналітичної доповіді, що присвячена вимірюванню якості життя в Україні. Ними виокремлено такі підсистеми якості життя українського населення: а) якість громадського життя; б) якість трудового життя; в) якість сімейного життя; г) якість особистого життя, забезпечення високого рівня яких залежить від розвитку громадянського суспільства [57, с. 25-26]. Вважаємо, що кожна із зазначених підсистем якості життя напряму залежна від рівня гарантування в Україні відповідних конвенційних прав і основоположних свобод людини, що неможливо без урахування правових позицій ЄСПЛ суб'єктами, що наділені державно-владними повноваженнями.

Вищевикладене дає змогу виокремити суттєві риси, що притаманні соціально-правовому аспекту впливу практики ЄСПЛ: 1) його спрямованість як на правосвідомість і правова поведінку суб'єктів юридичної діяльності, так і тих учасників суспільного життя, які здійснюють правничу діяльність не на професійній, а добровільній основі чи за покликанням; 2) виявляється в різних сферах життєдіяльності суспільства (політичній, економічній, сімейній й ін.); 3) є важливим чинником зміни якісного рівня правового життя соціуму, формування в Україні громадянського суспільства та розбудови правової держави; 4) зумовлює реальні позитивні зміни у взаємовідносинах між суспільством та державою [130, с.121].

Принагідно слід зазначити, що соціально-правовий аспект впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні відбувається через ланку, якою є члени суспільства та їх об'єднання, що, звертаючись до відповідних суб'єктів нормотворчої або правозастосовної діяльності, наголошують на необхідності урахування правових позицій Страсбурзького суду при ухваленні ними різного роду рішень. Разом з тим соціально-правовий вплив практики ЄСПЛ відбувається і в зворотному порядку, тобто у тих випадках коли відповідні органи державної влади, їх службові та посадові особи, ухвалюючи

власні рішення спираються на практику ЄСПЛ, що також, безсумнівно, зумовлює вплив на правосвідомість членів суспільства [154, с. 31].

Узагальнення усіх попередньо зроблених висновків дає підстави виокремити такі характерні риси, притаманні впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні: 1) є соціально-правовим, динамічним явищем, єдністю дії рішень Страсбурзького суду та її результатів; 2) джерело такої дії (впливу) складають: а) в інституційному аспекті – ЄСПЛ, який уповноважений ухвалювати правові акти; Комітет Міністрів Ради Європи, котрий здійснює контрольну функцію щодо виконання постанов ЄСПЛ державою-відповідачем; б) у формально-юридичному аспекті – рішення Суду Ради Європи у справах як проти України, так і інших держав-учасниць Конвенції, що об'єктивовані в юридичних документах (ухвалах, постановах, консультативних висновках); 3) об'єктом впливу є, передусім, правосвідомість суб'єктів, які на професійній основі здійснюють освітньо-наукову, правотворчу, правоінтерпретаційну, правозастосовну та правозахисну діяльність та їх юридично значуща поведінка; 4) засобами, за допомогою яких здійснюється такий вплив є: а) правові позиції Страсбурзького суду як складові мотивувальної частини його рішень; зобов'язуючі приписи, що містяться в резолютивній частині ухвал ЄСПЛ та його постанов, переважно ухвалених проти України; б) ретранслятори правових позицій ЄСПЛ, які сприяють інформуванню правників про результати правотлумачної діяльності Суду Ради Європи (Мін'юст, ОБСЄ, правозахисні громадські організації, заклади вищої освіти тощо); 5) метою впливу є підвищення рівня правосвідомості та правової культури суб'єктів права на основі правових цінностей європейської цивілізації, найвищими з яких визнаються людина, її природні права та верховенство права; формування у суб'єктів владних повноважень позитивних правових настанов щодо необхідності урахування результатів офіційного тлумачення норм Конвенції Страсбурзьким судом, а також вжиття заходів індивідуального та загального характеру на виконання ухвалених Судом Ради Європи рішень проти України, і, як наслідок, утвердження конвенційного правопорядку в нашій державі.

5.2. Вплив практики Страсбурзького суду на правову доктрину та юридичну освіту в Україні

Юридична наука є тим соціальним середовищем, сферою людської діяльності, що, на наше переконання, перш за все, зазнає впливу з боку ухвалених Страсбурзьким судом рішень, а точніше відображених у них правових позицій. Тож першочерговим завданням у межах визначеного предмета дослідження вважаємо з'ясування результатів дії практики ЄСПЛ на національну правову доктрину.

Будь-якій науці, як зауважують М.В. Цвік та Д.О. Вовк, притаманні такі цілі: 1) пояснення явищ навколишнього світу і закономірностей їх виникнення та розвитку на основі сформульованих наукою законів, теорій, принципів; 2) втілення наукових досягнень у практику задля поліпшення життя людини та суспільства; 3) прогнозування розвитку природних і суспільних процесів у майбутньому з метою спрямування темпів та шляхів розвитку людства [162, с. 13-14].

З огляду на вказані цілі завдання представників національної правничої науки, які перебувають під дією результатів волевиявлення Суду Ради Європи, вбачаємо у розробці та втіленні в життя науково-обґрунтованих ідей, концепцій, теорій, які б дозволили Україні наблизитися до існуючих європейських стандартів у сфері захисту прав людини, забезпечити розв'язання проблем (перешкод), що зустрічаються на цьому шляху.

Принагідно зазначимо, що практика ЄСПЛ наклала свій відбиток на методологію юридичної науки, а остання, як відомо, є тим теоретичним інструментарієм, за допомогою якого пізнаються різні явища правової дійсності, в тому числі й сама практика Страсбурзького суду.

Підтвердженням цьому слугують висновки П.М. Рабіновича, який, дослідивши правові позиції Страсбурзького суду на предмет визначення онтичних властивостей права, з'ясував, що згідно з європейським праворозумінням право – це об'єктивно зумовлені біологічними та соціальними

факторами конкретні й реальні можливості задоволення потреб (інтересів) суб'єктів соціуму, справедливо збалансовані з можливостями задоволення потреб (інтересів) інших суб'єктів та й усього суспільства [397, с. 9-10]. Таким чином, правником було обґрунтовано новий методологічний підхід до розуміння права – потребовий.

На переконання С.П. Рабіновича, в інтегрованому праворозумінні ЄСПЛ важливе значення відіграє підхід, який може бути названо юснатуралізмом соціологічної орієнтації, або ж юридичною соціологією природно-правового спрямування. Суттєвою особливістю такого юснатуралізму є ситуативна змінюваність його окремих положень при незмінності загальних принципів, використовуваних для їх вироблення [409, с. 55-56]. Зазначені умовиводи вказують на важливість динамічного розуміння феномену прав людини з одночасним збереженням існуючих європейських цінностей, принципів права, моралі та балансу між інтересами всього суспільства й окремої людини.

Іншим дослідником Львівської лабораторії прав людини і громадянина, а саме Д.А. Гудимою, обґрунтовується важливість філософсько-антропологічного дослідницького підходу [75, с. 8].

В межах природно-правової парадигми А.М. Кучуком обґрунтовано принцип поліцентризму як елемент сучасної методології дослідження державно-правових явищ [243, с. 266, 268]. На важливості герменевтичного підходу наголошує Т.І. Дудаш, яка стверджує, що тлумачення Конвенції у світлі умов сьогодення та цілей цього договору, відповідає такій онтичній сутності процесу розуміння у герменевтиці, як «проникнення у текст сам по собі» через механізм смислотворення [96, с. 157].

Викладене вище дає підстави для висновку, що результатом теоретичного осмислення представниками національної правової доктрини правових позицій Суду Ради Європи стало суттєве збагачення методології юридичної науки в частині обґрунтування нових методологічних підходів (потребового, філософсько-антропологічного, юснатуралістського, герменевтичного), а також гносеологічного принципу правового поліцентризму як основоположної ідеї,

що є відображенням ацентризму права та умовою неможливості однозначного його визначення.

Урахування діалектичного підходу, що покладений в основу нашого дослідження та ґрунтується на ідеї взаємозв'язку і розвитку явищ державно-правової дійсності, дозволяє стверджувати, що практика ЄСПЛ як правовий феномен тісно пов'язана з іншими явищами правової дійсності, серед яких джерела права, застосування норм права, їх тлумачення, правова поведінка тощо. Цей зв'язок знаходить своє відображення в системі ідей, що являють собою різні теорії, які у своїй сукупності і утворюють доктрину права.

Як попередньо наголошувалося, визнання на законодавчому рівні практики Страсбурзького суду поряд з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод джерелом права стало чинником для актуалізації питання про її місце в існуючій системі джерел національного права. Відповідь на це питання намагалися знайти як представники загальнотеоретичної юридичної науки, так і галузевих правових наук, що однозначно збагатили існуючу теорію джерел права та правоутворення.

Так, за результатами комплексного дослідження, яке було завершено ще у 2009 році, Н.М. Пархоменко доходить висновку, що з огляду на визнання обов'язковості виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ в Україні в майбутньому існує можливість запровадження судового прецеденту у систему джерел права України. Разом з тим при здійсненні судової правотворчості і визнанні судового прецеденту джерелом права на сучасному етапі державотворення і правотворення в Україні слід уникнути суперечностей в системі джерел права [313, с. 23].

Аналіз зазначеного дозволяє стверджувати про доволі зважену позицію правника щодо перспектив запровадження серед джерел права результатів судової правотворчості.

Більш радикальну позицію з цього приводу висловлює С.В. Шевчук, яким запропоновано та обґрунтовано теорію судової правотворчості [592, с. 25, 27]. Однак переконані, що слід розмежовувати вживані правником категорії

«нормативність акта судової влади» та «судова правотворчість», оскільки це суть різні поняття. Ознака нормативності для акта судової влади не означає автоматичної притаманності цієї риси судовій діяльності.

В сучасних умовах, як зауважує Р.Б. Тополевський, необхідність переосмислення категорії «система джерел права» та поглибленого дослідження системних зв'язків між джерелами права, як традиційними, так і нетрадиційними обумовлена, зокрема, тим, що в Україні поширилася дія прецедентів ЄСПЛ, а певні рішення Конституційного Суду України стали визнаватися прецедентами тлумачення [556, с. 4]. Таким чином, правник наголошує на тих основних чинниках, які обумовлюють необхідність зміни підходу до розуміння існуючих джерел права, що утворюють систему.

Слід наголосити, що в доктрині конституційного права відстоюється позиція, що рішення ЄСПЛ, поряд з рішеннями Конституційного Суду України, правовою доктриною та звичаями слід віднести до нетрадиційних джерел конституційного права України, що є основою для подальшого розвитку сучасної системи таких джерел [48, с. 16].

До джерел кримінального права, як зазначає П.П. Андрушко, окрім Конституції України, кримінального закону, правових позицій КСУ, викладених у прийнятих ним рішеннях, міжнародно-правових договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, нормативно-правових актів регулятивного законодавства, правових позицій Верховного Суду України, викладених у його рішеннях, слід віднести і правові позиції ЄСПЛ, викладені у його рішеннях [12, с. 21].

Із зазначеного випливає, що дослідником обраний дуальний підхід до розуміння джерел права, за якого такими джерелами є як загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, так і правові позиції суддів як результат їх правоінтерпретаційної діяльності. Щоправда, не можна повною мірою погодитися з тим, що правові позиції національних судів (КСУ та ВС), а також ЄСПЛ, які правник називає правозастосовними орієнтирами, є судовими прецедентами, зважаючи на доволі усталене розуміння останніх в теорії права.

В.Г. Уваров доходить висновку про те, що прецедентна практика ЄСПЛ є важливим джерелом кримінально-процесуального права України [562, с. 26]. У свою чергу, на переконання Т. Стоянової, практику Страсбурзького суду слід розглядати джерелом цивільного процесуального права [535, с. 57].

Аналіз зазначених позицій правників дає підстави стверджувати, що: а) в доктрині права відбувається відхід від розуміння джерел права виключно як форми буття права та набуває популярності теорія щодо необхідності сприйняття таким джерелом того, що породжує право; б) правоутворення є процесом не виключно нормотворчої діяльності, що здійснюється уповноваженими суб'єктами законодавчої та виконавчої гілок державної влади; в) відбувається поетапна зміна існуючої наукової парадигми з позитивістської на природно-правову та соціологічну.

Вважаємо, що практика ЄСПЛ здійснила суттєвий вплив і на теорію застосування норм права. Так, з погляду М.І. Козюбри, до основних вимог правозастосування, зокрема, належать: а) пропорційність; б) обґрунтованість; в) доцільність; г) розумність; д) своєчасність; е) правова визначеність [163, с. 239].

На важливості та неабиякому значенні принципу правової визначеності (правопевності) при здійсненні правозастосовної діяльності наголошують й інші правники. Правопевність, як стверджує Р. Циппеліус, обґрунтовано вважається однією з основних гарантій правової держави, принципом якої виступає надійність, непорушність закону і ухвалення на його основі актів (передусім судових рішень, що набрали чинності) [584, с. 10].

У свою чергу, І.А. Сердюком виокремлюються такі аспекти імперативності вимог цього принципу: 1) надійність, непорушність закону і ухвалених на його основі актів, передусім судових рішень; 2) чіткість цілей і змісту нормативно-правових приписів, особливо тих із них, адресатами яких є безпосередньо громадяни; 3) дотримання учасниками правовідносин, переважно визнаних суспільством стереотипів і правил поведінки, а також визнання цих стереотипів судами [498, с. 44]. Небезпідставно вважаємо, що зазначені вище принципи

(вимоги до) правозастосування ґрунтуються на правових позиціях Страсбурзького суду, що були сформульовані ним переважно при розгляді справ щодо порушення положень ст. 8 Конвенції.

Під впливом практики ЄСПЛ уточнено і погляд щодо кількості стадій правозастосовного процесу. Зокрема, стадія виконання рішень тепер розглядається як обов'язкова [503, с. 28].

Вважаємо, що теорія правозастосування була доповнена і в частині підстав застосування норм національного права, однією з яких стало ухвалення ЄСПЛ постанови проти України, що набула властивості остаточної. Наявність такого рішення Суду Ради Європи зумовлює вжиття необхідних заходів індивідуального та загального характеру з боку органів державної влади, їх службових та посадових осіб, а отже у них виникає необхідність у застосуванні відповідних норм законодавства України.

Суттєвий вплив практика ЄСПЛ здійснила і на теорію тлумачення норм права в частині принципів інтерпретації волі суб'єкта нормотворчості.

Як слушно наголошує П.М. Рабінович, слід виділити два основні напрями впливу рішень Страсбурзького суду на конституційне правосуддя, другим з яких є врахування вироблених ЄСПЛ принципів, концептуально-методологічних основ судового захисту прав людини при прийнятті рішень конституційними судами [404, с. 35-36].

З погляду Т.І. Дудаш, ЄСПЛ протягом своєї діяльності виробив низку принципів тлумачення її норм, які визначають основні засади, вихідні ідеї розуміння їхнього змісту, а саме: принцип ефективного тлумачення; принцип еволюційного тлумачення; принцип забезпечення правової визначеності; принцип пропорційності та балансу інтересів; принцип забезпечення свободи національного розсуду; принцип автономного тлумачення; принцип об'єктивного тлумачення [96, с. 130].

Вченими виокремлюється і більш широкий перелік принципів тлумачення конвенційних норм, а саме: 1) пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів; 2) ефективного та динамічного тлумачення; 3) забезпечення правової

визначеності (принцип дотримання прецеденту); 4) забезпечення певної свободи національного розсуду; 5) автономного тлумачення; 6) врахування загальновизнаних міжнародних стандартів і принципів міжнародного права; 7) забезпечення мінімальних гарантій прав і свобод людини [553, с. 131], що, на наше переконання, суттєво збагачує існуючу теорію правоінтерпретації.

Переконані, що практика ЄСПЛ наклала свій відбиток і на теорію правотворчості, в частині збільшення переліку суб'єктів законодавчої ініціативи. Така позиція пояснюється тим, що сам Страсбурзький суд є тією інституцією, яка впливає на цю стадію нормотворчості, оскільки через ухвалення пілотних чи квазіпілотних постанов не тільки сигналізує про існуючі суттєві недоліки національного законодавства, що не відповідає конвенційним приписам, але й рекомендує (ініціює) внесення змін до нього.

Як слушно з цього приводу зауважують П. Євграфов та В. Тихий, разом з конвенційними нормами правові положення ЄСПЛ регулюють діяльність держав-учасниць Ради Європи, всієї державної влади, особливо законодавчої, у сфері прав людини та основних свобод [100, с. 82].

Вважаємо, що у результаті дії практики ЄСПЛ на доктринальну свідомість зазнала впливу і теорія правових актів. Хоча ця теорія перебуває лише в стані своєї розробки, тим не менш вона також була доповнена положеннями щодо складної юридичної природи постанов Страсбурзького суду. Разом з тим збагачено погляд і на класифікацію правозастосовних актів, зокрема щодо їх видової диференціації за територією дії на: акти екстериторіальної дії, акти екстратериторіальної дії та акти ультратериторіальної дії (є чинними на території усіх держав, які визнали юрисдикцію міжнародного органу) [499, с.181-182].

Разом з тим, переконані, що з'ясування особливостей рішень ЄСПЛ як прояву правомірної поведінки збагачує теорію правової поведінки.

Однією із найбільш збагачених та доповнених теорій під впливом практики ЄСПЛ вважаємо теорію верховенства права. Осмислення змісту правових позицій Страсбурзького суду дало змогу багатьом вітчизняним

правникам сформувати власне бачення сутності цього правового феномену на національному рівні.

Так, з погляду М.І. Козюбри, принципом верховенства права охоплюється низка таких тісно пов'язаних між собою гетерогенних підпринципів-вимог, які дають повне уявлення про зміст, спрямованість та умови забезпечення цього феномену у сучасному суспільстві: 1) природні, невід'ємні і невідчужувані права і свободи людини набувають вирішального значення у відносинах між нею і державною владою; 2) принцип розподілу влади; 3) обмеження дискреційних повноважень; 4) верховенство Конституції; 5) принцип визначеності; 6) принцип пропорційності; 7) принцип правової безпеки і захисту довіри; 8) незалежність суду і суддів [207, с. 4-7].

Проаналізувавши низку рішень ЄСПЛ, П.М. Рабінович виокремлює ряд характерних властивостей верховенства права [393, с. 40-41].

На переконання А.М. Колодія, верховенство права є найбільш значущим та базовим принципом, який означає, що не держава створює право, а навпаки, право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій, а звідси випливає і твердження про те, що не держава надає права і свободи людині, а народ створює право, щоб насамперед обмежити ним державну владу [208, с. 124].

Зміст принципу верховенства права в аспекті ст. 8 КПК, як стверджує В.Г. Уваров, слід розкрити більш повно і доповнити такими положеннями: 1) права і свободи людини, визначені в міжнародних правових актах, рішеннях ЄСПЛ та законах України, є непорушними; 2) процесуальна діяльність має здійснюватися в такому порядку, формі й режимі, за яких втручання в гарантовані законом права і свободи людини зовсім не мало б місця або здійснювалося лише в передбачених законом випадках, в умовах крайньої необхідності; 3) при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів, а також при офіційному тлумаченні норм, що визначають права і свободи людини, не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод людини [562, с. 217].

В свою чергу, на переконання В.О. Боняк, змістовне наповнення принципу верховенства права в аспекті організації та функціонування органів охорони правопорядку України повинно здійснюватися з урахуванням: 1) досягнень національної правової доктрини; 2) здобутків юридичної науки тих держав, які обстоюють ідею панування права та визнання людини найвищою соціальною цінністю; 3) практики ЄСПЛ, положення про необхідність врахування якої в діяльності органів охорони правопорядку повинні бути імплементовані у статусні органічні закони України з питань формування та діяльності цих органів публічної влади [31, с. 127-128].

Аналіз вищенаведеного дає підстави стверджувати, що при характеристиці сутності принципу «верховенства права» вченими: а) категорично заперечується його ототожнення з верховенством закону; б) визнається його складність (комплексність), оскільки ним акумулюється ряд наскрізних фундаментальних засад та ідей, на яких має ґрунтуватися правова держава; в) констатується його прямий зв'язок з гарантіями прав і свобод людини, що лежать в основі цього принципу та визначають зміст і спрямованість діяльності органів публічної влади.

Неабиякого впливу практики Страсбурзького суду зазнала і теорія юридичної відповідальності, яка, на наше переконання, збагатилася положеннями щодо: а) відповідальності держав за невиконання взятих на себе міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини; б) відповідальності конкретних посадових і службових осіб органів державної влади за порушення норм міжнародного права; в) відповідальності осіб за невиконання постанов Суду Ради Європи.

Так, Л.Г. Гусейнов доходить висновку, що держава визнається відповідальною за будь-яке міжнародно-протиправне діяння в галузі прав людини, яке присвоюється їй як такій. Міжнародний судовий або квазісудовий орган при встановленні факту порушення не вказує, який національний орган влади відповідає за дане порушення, а констатує міжнародну відповідальність держави в цілому [82, с. 26].

Слід констатувати, що правниками розробляються та пропонуються різні механізми притягнення до юридичної відповідальності осіб з підстави неналежного виконання постанов Страсбурзького суду як в резолютивній, так і мотивувальній його частинах.

З погляду О.О Кочури, оскільки відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» за органом, відповідальним за забезпечення представництва України в Суді Ради Європи та координацію виконання його рішень, закріплено право здійснювати контроль за виконанням додаткових заходів індивідуального характеру, передбачених у рішенні суду, необхідним є доповнення глави 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення статтею, яка б передбачала адміністративну відповідальність за невиконання законних вимог органу, відповідального за забезпечення представництва України в ЄСПЛ [288, с. 120-121].

На переконання О.Р. Романишина, не викликає труднощів кваліфікація злочину, передбаченого ч. 4 ст. 382 КК України у випадку невиконання фінансових зобов'язань за наслідками прийнятого рішення ЄСПЛ. Натомість виконання інших зобов'язань, які може містити резолютивна частина такого рішення, є проблематичним [482, с. 105-106]. Є.Б. Кубко запропонований порядок притягнення до відповідальності за регресним позовом держави внаслідок виконання рішень ЄСПЛ [235, с. 39-40].

В аспекті розглядуваної теорії переконані, що персональна відповідальність службових та посадових осіб за порушення норм Конвенції є невід'ємним елементом механізму імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі. На наш погляд, це дасть можливість запобігти системним порушенням прав і свобод людини, зменшити кількість скарг до Суду Ради Європи, а також забезпечить обов'язковість дотримання норм Конвенції з урахуванням правових позицій Страсбурзького суду.

Така відповідальність може бути цивільно-правовою, дисциплінарною, адміністративною чи кримінальною залежно від кваліфікації діяння особи, яка порушила конвенційні норми, що має бути визначена виключно за

результатами проведення незалежного, всебічного та ефективного розслідування [144, с. 56].

Під впливом практики Страсбурзького суду була розвинута і теорія правового регулювання. Вважаємо, що збагачення цієї теорії відбулося, передусім, системою ідей про постанови ЄСПЛ як один із необхідних юридичних засобів за допомогою якого упорядковується поведінка суб'єктів права.

Висвітлюючи особливості діяльнісного способу позитивації природного права у практиці Страсбурзького суду, С.П. Рабінович наголошує на тому, що засобами реалізації природно-правових підходів у діяльності цього Суду слугують соціально-цільове тлумачення правових явищ, а також звернення до критерію необхідності як засобу соціально-правового пізнання. Рішення ЄСПЛ, стверджує вчений, є прикладом того, як у процесі позитивації природно-правових положень та безпосередньої інтеграції концепцій юснатуралізму в реальну юридичну практику відбувається їх соціальна функціоналізація й інструменталізація [408, с. 19-20].

Дослідження вченими юридичної природи актів Суду Ради Європи, на наш погляд, призвело до розширення уявлення про існуючі правові засоби упорядкування суспільних відносин, серед яких в доктрині права традиційно виокремлюють норми права, правовідносини, правові акти, акти безпосередньої реалізації норм права та інші засоби. Щоправда, з цього приводу, як наголошувалося нами в попередніх розділах роботи, немає однастайності, оскільки одні вчені називають рішення ЄСПЛ судовими прецедентами, а отже визнають за ними властивості норми права, інші наголошують на правоінтерпретаційній чи правозастосовній природі таких актів, треті – на їх складній (дуальній) природі, яку поділяємо і ми.

Так, наприклад, з погляду Д.В. Кухнюк, практика ЄСПЛ має природу судового прецеденту як для Європейського суду, так і судів судової системи України [240, с. 11]. Підтримує таку позицію і В.А. Капустинський, який стверджує, що діяльність Страсбурзького суду ґрунтується на самій Конвенції,

розробленому, доопрацьованому, прийнятому для внутрішнього користування Регламенті Суду та судових прецедентах – рішеннях, винесених раніше Європейським судом та Комісією з прав людини [185, с. 12].

З погляду Т.І. Дудаш, рішенням Страсбурзького суду притаманні усі ознаки правозастосовних актів [96, с. 124]. Схожих висновків доходить і О.С. Волохов, яким наголошено, що акти ЄСПЛ, у яких формалізується його практика, є актами тлумачення, що мають обов'язковий характер та повинні виконуватися судовими та іншими державними органами, виходячи із факту ратифікації Україною Конвенції 1950 року [64, с. 467].

У свою чергу, В.В. Завальнюк стверджує, що з точки зору загальної теорії права рішення ЄСПЛ є правозастосовними актами, які, однак, поєднують у собі й певні властивості актів правоінтерпретаційних [106, с. 217-218]. На комплексності рішень ЄСПЛ наголошує і С.В. Васильєв [47, с. 72-73].

Узагальнення викладеного вище дозволяє дійти висновку, що під впливом практики ЄСПЛ на юридичну науку слід розуміти дію правових позицій Страсбурзького суду на доктринальну правосвідомість, результатом якої є поступова трансформація існуючої наукової парадигми з позитивістської на природно-правову та соціологічну, а також системи цінностей із акцентом на визнанні людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки найвищою соціальною цінністю, а також ідеї верховенства права.

Аналіз щорічних кількісних показників випуску фахівців з вищою юридичною освітою в Україні дає підстави стверджувати про престижність такої освіти та попит на неї. Однак наскільки сучасною, з точки зору опанування здобувачами вищої освіти європейських стандартів захисту прав людини, була отримана така правнича освіта, є питанням, що залишається актуальним. Вважаємо, що відповідь на нього можна дати лише після визначення реального стану впливу практики Суду Ради Європи на освітню діяльність тих закладів вищої освіти, що готують правників.

Принагідно слід зазначити, що ще у 2004 році Комітет Міністрів Ради Європи рекомендував державам-членам пересвідчитися в тому, що в рамках

університетської освіти і професійної підготовки на національному рівні провадиться вивчення Конвенції та прецедентної практики Суду [418]. Однак, як стверджує Л.М. Липачова, станом на 2005 рік прослідковувався недостатній рівень професійної правосвідомості представників судових та правоохоронних органів України, а також адвокатів, спричинений головним чином внаслідок браку правових знань стосовно рішень ЄСПЛ [253, с. 149].

Подальша оцінка навчальних планів, що здійснювалася ОБСЄ у 2009-2010 роках, вказує на те, що застосуванню міжнародних договорів, згода на які надана Верховною Радою України і які є частиною національного законодавства, приділялося недостатньо уваги. Окремої уваги, з погляду експертів, заслуговує вивчення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практики ЄСПЛ, зважаючи на їхню роль у формуванні правопорядку сучасної Європи, а також на ту кількість справ, що надходять від громадян України до Суду Ради Європи у зв'язку з порушенням їхніх прав, гарантованих Конвенцією [531, с.163].

Виходячи із зазначеного, в період до 2010 року, а це майже 13 років з моменту взяття Україною на себе міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини перед Радою Європи, стан вивчення положень Конвенції в їх інтерпретації Страсбурзьким судом слід визнати незадовільним. Наскільки змінилася ця ситуація за останні 5 років – вважаємо тим питанням, що потребує невідкладного з'ясування.

З метою системного та ґрунтовного аналізу освітніх програм навчання правників в Україні, на наш погляд, доцільним є їх розподіл на групи за напрямками підготовки фахівців, а саме для: а) органів публічної влади та недержавних установ і організацій у класичних університетах; б) органів судової влади; в) здійснення адвокатської діяльності; г) правоохоронних органів. І зазначеного впливає, що передусім слід розглянути підхід до імплементації норм Конвенції та практики Суду Ради Європи в навчальний процес юридичних факультетів класичних університетів.

Ознайомлення з освітньо-професійною та освітньо-науковою програмами за спеціальністю «Право», затвердженими в Київському національному університеті ім. Т.Г. Шевченка [306], дозволяє стверджувати, що при здобутті бакалаврського та магістерського освітнього ступеня практика ЄСПЛ як окрема нормативна дисципліна не вивчається, підтвердженням чому слугує її відсутність серед обов'язкових компонентів обох освітніх програм.

Проте практика Страсбурзького суду вплетена в різні навчальні курси при вивченні окремих тем, пов'язаних із захистом прав людини, серед них: «Конституційно-правовий статус особи та громадянина в Україні», «Міжнародний захист прав людини», «Кримінальний процес» (3-4 курс бакалаври); «Принципи виборчого права та міжнародні виборчі стандарти», «Порядок оскарження порушень виборчого законодавства та розгляду виборчих спорів», «Role of the ECHR in enforcing human right» (1 курс магістри). Варто зазначити, що для підготовки магістрів в університеті розроблено та затверджено окрему спеціалізацію «Європейські стандарти захисту основоположних прав людини», щоправда переважна більшість дисциплін, що вивчається в її рамках, присвячена соціальному захисту та пенсійному забезпеченню.

Дисципліною, що спрямована на поглиблення теоретичних та практичних знань здобувачів вищої освіти щодо практики Суду Ради Європи, є «Європейське судочинство з захисту прав людини». Однак вона вивчається лише в рамках підготовки фахівців за спеціальністю «Міжнародне право» в Інституті міжнародних відносин Київського університету на другому (магістерському) ступені вищої освіти. Курс передбачає висвітлення основних принципів функціонування ЄСПЛ, його практики та правових позицій, аналіз рішень Страсбурзького Суду, що ухвалені проти України [283].

Аналіз навчально-методичного забезпечення дисциплін, що викладаються на кафедрах юридичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна [276], дає підстави для таких висновків:

1) знати судову практику, у тому числі рішення ЄСПЛ в конкретних кримінальних і цивільних справах різних країн, є одним із запланованих результатів вивчення дисципліни «Порівняльне судове право», що викладається для здобувачів освітнього ступеня «магістр». Водночас огляд затверджених тем, що передбачаються для вивчення в рамках цього навчального курсу, дозволяє стверджувати про декларативність зазначеної мети, зважаючи на відсутність конкретних питань, пов'язаних з опануванням практики Суду Ради Європи. Схожий підхід до побудови курсу застосовується і при формуванні навчальної дисципліни «Актуальні питання кримінального права». Водночас серед основних завдань навчальних дисциплін «Актуальні питання адміністративного права», «Актуальні проблеми конституційного права», «Актуальні питання цивільного права» відсутні положення щодо необхідності опанування здобувачами вищої освіти результатів волевиявлення Страсбурзького суду як джерела національного права, що, як відомо, носить дискусійний характер в юридичній науці;

2) незважаючи на те, що згідно з робочою програмою дисципліни «Кримінальний процес» студенти повинні знати судову практику, у тому числі рішення Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини, постанови Верховного Суду, вивчення рішень Страсбурзького суду як одного з джерел кримінально-процесуального права включено лише до теми № 2 «Кримінальне процесуальне право і кримінальне процесуальне законодавство», що, на наш погляд, не дозволяє здобувачам вищої освіти повною мірою сформулювати ґрунтовне уявлення про порядок урахування практики Суду Ради Європи при застосуванні кримінального процесуального законодавства України. Схожа ситуація прослідковується і з навчальної дисципліни «Кримінально-виконавче право»;

3) навчальна дисципліна «Прецеденти Європейського суду з прав людини», що в своїй структурі уміщує три розділи, а саме: а) «Міжнародні стандарти та європейська система захисту прав людини»; б) «Особисті права і свободи в рішеннях Європейського суду»; в) «Політичні, соціально-економічні

та духовно-культурні права в рішеннях Європейського суду», пропонується для вивчення здобувачам вищої освіти як вибіркова навчальна дисципліна лише на другому (магістерському) освітньому ступені;

4) на першому (бакалаврському) ступені вищої освіти за спеціальністю «Міжнародне право» компетенція, порядок передачі і розгляду скарг ЄСПЛ фрагментарно вивчаються здобувачами вищої освіти лише в рамках вибіркової навчальної дисципліни «Європейська система захисту прав людини» та нормативної дисципліни «Права людини в міжнародному праві»;

5) слухачі магістратури, що навчаються за спеціальністю «Міжнародне право», мають змогу отримати знання про діяльність ЄСПЛ, в рамках вивчення вибіркової навчальної дисципліни «Міжнародне судочинство», щоправда обсяг аудиторних годин на опанування теми «Органи міжнародного правосуддя з прав людини» на денній формі навчання складає всього 4 години. Аналіз компетенції і процедури розгляду справ міжнародними судовими органами, зокрема ЄСПЛ, є завданням магістерської нормативної дисципліни «Право міжнародної відповідальності». Однак огляд силабусу цього навчального курсу дозволяє стверджувати про відсутність в його структурі окремих питань, присвячених вивченню особливостей провадження в Страсбурзькому Суді. Водночас слід зазначити, що питання правових основ діяльності ЄСПЛ, звернення до нього як правозахисного органу Ради Європи включені до таких нормативних дисциплін, як «Право міжнародних організацій» та «Міжнародно-правові засади правозахисної діяльності», що є логічним та виправданим.

Освітня бакалаврська програма підготовки правників у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» поєднує в собі навчальні дисципліни вітчизняної моделі юридичної освіти й адаптовані курси європейських та американських моделей правничих шкіл, з яких не більше 20% – нормативні, інші – вибірково навчальні дисципліни.

Знання практики ЄСПЛ на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти здобувачі отримують в рамках вивчення таких вибірових навчальних курсів, як: «Права людини та їх захист» (2-й рік підготовки); «Європейське право з

прав людини» (3-й рік підготовки), а також нормативної дисципліни «Міжнародне право захисту прав людини» (4-й рік підготовки) [19].

Загалом позитивно оцінюючи наявність дисциплін, якими передбачено опанування практики ЄСПЛ на кожному курсі бакалаврської програми, починаючи з другого, все ж переконані, що такий навчальний курс, як «Міжнародне право захисту прав людини», який передбачений освітньою програмою як нормативний (обов'язковий), має бути включено до переліку дисциплін вже з 2 курсу навчання задля розуміння студентами ролі Конвенції в її тлумаченні та застосуванні Страсбурзьким судом в національному механізмі захисту прав людини.

Поглиблені знання юрисдикції Суду Ради Європи та порядку звернення до нього здобувач вищої освіти Києво-Могилянської академії має можливість отримати в рамках магістерської програми. Однак слід зауважити, що всі спеціалізовані курси, пов'язані з практикою ЄСПЛ, віднесені виключно до вибіркового, а отже здобуття знань про результати діяльності Страсбурзького суду та набуття умінь щодо їх урахування на національному рівні залежить виключно від бажання здобувача.

Так, в рамках першого року підготовки магістра пропонуються для вивчення такі вибіркові дисципліни: 1) «Практичні аспекти звернень до ЄСПЛ»; 2) «Прецедентне право ЄСПЛ»; 3) «Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики ЄСПЛ у діяльності захисника».

На другому курсі підготовки слухачів магістратури практика ЄСПЛ є предметом вивчення в межах вибіркового курсу «Судова правотворчість», а також курсу «Принцип верховенства права та проблеми його реалізації» [258].

Переконані, що переважна частина із зазначених навчальних курсів мали б вивчатися здобувачами вищої освіти на 3 та 4 курсах бакалаврської програми підготовки, зважаючи навіть на те, що ряд важливих питань, серед яких порядок звернення до Страсбурзького суду, його юрисдикційні повноваження, порядок урахування правових позицій ЄСПЛ, є вкрай важливими як для практичної юридичної діяльності, що буде здійснюватися після отримання

освітнього ступеня «бакалавр», так і подальшого складання зовнішнього незалежного оцінювання з метою навчання на другому (магістерському) рівні вищої освіти. Водночас вважаємо, що освітня програма підготовки магістра може бути доповнена й іншими не менш важливими вибірковими навчальними курсами, які б передбачали отримання знань та навичок застосування Конвенції з урахуванням правових позицій ЄСПЛ не тільки у кримінальному провадженні.

Серед класичних університетів України найбільший вплив практики ЄСПЛ на освітню діяльність простежується на юридичному факультеті Львівського національного університету ім. І. Франка.

Аналіз затверджених робочих навчальних планів підготовки бакалаврів за спеціальністю «Право» дає можливість сформулювати таку загальну картину опанування здобувачами вищої освіти положень Конвенції та практики Страсбурзького суду: 1) до нормативних навчальних дисциплін 1-го курсу підготовки включено дисципліну «Міжнародні стандарти захисту прав людини»; 2) серед вибіркових навчальних дисциплін 2-го року навчання пропонуються для вивчення: «Вступ до практики ЄСПЛ»; «Права людини та їх захист в Україні»; «Дотримання прав людини в процесі кримінального переслідування: історично-правові аспекти»; «Права людини: основні теорії та практика реалізації»; 3) на 3-му курсі підготовки фахівців поряд з нормативною навчальною дисципліною «Міжнародне публічне право» серед вибіркових дисциплін наявний навчальний курс «Захист права власності у практиці ЄСПЛ»; 4) до вибіркових дисциплін 4-го року навчання включено курс «Право на справедливий суд у практиці ЄСПЛ» [476].

Зазначене вказує на те, що програма підготовки фахівців-юристів побудована таким чином, щоб на кожному році навчання здобувачі вищої освіти мали змогу долучитися до вивчення конвенційних норм у світлі практики Суду Ради Європи.

Слід зауважити, що ще у 2009 році П.М. Рабіновичем та Т.І. Дудаш було розроблено та запропоновано для впровадження в інших закладах вищої освіти

навчальний курс «Практика ЄСПЛ». За задумом авторів, програма курсу в своїй структурі повинна мати загальну та спеціальну частини, яким передують вступ. Як наголошують вчені, загальна частина курсу (теми № 1-3) має бути присвячена детальній характеристиці Конвенції, ролі ЄСПЛ у формуванні, розвитку та впровадженні європейських праволюдських стандартів, порядку формування, складу і структури Страсбурзького суду, його компетенції, юридичній природі рішень ЄСПЛ, їх впливу на законотворчу, конституційно-юрисдикційну й правозастосовну діяльність в Україні та інших державах-членах Ради Європи, висвітлено право на звернення до ЄСПЛ та умови його реалізації, методологічні засади та принципи правоінтерпретаційної та правозастосовної діяльності Суду Ради Європи [405].

У спеціальній частині курсу, з погляду правників, слід охарактеризувати зміст низки передбачених Конвенцією прав (в автономній інтерпретації Суду), їх структуру (елементи), обов'язки держав-членів Ради Європи із забезпечення таких прав. Курс «Практика ЄСПЛ», як стверджують автори, має чітко виражений комплексний, міждисциплінарний характер, оскільки спирається на знання як загальної теорії права, так і окремих галузей системи національного права, а також міжнародного публічного права. Тому найбільш прийнятним є його вивчення студентами-юристами саме останнього року навчання [405].

Загалом позитивно оцінюючи підхід вчених до структури та змісту запропонованого навчального курсу, все ж варто зауважити, що його вивчення має бути запроваджене не на останньому, а на третьому році підготовки бакалаврів, що пояснюється опануванням ними за перші два роки навчання не тільки загальної теорії права, але й значної частини галузевих дисциплін, серед яких конституційне, адміністративне, кримінальне, цивільне право тощо.

Поділяють такий підхід і розробники силабусу курсу «Практика ЄСПЛ» на 2020-2021 навчальний рік, якими є Д.А. Гудима та Т.І. Дудаш. Як зазначається в анотації до цього курсу, дисципліна «Практика Європейського суду з прав людини» є завершальною вибірковою дисципліною зі спеціальності «Право»

для освітньої програми бакалавра, що викладається в 5-му семестрі обсягом 3 кредити [74].

Однак переконані, що окрім вивчення здобувачами вищої освіти практики Страсбурзького суду та положень Конвенції, що дають уявлення про зміст та обсяг конвенційних прав і свобод людини, невід'ємним елементом такого навчального курсу має бути окрема тема, присвячена методиці урахування правових позицій ЄСПЛ при ухваленні рішень суб'єктами, наділеними державно-владними повноваженнями. Відсутність саме таких знань та навиків у підсумку призводить до некоректного чи нерелевантного використання результатів волевиявлення ЄСПЛ в національній юридичній діяльності.

Водночас вважаємо, що на четвертому році підготовки не зайвим буде включення до вибіркових дисциплін робочого навчального плану спеціалізованих навчальних курсів задля більш поглибленого вивчення практики Суду Ради Європи з питань, які необхідні для майбутніх правників, враховуючи обрану ними спеціалізацію подальшої юридичної діяльності (кримінально-правову, цивільно-правову тощо).

Огляд робочих навчальних планів підготовки магістрів за спеціальністю 081 «Право» у Львівському національному університеті ім. І. Франка [477] дозволяє стверджувати, що: 1) підготовка магістрів за освітньо-науковою програмою, тобто майбутніх науково-педагогічних працівників, загалом відбувається з вивченням практики Суду Ради Європи, щоправда не виправданим вважаємо викладання однієї й тієї ж дисципліни, а саме «Практика ЄСПЛ», при здобутті як бакалаврського, так і магістерського освітнього ступеня, а також її віднесення до вибіркових дисциплін; 2) підготовка магістрів за спеціалізаціями «Юрисдикційні способи захисту порушених прав та інтересів» та «Прокуратура» беззаперечно вимагає включення до відповідних робочих навчальних планів таких важливих курсів, як «Проблеми застосування адміністративними судами практики ЄСПЛ» та «Проблеми застосування практики ЄСПЛ у кримінальному праві», що неодмінно сприятиме підвищенню рівня фахової кваліфікації здобувачів вищої

освіти; 3) не виправданим вважаємо обмеження спеціалізації «Адвокатура» включенням до неї лише дисципліни «Проблеми застосування практики ЄСПЛ у кримінальному праві» як вибіркової, зважаючи на те, що сфера правозахисної діяльності таких фахівців не обмежується лише кримінальними провадженнями.

Вивчення практики ЄСПЛ як окремої вибіркової початкової дисципліни здійснюється й студентами юридичного факультету Ужгородського національного університету, щоправда це відбувається в рамках 8 (останнього) семестру 4-го року підготовки бакалаврів. Особливістю побудови цього навчального курсу вважаємо у тому, що з 15 тем, які передбачені його структурою, перші 5, а саме: «Природа ЄКПЛ», «Структура і організація ЄСПЛ», «Процедура розгляду справ ЄСПЛ», «Тлумачення Конвенції ЄСПЛ», «Юридична природа і порядок виконання рішень ЄСПЛ», вивчаються лише в рамках лекційних занять та самостійної роботи. Разом з тим, з метою опанування здобувачами вищої освіти положень Конвенції в їх інтерпретації Страсбурзьким судом права і свободи людини, що перебувають під захистом Ради Європи, об'єднано в групи [383].

Зазначений вище підхід до побудови навчального курсу, з одного боку, сприяє формуванню системних знань у сфері захисту прав і свобод людини на регіональному (європейському) рівні, з іншого, зважаючи на відведений час для вивчення кожної із зазначених тем (1-2 аудиторні години), вказує на поверхневий підхід до опанування змісту та обсягу можливостей людини та їх захисту з боку Ради Європи.

Принагідно зазначимо, що кафедрою конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету студентам пропонується альтернативна вибіркова дисципліна «Захист людини у Європейському суді з прав людини», що також, як і попередньо зазначений навчальний курс, передбачається для вивчення у 8 семестрі 4 курсу підготовки бакалаврів. Аналіз структури цього навчального курсу [479] дає підстави стверджувати, що підхід до його побудови зміщує акцент отримання знань

щодо результатів правоінтерпретаційної та правозастосовної діяльності Суду Ради Європи по кожній зі статей Конвенції на юрисдикцію самого Страсбурзького суду та порядок звернення до нього.

Первинні знання щодо правової природи рішень ЄСПЛ, як одного з джерел міжнародного права, студенти юридичного факультету, які навчаються за спеціальністю 081 «Право», отримують в ході опанування навчальної дисципліни «Міжнародне право», що викладається в першому семестрі 3 курсу підготовки та завершується складанням екзамену [481]. Більш поглиблене вивчення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод здійснюється на магістерському рівні в рамках опанування навчальної дисципліни «Кримінально-правова охорона прав та законних інтересів людини і громадянина: національні та міжнародні аспекти» [480].

Проведений аналіз освітніх програм та навчально-методичних матеріалів підготовки правників в класичних університетах України дає підстави стверджувати про різні підходи закладів вищої освіти до вивчення здобувачами вищої освіти положень Конвенції та практики ЄСПЛ. Така ситуація, на наш погляд, дозволяє констатувати реальність принципу автономії закладів вищої освіти, про яку йдеться в Законі України «Про вищу освіту», що ухвалений у 2014 році в рамках проведення освітньої реформи.

Дія практики ЄСПЛ на підготовку фахівців-юристів є відчутною і в найбільш відомих в Україні юридичних закладах вищої освіти.

Так, при підготовці бакалаврів за спеціальністю 081 «Право» в Національному університеті «Юридична академія України ім. Я. Мудрого» однією з навчальних дисциплін виступає «Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика її застосування», яка у своїй структурі вміщує 9 тем [380]. Їх опанування достатньою мірою дає загальне уявлення про чинний Страсбурзький механізм захисту прав і свобод людини на регіональному (європейському) рівні.

Слід зазначити, що розробниками цього навчального курсу приділено увагу і такому важливому питанню, як порядок застосування судами України

Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та актів її тлумачення ЄСПЛ, що, як впливає з результатів нашого дослідження, часто упускається при розробці подібних навчальних курсів.

Юрисдикція ЄСПЛ, його устрій, процедура звернення до нього є тими наскрізними питаннями, що також включені до бакалаврської навчальної дисципліни «Міжнародне право».

Здобувачі вищої освіти, які навчаються на першому рівні вищої освіти за спеціальністю «Міжнародне право», опановують структуру, компетенцію, порядок звернення та ухвалення рішень ЄСПЛ в рамках вивчення навчальної дисципліни «Судові системи та порівняльне судове право» [285].

Аналіз каталогу № 1 вибіркових навчальних дисциплін першого рівня вищої освіти дає підстави стверджувати, що здобувачі освітнього ступеня «бакалавр» можуть отримати додаткові знання щодо практики ЄСПЛ при обранні для вивчення таких навчальних курсів: а) «Судове право» [382], «Верховенство права»; б) «Європейська конвенція з прав людини та практика її застосування; в) «Практика ЄСПЛ як джерело права» [189].

Питання діяльності Страсбурзького суду та особливості виконання його рішень органічно включені і до деяких нормативних навчальних дисциплін магістерського рівня освіти.

Так, наприклад, однією з тем навчального курсу «Організація роботи адвокатури України», що викладається для слухачів магістратури 1 курсу денної форми навчання Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України та господарсько-правового факультету, є «Особливості участі адвоката в конституційному судочинстві та у Європейському суді з прав людини» [381]. Рішення Страсбурзького суду вивчаються слухачами магістратури факультету правосуддя в рамках опанування дисципліни «Теорія та практика застосування цивільного процесуального законодавства».

Варто зауважити, що в Національному університеті «Юридична академія України ім. Я. Мудрого» юрисдикційні повноваження Суду Ради Європи, його рішення та порядок звернення до нього більш широко пропонуються для

вивчення як вибіркові навчальні дисципліни саме слухачам магістратури. Підтвердженням цьому слугують такі навчальні курси, що включені до каталогу № 2 вибірових навчальних дисциплін другого (магістерського) рівня за спеціальністю «Право»: 1) «Питання кримінального права в практиці ЄСПЛ»; 2) «Застосування норм міжнародного права у національному правопорядку України»; 3) «Практика ЄСПЛ у цивільному судочинстві»; 4) «Право на справедливий судовий розгляд у цивільному процесі»; 5) «Забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні»; 6) «Міжнародне правосуддя». Слід зауважити, що за спеціальністю «Міжнародне право» до каталогу № 2 (магістерського) рівня включено лише такий вибіровий навчальний курс, як «Процедура розгляду справ ЄСПЛ». Водночас цим же каталогом серед вибірових навчальних дисциплін наскрізного модулю «Юридична клініка» (для студентів-клініцистів) передбачений навчальний курс «Практика ЄСПЛ як джерело права» [190].

Зазначене дає можливість стверджувати, що практика Суду Ради Європи включена для вивчення не тільки в рамках опанування дисциплін міжнародно-правової та кримінально-правової спрямованості, але й цивільно-правової, що, на наше переконання, сприяє розширенню знань здобувачів вищої освіти у сфері захисту прав людини.

Практика ЄСПЛ значною мірою включена і до ряду навчальних дисциплін, що викладаються в Національному університеті «Одеська юридична академія», який готує правників для адвокатури, прокуратури, слідства та інших органів публічної влади. Серед них: «Використання практики ЄСПЛ в кримінальному провадженні», «Права людини в сфері кримінальної юстиції», «Міжнародний захист прав людини», «Практика ЄСПЛ», «Захист прав юридичних осіб в ЄСПЛ», «Права людини в Україні», «Міжнародне правосуддя», «Міжнародно-правові механізми захисту прав людини», «Основи міжнародно-правових стандартів прав людини», «Практика ЄСПЛ у цивільному судочинстві» [193].

Із зазначеного витікає, що правові позиції Страсбурзького суду широко імплементовані в навчальний процес кафедрами університету. Водночас

невиправданим вважаємо відсутність відповідних спецкурсів з практики ЄСПЛ на кафедрі кримінального права, а також адміністративного і фінансового права.

Актуальною в умовах сьогодення видається бакалаврська програма з права, що розроблена та затверджена в Українському католицькому університеті. Особливістю цієї ціннісно орієнтованої освітньої програми за спеціальністю «Право» є те, що усі навчальні дисципліни розподілені на три категорії: а) базові юридичні дисципліни (45%); б) дисципліни за вибором студента (30%); в) дисципліни світоглядного ядра (25%). Водночас слід наголосити на тому, що навчальні курси «Права людини. Міжнародні стандарти» (2 курс) та «Право Ради Європи. Практика ЄСПЛ» (3 курс, англ. мовою) [20] віднесені до базових юридичних дисциплін.

До обов'язкових дисциплін магістерської програми з права віднесено навчальний курс «Захист прав людини в ЄСПЛ». В той же час студентам університету пропонується широкий перелік вибіркового навчальних курсів, серед яких «Застосування практики ЄСПЛ в адміністративному судочинстві», «Свобода від катувань, жорстокого та такого, що принижує гідність поводження: міжнародні стандарти», «Застосування практики ЄСПЛ в цивільному судочинстві» [259]. Переконані, що до переліку вибіркового дисциплін для слухачів магістратури доцільно було б включити такі навчальні курси, як «Урахування практики ЄСПЛ у кримінальному провадженні», «Питання кримінального права в практиці ЄСПЛ».

Системна імплементація практики ЄСПЛ в навчальний процес прослідковується при підготовці та підвищенні кваліфікації працівників апарату судів, а також суддів в Національній школі суддів України.

Як зазначає Т. Фулей, Національною школою суддів України забезпечений «багатосходинковий» механізм з вивчення Конвенції та практики ЄСПЛ, який охоплює обов'язкові тренінги як «базові», так і «спеціалізовані», альтернативні дистанційні навчальні курси та інформаційні матеріали для самостійного

опрацювання, що покликане сприяти дотриманню суддями конвенційних гарантій прав людини при здійсненні правосуддя в Україні [572, с. 26].

Слід наголосити, що практика Суду Ради Європи широко включена Національною школою суддів України до програм підготовки безпосередньо самих суддів. Так, наприклад, в стандартизовану програму підготовки суддів судових палат у кримінальних справах апеляційних судів в апеляційних округах включені такі питання: «Урахування практики ЄСПЛ щодо належної вмотивованості вироку», «Практика ЄСПЛ щодо гарантування прав неповнолітніх за ст. 5, 6, 8 Конвенції», «Міжнародні стандарти забезпечення прав людини при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій: практика ЄСПЛ», «Застосування Конвенції та практики ЄСПЛ у кримінальному судочинстві», «Рішення ЄСПЛ проти України за статтями 5 та 6 ЄКПЛ», «Практика ЄСПЛ щодо забезпечення права на захист в аспекті статей 3, 5, 6 ЄКПЛ», «Практика ЄСПЛ щодо екстрадиції та інших форм міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні» [533].

Аналіз програм підготовки суддів та планів підготовки працівників апарату суду, дає підстави для висновку про те, що у випадку коли випускник закладу вищої освіти України має недостатній рівень знання щодо Конвенції та практики Страсбурзького суду, то такі знання він отримає при подальшій підготовці у відповідних регіональних школах суддів.

До освітньо-професійних програм підготовки майбутніх фахівців адвокатської діяльності також включено ряд дисциплін, що орієнтовані на вивчення практики Страсбурзького суду.

Так, наприклад, студентами Академії адвокатури України 3-го року підготовки обов'язково вивчається навчальний курс «Міжнародно-правові механізми захисту прав людини», в рамках якого здобувачі вищої освіти знайомляться з положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, особливостями її тлумачення і застосування в національному правопорядку, організацією та юрисдикцією ЄСПЛ, процедурою звернення до нього, реформою Євросуду, порядком виконання

рішень ЄСПЛ в Україні, заходами індивідуального та загального характеру, що вживаються державою на виконання рішень ЄСПЛ, функціями Комітету Міністрів Ради Європи щодо контролю за виконанням рішень Страсбурзького суду. Практика ЄСПЛ включена для вивчення і до таких вибіркових навчальних курсів підготовки бакалаврів, як «Право міжнародних договорів», «Судові системи і порівняльне судове право» (2-й рік підготовки) «Міжнародне гуманітарне право» (4-й рік підготовки) [478].

Разом з тим серед вибіркових компонентів освітньо-наукової програми другого (магістерського) рівня вищої освіти передбачені для вивчення такі навчальні дисципліни, як «Право міжнародної відповідальності» та «Міжнародне правосуддя» [305], опанування яких, у разі вибору, також дозволить слухачам магістратури розширити свій світогляд щодо ролі і місця практики Суду Ради Європи в системі джерел права.

До окремої групи дослідження слід віднести відомчі заклади вищої освіти, що готують фахівців-юристів як для правоохоронних органів, так і інших органів публічної влади на базі юридичних факультетів.

Аналіз освітніх програм та навчально-методичних матеріалів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, вказує на те, що практика ЄСПЛ як окрема дисципліна не передбачена для вивчення майбутніми правоохоронцями. Проте варто зазначити, що правові позиції Суду Ради Європи включені до дисциплін, які пов'язані із захистом прав людини.

Так, наприклад, курсантами та слухачами заочної форми навчання Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ практика Страсбурзького суду вивчається при опануванні дисциплін «Забезпечення прав і свобод людини в правоохоронній діяльності», «Міжнародно-правові стандарти захисту прав людини», «Міжнародне право», а слухачами магістратури, що є поліцейськими, при вивченні таких дисциплін як «Захист та дотримання прав людини в правоохоронній діяльності», «Захист та дотримання прав і свобод людини в діяльності Національної поліції», «Правозастосування».

Разом з тим рішення ЄСПЛ по різних категоріям справ включені до навчально-методичних матеріалів дисциплін, що викладаються кафедрою кримінального процесу, а саме: «Кримінальний процес» (для бакалаврів), «Контроль і нагляд в професійній діяльності», «Доказування в кримінальному провадженні» (для слухачів магістратури).

Як окрема нормативна навчальна дисципліна «Практика ЄСПЛ» вивчається лише при здобутті другого (магістерського) освітнього ступеня студентами юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ [346]. Водночас переконані, що перелік питань, який затверджений для вивчення, є доволі звуженим, зважаючи на те, що окрім загальних питань розуміння юрисдикції Суду Ради Європи до робочої програми дисципліни включені лише положення статей 3 та 5 Конвенції, а також особливості забезпечення прав окремих категорій людей.

На бакалаврському рівні вищої освіти Харківського національного університету внутрішніх справ обов'язковими дисциплінами 2-го курсу підготовки є «Міжнародне право», в рамках якої вивчаються питання, що присвячені ЄСПЛ, а також навчальний курс «Міжнародний захист прав людини», складовою якого є тема «Система захисту прав людини в рамках Ради Європи». Значення рішень ЄСПЛ для кримінальної процесуальної діяльності вивчається в рамках дисципліни «Кримінальний процес» [191].

Ознайомлення з правовими позиціями Страсбурзького суду передбачено і при вивченні дисципліни «Кримінальний процес» курсантами Національної академії внутрішніх справ, які здобувають базову вищу освіту за спеціальностями «Право» та «Правоохоронна діяльність». Європейська система захисту прав людини є невід'ємною частиною бакалаврського курсу «Міжнародно-правові стандарти з прав людини». На магістерському ступені вищої освіти вивчення питань, пов'язаних зі Страсбурзьким судом та його рішеннями, передбачено при опануванні дисциплін «Міжнародне публічне право», «Захист та дотримання прав людини у правоохоронній діяльності», «Захист та дотримання прав людини у професійній діяльності» [284]. Аналіз

практики ЄСПЛ щодо дотримання положень ст. 6 Конвенції, а також опанування міжнародних стандартів процедури затримання та взяття під варту здійснюється слухачами магістратури при вивченні навчальної дисципліни «Доказування в кримінальному провадженні» [93].

Водночас слід наголосити, що практику Суду Ради Європи не включено для вивчення та аналізу до ряду навчальних дисциплін, що передбачені для підготовки здобувачів ступеня вищої освіти «доктор філософії» за спеціальністю «Право». Серед таких дисциплін, наприклад: «Актуальні проблеми адміністративного права та процесу», «Актуальні проблеми кримінального права» тощо. Невиправданим вважаємо і відсутність питань, пов'язаних з ЄСПЛ, у таких навчальних дисциплінах першого (бакалаврського) ступеня освіти, як «Кримінально-виконавче право», «Обмеження прав на свободу у діяльності Національної поліції».

До позитивних зрушень відомчих закладів вищої освіти МВС України, в аспекті вивчення практики Суду Ради Європи, слід віднести розроблені та затверджені програми підвищення кваліфікації патрульних, слідчих, дільничних та інших категорій поліцейських, до нормативної (обов'язкової) частини яких включено курс «Права людини. Верховенство права». В рамках цієї дисципліни вивчаються правові позиції ЄСПЛ щодо тлумачення положень тих статей Конвенції, які системно порушуються правоохоронцями, а саме: ст. ст.3, 5 та 8 [152, с. 59].

Однак, на наше переконання, зважаючи на існуючу кількість скарг на дії та рішення працівників поліції, що подаються до ЄСПЛ за останні роки, обсяг такого навчального курсу має бути збільшений з 4-х до мінімум 8-и академічних годин. Вжиття таких заходів з боку закладів вищої освіти вимагається у затвердженому Урядом України Плані заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року [320].

Проведений аналіз навчально-методичних матеріалів, з допомогою яких забезпечується освітня діяльність закладів вищої освіти, дає підстави стверджувати про різний ступінь впливу практики ЄСПЛ на підготовку

правників, що обумовлюється такими чинниками: а) орієнтацією закладів вищої освіти на сферу подальшої діяльності своїх випускників; б) наявністю на кафедрах закладів вищої освіти фахівців, до сфери наукових інтересів яких входить практика Страсбурзького суду; в) реалізація закладами вищої освіти визначених законодавством автономних можливостей; г) залежність освітніх програм закладів вищої освіти з підготовки правників чи програм підвищення їх кваліфікації від політики міністерств або відомств, яким такі заклади підпорядковані; д) включення практики ЄСПЛ як окремої навчальної дисципліни переважно до освітніх програм підготовки магістрів [131, с.230].

Зважаючи на все вищезазначене, під впливом практики Суду Ради Європи на юридичну освіту пропонується розуміти дію правових позицій ЄСПЛ на правосвідомість та поведінку учасників освітнього процесу, передусім науково-педагогічних працівників, які залучені до підготовки правників та правоохоронців у закладах вищої освіти, в результаті чого практика Страсбурзького суду включається до освітніх програм підготовки бакалаврів, магістрів та докторів філософії за спеціальностями «Право» та «Правоохоронна діяльність» як окрема навчальна дисципліна чи складова інших навчальних дисциплін, предметом вивчення яких є міжнародні стандарти прав людини і основоположних свобод, а також їх реалізація в діяльності судових і правоохоронних органів та правозахисних інституцій.

Враховуючи важливу роль та значення практики Страсбурзького суду у становленні України як правової держави, переконані, що її вивчення здобувачами в закладах вищої освіти має відбуватися у такому порядку:

1) первинне отримання знань про роль практики ЄСПЛ в національному правопорядку має відбуватися при опануванні базових навчальних дисциплін підготовки бакалавра, серед яких «Теорія держави і права», «Конституційне право», що вивчаються на 1 та 2 курсі підготовки;

2) перелік обов'язкових компонентів освітньої програми бакалавр має бути доповнений навчальною дисципліною «Практика ЄСПЛ та її вплив на

юридичну діяльність в Україні» обсягом 90 академічних годин (3 кредити), що має вивчатися здобувачами вищої освіти на 3-му році підготовки (додаток 1);

3) передбачити вивчення практики Суду Ради Європи при опануванні всіх навчальних дисциплін, присвячених захисту або гарантіям прав і свобод людини в Україні;

4) включити практику Страсбурзького суду до тем тих дисциплін бакалаврської програми, в рамках яких вивчається порядок обмеження прав та/або свобод людини на національному рівні (передусім, кримінальний та адміністративний процес, адміністративна відповідальність, кримінально-виконавче право, цивільний процес);

5) на останньому (4-му) році підготовки бакалавра серед вибіркових дисциплін передбачити вузькоспеціалізовані навчальні курси, які б сприяли більш глибокому ознайомленню здобувачами вищої освіти з практикою Страсбурзького суду;

б) на другому (магістерському) ступені вищої освіти, з урахуванням спеціалізації програм здобувачів, передбачити обов'язкові навчальні курси з вивчення практики Страсбурзького суду. Такими навчальними дисциплінами, зокрема, мають бути: «Урахування практики ЄСПЛ в кримінальному провадженні»; «Питання практики ЄСПЛ в кримінальному праві»; «Роль практики Страсбурзького суду при здійсненні адміністративного судочинства» тощо;

7) з метою належної підготовки здобувачів ступеня вищої освіти «доктор філософії» за спеціальністю «Право» до ключових дисциплін освітньої програми, серед яких «Актуальні проблеми адміністративного права та процесу», «Актуальні проблеми кримінального права» тощо, включити теми, що присвячені питанням дотримання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у світлі практики Суду Ради Європи.

Запропонований вище порядок включення практики ЄСПЛ в процес підготовки правників кореспондується з п. 2.6. проекту Концепції розвитку юридичної освіти МОН України [219], п. 21 проекту Концепції вдосконалення

правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії [218], а також стратегічній цілі 3 проекту Концепції розвитку юридичної освіти, розробленої у 2020 році Комітетом Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій.

5.3. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правотворчість в Україні

Імплементація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики ЄСПЛ в національній правовій системі є одним із магістральних напрямків державної політики, що носить комплексний характер. Невід'ємним елементом цього напрямку беззаперечно є внесення змін до чинного законодавства, що суперечить чи не відповідає конвенційним положенням в їх тлумаченні Страсбурзьким судом.

Як слушно наголошує Т.В. Росік, міжнародне становище держави, рівень і характер взаємин з іншими державами та міжнародними організаціями здійснює істотний вплив на правотворчість, що є зовнішньополітичним фактором [484, с. 97].

Вважаємо, що вплив практики Суду Ради Європи на національну правотворчість найбільшою мірою відображається в результатах такої діяльності, а саме в прийнятті органами державної влади нормативно-правових актів, першим з яких є Закон України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», що недаремно називають спеціальним законом, який є точкою відліку в цьому питанні. Внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування є першим визначенням в ст. 13 цього Закону заходом загального характеру, що спрямований на усунення зазначеної в постанові ЄСПЛ системної проблеми та її першопричини.

З цього приводу доречною видається позиція Ю.Ю. Берестнева, який наголошує, що за період існування Страсбурзького контрольного механізму держави-учасниці Конвенції вживали різні заходи загального характеру, передусім вносячи за підсумками розгляду скарг в ЄСПЛ відповідні корективи у своє законодавство [24, с.65].

Підтвердженням вищезазначеного є ті суттєві зміни, що вносилися до національного законодавства державами-членами Ради Європи на виконання рішень Страсбурзького суду. Так, в Австрії було змінено кримінально-

процесуальний кодекс; у Бельгії – внесено поправки до кримінального кодексу та в законодавство про бродяжництво; в Німеччині – змінено положення кримінально-процесуального кодексу, що стосуються досудового тримання під вартою, вжито різних заходів щодо прискорення розгляду кримінальних і цивільних справ та юридично визнано зміну статі; в Нідерландах – внесено зміни до кодексу про військові злочини і в законодавство про тримання під вартою осіб, що страждають психічними захворюваннями; в Ірландії спрощено процедуру судового розгляду та створено системи цивільно-правової допомоги і консультацій; в Італії – введено в дію новий кримінально-процесуальний кодекс, згідно з яким змінено порядок тримання під вартою [342, с.13-14].

Принагідно зазначити, що під впливом практики Страсбурзького суду відбулися певні зміни і в законодавстві України. Водночас, зважаючи на відсутність ефективного підходу в цьому напрямку державної діяльності, який би характеризувався системністю та послідовністю, вбачаємо за доцільне з'ясувати його особливості та недоліки.

Передусім варто зауважити, що в результаті дії практики Суду Ради Європи на правосвідомість українських парламентарів було змінено ряд положень Основного Закону України в частині здійснення правосуддя. Підтвердженням цьому слугує нова редакція ст. 129 Конституції України, в частині першій якої зазначається про те, що суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується принципом верховенства права [217].

Як відомо, ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово наголошував на важливості цього принципу для національного правопорядку, що кореспондується з положеннями преамбули Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Так, у рішенні по справі «Совтрансавто-Холдинг проти України» Страсбурзький суд, посилаючись на свою попередню практику у справі «Брумареску проти Румунії», повторює, що відповідно до його прецедентної практики право на справедливий судовий розгляд, гарантоване ст. 6 парагр. 1, повинно тлумачитися в світлі преамбули Конвенції, яка проголошує

верховенство права як елемент спільної спадщини держав-учасниць. Одним з основних елементів верховенства права є принцип правової певності, який серед іншого передбачає, що у будь-якому спорі рішення суду, яке вступило в законну силу, не може бути поставлено під сумнів [459].

Аналіз інших положень ст. 129 Конституції України дає підстави стверджувати, що деякі з них були також скореговані парламентом під впливом практики Суду Ради Європи, зокрема такі основні засади судочинства, як: а) розумні строки розгляду справи судом; б) обов'язковість судового рішення.

Питання розумності строків розгляду справи піднімалося ЄСПЛ ще у 1987 році. Так, у рішенні у справі «Бараона проти Португалії» («Baraona v. Portugal») Судом наголошувалося, що розумність строку судового розгляду має визначатися з огляду на конкретні обставини з урахуванням критеріїв, сформованих у практиці ЄСПЛ, зокрема комплексності справи, поведінки заявника та поведінки відповідних державних органів [439].

У справах проти України Суд Ради Європи також неодноразово констатував порушення цього принципу: 1) у справі «Науменко проти України» (необґрунтованість затягування строків розгляду лише у зв'язку зі складністю справи); 2) у справі «Бублик проти України» (комплексність справи); 3) у справі «Карнаушенко проти України» (поведінка заявника); 4) у справах «Хурава проти України» (значущість для заявника).

Право на справедливий суд, як наголошує ЄСПЛ у рішенні по справі «Горнсбі проти Греції» («Hornsby v. Greece»), було б ілюзорним, якби правова система Договірної держави допускала, щоб остаточне судове рішення, яке має обов'язкову силу, не виконувалося на шкоду одній із сторін [443].

Для України в аспекті обов'язковості виконання судових рішень знаковою стала постанова Страсбурзького суду, що ухвалена за пілотною процедурою, а саме «Юрій Миколайович Іванов проти України». В ній ЄСПЛ зазначено, що більше ніж половина рішень, винесених Судом у справах проти України, стосуються питання тривалого невиконання остаточних судових рішень, відповідальність за які несуть органи влади України [465].

Реакцією держави на зазначене «пілотне рішення» ЄСПЛ стало ухвалення у 2012 році Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», яким було передбачено компенсацію за несвоєчасне виконання рішень суду у вигляді стягнення коштів та зобов'язання вчинити певні дії щодо майна, боржником за якими є державний орган, державне підприємство, установа, організація, юридична особа, примусова реалізація майна якої забороняється відповідно до законодавства [358].

Однак слід зауважити, що держава, ухваливши цей нормативно-правовий акт, передбачила деякі гарантії лише щодо виконання судових рішень в тих справах, де відповідачем є безпосередньо сама держава. Разом з тим передбачений законом фіксований обсяг відшкодування виявився неспівмірним тим компенсаціям, які присуджуються Страсбурзьким судом, що вказує на малу ефективність такого засобу правового захисту.

Важливим є і той факт, що одночасно з внесенням змін до Основного Закону України у 2016 році з метою удосконалення механізму виконання судових рішень, який і надалі визнавався ЄСПЛ недосконалим, парламентом України було прийнято ще два важливих акти, а саме: Закон України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» та Закон України «Про виконавче провадження». Проте слід констатувати, що хоча зазначені закони і визначили деякі нові засади виконання рішень органів судової влади, вони суттєво не вплинули на загальну ситуацію в цьому напрямку діяльності держави.

Підтвердження цьому слугує ухвалене ЄСПЛ у 2017 році рішення по справі «Бурмич та інші проти України», в якому Суд Ради Європи вилучив 12 143 заяв з реєстру справ Суду відповідно до підпункту «с» пункту 1 ст. 37 Конвенції та передав їх Комітету Міністрів Ради Європи, з метою їх розгляду в рамках вжиття заходів загального характеру для виконання пілотного рішення у справі Іванов проти України, у тому числі щодо надання відшкодування за невиконання або тривале виконання рішень національних судів, як це

передбачено у пункті 5 резолютивної частини зазначеного рішення, та сплати боргу за рішенням національного суду [429].

Зазначене дає можливість стверджувати, що законодавець у цілому демонструє свої намагання врахувати позиції Страсбурзького суду шляхом зміни або ухвалення нових нормативно-правових актів. Однак, виходячи із вищевикладеного, такі дії суттєво не змінюють існуючий підхід до виконання рішень національних судових органів.

Вважаємо, що заходами, які були б доречними для покращення ситуації з виконанням судових рішень в Україні, зокрема, є такі: 1) збільшення обсягу коштів, спрямованих на виконання рішень національних судових органів шляхом внесення змін до Закону України «Про державний бюджет»; 2) усунення законодавчо встановлених мораторіїв на відчуження майна, що перешкоджають виконанню ухвалених судових рішень; 3) законодавче закріплення обов'язку суддів здійснювати судовий контроль за виконанням судових рішень; 4) прирівняння правового статусу (мандатів) державних і приватних виконавців, збільшення кількості останніх; 5) унормування ефективної системи арешту рахунків боржників; 6) розроблення механізму непримусового виконання судових рішень; 7) вжиття заходів загального характеру, що впливають не тільки з постанов ЄСПЛ, але й рішень Комітету Міністрів Ради Європи; 8) ухвалення Закону України «Про органи публічної влади, які відповідальні за виконання судових рішень».

Вважаємо, що позиції Страсбурзького суду певною мірою враховувалися законодавцем і при ухваленні законів, які визначають правовий статус органів та посадових осіб публічної влади (статусних законів).

Так, наприклад, прийняття Закону України «Про Вищу раду правосуддя» відбулося під впливом позиції Суду Ради Європи, що була сформована у рішенні по справі «Олександр Волков проти України». В цьому рішенні, як відомо, ЄСПЛ встановив порушення п. 1 ст. 6 Конвенції у зв'язку з відсутністю незалежності та безсторонності Вищої ради юстиції з огляду на об'єктивні

(процедура формування та персональний склад ВРЮ) та суб'єктивні (особиста упередженість членів ВРЮ) критерії [456].

На підтвердження нашого умовиводу варто навести не тільки існуючі положення ст. 5 Закону, в якій зазначається, що Вища рада правосуддя складається з двадцяти одного члена, з яких десятьох обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці (...) [351], але й фрагмент пояснювальної записки до проекту Закону України «Про Вищу раду правосуддя», в якій йдеться про те, що відповідно до європейських стандартів при формуванні Дисциплінарних палат Вища рада правосуддя має забезпечити, щоб щонайменше половина, а якщо це неможливо – значна частина членів кожної Дисциплінарної палати були судьями або судьями у відставці [340].

Правові позиції, що були сформовані Страсбурзьким судом у справі «Олександр Волков проти України», наклали свій відбиток і на положення іншого статусного закону, а саме «Про судоустрій і статус суддів», передусім в питанні визначення строків давності притягнення судді до відповідальності за порушення присяги, на чому наголошував ЄСПЛ.

Так, відповідно до положень п. 11 ст. 109 вищевказаного Закону, дисциплінарне стягнення до судді застосовується не пізніше трьох років із дня вчинення проступку без урахування часу тимчасової непрацездатності або перебування судді у відпустці чи здійснення відповідного дисциплінарного провадження. Разом з тим у п. 12 цієї ж статті зазначається, що у разі якщо рішенням ЄСПЛ встановлені факти, які можуть бути підставою для застосування дисциплінарного стягнення до судді, зазначений строк обраховується з дня набуття таким рішенням статусу остаточного [376].

Слід зауважити, що при ухваленні цього нормативно-правового акта були враховані й інші усталені правові позиції Суду Ради Європи, що стосуються трактування конвенційного права на справедливий суд. Свідченням цьому є як визначені в законі засади організації судової влади, серед яких незалежність судів, право на справедливий та повноважний суд, рівність перед законом і судом, обов'язковість судових рішень, право на перегляд справи та оскарження

судового рішення, так і закріплені ст. 56 Закону обов'язки судді, одним з яких є справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад та правил судочинства [376]. Щоправда, на наше переконання, вищезазначена конструкція ст. 56 Закону входить у певне протиріччя з положеннями вищезгаданої ч. 1 ст. 129 Конституції України, за якою суддя при здійсненні правосуддя керується верховенством права.

Вважаємо, що правові позиції Страсбурзького суду певною мірою були імplementовані і в положення нового Закону України «Про Конституційний Суд України», що ухвалений Українським парламентом 13.07.2017. Найбільш яскраво це прослідковується в положеннях закону, що присвячені засадам діяльності органу конституційної юрисдикції, серед яких: верховенство права, повного і всебічного розгляду справ, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків [368].

Серед іншого слід звернути увагу на принцип обґрунтованості судових рішень, на важливості якого при здійсненні правосуддя часто наголошує Суд Ради Європи. Так, у рішенні по справі «Суомінен проти Фінляндії» (*Suominen v. Finland*) Страсбурзький суд вказує на те, що хоча національний суд має певну свободу розсуду щодо вибору аргументів у тій чи іншій справі та прийняття доказів на підтвердження позицій сторін, орган влади зобов'язаний виправдати свої дії, навівши обґрунтування своїх рішень [462].

Порушення ст. 6 Конвенції в частині необґрунтованості судових рішень було констатовано ЄСПЛ і в ряді рішень, що ухвалювалися проти України. Серед них «Проніна проти України» від 18 липня 2006 р., «Серявін та інші проти України» від 10 лютого 2010 р. та ін.

На визнання Страсбурзького суду як ефективної міжнародної інституції захисту прав людини вказують визначені в ст. 11 Закону «Про Конституційний Суд України» вимоги до судді, що точно відтворюють закріплені ст. 21 Конвенції важливі для громадянського суспільства посадові критерії до судді

ЄСПЛ, а саме: високі моральні якості та необхідність бути правником із визнаним рівнем компетентності.

Проте, слід наголосити, що підхід Парламенту до імплементації практики Страсбурзького суду в національне законодавство не завжди є комплексним. Прикладом цьому слугують положення Закону України «Про прокуратуру», де Конвенція та практика ЄСПЛ визначається мірилом меж обґрунтованої критики діяльності прокурора (ст. 16 «Гарантії незалежності прокурора» [373]), незважаючи на те, що в розумінні Конвенції прокурор, як посадова особа державної влади, не перебуває під захистом Конвенції та не може бути скаржником до ЄСПЛ. Разом з тим роль практики Суду Ради Європи при здійсненні прокурорської діяльності в законі не визначено.

В той же час відповідно до ч. 2 ст. 6 Закону України «Про Національну поліцію» принцип верховенства права застосовується поліцейськими з урахуванням практики ЄСПЛ [370].

Наскрізний аналіз усіх нормативних положень ст. 6 вищевказаного Закону дає підстави стверджувати про таке: а) юридична конструкція, за якої поліцейський повинен застосовувати принцип верховенства права, є некоректною, зважаючи як на положення існуючої теорії правозастосування, так і положення ч. 1 цієї ж статті, відповідно до якого поліція у своїй діяльності керується принципом верховенства права; б) підхід законодавця до розуміння сутності принципу верховенства права виключно крізь призму прав та свобод людини як найвищих цінностей в державі є звуженим та не відповідає правовим позиціям самого ЄСПЛ, який наголошує не лише на змістовному аспекті цього принципу (відносинах між людиною і державою на засадах визнання людини найвищою соціальною цінністю), але й процедурному, що включає такі важливі субстанційні засади правозастосування, як: правова визначеність (правопевність), заборона довільності при ухваленні рішень, недискримінація, рівність перед законом, застосування покарання виключно на підставі закону, обґрунтованість рішень та ін.; в) зважаючи на те, що принцип верховенства права розглядається, передусім, в аспекті забезпечення прав і

свобод людини, не виправданим вважаємо його відокремлення від іншого визначеного законом принципу діяльності поліції, а саме дотримання прав і свобод людини (ст. 7 Закону).

Такий умовивід ґрунтується на тому, що Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Страсбурзького суду слід розглядати джерелом права виключно у єдності, що відповідно відображають статичну та динамічну сторону права [108, с. 109].

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що, з одного боку, законодавець через прийняття подібних правових норм показує свою готовність до змін та руху вперед на шляху встановлення європейських стандартів в національній правоохоронній діяльності. З іншого, зважаючи на поверхневий, несистемний підхід до побудови правових положень, в результаті чого страждає і їх якість, що впливає як на сутнісне розуміння та сприйняття, так і потенційну можливість застосування таких правоположень у практичній юридичній діяльності, слід констатувати їх неефективність для встановлення конвенційного правопорядку в Україні, підтвердженням чому слугує кількість направлених скарг до ЄСПЛ на дії та рішення правоохоронців.

Принагідно слід зазначити, що під впливом практики ЄСПЛ відбулися відчутні зміни і в процесуальних кодексах України, які відображають рух правової матерії (діяльнісний аспект права). Свідченням цьому є визначені в таких нормативно-правових актах засади (принципи) здійснення провадження і судочинства, зокрема: верховенство права; повага до людської гідності; забезпечення права на свободу та особисту недоторканність; недоторканність житла чи іншого володіння особи; таємниця спілкування; невтручання у приватне життя; недоторканність права власності; презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; забезпечення права на захист; доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень; розумність строків (загальні засади кримінального провадження – ст. 7 Кримінального процесуального кодексу).

Водночас слід наголосити на різному підході законодавця до визначення ролі практики Страсбурзького суду при здійсненні судочинства.

Так, положеннями Кодексу адміністративного судочинства України (ст. 6) та Кримінального процесуального кодексу України (ст. 8) передбачається, що суд застосовує принцип верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини [205; 232].

Зазначений підхід нормотворця є тотожним попередньо розглянутому в Законі України «Про Національну поліцію», а отже характеризується подібними недоліками, про які йшлося попередньо.

В той же час, відповідно до положень Господарського процесуального кодексу України (ст. 11) та Цивільного процесуального кодексу України (ст. 10), суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права [71; 582].

Таке формулювання з боку законодавця фактично дублює положення Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», що також не позбавлене недоліків, які більш детально будуть висвітлені нами в підрозділі 5.5 дисертації.

Разом з тим вважаємо, що найбільш оптимальною для процесуальних кодексів України була б така редакція статті, яка присвячена джерелам права, що є значимими для судів: «Суд при розгляді справ забезпечує дотримання та виконання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї, як джерела права, з урахуванням їх змісту, встановленого ЄСПЛ в результаті тлумачення».

В аспекті коректного сприйняття змістовного наповнення принципу верховенства права більш прийнятною вважаємо таку редакцію відповідної частини статті: «Суд при вирішенні справи керується принципом верховенства

права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, що ґрунтується на засадах правової визначеності (правопевності), заборони довільності при ухваленні рішень, недискримінації, рівності перед законом і судом, застосування покарання виключно на підставі закону, обґрунтованості рішень».

Розглядаючи вплив практики Суду Ради Європи на правотворчість в аспекті ухвалення парламентом кодифікованих актів, не можна обійти увагою і ті, які не відносяться до суто процесуальних, однак містять норми процесуального характеру, що пов'язані з можливим обмеженням конвенційних прав і свобод людини та їх гарантіями.

До таких актів, перш за все, слід віднести Кодекс України про адміністративні правопорушення, в ст. 245 якого зазначається про те, що завданнями провадження в справах про адміністративні правопорушення є: своєчасне, всебічне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності з законом, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі додержання законів, зміцнення законності [206].

Аналіз зазначеної статті Кодексу дає підстави для таких умовиводів: а) законодавець, зважаючи на останні зміни, які були внесені до цієї статті у 2001 році, не вбачає необхідності приведення принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення до європейських стандартів; б) вживане в ст. 245 Кодексу словосполучення «вирішення справи в точній відповідності із законом» безпосередньо вказує на те, що основоположним принципом таких проваджень є верховенство закону, а не верховенство права, що суперечить як ч. 1 ст. 8 Основного Закону держави, за якої в Україні визнається і діє принцип верховенства права, так і практиці Суду Ради Європи; в) недотримання уповноваженими суб'єктами при здійсненні провадження в справах про адміністративні правопорушення таких фундаментальних засад, як

повага до честі та людської гідності, забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, невтручання у приватне життя, недоторканність права власності, презумпція невинуватості, забезпечення доведеності вини, забезпечення права на захист в їх сучасному трактуванні ЄСПЛ, може стати підставою для оскарження в суді дій та рішень службових та посадових осіб, в тому числі і в Страсбурзькому суді.

Постійна констатація ЄСПЛ у своїх рішеннях неналежних умов утримання осіб в місцях несвободи України (слідчих ізоляторах, місцях позбавлення волі тощо) зумовлює необхідність звернення уваги і на положення Кримінально-виконавчого кодексу України, в якому серед принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань визначено: гуманізм, повагу до прав і свобод людини, взаємну відповідальність держави і засудженого, раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки у діяльності органів і установ виконання покарання [233].

Проте слід наголосити, що ЄСПЛ згадується в положеннях цього Кодексу лише в рамках прав засуджених, які можуть звернутися до нього з пропозиціями, заявами та скаргами (ст. 8 Кодексу). Подібні можливості передбачені і для осіб, взятих під варту (ст. 9 Закону України «Про попереднє ув'язнення») [371]. Законність, повага та дотримання прав і свобод людини та громадянина, гуманізм визначені першими серед принципів діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України [359]. У свою чергу, на засадах справедливості, невідворотності виконання покарань, дотримання прав і свобод людини, поваги до людської гідності, рівності перед законом, неупередженості ґрунтується пробація в Україні [372].

Огляд зазначених вище нормативно-правових актів дозволяє дійти висновку про те, що необхідність урахування правових позицій ЄСПЛ при здійсненні повноважень не вимагається, так само як і принцип верховенства права відсутній серед системи фундаментальних ідей (засад) діяльності службових та посадових осіб кримінально-виконавчої служби [129, с. 38-39].

Зважаючи на існуюче конституційне положення, зміст якого зводиться до того, що органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19 Основного Закону України), відсутність нормативної вимоги щодо необхідності дотримання положень Конвенції в їх трактуванні Страсбурзьким судом вважаємо суттєвим недоліком чинного законодавства, що регулює діяльність органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби України, яка здійснює правозастосовні та правоохоронні функції, а також органів пробації та їх персоналу [153, с.89].

Результатом тривалої неналежної реакції держави на рішення Страсбурзького суду, в яких наголошувалося на необхідності реформування пенітенціарної системи України, в тому числі її правового забезпечення, стала постанова ЄСПЛ у справі «Сукачов проти України», що ухвалена за пілотною процедурою. Як зазначив Страсбурзький суд у цьому рішенні, дана справа стосується повторюваної проблеми, яка лежить в основі частих порушень Україною ст. 3 Конвенції. Зокрема, з моменту прийняття свого першого рішення стосовно умов ув'язнення в Україні («Nevmerzheritsky v. Ukraine»), Суд виніс 55 рішень, у яких визнав порушення ст. 3 у зв'язку з поганими умовами утримування у слідчих ізоляторах. У низці цих рішень Суд також дійшов висновку, що мало місце порушення ст. 13 Конвенції через відсутність ефективних національних засобів правового захисту для скарг заявників за ст. 3. Крім того, у більшості з цих рішень Суд постановив, що проблема умов ув'язнення в Україні мала структурний характер [461].

Вважаємо, що ситуація, яка склалася, є наслідком ігнорування Україною Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (99) 22 від 30 вересня 1999 року, в п. 11 додатку до якої зазначається, що застосування попереднього тримання під вартою і його тривалість слід звести до мінімуму, враховуючи інтереси правосуддя [293]. Щоправда, слід відзначити той факт, що парламентом України було зроблено спробу запровадження компенсаційного засобу для осіб, які трималися в неналежних умовах у місцях попереднього

ув'язнення шляхом ухвалення Закону України «Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання» [357].

Проте застосування вказаного вище компенсаційного заходу з боку держави не було тривалим, свідченням чому є ухвалення у 2017 році закону, яким ч. 5 ст. 72 Кримінального кодексу України була знову змінена та викладена у такій редакції: «Попереднє ув'язнення зараховується судом у строк покарання у разі засудження до позбавлення волі день за день або за правилами, передбаченими у частині першій цієї статті» [356].

Важливим кодифікованим нормативно-правовим актом в аспекті питання, що розглядається нами, вбачаємо Виборчий кодекс України, що ухвалений парламентом України в 2019 році. Передусім, це пов'язано з тим, що одним із правом, гарантованим конвенційними нормами, є право на вільні вибори (ст. 3 Додаткового протоколу до Конвенції). Проте аналіз положень цього кодексу дозволяє стверджувати про те, що законодавцем не враховані правові позиції Суду Ради Європи у справі «Мельниченко проти України» [452] задля уникнення подібних скарг у майбутньому.

Підтвердженням цьому є чинна редакція ч. 4 ст. 134 Кодексу (право бути кандидатом у народні депутати України), в якій зазначається, що не є порушенням вимоги про проживання в Україні виїзд особи за кордон у службове відрядження, на навчання, у відпустку, на лікування за рекомендацією відповідного медичного закладу [55]. А отже, виїзд особи за кордон у разі особливої (нетипової) ситуації, на якій наголошував ЄСПЛ, залишається згідно з кодексом порушенням вимоги проживання в Україні.

Ігнорування парламентом правових позицій Страсбурзького суду з приводу необхідності унормування важливих гарантій прав і свобод людини на національному рівні, спостерігалось і попередньо.

Так, у рішенні у справі «Веренцов проти України» 2013 року, яке відносять до категорії квазіпілотних, Судом Ради Європи зазначено, що досі парламентом України не було введено в дію жодного закону, який би регулював порядок

проведення мирних демонстрацій, хоча статті 39 та 92 Конституції чітко вимагають того, щоб такий порядок було встановлено законом, тобто актом парламенту України [441]. Однак і донині відповідний законодавчий акт так і не ухвалено, що спричиняє масове опротестування рішень органів місцевої влади з приводу обмежень реалізації права на мирні зібрання в судах.

Разом з тим вважаємо, що в деяких випадках законодавець проявив надмірну правотворчу ініціативу щодо рішень Страсбурзького суду. Прикладом цьому можуть слугувати положення ч. 4 ст. 382 Кримінального кодексу України, відповідно до яких службові особи притягуються до кримінальної відповідальності за умисне невиконання рішення ЄСПЛ [231].

Як наголошують М.І. Мельник та М.І. Хавронюк, суб'єктом злочину в формі невиконання рішення ЄСПЛ, як правило, може бути Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ та службові особи офісу Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ, а також інші службові особи залежно від виду рішення [286, с. 1207-1211].

Осмислення вищевказаної диспозиції статті Кримінального кодексу та результатів її доктринального тлумачення дозволяє стверджувати про те, що виконання рішення ЄСПЛ, виходячи з аналізу норм Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», по суті зводиться до обов'язкової виплати справедливої сатисфакції, обсяг якої встановлюється в резолютивній частині кожної окремо ухваленої постанови Страсбурзького суду. Про це свідчить підхід законодавця, який визначив всі інші заходи індивідуального характеру, окрім виплати відшкодування стягувачеві, додатковими, а отже такими, які вживаються не завжди або на розсуд держави. Разом з тим слід зауважити, що виконання рішень ЄСПЛ в частині виплати відшкодування напряму залежить від обсягу коштів, що передбачені окремою статтею державного бюджету для таких цілей. Тому стверджувати про можливий злочинний умисел службових осіб за такої процедури виконання постанови Страсбурзького суду, що перебуває під контролем Комітету Міністрів Ради Європи, не є виправданим.

Разом з тим переконані, що неналежне здійснення координації виконання постанов Страсбурзького суду з боку Уповноваженого у справах ЄСПЛ або Кабінету Міністрів України, зважаючи на управлінський характер такого повноваження, скоріше є предметом розгляду для суду не за результатами здійснення кримінального провадження, а в межах адміністративного позову.

На підтвердження зазначеного наведемо одне із рішень Вінницького окружного адміністративного суду 2017 року, в якому суд задовольнив адміністративний позов позивача частково, визнавши протиправною бездіяльність Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ щодо нездійснення координації роботи виконання рішення Європейського суду з прав людини від 17.07.2014 та зобов'язав Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ здійснити координацію виконання рішення Європейського суду з прав людини від 17.07.2014 у справі «ОСОБА_1 та інші проти України» в частині виконання рішення Замостянського районного суду м. Вінниці від 01.03.2004 [421].

Водночас слід відзначити намагання парламентів встановити юридичну відповідальність посадових осіб, дії та рішення яких призвели до порушення конвенційних прав і свобод людини, підтвердженням чому слугує розробка та реєстрація проекту закону від 22.11.2016 № 54383 [384]. Однак, незважаючи на загальне позитивне враження від зазначеного проекту закону, деякі його положення є дискусійними або потребують доповнення. Передусім необхідно звернути увагу на відсутність в законопроекті конкретного порядку відшкодування посадовою особою видатків Державного бюджету України, що були спрямовані на виконання рішення Страсбурзького суду.

Необхідність нормативного закріплення такого порядку обумовлюється такими чинниками: а) значні суми компенсацій, що встановлюються ЄСПЛ (від 1 000 євро і більше), є неспівмірними з офіційними заробітними платами більшості службових та посадових осіб органів державної влади в Україні; б) відсутність реальної можливості осіб, уповноважених на виконання функцій держави, навіть з урахуванням наявності власних коштів чи інших активів, відшкодувати всю суму одразу; в) висока вірогідність звільнення з роботи за

власною заявою службових чи посадових осіб, яких стосується постанова ЄСПЛ, з метою ухилення від відшкодування витратків Державного бюджету, зважаючи на їх значну суму, що позбавляє сенсу далі працювати в органах державної влади.

Тому нагальним вважаємо питання унормування реального механізму відшкодування витратків державного бюджету, які попередньо були спрямовані на виконання постанови Страсбурзького суду. На нашу думку, законодавець має визначити дієву формулу, за якою посадова особа змогла б відшкодувати завдані збитки державі за рахунок власних доходів від професійної діяльності. З цією метою сума відшкодування має виплачуватися порушниками конвенційних прав щомісячно частинами й не перевищувати 30% від їх загального місячного доходу.

Разом з тим дискусійним вважаємо положення законопроекту про одночасне автоматичне позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю посадовим особам, діяння яких призвели до подання стягувачем заяви до ЄСПЛ за захистом його порушених прав, за наслідками розгляду якої на користь стягувача постановлено рішення Судом Ради Європи.

На підтвердження власної позиції зауважимо таке:

1) вказане вище стягнення є одним із різновидів кримінального, що, згідно зі ст. 55 Кримінального кодексу України, проте не кожне порушення конвенційних прав людини можна кваліфікувати як кримінально каране діяння, а тому застосування такого виду стягнення одразу після ухвалення постанови ЄСПЛ навряд чи є виправданим та адекватним в кожному з випадків порушення прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією;

2) при виконанні постанови ЄСПЛ, у якій констатується факт порушення прав людини як наслідок дій чи бездіяльності конкретних посадових осіб, першочерговим вважаємо проведення обов'язкового незалежного службового розслідування з одночасним тимчасовим відстороненням посадової особи від виконання службових обов'язків;

3) у разі виявлення за результатами проведення службового розслідування ознак злочину суб'єкт його проведення має передати відповідні матеріали до правоохоронного органу, який за встановленим фактом відкриє кримінальне провадження. Після його завершення саме суд має вирішити питання щодо необхідності позбавлення права посадової особи обіймати посаду або займатися певною діяльністю.

Таким чином, недостатньо обґрунтованою є пропонована в законопроекті норма, якою передбачається звільнення з посади особи й заборона обіймати нею посади чи займатися певною діяльністю лише за наявності постанови Страсбурзького суду. Більше того, у кожному конкретному випадку суд має переконатися в тому, що порушення прав людини мало суб'єктивний характер і залежало виключно від волі службової чи посадової особи [144, с. 54-56].

В історії діяльності парламенту існують випадки прийняття окремого закону виключно з метою належного виконання конкретних постанов ЄСПЛ, що ухвалені проти України. Яскравим прикладом цього є Закон України «Про реабілітацію осіб на виконання рішень ЄСПЛ», що був прийнятий у 2014 році. Відповідно до його норм реабілітації підлягають ті особи, за скаргами яких проти України ЄСПЛ встановив порушення ст. 18 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Дія цього Закону поширюється на осіб, які були засуджені судом в період з 1 лютого 2010 року до 1 березня 2014 року [374].

Виходячи із зазначеного, парламент України, враховуючи правові позиції Суду Ради Європи, приймає абсолютно новий нормативно-правовий акт, яким започатковує застосування нових досі небачених реабілітаційних заходів по відношенню до людей, права яких були порушені неправомірними з позиції ЄСПЛ рішеннями національних судів. Щоправда, зважаючи на визначені темпоральні межі та конкретну статтю Конвенції, що додатково гарантована вищевказаним законом, його ухвалення явно переслідувало політичну мету, маючи конкретних адресатів.

Принагідно слід зазначити, що практика Страсбурзького суду наклала свій відбиток не тільки на акти органу законодавчої влади України, але й підзаконні нормативно-правові акти Президента, Уряду та міністерств України. Так, з метою вдосконалення діяльності щодо утвердження та забезпечення прав та свобод людини і громадянина в Україні Президентом України видано Указ № 501/2015 «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини», яка зосереджена на вирішенні основних системних проблем у сфері захисту прав і свобод людини з урахуванням досвіду ООН, Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, інших міжнародних організацій, а також практики ЄСПЛ [362].

На виконання положень вищезазначеного Указу Президента України Кабінетом Міністрів України затверджено «План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року», в якому передбачається розробка ряду законопроектів та їх ухвалення з урахуванням практики ЄСПЛ [363]. Однак слід констатувати, що значна частина із запланованих заходів досі невиконана та залишається декларативною. Підтвердженням чому слугує звіт за 2019 рік щодо виконання плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 р. [169].

Водночас слід відзначити і позитивні результати діяльності суб'єктів нормотворчості, які на виконання плану Стратегії ухвалили ряд важливих нормативно-правових актів з урахуванням практики ЄСПЛ. Серед них: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання психіатричної допомоги» від 14 листопада 2017 року; постанова Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 року № 157 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України», якою посилено інституційну спроможність Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ з питань реагування на порушення прав людини, виявлені ЄСПЛ у справах з усталеною негативною практикою; Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, що затверджені наказом Міністерства юстиції України від 22 серпня 2018 року № 2823/5.

Аналіз викладеного дає підстави стверджувати про низьку ефективність запланованих та контрольованих Урядом України стратегічних заходів нормотворчого характеру, пов'язаних з імплементацією практики Страсбурзького суду в національне законодавство. Цей напрямок юридичної діяльності здебільшого перебуває на етапі планування без подальших зрушень, на чому неодноразово наголошував Комітет Міністрів Ради Європи.

В контексті питання, що розглядається нами, варто відзначити той факт, що врахування правових позицій Страсбурзького суду при здійсненні правотворчої діяльності відбувається не тільки на стадії підготовки нормативно-правового акта та його ухвалення, але й на стадії його реєстрації. Підтвердженням цьому слугує Порядок подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України та проведення їх державної реєстрації, що затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 12.04.2005 № 34/5 [349].

З його положень випливає, що одним із питань, яке включається до предмета правової експертизи, є відповідність ухваленого нормативно-правового акта положенням Конвенції та практиці ЄСПЛ. І саме на цьому етапі нормотворчої діяльності, що по суті є юридичним фільтром, прийнятий акт може як пройти державну реєстрацію та в подальшому набути чинності з дня його опублікування, так і бути повернутий суб'єкту нормотворення з підстав невідповідності такого акта не тільки законодавству України, але й Конвенції як міжнародному договору та практиці ЄСПЛ.

Висновок про відповідність прийнятого нормативно-правового акта положенням Конвенції та практиці Суду Ради Європи, як зазначається в Порядку, надає Секретаріат Уповноваженого у справах ЄСПЛ, що вказує на наявність у цього органу не тільки інформаційних та координаційних повноважень в процесі імплементації рішень Страсбурзького суду в національний правопорядок, але й правозастосовних (експертних), що кореспондується з одним із законодавчо визначених заходів загального характеру, а саме забезпечення юридичної експертизи.

Узагальнення результатів проведеного нами дослідження свідчить, що реакція суб'єктів нормотворчості на ухвалені Страсбурзьким судом постанови не завжди є належною, а їх юридично значуща поведінка, в частині приведення національного законодавства у відповідність до вимог Конвенції, вирізняється непослідовністю, безсистемністю та вибірковістю.

Підтвердженням зазначеного слугують такі аргументи:

1) декларативний підхід до зміни або прийняття нових нормативно-правових актів (Урядом України до тепер не виконано значну частину стратегічних заходів нормативного характеру у сфері захисту прав людини);

2) ухвалення Парламентом України лише частини необхідних законодавчих актів на виконання першої пілотної постанови ЄСПЛ проти України, що суттєво не вплинуло на загальну негативну ситуацію, пов'язану з виконанням рішень національних судових органів;

3) наявність в законодавчих актах нормативно-правових приписів, що порізному і без достатнього ступеня конкретизації визначають роль практики ЄСПЛ в діяльності судових і правоохоронних органів України;

4) невжиття належних заходів нормативного характеру, пов'язаних з умовами утримання осіб в місцях попереднього ув'язнення, що у підсумку призвело до ухвалення ЄСПЛ другої пілотної постанови проти України;

5) відсутність на законодавчому рівні юридичного механізму притягнення до відповідальності осіб, дії та рішення яких призвели до порушення конвенційних прав і свобод;

6) ухвалення на виконання постанов ЄСПЛ законодавчого акта, що мав на меті відновлення правового статусу лише конкретних адресатів;

7) повне або часткове ігнорування правових позицій Суду Ради Європи, який у своїх постановках неодноразово наголошував на необхідності прийняття конкретних законодавчих актів на національному рівні.

Однак, незважаючи на існуючі проблеми, пов'язані із виконанням постанов ЄСПЛ, дія практики Страсбурзького суду все ж має суттєвий вплив на правосвідомість суб'єктів, які беруть участь в законотворчості, свідченням чого є

такі результати їх діяльності: а) суб'єкти законодавчої ініціативи офіційно декларують намагання врахувати правові позиції ЄСПЛ через розробку законопроектів та подання їх на розгляд парламенту; б) парламент України точно відтворює правову позицію ЄСПЛ при внесенні змін до нормативно-правових актів; в) законодавець частково враховує правову позицію Суду Ради Європи та вносить зміни до нормативно-правового акта, не змінюючи його загальної концепції; г) враховуючи правову позицію ЄСПЛ, Верховна Рада України приймає новий законодавчий акт [128, с.11].

Усе вищевикладене дає змогу дійти висновку, що під впливом практики ЄСПЛ на правотворчість слід розуміти дію правових позицій Суду Ради Європи на правосвідомість та поведінку суб'єктів правотворчої діяльності, результати якої знаходять свій вияв практично на усіх стадіях цього процесу (перед проектній, проектній, прийняття нормативно-правового акта, інформаційно-реєстраційній), що у підсумку може призводити до: а) або урахування чи відтворення результатів тлумачення конвенційних норм Страсбурзьким судом у текстах нормативно-правових актів; б) або повного чи часткового ігнорування суб'єктом правотворчості результатів правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ.

5.4. Вплив практики Суду Ради Європи на офіційну правоінтерпретаційну діяльність в Україні

Враховання результатів сучасної загальнотеоретичної науки дозволяє сформулювати судження про правоінтерпретаційну діяльність як про один із видів національної юридичної діяльності, що здійснюється уповноваженими суб'єктами права з метою роз'яснення дійсного змісту правових норм, результати якої мають юридичне значення для відповідних адресатів. Метою такої діяльності є пояснення (роз'яснення) суб'єктом тлумачення змісту норми права третім особам, що об'єктивується в правових позиціях або висновках інтерпретатора.

Правоінтерпретаційна діяльність може здійснюватися будь-яким суб'єктом права, проте слід зауважити, що загальнообов'язковість її результатів є юридичною властивістю лише офіційного тлумачення, що є виключним повноваженням Конституційного Суду України (далі – КСУ) щодо норм Основного Закону (ст. 147 Конституції України) [217] та Верховного Суду (далі – ВС) (п. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016) [376].

Висловлена екс-головою ЄСПЛ Л. Вільдхабером думка про те, що «не достатньо просто гарантувати пряму дію положень Конвенції – необхідно ще перенести прецедентне право Страсбурзького суду до національної правової системи, тобто національні суди, особливо верховні та конституційні, мають орієнтуватися на прецеденти ЄСПЛ...» [58, с. 56], актуалізує питання про реально існуючий вплив рішень Суду Ради Європи на офіційну правоінтерпретаційну діяльність в Україні.

Аналіз наукових та навчальних джерел з досліджуваної проблематики дає можливість дійти висновку, що більшість вчених схиляються до думки про необхідність урахування КСУ правових позицій ЄСПЛ як невід'ємної умови руху України до європейських цінностей у сфері захисту прав людини.

Як наголошує М. Селівон, для обґрунтування своїх позицій при прийнятті відповідних рішень КСУ застосовує комплексний підхід, тобто, крім національного законодавства, використовує потенціал міжнародно-правових актів, зокрема Конвенції, а також рішення ЄСПЛ. Саме у такий спосіб здійснюється вплив Європейської конвенції та практики ЄСПЛ на конституційне судочинство України [494, с. 6]. Схожу позицію висловлює М.М. Гультай, який зазначає, що свій вплив на діяльність КСУ Конвенція та практика ЄСПЛ здійснюють через їх застосування у національному конституційному судочинстві [78, с. 311-312]. Більш радикальною в аспекті розглядуваного питання є думка В.В. Комарова, на переконання якого рішення ЄСПЛ мають формальний пріоритет стосовно рішень конституційних судів [211, с. 32].

Водночас деякими правниками висловлюється й інша, діаметрально протилежна наукова позиція з цього приводу. Так, наприклад, С.В. Шевчук стверджує, що практика ЄСПЛ та КСУ має бути узгоджена або гармонізована у двосторонньому порядку: ЄСПЛ належить остаточне слово щодо тлумачення конвенційних прав, а офіційне роз'яснення КСУ тих самих прав, що містяться у Конституції України, має пріоритет над тлумаченням ЄСПЛ в українській правовій системі [597, с. 128-130].

Підтримують таку позицію і С.Я. Фурса та Є.І. Фурса, які наголошують на тому, що судова система України не є другорядною стосовно Страсбурзького суду, їх взаємовідносини повинні будуватись на принципах взаємодії, а не підпорядкування. Конституційний Суд України, а отже і загальні суди, зв'язані тільки Конституцією України [574, с. 7].

Інших висновків доходить О.В. Константий, який схиляється до думки, що правові позиції, сформульовані в рішеннях Страсбурзького суду, мають таку загальнообов'язкову природу для практики вітчизняних судів загальної юрисдикції, як і висновки (рішення) Конституційного Суду України та Верховного Суду України [216, с.34]. А отже, вченим наголошується на

рівнозначності правових позицій Суду Ради Європи та вищих судових органів України для національної юридичної діяльності.

Вважаємо, що зазначені твердження правників актуалізують питання про конкуренцію правових позицій досліджуваних судів. Дійсно ідеальною можна вважати ситуацію, за якої судова практика йде одним шляхом, тобто і ЄСПЛ і КСУ приходять до тотожних висновків щодо змісту та обсягу прав і свобод людини, а також їх гарантій. Однак, зважаючи на ряд особливостей, які обумовлені спеціалізацією кожного із судів та їх правовим статусом, твердження вчених щодо пріоритетності результатів тлумачення КСУ над тлумаченням ЄСПЛ видається дискусійним.

Страсбурзький суд є визнаною усіма державами-членами Ради Європи наднаціональною судовою інстанцією, метою створення якої є реальний (не ілюзорний) захист фундаментальних прав і свобод конкретних людей, які зазнали негативного впливу з боку держави, на що вказує як назва, так і зміст Конвенції та Протоколів до неї. Тобто саме людина, незалежно від свого правового статусу, та її основоположні можливості нормального існування в суспільстві і державі є безпосереднім об'єктом захисту з боку ЄСПЛ, що при ухваленні рішень по суті справи одночасно здійснює роз'яснення змісту та обсягу конвенційних прав і свобод.

Таке тлумачення з боку Страсбурзького суду є по суті правозастосовним (казуальним), оскільки здійснюється у зв'язку із необхідністю застосування норм Конвенції при розгляді конкретного випадку порушення прав людини та являє собою пізнавальну, інтелектуально-вольову діяльність суддів ЄСПЛ, метою якого є з'ясування змісту конвенційних норм за допомогою спеціального інструментарію, що забезпечує узгодженість власної судової практики та відіграє роль правового орієнтиру для держав-учасниць Конвенції.

У свою чергу, КСУ, представляючи одну із гілок державної влади та ухвалюючи рішення від імені України, здійснює, окрім іншого, офіційне тлумачення конституційних прав і свобод як людини, так і громадянина. А отже, спеціалізація цього суду є більш ширшою, враховуючи його можливість

здійснювати роз'яснення змісту та обсягу можливостей громадян держави. І саме в цій частині, на наш погляд, правоінтерпретація КСУ виступає поза конкуренцією з ЄСПЛ. Більше того, якщо вести мову про пріоритетність та значення правових позицій обох поважних судів, постає логічне запитання про те, хто чий позиції повинен ураховувати: ЄСПЛ – позиції КСУ чи навпаки: КСУ – позиції ЄСПЛ?

Відповідь на це запитання є очевидною, а саме питання можна віднести до риторичних, виходячи з: а) міжнародних зобов'язань України, а отже і КСУ, перед Радою Європи щодо дотримання положень Конвенції; б) вимог Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», в якому закріплений імперативний припис про те, що суди, в тому числі і КСУ, мають застосовувати Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права; в) правових позицій самого КСУ, сформованих у Рішенні від 20.10.2011, в якому КСУ наголошує, що бере до уваги практику ЄСПЛ, який у своїх рішеннях встановлював наявність порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [468].

Проте слід наголосити, що для КСУ обов'язковими для врахування є лише правові позиції ЄСПЛ, що містяться в рішеннях проти України, оскільки саме мотивувальна частина постанов Страсбурзького суду справляє на всі без винятку національні органи державної влади загальний регулятивний вплив. Правові позиції, що містяться в постановках Суду Ради Європи проти інших держав, носять для КСУ рекомендаційний характер, подібно до норм так званого міжнародного м'якого права (*soft law*), при цьому їх значення не можна недооцінювати з точки зору превентивного значення конвенційного механізму.

Як слушно наголошує Д. Букіккіо, проблеми у стосунках між ЄСПЛ і національними конституційними судами завжди існували й існуватимуть, хоча й виникають не дуже часто. На національному рівні головним критерієм завжди залишається Конституція, навіть у випадках, коли суди безпосередньо застосовують Конвенцію, що має верховенство над національним правом [36, с.7].

Випадки невідповідності правотлумачної практики Конституційного Суду та ЄСПЛ траплялися і в Україні. Так, наприклад, рішенням від 10.06.2003 №11-рп/2003 у справі про мораторій на примусову реалізацію майна КСУ визнав конституційним Закон України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» від 29.11.2001 № 2864-III [469], положення якого перешкоджають виконанню судових рішень у справах, боржником в яких є державне підприємство. У той же час ЄСПЛ у рішенні по справі «Сокур проти України» від 26.04.2005, проаналізувавши в тому числі попередньо зазначену позицію КСУ, дійшов висновку, що затримкою близько 3 років з виконанням рішення у справі заявника державні органи позбавили положення п. 1 ст. 6 Конвенції усього практичного ефекту, а Уряд не надав достатнього обґрунтування цій затримці [460].

Вказана правова позиція Суду Ради Європи не нова в його практиці, оскільки була сформована у рішенні по справі «Імобільяре Саффі» проти Італії» від 28.07.1999, в якій ЄСПЛ наголосив, що право доступу до суду включає право на виконання судового рішення без надмірних затримок [446].

Іншим прикладом невідповідності правових позицій обох досліджуваних судів є їх висновки щодо необхідності присутності осіб в судовому засіданні.

З цього приводу КСУ вирішив, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства, має гарантовані державою рівні права на захист прав і свобод у судовому порядку та на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку у судах усіх юрисдикцій, спеціалізацій та інстанцій, у тому числі й особа, яка засуджена і відбуває кримінальне покарання в установах виконання покарань [466].

У свою чергу, ЄСПЛ у рішенні по справі «Кабве та Чунгу проти Сполученого Королівства» від 02.02.2010 висловив іншу думку, зазначивши, що стосовно цивільних справ не існує абсолютного права на присутність в судовому засіданні, за винятком обмеженої категорії справ, у яких характер і спосіб життя особи мають безпосереднє відношення до предмета справи або в яких рішення залежить від поведінки особи [287, с.18].

Вважаємо, що наявність вищезазначених та інших колізій у висновках КСУ та ЄСПЛ з одного й того ж питання є чинником дестабілізації національної юридичної практики, що у результаті призведе до звернення громадян за захистом своїх прав у Суд Ради Європи.

Слід зауважити, що деякими вченими висловлюється позиція про те, що у разі, якщо ЄСПЛ констатує невідповідність національного правового регулювання Конвенції і обов'язків держави, що випливають з її змісту, то це є неконституційність нормативно-правового акта [485, с. 52-53]. Однак, на наше переконання, таке наукове твердження вступає у протиріччя з існуючим правовим статусом ЄСПЛ як міжнародного суду, діяльність якого має субсидіарний характер щодо національної судової системи. А отже постанови Страсбурзького суду не можуть бути підставою чи попереднім вердиктом щодо визнання законів України неконституційними.

Подібні юридичні наслідки для України, стверджує М. Савенко, є фактично посяганням на її державний суверенітет, частиною якого вже і так було пожертвовано при ратифікації Конвенції та визнанні ЄСПЛ. Більше того, сам правник вказує, що здійснення захисту Страсбурзьким судом як останньою інстанцією не означає, що сформоване ним правове положення треба розглядати як догму. Тому перевірка закону на конституційність його положень є виключним повноваженням національного конституційного суду за умови звернення до нього уповноваженого суб'єкта [485, с. 55].

Принагідно слід зазначити, що вчені, які досліджували питання врахування практики ЄСПЛ при ухваленні рішень Конституційним Судом України, дійшли різних висновків щодо його способів та напрямів.

Так, наприклад, С. В. Шевчук наголошує на двох способах застосування КСУ правових позицій ЄСПЛ. З погляду правника, у рішенні від 29.12.1999 КСУ уник прямого посилання на відповідну мотивувальну частину рішення ЄСПЛ «Сьорінг проти Сполученого Королівства» 1989 року, що дає підстави вважати це за «приховане» застосування прецедентного права. Але вже в мотивувальній частині рішення у справі про заощадження громадян від

10.10.2001 прецедентне право ЄСПЛ застосовується у традиційній формі, тобто КСУ у своєму рішенні буквально цитує правову позицію ЄСПЛ у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21.02.1986 [595, с. 47].

Зазначене дозволяє дійти висновку, що при ухваленні рішень КСУ використовує як прямий, так і непрямий спосіб використання результатів правотлумачної діяльності Суду Ради Європи для підкріплення власної правової позиції, при цьому слід зауважити про домінування першого із зазначених способів.

Аналіз рішень КСУ, в мотивувальній частині яких міститься посилання на Конвенцію чи рішення ЄСПЛ, дав можливість С.Г. Серьогіній вирізнити три основні способи залучення європейських стандартів при обґрунтуванні правових позицій єдиного органу конституційної юрисдикції в нашій державі. Перший спосіб, найпростіший і водночас юридично найуразливіший, умовно можна назвати «відсильним». Використання другого, відносно казуїстичного, способу є більш поширеним порівняно з першим. Найбільш доцільним і з точки зору юридичної техніки довершеним є третій спосіб залучення міжнародно-правових документів до рішень КСУ, який умовно можна назвати казуїстично-сенсуальним [506, с. 42-43].

Огляд актів КСУ останніх років дозволяє стверджувати, що Суд все більше використовує другий із зазначених способів залучення правових позицій ЄСПЛ до власної практики. Водночас варто зауважити, що при ухваленні деяких рішень КСУ демонструє надмірну «відданість» результатам правоінтерпретації ЄСПЛ. Так, наприклад, у рішенні № 3-р/2018 від 24.04.2018 «Щодо відповідності Конституції України ч. 6 статті 216 КПК України» Конституційний Суд України послався на рішення ЄСПЛ 11 разів, що, на наше переконання, є мало виправданим та вказує на превалювання кількісних, а не якісних характеристик в діяльності КСУ.

З погляду П.М. Рабіновича, вплив рішень ЄСПЛ на конституційне судочинство простежується у двох основних напрямках: 1) врахування конституційними судами вказівок і оцінок ЄСПЛ, наведених у його рішеннях у

конкретних справах, до розгляду яких ці органи залучались раніше відповідно до національного законодавства; 2) урахування і впровадження органами конституційного судочинства самих принципів, тобто концептуально-методологічних засад, судового захисту прав людини і свобод людини у процесі здійснення конституційної юрисдикції [404, с. 35-36].

Вказана позиція вченого актуалізує питання про методологію, що використовується в юридичній правотлумачній практиці вищих національних судів та ЄСПЛ на предмет її відповідності, яку передусім, на наш погляд, складають принципи і способи тлумачення норм права, що є ключовим інструментарієм здійснення правоінтерпретаційної діяльності досліджуваних судових інстанцій.

З цього приводу Т.І. Дудаш наголошує, що ЄСПЛ протягом своєї діяльності із застосування Конвенції виробив низку принципів тлумачення її норм, які визначають основні засади, вихідні ідеї розуміння їхнього змісту. До принципів тлумачення Конвенції, зауважує вчений, більшість авторів відносять такі: ефективного тлумачення; еволюційного тлумачення; забезпечення правової визначеності; пропорційності та балансу інтересів; забезпечення свободи національного розсуду; автономного тлумачення; об'єктивного тлумачення [96, с. 130]. Однак переконані, що думка вченого про досліджуване правове явища потребує уточнення в частині змістовного наповнення поняття «принципи тлумачення ЄСПЛ», які з погляду вченого визначають основні засади та ідеї розуміння змісту норм Конвенції.

Під принципами тлумачення в теорії права прийнято розуміти основні ідеї, основні вимоги, що ставляться до тлумачення як до процесу пізнання змісту норм права чи різноманітних юридичних документів (договорів, рішень судів та ін.) [585, с. 104], а отже принципи тлумачення конвенційних норм більш коректно розглядати як фундаментальні та основоположні ідеї, засади, підвалини, на яких ґрунтується правоінтерпретаційна діяльність ЄСПЛ.

В той же час виокремлені вченим принципи слід віднести до спеціальних принципів тлумачення Конвенції як одного із джерел міжнародного права, що,

як слушно зауважує сам правник, обумовлені цілями Конвенції та її об'єктом. Зазначені висновки підтверджуються і позицією ЄСПЛ у справі «Сьорінг проти Сполученого Королівства» від 07.07.1989, в якому Суд наголосив, що під час тлумачення Конвенції необхідно враховувати її особливий характер як договору про колективне гарантування прав людини та основоположних свобод. Предмет і мета Конвенції як правового акта, що забезпечує захист прав і свобод людини, вимагає, щоб її норми тлумачилися і застосовувалися таким чином, щоб зробити її гарантії реальними й ефективними [463].

Зважаючи на те, що тлумачення – це процес пізнання, якому властиві ознаки науковості, О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко зауважують про те, що він, передусім, ґрунтується і на відповідних ідеях та вимогах наукового пізнання, серед яких: а) принцип всебічності дослідження; б) принцип історизму; в) принципу комплексності; г) принцип об'єктивності; д) принцип конкретності [166].

Зазначений інструментарій широко використовується і у практиці Суду Ради Європи, на чому він сам неодноразово наголошував у своїх рішеннях.

Так, наприклад, у рішенні по справі «Голдер проти Сполученого Королівства» від 21.02.1975 Страсбурзький суд зазначив, що Конвенція повинна тлумачитися об'єктивно, а не так, як могли розуміти сторони на момент її ратифікації [442]. У справі «М проти Німеччини» від 17.12.2009 для формулювання власної правової позиції ЄСПЛ проаналізував законодавство держав членів Ради Європи, документи Європейського комітету з питань запобігання катування, Комісії з прав людини Ради Європи, Комітету з прав людини ООН [449], що вказує на дотримання ЄСПЛ принципу всебічності.

Про взяття за основу Страсбурзьким судом принципу конкретності можна дійти висновку за результатами аналізу рішення ЄСПЛ у справі «Вемхоф проти Німеччини» від 27.06.1968, в якому ЄСПЛ підкреслив, що питання про характер поведіння слід оцінювати у кожному конкретному випадку за його особливими обставинами [440], а також рішення Суду Ради Європи у справі «Лінгенс проти Австрії» від 08.07.1986, в якому Суд зазначив, що хоча захист

від певних висловлювань поширюється і на політичних діячів, однак якщо потерпілий належить саме до них, тоді необхідність обмежувати вираження думок є менш гострою [448]. Із зазначеного випливає, що ЄСПЛ ураховано конкретний правовий статус особи.

Яскравим прикладом використання ЄСПЛ історизму як принципу наукового пізнання є справа «Зданока проти Латвії» від 16.03.2006, в якій Страсбурзький суд дійшов висновку про відсутність порушення права скаржника на вільні вибори та прийнятність застосування обмежувального заходу до скаржника в Латвії, зважаючи на історично-політичний контекст, який обумовив законодавче закріплення такого заходу і його застосовність [445].

Важливим в рамках нашого дослідження вважаємо з'ясування притаманних правоінтерпретаційній діяльності ЄСПЛ існуючих загальних принципів тлумачення норм права, що виокремлюються в теорії права.

З цього приводу доречною є думка Ю.М. Тодики, який зазначає, що принципи тлумачення права становлять цілісну взаємопов'язану систему, застосування якої в сукупності дозволяє на високому рівні здійснювати офіційне та неофіційне тлумачення правових приписів. До таких принципів вчений відносить: демократизм (рівність), науковість, точність і ясність, єдність теорії та практики правоконкретизаційної діяльності (згідно з яким тлумачення юридичної норми виступає «посередником» між такою нормою і дійсністю, до якої ця норма застосовується) [555, с. 80-86].

Однак, твердження правника, що зазначені принципи одночасно притаманні як офіційному, так і неофіційному тлумаченню, вважаємо дискусійним, зважаючи на те, що неофіційне тлумачення, серед якого виокремлюють буденне (тлумачення неюристів), апріорі не може здійснюється на основі таких принципів, як науковість, точність чи ясність. У свою чергу, тлумачення конвенційних норм Страсбурзьким судом беззаперечно ґрунтується на принципах науковості та ясності, що тісно пов'язані з вищезгаданими спеціальними принципами, а саме об'єктивного та ефективного тлумачення.

О.Ф. Черданцевим виокремлено дещо інші принципи тлумачення, а саме: а) безсторонність; б) обґрунтованість; в) всебічність; г) об'єктивність; д) одноманітність; е) стабільність; ж) визначеність [585, с. 104-105]. Однак переконані, що більшість із зазначених керівних ідей є елементами попередньо вказаного принципу науковості. А такі принципи тлумачення, як одноманітність та стабільність, тісно пов'язані з існуючим в діяльності ЄСПЛ принципом правової визначеності, хоча Страсбурзький суд інколи відступає від нього, застосовуючи принцип еволютивного тлумачення.

С.В. Шевчуком запропоновано поділяти принципи інтерпретації правових актів на загальні і спеціальні. До спеціальних принципів, або канонів тлумачення, вчений відносить: принцип комплексності; принцип «*pari materia*» (з того самого предмета); принцип «*eiusdem generis*» (того самого роду або класу); принцип «*noscitur a sociis*» (визнавати за супутнім); принцип «*expressio unius*», «*exclusio alterius*» (включення одного виключає інше); принцип обмеженого тлумачення правових положень; принцип золотого правила [594, с. 210-211].

Аналіз вищезазначеного дає підстави стверджувати, що деякі із запропонованих вченим принципів тлумачення більш доцільно віднести до його способів або прийомів, що використовуються і ЄСПЛ. Так, наприклад, вказані принципи «*noscitur a sociis*», «*eiusdem generis*» та «*pari materia*» є прийомами, за допомогою яких встановлюється справжнє значення письмового тексту в рамках використання лінгвістичного способу тлумачення. Водночас розширене чи обмежене тлумачення розглядається в теорії права видом тлумачення за таким критерієм класифікації, як обсяг співвідношення тексту норми та її змісту.

Як наголошує О.В. Сердюк, можна виокремити базові принципи (методи) тлумачення ЄСПЛ норм Конвенції, до яких належать: «принцип автономного тлумачення понять», «принцип еволюційного (динамічного) тлумачення», «принцип європейського консенсусу», «принцип розсуду держави», «принцип ефективного тлумачення» [548, с. 41].

Наведена точка зору свідчить, що правотлумачна діяльність ЄСПЛ здійснюється на основі як базових, так би мовити основних, так і небазових (додаткових) принципів, які вчений не називає. На наше переконання, такий підхід до їх класифікації не є виправданим, зважаючи на те, що ЄСПЛ в рамках розгляду конкретної справи бере за основу ті принципи тлумачення, що відповідають її специфіці та особливостям. Водночас ототожнення принципів та методів тлумачення не відповідає загальнотеоретичним уявленням про ці правові феномени.

Щоправда в наукових джерелах можна споглядати науковий підхід, за якого деякі із перерахованих вище принципів все ж таки відносять до методів тлумачення Конвенції. Так, наприклад, Ф. Матчер вважає, що існує шість основних методів тлумачення Європейської конвенції, а саме: 1) еволюційне тлумачення; 2) автономне тлумачення; 3) порівняльне тлумачення; 4) межі оцінювання; 5) принцип пропорційності; 6) відповідність застосовуваних положень [629, с. 65]. Схожу думку висловлює і Н.Л. Лехник [251, с. 34-35]. Проте аналіз змістовного наповнення кожного із шести зазначених методів дозволяє стверджувати, що такий підхід правників є спірним. З-поміж усіх названих лише «порівняльне тлумачення» можна умовно віднести до методів трактування конвенційних норм, що за своїм призначенням тяжіє до способу або прийому.

Поряд з такими принципами тлумачення норм Конвенції, як ефективність, актуалізація, новелізація, що по суті перекликаються з попередньо розглянутими принципами ефективного, комплексного та динамічного тлумачення, П.М. Рабінович виокремлює і такий принцип тлумачення, як ситуацізації (гранична конкретизація, індивідуалізація змісту й обсягу прав і свобод персоніфікованих суб'єктів) [404, с. 37, 39].

Вважаємо, що запропонований вченим принцип ситуацізації є близьким за своєю сутністю до принципу об'єктивного тлумачення, за якого ЄСПЛ трактує положення Конвенції об'єктивно, а не так, як її розуміли сторони на момент ратифікації. Яскравим прикладом цього є справа «Маркс проти Бельгії» від

13.06.1979 [450], в якій ЄСПЛ розтлумачив поняття «сім'я», зважаючи на загально визнані стандарти на момент розгляду справи.

Аналіз здійснюваної Страсбурзьким судом інтерпретації норм Конвенції дав змогу М.В. Мазуру, С.Р. Тагієву, А.С. Беніцькому та В.В. Кострицькому виокремити більш широкий перелік принципів тлумачення, а саме: 1) пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів; 2) ефективного та динамічного тлумачення; 3) забезпечення правової визначеності; 4) забезпечення певної свободи національного розсуду; 5) автономного тлумачення; 6) врахування загально визнаних міжнародних стандартів і принципів міжнародного права; 7) забезпечення мінімальних гарантій прав і свобод людини [553, с. 131]. Осмислення зазначених принципів тлумачення конвенційних норм дає можливість стверджувати, що правоінтерпретаційна діяльність ЄСПЛ ґрунтується і на загально визнаних принципах міжнародного права, важливість яких неодноразово підкреслював у своїх постановках і сам Суд Ради Європи.

Так, наприклад, у своєму рішенні у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» від 21.02.1975 ЄСПЛ підкреслив необхідність використання у своїй діяльності положень статей 31-33 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23.05.1969 задля тлумачення Конвенції [442], які також слід віднести до керівних ідей його правотлумачної діяльності. Отже, окрім названих спеціальних принципів тлумачення, ЄСПЛ керується і такими загально визнаними в міжнародному праві, як: добросовісність, відповідність цілям та об'єктам договору, єдність тексту договору та його додатків чи протоколів, урахування підготовчих матеріалів.

Вищевикладене дає підстави для висновку, що в процесі здійснення правоінтерпретаційної діяльності Суд Ради Європи керується низкою принципів тлумачення, які слід розподілити на групи: 1) універсальні принципи пізнання (всебічність, історизм, комплексність, об'єктивність, конкретність); 2) загальні принципи тлумачення норм права (неупередженість, однозначність, системність, точність і ясність, несуперечність нормі тлумачення,

справедливість); 3) загальні принципи тлумачення норм міжнародного права, що закріплені Віденською конвенцією про право міжнародних договорів (добросовісність, відповідність цілям та об'єктам договору, єдність тексту договору та його додатків чи протоколів, урахування підготовчих матеріалів, тлумачення двомовності договору з використанням значення, що найбільше сприяє досягненню його цілей тощо); 4) спеціальні принципи тлумачення Конвенції як джерела міжнародного права, що обумовлені її цілями та об'єктом (еволюційного (динамічного) тлумачення, забезпечення правової визначеності (дотримання прецеденту), пропорційності та балансу інтересів, забезпечення свободи національного розсуду, автономного тлумачення, європейського консенсусу, забезпечення мінімальних гарантій прав і свобод людини).

Принципам правотлумачної діяльності Страсбурзького суду притаманні такі риси: а) є основоположними, фундаментальними ідеями та вимогами, на яких ґрунтується тлумачення норм Конвенції як процесу; б) їх дотримання забезпечує якість правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ, ефективність дії норм Конвенції, неілюзорність прав і свобод людини; в) не мають часових меж існування та постійно розвиваються; г) взаємопов'язані між собою утворюючи систему; д) в основі загальних принципів тлумачення норм Конвенції лежать принципи наукового пізнання; е) спеціальні принципи тлумачення ґрунтуються на загальних та загальновизнаних у міжнародному праві [127, с. 11-12].

Підтримуємо позицію тих правників, які стверджують про те, що фундаментальні ідеї правотлумачення Суду Ради Європи тісно переплітаються зі його способами інтерпретації конвенційних норм.

Під способами тлумачення норм права в загальній теорії права традиційно розуміють сукупність правил і прийомів, які забезпечують з'ясування дійсного змісту норм права [546, с. 294]. Водночас слід констатувати, що серед вчених-теоретиків не існує усталеного підходу до розуміння цього поняття, як і до критеріїв для його видової диференціації.

З погляду Т.І. Дудаш, до основних способів тлумачення Конвенції, які застосовує ЄСПЛ, більшість дослідників його практики відносять такі:

лінгвістичне (граматичне, мовне, філологічне), історичне та системне. Як слушно зауважує правник, процес тлумачення будь-якої юридичної норми розпочинається саме із з'ясування лексико-морфологічної та синтаксичної структури їх тексту, адже правові приписи Конвенції заходять зовнішнє вираження за допомогою мови [96, с. 143].

Мовний спосіб тлумачення був ефективно використаний ЄСПЛ у справах: «Джонсон та інші проти Ірландії» від 18.12.1986 (щодо з'ясування змісту словосполучення «право на шлюб»); «Лізгоу проти Сполученого Королівства» від 08.07.1986 (щодо тлумачення поняття «загальні принципи міжнародного права»); «Людіке, Белкацем і Коц проти Німеччини» від 28.11.1978 (щодо тлумаченні терміна «безкоштовно») та інших справах. На наше переконання, зазначений спосіб тлумачення ґрунтується на принципах автономного та ефективного тлумачення конвенційних норм.

У процесі філологічного (мовного) тлумачення суб'єкт його здійснення водночас досліджує техніко-юридичні засоби і прийоми вираження волі нормотворця у правовій нормі, тобто здійснює аналіз особливих правових конструкцій, структури норми, визначає їх вид тощо на основі спеціальних знань правничої науки. А отже, поряд з філологічним використовується і такий спосіб тлумачення, як спеціально-юридичний. Його застосування, на наш погляд, притаманне і ЄСПЛ, що обумовлюється як юридичною природою самої Конвенції (міжнародного договору, що є результатом діяльності представників правничої науки), так і суб'єктами тлумачення (суддями ЄСПЛ), які в переважній більшості є вченими.

Вважаємо, що використання Страсбурзьким судом спеціально-юридичного тлумачення норм Конвенції дозволило йому сформулювати власний автономний понятійно-термінологічний ряд (автономні конвенційні поняття), що використовується лише в цілях Конвенції незалежно від правових систем її держав-учасниць.

Значимими в правоінтерпретаційній діяльності ЄСПЛ є логічний спосіб тлумачення, оскільки Суд Ради Європи при з'ясуванні дійсного змісту

конвенційних норм керується правилами формальної логіки, а також системний спосіб, сутність якого полягає у встановленні Судом Ради Європи системних зв'язків між різними юридичними нормами як Конвенції, що сприймається єдиним цілим, так і конвенційних норм з іншими нормами міжнародного права.

Про використання цього способу тлумачення конвенційних норм з боку ЄСПЛ свідчать його рішення у справах «Санді Таймз проти Сполученого Королівства» від 26.04.1979 (щодо тлумачення поняття «передбачено законом»), «Ван дер Музеле проти Бельгії» від 23.11.1983 (щодо тлумачення поняття «примусова праця»), «Корбелі проти Угорщини» від 19.09.2008 (щодо тлумачення поняття «злочини проти людства») та інших справах.

Історичний спосіб тлумачення, що в доктрині права часто називають історико-політичним, ґрунтується на історичному принципі пізнання та полягає у зверненні ЄСПЛ до історичних умов формування норми Конвенції. Цей спосіб був використаний Страсбурзьким судом при розгляді справ «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21.02.1986 (щодо посилання в ст. 1 Першого протоколу на «загальні принципи міжнародного права»); «Кембел і Козанс проти Сполученого Королівства» від 25.02.1982 (щодо з'ясування значення терміну «світоглядний»); «Маркс проти Бельгії» від 13.06.1979 (як аргумент для застосування динамічного тлумачення).

Принагідно слід зазначити, що деякими вченими виокремлюється і такий спосіб тлумачення норм права, як телеологічний (цільовий), під яким розуміють сукупність прийомів, що допомагають з'ясуванню змісту правової норми через встановлення мети і завдання, що покликали її до життя [27, с. 9]. В основі цього способу тлумачення лежить теорія про існування окремого життя норми самої по собі, її існування визначається цілями, заради досягнення яких відповідну норму було прийнято. Норма права не залежить від писаного тексту, який її відображає, чи намірів її автора. Її зміст може змінюватися за повністю незмінної форми [412, с. 422].

З погляду І.І. Лукашук, ЄСПЛ також активно застосовує телеологічний спосіб тлумачення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [256, с. 34].

Вказаний спосіб тлумачення конвенційних норм Суд Ради Європи ефективно використав у ряді справ, серед яких: «Лойзиду проти Туреччини» («Loizidou v. Turkey») від 18.12.1996, «Пакеллі проти Німеччини» (Pakelli v. Germany) від 25.04.1983, «Делкорт проти Бельгії» (Delcourt v. Belgium) від 17.01.1970, «Айрей проти Ірландії» (Airey v. Ireland) від 09.10.1979 та ін.

Зазначене дозволяє дійти висновку про тісний зв'язок телеологічного способу з'ясування змісту норм Конвенції з принципами еволютивного, ефективного і об'єктивного тлумачення, що часто призводить до розширювальної інтерпретації обсягу конвенційних прав і свобод людини з боку Страсбурзького суду.

Вищевикладене дає підстави для таких умовиводів: 1) способи тлумачення норм Конвенції є частиною спеціального методологічного інструментарію ЄСПЛ, що тісно пов'язані та ґрунтуються на принципах правоінтерпретаційної діяльності Страсбурзького суду; 2) вони є сукупністю прийомів пізнання дійсного змісту норм Конвенції з метою ефективного захисту конвенційних прав і свобод; 3) вибір ЄСПЛ способу тлумачення залежить від обставин справи, що розглядається, структури та змісту норми Конвенції, яка підлягає інтерпретації, специфіки конкретного порушеного права, наявності попередньо сформованої правотлумачної практики самого Суду Ради Європи; 4) ЄСПЛ часто використовує одночасно декілька способів тлумачення норм Конвенції з метою визначення точного змісту поняття, що інтерпретується, не надаючи переваги якомусь із них; 5) застосування зазначених способів тлумачення як правило призводить до розширювального тлумачення конвенційних норм, метою якого є максимально можливий захист прав і свобод людини, хоча в практиці Суду існують випадки буквального тлумачення норм Конвенції; 6) їх використання дозволяє ЄСПЛ забезпечити гармонійність, єдність і

несуперечливість тлумачення як процесу, а також сформувати конвенційний понятійно-категоріальний апарат [127, с. 12].

Наскільки визначена методологія тлумачення конвенційних норм Страсбурзького суду є актуальною та прийнятною для Конституційного Суду України (далі – КСУ) та Верховного суду (далі – ВС) є наступним важливим питанням, що потребує з'ясування.

Як наголошує Ю.М. Тодика, при здійсненні інтерпретаційної діяльності КСУ використовує такі способи тлумачення, як: 1) граматичний (філологічний, мовний); 2) системний, що впливає з такої якості правових норм, як системність; 3) телеологічний (цільовий) спосіб тлумачення Конституції, оскільки остання містить багато цілевих програм; 4) логічний спосіб тлумачення конституційної норми; 5) історико-політичний спосіб [554, с. 52-58]. До схожих висновків доходить І.Д. Сліденко [517, с. 13], а також М. Салей [487, с. 20].

У свою чергу, в одному зі своїх рішень Верховний Суд, посилаючись на положення ч. 3 та ч. 4 ст. 213 ЦК України, наголошує на загальних способах, що мають застосовуватися для тлумачення на трьох рівнях [335].

І хоча Верховний Суд прямо не називає існуючі в доктрині права способи тлумачення норм, наголошуючи лише на їх рівнях, зі змісту наведених положень його рішення впливає, що Суд вбачає за необхідне застосування мовного, системного та телеологічного способів тлумачення. Зазначене дає підстави стверджувати, що як КСУ, так і ВС використовують подібний інструментарій ЄСПЛ в частині способів тлумачення норм права. Питання щодо принципів правоінтерпретації вищих національних судів, потребує окремого дослідження [127, с. 12].

Беззаперечним є той факт, що правотлумачна діяльність КСУ та ВС однозначно ґрунтується на принципах пізнання, а також на існуючих загальних принципах тлумачення норм права. Що ж до принципів тлумачення норм міжнародного права (тлумачити добросовісно відповідно до звичайного значення, які слід надавати термінам правового акта в їхньому контексті;

тлумачити у світлі об'єкта і цілей правового акта), які визначені у Віденській конвенції про право міжнародних договорів та є значимими для ЄСПЛ, то їх застосування з боку КСУ та ВС також не викликає заперечень попри відмінність в об'єкті й предметі тлумачення.

Як відомо, правові статуси КСУ та Верховного Суду відрізняються від ЄСПЛ, передусім в аспекті здійснюваних ними повноважень, а тому частина попередньо визначених спеціальних принципів правоінтерпретаційної діяльності Суду Ради Європи є абсолютно неприйнятними в їх діяльності. Такими принципами, наприклад, є: забезпечення свободи національного розсуду, європейського консенсусу, автономного тлумачення. Доцільність використання інших спеціальних принципів правотлумачної діяльності ЄСПЛ з боку КСУ та ВС може бути визначена лише після здійснення належного наукового аналізу їх юридичної практики.

Огляд правових позицій КСУ, що формуються з урахуванням практики ЄСПЛ, дає підстави стверджувати, що Суд у своїй діяльності керується принципом ефективного тлумачення норм національного законодавства, сутність якого зводиться до забезпечення практичного і конкретного захисту прав людини.

КСУ, наприклад, послугувався вказаним принципом при ухваленні рішення від 10 жовтня 2001 р. (справа про заощадження громадян), в якому зазначається, що відсутність саме в законі конкретних етапів, термінів повернення заощаджень та обсягів бюджетних асигнувань може призвести до повної втрати громадянами своїх вкладів, тобто до порушення їх конституційного права власності. Схожа правова позиція, як наголошує КСУ, була викладена ЄСПЛ у рішенні по справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21.02.1986, що є підтвердженням її урахування. У підсумку КСУ доходить висновку, що положення закону, відповідно до якого заощадження громадян, які відновлені та проіндексовані згідно із законом в установах Ощадного банку України, повертаються залежно «від віку вкладника», є таким, що не відповідає Конституції [470].

Ефективне тлумачення норм права з боку КСУ дозволило йому забезпечити конкретний захист прав людини, гарантованих Конституцією, а також підкреслити той факт, що існуючі гарантії прав людини не є ілюзорними. Застосування цього принципу тлумачення норм права простежується і в рішенні КСУ від 10 квітня 2003 року (справа про поширення відомостей), в якому Суд дійшов висновку, що звернення громадян до правоохоронного органу, яке містять певні відомості про недодержання законів посадовими або службовими особами, передаються чи повідомляються не з метою доведення таких відомостей до громадськості чи окремих громадян, а з метою їх перевірки уповноваженими на це законом іншими посадовими особами. Тому такі звернення за змістом ч. 1 статті 7 ЦК не можуть вважатися поширенням відомостей, які порочать честь, гідність чи ділову репутацію або завдають шкоди інтересам посадової чи службової особи правоохоронного органу [467]. Зазначену правову позицію КСУ було сформовано під впливом рішень ЄСПЛ у справах «Нікула проти Фінляндії», «Яновський проти Польщі».

Принцип ефективного тлумачення включено і до інструментарію діяльності Верховного Суду, свідченням чого є його рішення від 18 квітня 2018 р., в якому Суд, взявши за основу правову позицію ЄСПЛ, сформовану у рішенні «Volovik v. Ukraine» від 6 грудня 2007 року, сформував такий висновок: «у разі, якщо з'ясувати справжній зміст відповідної умови договору неможливо за допомогою загальних підходів до тлумачення змісту правочину, передбачених у частинах третій та четвертій ст. 213 ЦК України, слід застосовувати тлумачення «*contra proferentem*»» [338].

Ще одним прикладом дотримання Верховним Судом принципу ефективного тлумачення, є постанова Верховного Суду колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 04 грудня 2018 року, в якій Суд перевіряв відповідність ч. 1 ст. 263 КК засаді «*nullum crimen sine lege*», що закріплена, серед іншого, в ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Використавши декілька способів тлумачення та правові позиції ЄСПЛ, ВС дійшов висновку, що термін «закон», який

вживається в диспозиції ст. 263 КК України у словосполученні «передбачений законом дозвіл», має тлумачитися у широкому розумінні цього терміна як «законодавство», що виключає застосування ч. 1 статті [337].

У правотлумачній практиці КСУ простежується і дотримання принципу пропорційності та балансу інтересів. Так, наприклад, в рішенні від 26.12.2011 Конституційний Суд України доходить висновку, що передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Зазначена позиція, як наголошує КСУ, узгоджується з висновками ЄСПЛ, що сформовані у справах «Ейрі проти Ірландії» від 9 жовтня 1979 р. та «Кйартан Асмундсон проти Ісландії» від 12 жовтня 2004 року [473].

Схожа позиція була висловлена і в рішенні КСУ від 22.05.2018, в якому зазначається, що Верховна Рада України, виходячи з існуючих фінансово-економічних можливостей держави та з метою збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства, має змогу запроваджувати, змінювати, скасовувати або поновлювати такі пільги, оскільки вони не мають фундаментального характеру, а отже не можуть розглядатися як конституційні права, свободи та гарантії їх реалізації [471]. Водночас слід наголосити, що КСУ, використовуючи один із принципів тлумачення ЄСПЛ, не здійснює посилання на конкретні рішення останнього, що не заважає КСУ обрати належний методологічний інструментарій.

Ураховуючи позиції ЄСПЛ, сформовані у рішеннях по справах «Ріс проти Сполученого Королівства» від 17.10.1986, «Сорінг проти Сполученого Королівства» від 07.07.1989, «Ейрі проти Ірландії» від 09.10.1979, а також попередньо зазначену позицію КСУ, ВС у рішенні по справі № 746/169/17 від 26.12.2011 у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду також наголошує на необхідності дотримання цього принципу.

Слід зауважити, що в сучасній правничій науці точиться полеміка щодо можливості КСУ та ВС здійснювати перетлумачення норм права, в результаті чого відмінюються (втрачають актуальність) правові позиції, які були сформовані попередньо, тобто доцільності застосування в інтерпретаційній діяльності принципу динамічного тлумачення норм права, яким керується Суд Ради Європи.

Наприклад, як зазначає П.М. Ткачук, вироблена КСУ правова позиція, як складова його рішення, не може бути відмінена або скасована. Вона має діяти доти, поки будуть чинними норми Конституції та законів, на яких вона базується [552, с. 21]. Інші дослідники, а саме П. Рабінович та В. Гончаров, наголошують, що оскільки соціальні умови можуть суттєво змінюватися, то й забезпечення функцій Конституції (причому за незмінності її тексту) стає можливим через пристосувальне тлумачення [406, с. 153].

Формування контраверсійних позицій вже неодноразово траплялося в історії діяльності КСУ, підтвердженням чому слугує наявність двох протилежних за змістом правових позицій з одного питання в різних рішеннях, а саме: 1) в Рішенні КСУ від 29 січня 2002 року № 1-рп/2002 та Ухвалі КСУ від 14 березня 2002 року № 3-уп/2002 (щодо підстав для припинення раніше наданих пільг у сфері валютного і митного регулювання та справляння податків, зборів); 2) в Ухвалі КСУ від 5 лютого 2008 року № 6-у/2008 та Рішенні КСУ від 26 червня 2008 року № 13-рп/2008 (щодо здійснення наступного конституційного контролю); 3) в Ухвалі КСУ від 3 липня 2008 р. № 26-у/2008 та Рішенні КСУ від 17 вересня 2008 року № 16-рп/2008 (щодо відкриття конституційного провадження у справі за конституційним поданням народних депутатів); 4) в Рішенні КСУ від 17 вересня 2008 року № 16-рп/2008 та Рішенні КСУ від 6 квітня 2010 року № 11-рп/2010 (щодо входження до складу коаліції депутатських фракцій народних депутатів України); 5) в Рішеннях КСУ від 20 березня 2002 № 5-рп/2002, від 09 липня 2007 № 6-рп/2007, від 26 грудня 2011 № 20-рп/2011 (щодо соціальних пільг, компенсацій та гарантій громадян); 6) в Рішенні КСУ від 17 жовтня 2002 року № 17-рп/2002

та Рішенні КСУ від 15 березня 2016 року № 1-рп/2016 (щодо тлумачення положення «на наступній черговій сесії Верховної Ради України»).

Водночас слід зауважити, що формування контраверсійних правових позицій КСУ не завжди позитивно оцінюється суддями цього ж Суду.

Так, в окремій думці судді КСУ М.І. Мельника наголошується, що у висновках КСУ від 20 січня 2016 №1-в/2016 та від 30 січня 2016 №2-в/2016 Суд позитивно оцінив законопроект про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя), яким у 2016 році Конституцію України було доповнено положеннями про те, що виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді. Аналогічно, як зауважує суддя, не вбачаючи скасування чи обмеження прав людини у виключенні з Конституції України положення про те, що виключно адвокат здійснює представництво іншої особи у суді, Конституційний Суд водночас виходив з того, що запропоновані конституційні зміни «розширюють можливості здійснення представництва у суді ... представництво особи у суді може бути здійснене за вибором особи адвокатом або іншим суб'єктом» (підпункт 2.2.1 підпункту 2.2 пункту 2 Висновку КСУ від 31 жовтня 2019 року №4-в/2019). Однак таке обґрунтування Судом своєї останньої позиції видається недостатнім [297].

Аналіз вищезазначених випадків формування контраверсійних правових позицій дозволяє дійти висновку про передчасність включення принципу динамічного тлумачення до методологічного інструментарію КСУ, зважаючи на такі аргументи.

По-перше, КСУ як орган державної влади діє на основі конституційного принципу, закріпленого в ст. 6 Основного закону, тобто здійснює свої повноваження у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України. Аналіз положень Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16.10.1996, що діяв до прийняття нового закону (13.07.2017) та набуття ним чинності, дає підстави стверджувати, що такого повноваження, як уточнення чи зміна тлумачення норм Конституції України, у КСУ не було.

По-друге, зважаючи на те, що дотримання принципу динамічного тлумачення конвенційних норм ґрунтується на твердженні ЄСПЛ про те, що Конвенція є «живим інструментом», який повинен тлумачитися у світлі умов сьогодення, видається спірним застосування такої гіпотези при формуванні контраверсійних правових позицій у рішеннях КСУ, що були ухвалені в такі короткі проміжки часу за відсутності реальних змін в житті суспільства [127, с. 14]. Доречними з цього приводу є висновки К.С. Грищенка, який зазначає, що протилежні позиції КСУ щодо суб'єктів формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, встановлені в 2008 р. та в 2010 р., не можна взагалі вважати застосуванням динамічного тлумачення, оскільки впродовж менш як двох років не відбулось жодних змін, які б могли слугувати підставою для застосування динамічного тлумачення [72, с. 19].

По-третє, формування нової правової позиції без належної аргументації та суттєвих причин є явним порушенням не менш важливого для судової практики принципу правової визначеності, на необхідності дотримання якого наголошує сам КСУ в одному зі своїх рішень (від 08.06.2016 № 3-рп/2016) [472].

Слушною з цього приводу є думка І.Д. Сліденка про те, що з 2002 року стаття 155 Конституції України не змінювалася. Обставин змінювати свою практику для КСУ не було. Конституційний Суд України і не навів ніяких причин для відходу від власної попередньої практики, чим допустив кричущу і неприпустиму помилку, повністю заперечуючи правову прогнозованість та визначеність у своїй діяльності та порушивши приписи статті 4 Закону України «Про Конституційний Суд України» в частині засадничих принципів його діяльності – верховенства права та обґрунтованості рішень, що є деформацією практики КСУ [298].

З погляду С.П. Рабіновича, невизначеність в актах конституційного правосуддя України постає здебільшого виявом невизначеності політичної, нестійкості співвідношення політичних сил та водночас індикатором відносин між гілками державної влади. З огляду на це триваюча нині реформа судової системи дає підстави для обережного оптимізму щодо можливості в

подальшому корегування Конституційним Судом України деяких власних правових позицій, щодо яких існують сумніви в аспекті конституційно-правової визначеності [47, с. 48].

По-четверте, одночасна дія двох правових позицій КСУ, які є тотожними за своїм юридичним значенням, дає змогу суб'єктам правозастосування на власний розсуд обирати для врахування ту з них, яка є більш «комфортною» для них, що в перспективі може призвести до різних, часто непередбачуваних, правових наслідків для суб'єктів правовідносин [127, с. 14].

Можливість КСУ формувати контраверсійні юридичні позиції (розвивати, конкретизувати та змінювати попередньо сформовані), застосовуючи по суті динамічне тлумачення, закріплена в ч.2 ст.92 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017. Водночас, варто зауважити, що законодавцем достатньо чітко визначені як підстави для вчинення таких дій з боку КСУ, а саме: а) суттєва зміна нормативного регулювання, яким керувався Суд при висловленні такої позиції; б) наявність об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України, так і умова – обґрунтування такої зміни в акті Суду [368]. Переконані, що вищезазначене є особливо важливим та актуальним у тих випадках, коли це стосується положень розділу II Конституції України, а також за наявності істотних змін в житті суспільства, що спричинені науково-технічним прогресом, історичними, політичними, духовними чи іншими чинниками.

Вважаємо, що при застосуванні динамічного тлумачення вищі суди мають дотримуватися таких вироблених науковою спільнотою правил: 1) при динамічному тлумаченні його об'єктом є явище, що прив'язане до конкретного людського буття (завжди є буттєвим), тому результат тлумачення може змінюватись залежно від зовнішніх обставин, які впливають на об'єкт тлумачення; 2) мають враховуватися зміни в соціальному контексті: зміни в юридичній практиці, зміни в публічній думці чи зміни в науковій думці, спричинені науковим прогресом; 3) мають враховуватися лише такі зміни в

соціальному контексті, щодо яких існує консенсус; 4) його слід застосовувати тоді, коли закон застарів, однак формально залишається джерелом права [617].

В діяльності Великої палати Верховного Суду також спостерігається включення принципу динамічного тлумачення до власного юридичного інструментарію. Застосування вказаного принципу передусім зумовлено необхідністю корегування правових позицій, що були сформовані попередньо діючим Верховним Судом України. Так, наприклад Велика Палата ВС у постановках від 13 березня 2018 року (справа № 14-40цс18), від 21 березня 2018 року (справа № 14-41цс18), від 25 квітня 2018 року (справа № 14-74цс18), а також від 20 червня 2018 року (справа № 14-224цс18), дійшла висновку про необхідність відступу від висновків Верховного Суду України, висловлених у постанові від 01 березня 2017 року (справа № 6-923цс16).

Про можливість відступу Великої Палати ВС від попереднього висновку вперше було наголошено в окремій думці декількох її суддів у справі № 823/378/16. В ній суддями зауважено про те, що шляхом буквального, звужувального чи розширювального тлумачення відповідної норми Верховний Суд може повністю відмовитися від попереднього висновку на користь іншого, або конкретизувати попередній висновок, застосувавши належні способи тлумачення юридичних норм [301]. Конкретні підстави для відступу від власних правових позицій Велика палата Верховного Суду визначила у Постанові від 04.09.2018 (справа № 823/2042/16) [334], що відбулося з урахуванням правової позиції ЄСПЛ, сформованої у справі «Чепмен проти Сполученого Королівства».

Аналіз положень вище вказаної постанови Великої палати ВС дає змогу дійти висновків, що мають методологічне значення, зокрема:

а) виокремлені Верховним Судом загальні підстави для відступу від попередньо сформованих правових позицій, а саме: вади попереднього рішення чи групи рішень (їх неефективність, неясність, неузгодженість, необґрунтованість, незбалансованість, помилковість); зміни суспільного контексту (п. 43 постанови), є оціночними категоріями, що були запозичені з

практики Верховного Суду США. Тому з метою їх однозначного розуміння та врахування як самими суддями Великої палати, так і суддями касаційних судів у складі ВС, Велика палата ВС має здійснити роз'яснення змісту таких підстав у своїх подальших постановах;

б) для власної судової практики Велика Палата ВС звузила перелік ґрунтовних підстав для відступу від висловлених раніше правових позицій, залишивши лише помилковість і неефективність попередніх позицій, а також застарілість підходу до вирішення справ внаслідок розвитку в певній сфері суспільних відносин або їх правового регулювання (п. 44 постанови), що вказує на заперечення можливості оцінки її попередніх висновків як неясних, неузгоджених, необґрунтованих чи незбалансованих;

в) Верховним Судом формально закріплено власну методологію відступу від висновків щодо застосування юридичної норми, сутність якої полягає в тому, що Велика Палата ВС може або повністю відмовитися від свого висновку на користь іншого або конкретизувати попередній висновок, застосувавши відповідні способи тлумачення юридичних норм. Однак, вказуючи на необхідність конкретизації власних правових позицій, сам ВС наголошує на тому, що деякі з них є загальними (абстрактними), а отже, допускає їх неясність чи незбалансованість;

г) Велика палата ВС наголошує на важливості європейських стандартів правосуддя для власної судової практики, послуговувались положеннями Висновку № 11 Консультативної ради європейських суддів про якість судових рішень 2008 р., в п. 49 якого зазначається, що судді повинні послідовно застосовувати закон, однак коли суд вирішує відійти від попередньої практики, на це слід чітко вказувати в рішенні [127, с. 14].

Проте наскільки Верховний Суд сам дотримується зазначеного міжнародного правила, а також власних правових позицій в аспекті підстав відступу від своєї попередньої практики, можна зрозуміти лише після аналізу його наступних постанов.

Про необхідність застосування динамічного тлумачення Велика палата ВС доходить висновку в постановках від 12.09.2018 № 2-А-3097/2007 та від 05.12.2018 № 818/1688/16. Однак дослідження їх змісту не дає змоги однозначно стверджувати, яка із попередньо визначених підстав для відступу настала, оскільки в основі мотивації обох рішень ВС про зміну власної позиції лежить твердження про неможливість розгляду цих справ за правилами цивільного судочинства. При цьому Суд не визнає помилковості або неефективності своїх попередніх правових позицій або ж факту зміни суспільного контексту. Не наводяться причини формування нової правової позиції і в постанові Великої Палати ВС від 7 листопада 2018 року (справа № 755/13532/15-ц), в якій Суд забезпечує розгляд усіх заявлених вимог у межах єдиного судового провадження.

У практиці Великої Палати ВС існують і випадки застосування еволютивного тлумачення, яке призвело до звужувальної інтерпретації норм права за обсягом. Так, в постанові Великої Палати ВС від 5 грудня 2018 року по справі №904/7326/17 зазначено, що Велика Палата відступає від висновку, викладеного у постановках від 14 березня 2018 року у справі № 660/612/16-ц, від 12 вересня 2018 року у справі № 906/530/17, від 17 жовтня 2018 року у справах № 5028/16/2/2012 та № 927/395/13 шляхом його уточнення [336].

Таке уточнення призвело до звуження переліку випадків, передбачених ст. 30 Закону «Про виконавче провадження», коли матеріали виконавчого провадження мають передаватися тому суб'єкту примусового виконання судових рішень, який сформував зведене виконавче провадження щодо одного боржника. Разом з тим, як і в попередньо розглянутих справах, ВС не наводить аргументованих причин формування нової правової позиції.

У зв'язку із зазначеним поділяємо позицію В. Пирогова, який наголошує, що для дотримання сформованої концепції відданості принципам, сформульованим у практиці ЄСПЛ, Верховний Суд мусить у кожній ситуації долати «драбину із трьох сходинок», як він це досить вдало зробив у постанові ВП ВС від 4 вересня 2018 року у справі №823/2042/16, де: 1) «на першій

сходинці» сформулювати правило (принцип), яким керується Суд («принцип»); 2) «на другій сходинці» викласти вичерпний перелік підстав (обставин), за виняткової наявності яких він лише матиме змогу коригувати власну практику («можливі виняткові підстави»); 3) «на третій сходинці» чітко вказати причину відступлення від власних правових позицій та обґрунтувати її зв'язок з обставинами справи, що переглядається касаційним порядком («конкретна причина + застосовність до обставин») [319].

Вищевикладене вказує, що більш наскрізним для правотлумачної діяльності КСУ та ВС є принцип забезпечення правової визначеності (правопевності), який кореспондується з концепцією усталеної судової практики (*jurisprudence constante*).

Як слушно з цього приводу зауважує суддя Верховного Суду О.Р. Кібенко, при ухваленні рішення, в якому міститься посилання на вже існуючу правову позицію, немає потреби в повторному викладенні розширеної аргументації, тобто відбувається економія часу, а також знижуються ризики того, що суддя-доповідач під час написання проекту судового рішення по-іншому викладе формулювання вже існуючої правової позиції, що знизить її правову визначеність (тобто відбувається «фіксація правової позиції») [199].

Практика посилання КСУ на свої попередні правові позиції склалася достатньо давно. Одним з перших таких випадків є Рішення КСУ від 10 лютого 2000 року (у справі про ціни і тарифи на житлово-комунальні та інші послуги), де в абзаці другому п. 2 мотивувальної частини Суд посилається на раніше висловлену правову позицію, що була сформована у Рішенні КСУ від 2 березня 1999 року.

Аналіз результатів діяльності КСУ останніх років дозволяє дійти висновку, що Суд у мотивувальній частині рішень все частіше посилається на свої попередні висновки, підтверджуючи важливість цього принципу для нього. Наприклад, у Рішенні КСУ від 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018 (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) КСУ посилається на попередньо сформовані правові позиції у своїх рішеннях від 29 грудня 1999

року № 11-рп/1999, від 24 квітня 2018 р. № 3-рп/2018, від 01 червня 2016р. № 2-рп/2016, від 16 жовтня 2007 р. № 8-рп/2007.

Усе вищевикладене дає можливість дійти висновку, що правоінтерпретаційній діяльності національних судових органів України (Верховного Суду та Конституційного Суду України) в її сучасному вимірі, з погляду впливу на неї практики ЄСПЛ, притаманні такі особливості:

1) попри відмінність в об'єкті тлумачення, вищезгадані суб'єкти, уповноважені здійснювати офіційне роз'яснення норм права в Україні, в цілому використовують такі ж принципи та способи тлумачення, що й Страсбурзький суд;

2) офіційна правороз'яснювальна діяльність Верховного Суду та Конституційного Суду України ґрунтується як на загальних, так і на окремих спеціальних принципах тлумачення норм права, що ними керується у своїй діяльності ЄСПЛ, зокрема: ефективного тлумачення норм; пропорційності та балансу інтересів; забезпечення правової визначеності (правопевності), еволютивного (динамічного) тлумачення;

3) водночас неодноразове ухвалення Конституційним Судом України рішень щодо тлумачення одних і тих самих норм права із використанням принципу динамічного тлумачення, здійснюваного без належної аргументації самої практичної потреби повторного роз'яснення правових норм, має своїм наслідком виникнення правотлумачних колізій – двох протилежних за змістом (контраверсійних) правових позицій Суду;

4) зважаючи на наявні випадки відступу Верховного Суду від попередньо сформульованих ним із урахуванням принципу еволютивного тлумачення правових позицій, без належного обґрунтування причин для такого відступу, визначених самою ж Великою палатою Суду в Постанові від 04.09.2018 (справа № 829/2042/16), вважаємо за необхідне закріплення вичерпного переліку підстав для відступу від раніше сформульованих Верховним Судом правових позицій у статті 13-1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Запропонована норма Закону забезпечить необхідний баланс між межами

судового розсуду та конституційним принципом законності, що вимагає від органів судової влади, їх посадових і службових осіб діяти у межах, порядку та способів, визначених законом.

Враховуючи зазначене, під впливом практики ЄСПЛ на офіційну правоінтерпретаційну діяльність в Україні пропонується розуміти дію рішень Страсбурзького суду на правосвідомість та поведінку суб'єктів, уповноважених на офіційне роз'яснення норм права, позитивним наслідком якої є використання ними як результатів правотлумачної діяльності Суду Ради Європи (правових позицій), так і розробленого суддями ЄСПЛ техніко-юридичного інструментарію такої діяльності (принципів та способів тлумачення), що сприяє імплементації конвенційних цінностей в національній правовій системі [127, с. 15].

5.5. Вплив практики Страсбурзького суду на правозастосовну діяльність в Україні

Огляд різноманітних доктринальних та навчальних джерел дозволяє стверджувати, що в юридичній науці існує множинність поглядів вчених з приводу розуміння категорії «правозастосовна діяльність», яку часто співвідносять або ототожнюють з такими поняттями, як правозастосування, застосування норм права, правозастосовний процес тощо.

Однак, незважаючи на дискусійність окремих положень щодо розуміння сутності цього явища правової дійсності, з погляду С. Барандич, в теорії права все ж таки домінує точка зору, згідно з якою правозастосуванню притаманні такі ознаки: а) здійснюється компетентними, спеціально уповноваженими державою суб'єктами; б) є опосередкованою формою реалізації права; в) має владний, організаційно-управлінський, індивідуально-конкретний характер; г) є складною формою реалізації права, оскільки відбувається у поєднанні з такими її формами, як виконання, дотримання, використання і їх взаємопроникненні одна в одну; д) здійснюється відповідно до визначеного в законі порядку; е) завершується ухваленням правозастосовних актів, в яких фіксуються індивідуально-конкретні приписи [21, с. 1].

Із зазначеного випливає, що правозастосовна діяльність є одним із різновидів юридичної, обов'язковим кінцевим результатом здійснення якої є ухвалення актів застосування норм права. До такої діяльності слід віднести судову, правоохоронну та виконавчо-розпорядчу, які так чи інакше перебувають під впливом практики Суду Ради Європи. Системні порушення конвенційних норм з боку суб'єктів правозастосовної діяльності, підтвердженням чому слугують щорічні звіти Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ, передусім актуалізують питання про чинники, які обумовлюють таку ситуацію.

Ключовим суб'єктом правозастосовної діяльності беззаперечно залишаються суди загальної юрисдикції, які відповідно до положень ст. 17

Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» наділені повноваженням застосовувати норми Конвенції та практику Страсбурзького суду як джерело права при розгляді справ [350].

Щоправда, в інших чинних нормативно-правових актах передбачено альтернативний підхід до використання практики Суду Ради Європи при здійсненні правосуддя. Так, наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики ЄСПЛ [205].

Вживане в положеннях Кодексу словосполучення «з урахуванням» на перший погляд вказує на рекомендаційний характер норми статті, що дає можливість адміністративним судам не брати до уваги практику Страсбурзького суду при розгляді кожної справи. Проте слід наголосити, що словосполучення «з урахуванням» вживається в тій статті Кодексу, що закріплює принцип імперативного характеру, а отже нормативні приписи щодо необхідності урахування практики ЄСПЛ носять обов'язковий характер.

Як слушно з цього приводу зауважує В.П. Паліюк, застосування судами загальної юрисдикції України положень Конвенції та практики ЄСПЛ належить до їх професійного обов'язку. Такий висновок ґрунтується на результатах системного аналізу норм чинного законодавства України, незважаючи на відсутність у його тексті дієслова «зобов'язані» [311, с. 135].

Аналіз проведеного у 2018 році моніторингу судових рішень щодо застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики ЄСПЛ дозволив виокремити ті основні причини, які зумовлюють неналежне дотримання та виконання конвенційних норм органами судової влади в їх тлумаченні Страсбурзьким судом: 1) при зростанні загальної кількості посилань на конкретні рішення ЄСПЛ та/або правові позиції ЄСПЛ зростає і частка посилань загального характеру (без пояснення значення для конкретної справи і без оцінки їх релевантності предметові судового розгляду); 2) обґрунтованими посилання на практику ЄСПЛ визнаються приблизно у 60% судових рішень, однак не більше 3%

проаналізованих рішень з посиланням на практику ЄСПЛ є результатом самостійного мотивованого обставинами конкретної справи вибору судді, а не запозиченням правової позиції вищого суду чи рішень своїх колег; 3) рішення у конкретних справах чи правові позиції вищих судів є найбільш очевидним джерелом шаблонів, що їх використовують українські судді. Однак існує проблема «клонування» не зовсім коректних зразків застосування вищими судами практики ЄСПЛ; поширеним є уявлення про універсальну «прецедентність рішень ЄСПЛ» як таких, що дозволяє їх застосовувати у змістовно різних ситуаціях; 5) у багатьох судових рішеннях суддями не враховуються правові позиції ЄСПЛ, що сформовані у справах проти України, і вони обмежуються «формальними» посиланнями на будь-які рішення ЄСПЛ (хоча формально і релевантні предметові), без урахування наявності усталених оцінок українського закону та практики; 6) проблемою залишається «надмірність посилань» на рішення ЄСПЛ (навіть якщо такі посилання є доречними та сумісними з предметом розгляду), а також «помилкове» та «маніпулятивне» застосування практики ЄСПЛ; 7) проблемою є відсутність чіткого розрізнення «правових позицій ЄСПЛ («прецеденту»)» та «мотивації/аргументів ЄСПЛ у конкретній справі»; 8) потребує додаткового з'ясування доцільність використання практики ЄСПЛ у випадках, коли національний закон має чітку та однозначну позицію; масовий характер мають помилки оформлення посилань на ЄСПЛ та практику ЄСПЛ: неправильна назва; відсутність формальних реквізитів ЄСПЛ та рішень ЄСПЛ; використання деперсоналізації у назвах тощо [8, с. 51-54].

Вищевикладені результати моніторингу актуалізують ряд важливих питань, відповіді на які дозволять виробити коректний методологічний підхід щодо урахування правових позицій ЄСПЛ у правозастосовній діяльності.

Перш за все, актуальним постає питання про те, чи є посилання на одне, два чи більше рішень (правових позицій) Страсбурзького суду абсолютним підтвердженням їх урахування при правозастосуванні. Відповідь на це запитання є скоріше заперечною, що підтверджується і результатами згаданого

моніторингу. А отже, суб'єкт правозастосування має не демонструвати свою «відданість» міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини шляхом посилання на джерело правової інформації (тексти рішень ЄСПЛ), а прагнути через усвідомлення дійсного змісту конвенційних прав і свобод людини в їх тлумаченні Страсбурзьким судом забезпечити виконання конвенційних зобов'язань.

Отже, переконані, що відсутність посилань на рішення ЄСПЛ не є підставою для твердження про неврахування національним судом чи іншим органом державної влади позиції Суду Ради Європи, так само як їх наявність не свідчить про зворотне. Разом з тим якщо уповноважений суб'єкт все ж посилається на результати правотлумачної діяльності ЄСПЛ, він має навести у своєму рішенні сформульовану Страсбурзьким судом правову позицію виключно в аспекті (контексті) саме цієї справи.

Наш висновок підтверджується і умовиводами Т.І. Фулей, яка, досліджуючи застосування стандартів щодо свободи мирних зібрань у практиці адміністративних судів, доходить висновку, що іноді суди посилаються на ст. 11 Конвенції та практику ЄСПЛ, однак цитування таких положень не означало їх застосування. Швидше навпаки, тлумачення національного законодавства здійснюється без урахування міжнародних, зокрема конвенційних, стандартів та практики ЄСПЛ; без порівняння обставин справи, яка розглядалася в ЄСПЛ, та обставин справи, яка перебуває на розгляді; без розуміння позитивних обов'язків держави щодо гарантування права на свободу мирних зібрань; без відображення в рішеннях обставин, які засвідчують реальну загрозу, і причин, чому є неможливим виконання обов'язку щодо реалізації цього права, тощо [573, с. 49].

Вважаємо, що у тих випадках, коли суддя чи інший суб'єкт застосування норм права у своєму рішенні лише згадує про існуючі позиції ЄСПЛ без пояснення їх значення для конкретної справи, це є нічим іншим, ніж спробою посилити авторитет власного рішення, що у підсумку не відбувається, зважаючи на важливість для сторін справи лише ухвалення справедливого

рішення. У свою чергу, масове клонування некоректного урахування практики ЄСПЛ, що було допущене вищими судовими інстанціями, є ілюстрацією ефекту мультиплікації помилок у правозастосуванні.

Неоднозначним вважаємо і питання про те, чи коректно стверджувати про можливість застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як міжнародного договору суб'єктами правозастосовної діяльності, про що йдеться у постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 року № 13. Як зазначається у вказаній постанові, чинні міжнародні договори України застосовуються судами при здійсненні правосуддя, зокрема: при розгляді та вирішенні цивільних справ, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, яке регулює відносини, що є предметом судового розгляду; під час досудового розслідування і судового розгляду у кримінальних провадженнях, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила судочинства, ніж ті, що передбачені кримінальним процесуальним законом України; при вирішенні справ про адміністративні правопорушення, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про адміністративні правопорушення; якщо є відсильна норма національного законодавства до відповідних джерел міжнародного права [361].

Схожу думку з цього приводу висловлює і В.Г. Уваров, який доходить висновку, що у разі, якщо норми Кримінального процесуального кодексу суперечать міжнародному договору України, застосовуються положення відповідного міжнародного договору, який не суперечить Конституції України. У разі якщо норми Кримінального процесуального кодексу суперечать рішенням ЄСПЛ, застосовуються положення відповідного рішення, які не суперечать Конституції України [562, с. 215].

Зазначений підхід в цілому кореспондується з приписом ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України», яким встановлено, що якщо

міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору [369]. Однак переконані, що вищевикладені судова та доктринальна позиції потребують корегування з боку нині діючого Верховного суду, зважаючи на таке:

1) міжнародні договори, що ратифіковані Українським парламентом, в методологічному плані слід розподілити на дві групи, одні з яких можуть бути безпосередньо застосовані суб'єктами владних повноважень (наприклад, Договір між Україною та Китайською Народною Республікою про екстрадицію), а інші не можуть, зважаючи на створення окремої міжнародної інституції, яка має виключні повноваження застосування норм такого договору, що відповідає принципу законності як складової верховенства права, на чому акцентує і сам ЄСПЛ. Як відомо, згідно зі ст. 32 Конвенції всі питання, пов'язані з тлумаченням та застосуванням Конвенції та Протоколів до неї, є юрисдикцією лише Страсбурзького суду. Тому лише Суд Ради Європи наділений повноваженнями ухвалювати рішення про прийнятність скарги, після використання людиною всіх національних засобів юридичного захисту, а також рішення по суті справи, що є актами застосування конвенційних норм;

2) аргументацією на користь цієї позиції є і техніко-юридичний аспект ухвалення рішень Страсбурзьким судом та національними судовими органами в аспекті використання ними юридичного підґрунтя для формулювання резолютивної частини.

Так, наприклад, у рішення по справі «Мельник проти України» від 21.11.2019 ЄСПЛ, керуючись п. 3 та п. 4 ст. 35, ст. 41 Конвенції, оголосив прийнятними скарги заявника за ст. 3, 13, п. 1 ст. 6 Конвенції, постановив, що було порушено матеріальний і процесуальний аспект ст. 3 Конвенції, ст. 3 і 13 Конвенції, п. 1 ст. 6 Конвенції та присудив справедливую грошову компенсацію [451].

В той же час Апеляційний суд Дніпропетровської області в постанові від 03 травня 2018 року лише цитує положення статей 1, 6 та 13 Конвенції та правові позиції Страсбурзького суду, сформовані у справах «Осман проти Сполученого королівства», «Круз проти Польщі», «Delcourt v. Belgium», «Bellet у. France», як результат тлумачення змісту вказаних статей Конвенції, однак у підсумку для ухвалення власного рішення керується ст. 367, 368, 374, п. 4 ч. 1 ст. 379, ст. 381-384 ЦПК України [331], що свідчить виключно про застосування норм національного права з урахуванням правових позицій Суду Ради Європи з метою як підсилення власної правової позиції, так і підтвердження дотримання конвенційних положень;

3) положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод загалом встановлено ряд заборон, серед яких катування, примусової праці, дискримінації тощо, а також систему гарантій прав і свобод людини, а отже, зважаючи на положення ч. 1 ст. 15 та ч. 2 ст. 16 Закону України «Про міжнародні договори України», уповноважені суб'єкти при застосуванні норм національного законодавства (матеріальних та/або процесуальних) можуть забезпечити лише дотримання конвенційних норм, тобто не вчиняти дій, заборонених приписами Конвенції та Протоколами до неї, а також їх виконання, тобто здійснити активні позитивні дії, до вчинення яких зобов'язують конвенційні положення, що здійснюється, як правило, шляхом посилання на рішення Суду Ради Європи чи ретрансляції його правових позицій в мотивувальній частині правозастосовних актів;

Аналіз рішень судів України, зокрема їх мотивувальної частини, свідчить, що у переважній більшості судді використовують такі граматичні конструкції:

- 1) «Зважаючи на усталену судову практику Європейського суду з прав людини... »;
- 2) «Судом враховано, що у рішенні ЄСПЛ по справі...»;
- 3) «Враховуючи прецедентну практику Європейського суду з прав людини, яка є джерелом права, ...»;
- 4) «Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини...»;

5) «Слідчий суддя вважає, що з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, клопотання захисника підлягає...» [103].

Ці конструкції є ще одним свідченням того, що судді при ухваленні рішень не застосовують конвенційні норми, а ураховують позиції ЄСПЛ як результат їх тлумачення, що також є додатковим аргументом на підтвердження термінологічної коректності наведеного у довідковій літературі тлумачення слова «враховувати» (брати до уваги, зважати на що-небудь) [521] в його юридичному та пізнавальному (гносеологічному) аспектах.

В аспекті зазначеного слід звернути увагу і на непоодинокі прецеденти самостійного тлумачення конвенційних норм національними судами, чим, з погляду А.А. Яковлева, створюється власне праворозуміння Європейської конвенції з прав і свобод людини [605, с. 18].

У свою чергу, Є.О. Зверевим не тільки не заперечується така можливість, але й пропонується комплексна методика тлумачення міжнародних договорів національними судами, яка враховує особливий статус міжнародних договорів у національній правовій системі, а також положення основних трьох теорій тлумачення: текстуалізму, теорії намірів та телеологічної теорії [168, с. 4, 11].

В цілому не заперечуючи можливість тлумачення норм міжнародного договору з боку національних судових органів, все ж переконані, що це є допустимим лише в тих випадках коли, як наголошувалося попередньо, не створено окремого наднаціонального органу, наділеного виключним повноваженням здійснення такого тлумачення, яким є Страсбурзький суд. Відповідно, національні судові органи не можуть перебирати на себе повноваження тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, аналогічно тому як Верховний Суд не може здійснювати офіційне тлумачення норм Конституції України, що є виключним повноваженням Конституційного Суду України.

Важливим завданням, що потребує першочергового розв'язання, вважаємо правильний вибір суб'єктом застосування норм права релевантної правової позиції ЄСПЛ, що має бути урахована ним при ухваленні рішення.

З цього приводу в доктрині права виникає ряд взаємопов'язаних питань, а саме: 1) які саме рішення ЄСПЛ слід обрати для аналізу, зважаючи на час їх ухвалення (всі, що дотичні до предмета розгляду, чи лише останні, так би мовити, найбільш «свіжі»); 2) чи варто віддавати перевагу правовим позиціям ЄСПЛ, що сформовані в рішеннях проти України; 3) чи існує пріоритетність правових позицій, зважаючи на орган Суду Ради Європи, який їх сформував (комітет, палата, Велика палата) з одного й того ж питання; 4) яку з позицій ЄСПЛ більш коректно обрати для урахування – усталену, скореговану («*mutatis mutandis*») чи нову (сформовану у результаті динамічного тлумачення); 5) чи мають правові позиції ЄСПЛ, сформовані в рішеннях проти України, за пілотною процедурою пріоритет над позиціями в інших рішеннях; 6) чи завжди при правозастосуванні слід звертатися до результатів правоінтерпретації Страсбурзького суду?

Уважаємо, що відповідь на перше із зазначених питань має ґрунтуватися на тому, що характерною ознакою європейської конвенційної системи захисту прав і свобод людини є її динамізм, підтвердженням чому слугує включення до спеціального інструментарію ЄСПЛ принципу еволютивного тлумачення, за допомогою якого Страсбурзький суд трактує конвенційні положення, враховуючи політичні, економічні, соціальні і культурні умови життя суспільства, що складаються у світлі сьогодення. Отже, суб'єкт правозастосування, має брати до уваги ті актуальні правові позиції Суду Ради Європи, що сформовані ним за останні роки та набули риси усталеності.

Як наголошує з цього приводу І.Ю. Крєтова, саме невміння українських правозастосовців «виокремлювати» серед численних рішень Страсбурзького суду ті, що належать до його «сталі» практики та містять «*ratio decidendi*», у яких, до слова, концентруються й вироблені Судом доктринальні підходи до тлумачення конвенційних прав та свобод, є однією з ключових причин неналежного застосування практики ЄСПЛ на національному рівні [230, с. 164].

Друге із поставлених питань органічно пов'язане з першим, адже дійсно суб'єкту застосування норм права слід визначитися з тим, які саме результати

правотлумачної діяльності ЄСПЛ є для нього більш значимими. Переконані, що з цього приводу слід зважати на природу тлумачення конвенційних норм, яке здійснюється Страсбурзьким судом в рамках розгляду конкретної справи. Як нами наголошувалося попередньо, стосовно держави-відповідача це є нічим іншим, ніж актом казуального тлумачення, а стосовно інших держав-учасниць Конвенції – офіційним тлумаченням конвенційних норм, яке формально хоча й не має обов'язкового значення, однак безсумнівно має авторитет.

Наш умовивід підтверджується: а) висновками самого Страсбурзького суду, який у рішенні про справі «Oruz v. Turkey» від 09 червня 2009 року зазначив, що Суд надає остаточне авторитетне тлумачення прав і свобод, визначених у розділі I Конвенції, та буде враховувати, чи достатньо національні органи влади враховують принципи, що випливають з його рішень, навіть якщо вони стосуються інших держав [434]; б) висновками Комітету з прав людини (CDDH), який в одній із своїх доповідей наголошував на тому, що постанови ЄСПЛ, згідно зі ст. 46 Конвенції, є офіційно обов'язковими лише для держави-відповідача і не досягають ефекту *erga omnes* (лат. – *такий, що поширюється на всіх*). Проте, з метою запобігання майбутнім порушенням, Високим Договірним Сторонам рекомендується брати до уваги висновки, які були зроблені у рішенні ЄСПЛ про встановлення порушення Конвенції іншою державою. В цьому аспекті слід керуватися принципом *res interpretata*, згідно з яким на підставі статей 1, 19, 32 та 46 Конвенції національні органи влади повинні дотримуватися норм Конвенції в їх тлумаченні Страсбурзьким судом, однак пам'ятати про принцип субсидіарності та доктрину граничної оцінки [635].

Разом з тим, ухвалюючи рішення проти України, ЄСПЛ завжди враховує український контекст справи, тобто бере до уваги як чинне національне законодавство, так і практику його застосування. Тому саме ці правові позиції Суду Ради Європи є для України, як держави-учасниці Конвенції, першочерговими для урахування. Водночас нами не заперечується можливість звернення суб'єкта правозастосування до позицій ЄСПЛ, що містяться у

рішеннях проти інших держав Ради Європи. Щоправда, таке звернення є виправданим лише за умови, коли у рішеннях ЄСПЛ проти України немає релевантної правової позиції стосовно предмета розгляду.

Не менш важливим є питання і пріоритетності правових позицій ЄСПЛ, зважаючи на орган Суду Ради Європи, що їх сформував.

З цього приводу доречними вважаємо висновки П. Пушкаря та Р. Бабанли, які зауважують, що рішення ЄСПЛ, постановлені Великою Палатою Суду та палатами у складі семи суддів, «формуєть прецедентну практику» (відображають сталість, зміну або розвиток практики Суду з певного питання). Рішення комітетів із трьох суддів не формують практику ЄСПЛ і не можуть формувати нову практику – вони є відображенням сталої практики ЄСПЛ, копіюють правові позиції попередніх рішень у справах повторюваного характеру, не створюючи правових новел. Разом з тим, як стверджують правники, не бажано, знайшовши одне рішення ЄСПЛ, яке начебто є ідеальним за релевантністю, припинити пошуки і заспокоїти себе усвідомленням того, що проблему вичерпано. Після знаходження релевантного рішення слід упевнитись, що позиція є відносно усталеною, знайти огляд практики ЄСПЛ, переконатись, що ця позиція ґрунтується на сталих доктринальних підходах ЄСПЛ, відображає основні принципи тлумачення Конвенції тощо [390].

Із зазначеного випливає, що суб'єкт правозастосування має прагнути до пошуку саме усталеної правотлумачної практики Страсбурзького суду, зважаючи на необхідність дотримання принципу правової визначеності. Така практика передусім міститься в рішеннях комітетів ЄСПЛ, але не тільки. Проте для того щоб відшукати найбільш актуальну правову позицію, що сформована в умовах сьогодення, слід обов'язково послуговуватися правовими позиціями палат та Великої палати Суду Ради Європи з наданням пріоритету позиціям останнього органу як такого, що представляє спільну думку найбільшого осередку суддів з числа складу ЄСПЛ, а також наділених повноваженнями консолідувати практику Страсбурзького суду та скасовувати рішення палат.

Зазначений висновок дозволяє відповісти і на четверте із поставлених попередньо питань.

В аспекті завдань, що розв'язуються нами, переконані, що визначення пріоритетності між правовими позиціями, які сформовані в постановах ЄСПЛ, ухвалених за пілотною та звичайною процедурою, взагалі позбавлене жодного сенсу, адже між ними не може бути жодних протиріч чи колізій. Як відомо, застосування пілотної процедури з боку ЄСПЛ зумовлено наявністю у держави-відповідача структурно-системної проблеми, що лежить в основі частих порушень конвенційних прав і свобод людини, на чому попередньо неодноразово наголошував Страсбурзький суд у своїх постановах, ухвалених за звичайною процедурою.

Підтвердженням цьому слугує і пілотна постанова Суду Ради Європи у справі «Сукачов проти України», в якій Суд зазначив, що дана справа стосується повторюваної проблеми, яка лежить в основі частих порушень Україною статті 3 Конвенції. Зокрема, з моменту прийняття свого першого рішення стосовно умов ув'язнення в Україні (*Nevmerzhitsky v. Ukraine*), Суд виніс 55 рішень, в яких визнав порушення статті 3 у зв'язку з поганими умовами утримування у слідчих ізоляторах [461].

Як зауважує з цього приводу М.О. Борисенко, необхідність запровадження інституту пілотних рішень ЄСПЛ передусім обумовлена потребою об'єктивного впливу на проблеми функціонування національної правової системи (в тому числі і судової системи) держави-учасниці Конвенції та досягнення єдності правозастосування судами України [32, с. 149-150].

Вищевикладене дозволяє дійти висновку про те, що на методичному та законодавчому рівні слід визначити і закріпити ефективну модель поведінки суб'єктів правозастосування, яка передбачає урахування ними правових позицій Суду Ради Європи.

Уважаємо, що вказана модель поведінки (на прикладі суду) має складатися з таких послідовних дій (алгоритму дій): 1) з метою виконання вимоги чинного законодавства щодо урахування практики Страсбурзького суду, суб'єкту

правозастосування необхідно відшукати (віднайти) рішення ЄСПЛ, які торкаються предмета судового розгляду; 2) передусім, слід виокремити ті з них, які були ухвалені проти України; 3) якщо таких рішень Суду Ради Європи немає, необхідно визначити ті, які були ухвалені в останній час проти інших держав-учасниць Конвенції, що за обставинам справи найбільш наближені до суті справи, яка розглядається суддею; 4) за наявності пілотного та звичайного рішення ЄСПЛ зі схожими обставинами справи національні судові органи чи інші суб'єкти застосування норм права мають враховувати правову позицію того рішення, яке найбільш наближене за своїм контекстом до України.

Варто зауважити, що в юридичній науці відстоюється позиція і про те, що не варто захоплюватися практикою Страсбурзького суду, тим більше визнавати її преюдиційний статус, а за наявності достатніх та переконливих аргументів можлива відмова від тлумачення ЄСПЛ [548, с. 61]. Більш радикальну позицію висловлює О.В. Соловйов, який стверджує, що застосування правоположень практики ЄСПЛ має тверде підґрунтя з огляду на принцип верховенства права тільки у досить виняткових випадках, які в юридичній літературі не випадково позначають як «нетипові ситуації» [525, с. 121].

Як наголошують з цього приводу автори моніторингу судових рішень щодо застосування в Україні положень Конвенції та практики ЄСПЛ, потребує додаткового з'ясування доцільність використання практики Страсбурзького суду у випадках, коли національний закон має чітку та однозначну позицію [8, с. 54].

Осмислення наведених поглядів вчених дозволяє висловити такі судження: 1) потребує уточнення позиція вчених про те, які саме аргументи слід вважати достатніми та/або переконливими для того, щоб відмова суб'єкта правозастосування від тлумачення конвенційної норми Страсбурзьким судом була виправданою; 2) вважаємо, що вживані правниками поняття «чіткість» та «однозначність» щодо положень закону є оціночними, висновки про зміст яких залежать виключно від рівня правосвідомості суб'єкта правозастосування; 3) виникнення «нетипової ситуації», що з погляду О.В. Соловйова полягає у

встановленні суб'єктом правозастосування відсутності або застарілості приписів законодавства, якими мають визначатися права людини, як єдиної юридичної умови застосування практики ЄСПЛ [525, с. 122], вважаємо дискусійним твердженням.

На підтвердження останнього висновку зауважимо про таке:

а) діяльність органів державної влади, їх службових та посадових осіб ґрунтується на конституційному принципі, закріпленому ч. 2 ст. 19 Основного Закону України, сутність якого зводиться до того, що такі суб'єкти зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та Законами України [217]. А отже, відсутність приписів законодавства не дає можливості суб'єктам, наділим державно-владними повноваженнями, ухвалювати рішення виключно на підставі правоположень ЄСПЛ як альтернативного джерела права, зважаючи на те, що вони (правові позиції Страсбурзького суду) за своєю юридичною природою є результатом правотлумачення, а не правотворення, тому їх некоректно ототожнювати з нормою права, що містяться в Конвенції чи національному законі, та вести мову про можливу аналогію;

б) зважаючи на офіційне тлумачення поняття «законодавство» (рішення КСУ від 9 липня 1998 р. № 12-рп/98), що за обсягом включає не тільки закони та підзаконні акти, але й міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, в тому числі Конвенцію в її тлумаченні ЄСПЛ, логічно хибним видається твердження про можливість встановлення «застарілості» чинного законодавства суб'єктом застосування норм права. Вважаємо, що більш коректно вести мову про можливу «застарілість» норм закону чи іншого окремого нормативно-правового акта як такого, що не відповідає умовам сьогодення;

в) як наголошувалося попередньо, в аспекті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод суб'єкти правозастосування керуються виключно положеннями ст. 15 та 16 Закону України «Про міжнародні договори», відповідно до яких вони не застосовують конвенційні положення, а

лише забезпечують дотримання і виконання зобов'язань, взятих за Конвенцією як міжнародним договором, що апріорі є неможливим без постійного звернення до правових позицій Страсбурзького суду та їх урахування. В той же час слід зауважити, що статтею 19 вищезгаданого закону хоча й визнається пріоритет норм міжнародного договору щодо актів законодавства, проте їх застосування (окрім положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) допускається лише у випадку колізії норм права, а не прогалин у законодавчих актах.

Зважаючи на зазначене, переконані, що виключними умовами, за яких суб'єкт застосування норм права може не послуговуватися правовими позиціями ЄСПЛ, є: 1) наявність усталеної національної правозастосовної практики, результати якої не мали своїм наслідком їх оскарження в Страсбурзькому суді; 2) наявність ситуації, коли з предмета регулювання Конвенції відсутні звернення до Суду Ради Європи або такі звернення визнані ЄСПЛ неприйнятними. Прикладом цьому можуть слугувати конвенційна заборона рабства та примусової праці (стаття 4 Конвенції), а також право на освіту (стаття 2 Першого протоколу до Конвенції), з приводу яких, за даними Міністерства юстиції України, викладеними на офіційному веб-сайті [475], ЄСПЛ не ухвалено жодного рішення по суті справи проти України; 3) нормами Конституції України як актом найвищої юридичної сили встановлено більш високі гарантії захисту прав і свобод людини, ніж визначені конвенційними нормами в їх тлумаченні ЄСПЛ.

Останнє наше твердження узгоджується з позицією Конституційного Суду Федеративної Республіки Німеччини (далі – ФРН), який у низці своїх рішень, наголошуючи на тому, що Конвенція є невід'ємною частиною позитивного статутного права ФРН, зробив такі істотні застереження: 1) при тлумаченні Основного Закону береться до уваги зміст та рівень розвитку Конвенції настільки, наскільки це не призводить до обмеження та скасування правових методів захисту, встановлених Основним Законом. З цієї причини прецедентне право ЄСПЛ є допоміжним засобом при тлумаченні й визначенні змісту і

обсягу основних прав людини та принципів Основного Закону; 2) Закони також мають тлумачитися та застосовуватися відповідно до міжнародних зобов'язань ФРН, навіть якщо ці закони було прийнято раніше за відповідний міжнародний договір; 3) проте не можна вважати, що законодавець, коли це прямо не проголошено, бажає відійти від виконання зобов'язань ФРН за міжнародним договором або спричинити порушення цих зобов'язань [613].

Разом з тим переконані, що не виправдане ігнорування суб'єктом правозастосування правових позицій ЄСПЛ при ухваленні рішень, особливо тоді, коли на необхідності їх урахування аргументовано наполягав заявник (позивач) чи інша сторона справи, має бути нормативно закріпленою підставою для оскарження такого рішення, подання апеляції чи касаційної скарги. Відповідно суб'єкт, що розглядає таку скаргу, має скасувати оскаржуване рішення та ухвалити нове з обов'язковим урахуванням результатів правотлумачення Суду Ради Європи.

Одним із способів забезпечення законодавчих норм щодо необхідності урахування практики ЄСПЛ вважаємо притягнення суддів та інших суб'єктів правозастосування до юридичної відповідальності, передусім дисциплінарної. Водночас для суб'єктів застосування норм права, які системно та релевантно ураховують позиції Страсбурзького суду в своїй діяльності, доречним було б встановлення додаткових премій до заробітної плати як засіб заохочення [126, с. 12].

Питання юридичної відповідальності слід порушувати і тоді, коли суб'єкти застосування норм права поза розумним сумнівом допускають випадки спотворення змісту правових позицій ЄСПЛ чи їх недоречного використання при ухваленні рішень, що призвело до невиправданого обмеження прав людини, суттєвого погіршення її стану.

Схожу позицію з цього приводу висловлює і О. Гаврилюк, який доходить висновку, що Вищій кваліфікаційній комісії суддів України слід впровадити такий критерій оцінки суддів на кваліфікаційну спроможність здійснювати свої повноваження, як випадки відмови чи неправильного застосування без

належного мотивування Конвенції та правових позицій ЄСПЛ, в яких викладено гарантії захисту конвенційних прав, під час здійснення судочинства [65, с. 235].

Важливим питанням правозастосовної діяльності, що потребує свого сутнісного розуміння в аспекті коректного урахування правових позицій ЄСПЛ, вважаємо релевантність, що в довідковій літературі трактується як міра відповідності результатів пошуку завданню, поставленому в пошуковому запиті [59]. Переконані, що визначення релевантної правової позиції Суду Ради Європи може бути здійснене лише за умови врахування низки критеріїв.

Так, з погляду П. Пушкаря та Р. Бабанли, для того щоб уникати неадекватних проявів некоректного застосування практики ЄСПЛ як джерела права, доречно звертати увагу, зокрема, на таке. По-перше, на схожість фактичних обставин конкретних справ. З метою належного застосування правової позиції ЄСПЛ потрібно обов'язково досліджувати факти, при яких ЄСПЛ її було сформульовано. По-друге, відповідні обставини повинні мати принципову схожість та не мати принципових відмінностей та розбіжностей з фактами конкретної справи. По-третє, необхідно оцінювати й національне законодавство, оскільки ЄСПЛ розглядає справи з урахуванням національного законодавства, яке регламентує відповідні правові відносини в державі. Проте порушення може бути констатоване і тоді, коли дії органів влади відповідали законодавству, однак саме законодавство не відповідало Конвенції [389].

Вцілому підтримуючи вищезазначений методологічний підхід правників, запропонуємо власне, більш розширене, бачення критеріїв визначення релевантності правових позицій Страсбурзького суду: 1) схожість предмета регулювання (відносин, які пов'язані з порушенням конвенційних прав та/або свобод людини), а також схожість фактичних обставин справи; 2) схожість конфліктних ситуацій, тобто способів вчинення порушень конвенційних норм з боку органів державної влади, їх посадових і службових осіб; 3) схожість норм національного законодавства (як матеріального, так і процесуального права) та практики його тлумачення і застосування уповноваженими суб'єктами держави-

відповідача та України; 4) схожість процедур, які забезпечують можливість відновлення порушеного права на національному рівні (можливість звернення, оскарження дій або рішень, направлення апеляції тощо).

Слушними у цьому контексті є висновки А. Буценка, який зауважує, що застосування практики ЄСПЛ – це не лише цитування популярних фрагментів з рішень Страсбурзького суду, але і розуміння значення тих чи інших правових позицій у контексті певної справи, і ті фундаментальні основи, на підставі яких такі правові позиції ґрунтуються. Загалом дуже небезпечно використовувати певну цитату рішення ЄСПЛ, не прочитавши тексту всього рішення, не проаналізувавши, як обставини справи, що розглядалися ЄСПЛ, співвідносяться з обставинами, які розглядаються зараз. Прецедент, на відміну від законодавчої норми, є дуже «точковим» інструментом, а правова позиція, висловлена в одному випадку, може бути недоречною в контексті інших обставин [43, с. 134].

Підсумовуючи, зазначимо, що під впливом практики ЄСПЛ на правозастосування слід розуміти дію рішень Страсбурзького суду на правосвідомість та юридично значущу поведінку суб'єктів застосування норм національного законодавства, що забезпечує усвідомлення ними важливості результатів правотлумачної та правозастосовної діяльності Суду Ради Європи і має своїм наслідком дотримання та виконання вказаними суб'єктами приписів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод шляхом урахування релевантних висновків Страсбурзького суду при ухваленні правозастосовних актів.

Досліджуваному явищу правової дійсності притаманні такі характерні риси:

1) об'єктом впливу практики ЄСПЛ є правосвідомість та юридично значуща поведінка суб'єктів владних повноважень, що здійснюють судову, правоохоронну та виконавчо-розпорядчу діяльність;

2) засобами впливу є правові позиції Страсбурзького суду – як складові мотивувальної частини його рішень, а також зобов'язуючі приписи, що

містяться в резолютивній частині ухвал і постанов ЄСПЛ, переважно ухвалених проти України;

3) урахування правових позицій ЄСПЛ є обов'язком суб'єктів правозастосування, що впливає зі змісту норм національного законодавства;

4) урахування висновків ЄСПЛ, як імперативна вимога законодавства і одночасно результат її виконання суб'єктами правозастосування, посилює правову аргументацію ухвалених рішень у конкретних справах, а також є доказом виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань із дотримання прав людини і основоположних свобод;

5) релевантне врахування правових позицій ЄСПЛ суб'єктами владних повноважень в Україні забезпечує дотримання та виконання ними норм Конвенції та Протоколів до неї, а не їх застосування, як це передбачено приписом ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», що поширює свою дію на національні суди.

Останній із зазначених висновків підтверджується такими аргументами, як: а) виключні юрисдикційні повноваження Суду Ради Європи тлумачити та застосовувати конвенційні норми (ст. 32 Конвенції); б) закріплений у ч. 1 ст. 16 Закону України «Про міжнародні договори України» юридичний обов'язок Міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, інших органів державної влади, до відання яких віднесені питання, що регулюються міжнародними договорами України, забезпечити дотримання і виконання (а не застосування) зобов'язань, взятих за міжнародними договорами України; в) передбачене ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» правило, згідно з яким «якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору».

Задля уникнення можливих колізій в діяльності національних судових органів та ЄСПЛ щодо офіційного тлумачення і застосування норм Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод пропонуємо внести зміни до

ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», виклавши її у такій редакції: «Суди, застосовуючи норми національного законодавства, забезпечують дотримання та виконання положень Конвенції та Протоколів до неї з урахуванням релевантних правових позицій Європейського суду з прав людини».

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретико-правове узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, пов'язаної із з'ясуванням юридичної природи практики Європейського суду з прав людини та її впливу на теоретичну і практичну юридичну діяльність в Україні. З-поміж обґрунтованих теоретичних і методологічних положень, що торкаються предмету дослідження, а також розроблених практичних рекомендацій, найбільш важливими є такі:

1. Огляд доктринальних джерел, які відображають стан наукової розробки практики ЄСПЛ та її впливу на юридичну діяльність в Україні, дозволив виокремити два етапи у дослідженні цієї проблематики:

а) період з дня набрання чинності Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод на території України до вступу в дію Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», що характеризується нечисленністю комплексних монографічних досліджень практики ЄСПЛ, які проводилися переважно представниками загальнотеоретичної юридичної науки та доктрини міжнародного публічного права і стосувалися в основному таких питань, як: організаційно-правові засади діяльності Страсбурзького суду; порядок звернення до цієї міжнародної правозахисної інституції; юрисдикція Суду Ради Європи загалом та особливості тлумачення конвенційних норм зокрема; існуючий контрольний механізм Конвенції; вплив діяльності ЄСПЛ на формування національних правозахисних систем. Результати цих наукових пошуків значно збагатили вітчизняну правову доктрину та стали підґрунтям для подальших наукових розвідок у цій царині;

б) період з дня набрання чинності вищезгаданим Законом, що триває і в умовах сьогодення. Практика реалізації цього нормативно-правового акта вищої юридичної сили уповноваженими органами державної влади, їх посадовими і службовими особами виявила низку проблем теоретичного та прикладного характеру, нагальна необхідність осмислення і вирішення яких зумовила активізацію наукових пошуків представниками доктрини

міжнародного публічного права й галузевих юридичних наук, а саме: конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального, цивільно-процесуального, адміністративно-процесуального та кримінально-процесуального права.

2. Методологія дослідження практики ЄСПЛ та її впливу на юридичну діяльність в Україні є сукупністю принципів, парадигм, теорій, підходів та методів наукового пізнання, що забезпечують отримання науково обґрунтованих висновків про предмет дослідження, а також формування пропозицій і рекомендацій задля вдосконалення чинного національного законодавства та практики його реалізації.

Структуру методології предмета дослідження складають: а) принципи наукового пізнання (об'єктивності, поліцентризму, повноти, всебічності); б) взаємопов'язані і взаємодоповнюючі одна одну природно-правова та соціологічна парадигми; в) теорії правового регулювання, правового впливу, юридичної практики, правотворчості, правотлумачення, правозастосування, правовідносин та ін.; г) методологічні підходи (гуманістичний, комплексний, діалектичний, аксіологічний); д) загальнонаукові (аналіз, синтез, індукції, дедукції, історичний, системний, структурно-функціональний) та спеціально-наукові методи (техніко-догматичний, порівняльний, компаративістський, правового моделювання, спеціально-юридичний та герменевтичний).

3. Практика Європейського суду з прав людини – це заснована на попередньому накопиченому досвіді цієї міжнародної правозахисної інституції діяльність, що значною мірою носить доктринальний характер, об'єктивованим результатом якої є документально оформлені рішення, що вміщують сформовані на основі тлумачення норм і принципів Конвенції правові позиції Страсбурзького суду, а також індивідуалізовані стосовно конкретних учасників провадження приписи щодо: а) прийнятності (неприйнятності) скарги про порушення конвенційних норм; б) руху заяви (або справи) в суді; в) констатації факту непорушення або порушення державою конвенційних прав і свобод людини та присудження потерпілому справедливої сатисфакції.

Практиці Страсбурзького суду як правовому феномену притаманні такі риси: 1) як юридичне явище являє собою складне сумативне утворення, основним елементом якого є діяльність Суду, що значною мірою носить доктринальний характер; 2) вона заснована на попередньому накопиченому досвіді ЄСПЛ; 3) здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами – суддями, які обираються Парламентською Асамблеєю Ради Європи від кожної Високої Договірної Сторони; 4) її правовою основою є норми матеріального і процесуального права, об'єктивовані в Конвенції, Протоколах до неї, а також Регламенті ЄСПЛ; 5) основною метою діяльності Суду Ради Європи є запобігання фактам порушення конвенційних прав і основоположних свобод людини Високими Договірними Сторонами, а також констатація фактів порушення державами-учасницями гарантованих Конвенцією можливостей людини та присудження потерпілим справедливої сатисфакції, що досягається через здійснення Судом Ради Європи функцій тлумачення та застосування конвенційних принципів і норм; 6) має елементи творчості в рамках здійснення тлумачення норм Конвенції, результатом якої є вироблення правових позицій; 7) у своїй результативній частині (ухвалених рішеннях) здійснює багатоаспектний правовий вплив на суб'єктів юридичної діяльності держав-учасників Конвенції у сфері захисту прав людини; 8) за своєю природою носить складний політико-правовий характер, оскільки ЄСПЛ визначає політику Ради Європи з утвердження та забезпечення європейських стандартів прав людини та основоположних свобод.

Структуру практики ЄСПЛ поряд із діяльністю Страсбурзького суду, що відображає цей феномен у динаміці, складають результати такої діяльності та накопичений досвід Суду Ради Європи (статичні елементи). Під результатами діяльності Страсбурзького суду пропонується розуміти її юридично значущі підсумки, що об'єктивуються в рішеннях ЄСПЛ і є найбільш важливим елементом практики Суду. Ключовим елементом таких рішень є сформульовані Страсбурзьким судом правові позиції. Досвід Страсбурзького суду являє собою сукупність знань про попередні результати діяльності Комісії з прав людини та

Європейського суду з прав людини, а також умінь їх використання у професійній діяльності.

4. Джерелом об'єктивного права вважаємо не Конвенцію, взяту в єдності з практикою ЄСПЛ, що впливає зі змісту ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосовування практики ЄСПЛ», а цей регіональний міжнародний договір з прав людини, взятий в єдності з правовими позиціями, сформульованими в рішеннях Суду Ради Європи. Вказаний умовивід обґрунтовується тим, що саме цей елемент рішень ЄСПЛ відображає динамічний характер змісту принципів і норм Конвенції, що еволюціонують під впливом суспільного розвитку і пристосовуються Страсбурзьким судом в результаті їх казуального тлумачення до конкретно-історичних умов.

Правові позиції Страсбурзького суду як результат його правоінтерпретаційної діяльності одночасно виступають джерелом пізнання Конвенції та джерелом (основою, витокон) правового впливу конвенційних норм на свідомість і поведінку суб'єктів права, і в першу чергу тих, які наділені державно-владними повноваженнями, що обумовлено, передусім, інформаційною цінністю правових позицій.

5. Риса прецедентності в аспекті практики ЄСПЛ має свої особливості, що виявляються у: 1) повторюваності алгоритму дій Страсбурзького суду щодо встановлення фактичних обставин справи, тобто діянь органів державної влади, їх службових та посадових осіб, на предмет дотримання ними конвенційних норм; 2) усталеній правовій оцінці правомірності (або неправомірності) діянь органів державної влади і, як наслідок, констатації факту дотримання або порушення норм Конвенції; 3) тлумаченні правоположень Конвенції стосовно обставин конкретної справи (за умови схожості норм національного законодавства та суспільних відносин, що ним регулюється, правові позиції підтверджуються Страсбурзьким судом).

Риса повторюваності притаманна як рішенням ЄСПЛ, ухваленим по суті справи, так і рішенням про прийнятність скарг. Зважаючи на існуючий в теорії джерел права підхід до видової диференціації правових прецедентів за часом їх

прийняття, в аспекті цього дослідження прецедентність (повторюваність) вважаємо рисою, притаманною лише деклараторному прецеденту, тобто рішенню ЄСПЛ, прийнятому в минулому.

Підтримуючи позицію правників щодо наявності в діяльності Страсбурзького суду прецедентів тлумачення, вважаємо, що імперативність посилання на такі прецеденти з боку ЄСПЛ прямо залежить від конкретних обставин справи та часових меж актуальності раніше обґрунтованих і сформульованих Судом Ради Європи правових позицій. При розгляді типової скарги Страсбурзький суд, в особі комітету або палати, використовує усталену правову позицію, керуючись принципом правопевності (правової визначеності). Втрата актуальності прецедентів тлумачення обумовлена суттєвими змінами в суспільному житті і, як наслідок, необхідністю пристосування норм і принципів Конвенції до цих умов.

6. Рішення Європейського суду з прав людини – це видове поняття, що відображає такі можливі результати волевиявлення Суду Ради Європи:

- а) ухвали (decisions) – правозастосовні акти Страсбурзького суду допоміжного характеру, що є юридичним засобом вирішення окремих процедурних питань;
- б) постанови (judgments) – рішення, що мають дуальну юридичну природу (мають властивості як правоінтерпретаційного, так і правозастосовного акта з переважанням властивостей останнього) та ухвалюються Страсбурзьким судом по суті справи або рішення, що містять роз'яснення раніше сформульованих ЄСПЛ правових позицій та/або приписів індивідуального характеру, уміщених в ухвалених Страсбурзьким судом рішеннях по суті справи;
- в) консультативні висновки (advisory opinions) – правоінтерпретаційні акти офіційного та рекомендаційного характеру, що ухвалюються ЄСПЛ у зв'язку із запитами Комітету Міністрів Ради Європи та вищих судових інстанцій держав-учасниць Конвенції.

7. Існуюча в сучасній правничій науці класифікація правових актів Страсбурзького суду є неповною і має бути збагачена такими новими підходами: 1) за способом ухвалення судового рішення; 2) з огляду на вплив

рішень Суду Ради Європи на подальшу юридичну діяльність як самого ЄСПЛ, так і діяльність юрисдикційних органів держав-учасниць Конвенції; 3) залежно від процедури ухвалення рішення Страсбурзьким судом; 4) за юридичною формою (назвою) правового акта ЄСПЛ; 5) з огляду на особливість внутрішньої будови (структури) рішень Страсбурзького суду; 6) залежно від ролі рішень ЄСПЛ у процесі застосування ним конвенційних норм; 7) за ступенем імперативності (обов'язковості) правових актів ЄСПЛ для адресатів; 8) за ступенем ефективності правових актів Суду Ради Європи; 9) з огляду на предмет правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ; 10) у залежності від юридичних властивостей правових актів Страсбурзького суду; 11) з огляду на потенційну можливість перегляду рішень ЄСПЛ з ініціативи сторін процесу; 12) залежно від фактичного стану виконання постанов Суду Ради Європи державою-відповідачем.

8. Функції постанов Страсбурзького суду – це основні напрями впливу результатів волевиявлення ЄСПЛ на свідомість і поведінку право-дієздатних суб'єктів з метою гарантування конвенційних прав і основоположних свобод людини, що перебуває під юрисдикцією держави-учасниці Конвенції. Однойменному поняттю притаманні такі суттєві ознаки: а) вони являють собою напрямки багатоаспектного впливу результатів волевиявлення ЄСПЛ; б) об'єктами такого впливу є правова свідомість та юридично-значуща поведінка суб'єктів права, яким адресовані правові акти Страсбурзького суду; в) вони є відображенням юридичних властивостей рішень Суду Ради Європи, що впливають з їх природи; г) безпосередньо пов'язані з компетенцією Страсбурзького суду та є результатом її практичної реалізації; д) їх практичне здійснення забезпечує утвердження європейських стандартів дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією.

Основними напрямками впливу постанов ЄСПЛ на правосвідомість і поведінку суб'єктів юридичної діяльності в Україні є: інформаційна, відображення правових позицій Суду Ради Європи, сигналізаційна, стимулююча, правового виховання, регулятивна та охоронна.

9. Окрема думка судді ЄСПЛ – це елемент практики Суду Ради Європи, що являє собою факультативний юридичний документ до ухваленого ЄСПЛ рішення по суті справи, в якому суддя або декілька суддів на основі попередньо здобутих правових знань і власного професійного досвіду висловлюють особисту правову позицію з приводу питань, що розглядалися Страсбурзьким судом, і наводять юридичні аргументи, які, на їх погляд, не дозволяють повністю або частково погодитися зі сформульованою Судом Ради Європи правовою позицією та ухваленими на її основі приписами індивідуального характеру чи, навпаки, слугують додатковим доказом на підтримку ухваленого ЄСПЛ рішення.

Окремі думці судді ЄСПЛ як явищу правової дійсності притаманні такі риси: 1) являє собою додатковий до рішення Страсбурзького суду юридичний документ, що є носієм правової інформації; 2) його складають суддя або кілька суддів зі складу органу Суду Ради Європи, які безпосередньо брали участь у розгляді та вирішенні справи; 3) зі змістовного боку вміщує в собі правову позицію судді (суддів) ЄСПЛ з приводу питань, які розглядалися ним, а також юридичні аргументи, що, на їх погляд, не дозволяють повністю або частково погодитися зі сформульованою Судом Ради Європи правовою позицією й ухваленими на її основі приписами індивідуального характеру, чи навпаки, слугують додатковим доказом на підтримку ухваленого Страсбурзьким судом рішення (сутнісна риса); 4) і хоча з необхідністю не спричиняє юридичних наслідків (серед яких можливі: а) її врахування комітетами і палатами ЄСПЛ при розгляді подібних справ у майбутньому; б) передача справи на розгляд Великої палати Страсбурзького суду; в) її врахування національними судами загальної юрисдикції або Конституційним судом України; г) внесення змін чи доповнень у національне законодавство держави-учасниці Конвенції; г) вплив на правозастосовну діяльність тощо), однак і не виключає можливості їх настання.

Роль окремої думки судді ЄСПЛ полягає в тому, що вона виступає своєрідним правовим засобом, за допомогою якого суддя Страсбурзького суду має можливість висловити власну правову позицію з приводу аргументованості та справедливості ухваленого ЄСПЛ рішення по суті справи.

Значення окремої думки судді Страсбурзького суду виявляється у таких її функціях: 1) впливу на правосвідомість учасників суспільного життя, передусім тих суб'єктів, які на професійній основі здійснюють освітньо-наукову, правотворчу, правоінтерпретаційну, правоохоронну та правозахисну діяльність; 2) опонування до колегіальної правової позиції, що обґрунтована та сформульована більшістю складу Суду Ради Європи або посилення аргументації такої позиції; 3) сигналізування зацікавленим у вирішенні справи сторонам, а також іншим суб'єктам про можливу юридичну помилку, що її допустив ЄСПЛ; 4) відображення результатів альтернативного професійно-наукового тлумачення конвенційних норм; 5) розвитку юридичної науки та практики.

10. Під механізмом імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі пропонується розуміти сукупність юридичних засобів і способів, що використовуються, та заходів, які вживаються державою на виконання взятих на себе конвенційних зобов'язань з метою відшкодування завданої скаржникові матеріальної та/або моральної шкоди, відновлення його порушеного конвенційного права (а за можливості і попереднього правового стану), а також запобігання у майбутньому порушенням можливостей людини, гарантованих Конвенцією.

Досліджуваному механізму притаманні такі характерні риси: 1) є цілісним і системним утворенням, що складається із взаємопов'язаних елементів; 2) є динамічним явищем правової дійсності, що відображає рух, взаємодію цих елементів; 3) він підпорядкований досягненню визначеної статтею 1 Конвенції мети (гарантування кожному, хто перебуває під юрисдикцією Високих Договірних Сторін, прав і свобод, визначених в розділі I Конвенції), а також забезпеченню виконання державою взятих на себе міжнародних зобов'язань

передбачених статтею 46 Конвенції (виконувати остаточні рішення ЄСПЛ в будь-яких справах, у яких держава є стороною); 4) його функціональне призначення, що є конкретизацією вищезгаданих мети та міжнародного зобов'язання держави, виявляється у забезпеченні відшкодування завданої скаржникові матеріальної та/або моральної шкоди, відновленні його порушених конвенційних можливостей, а також запобіганні порушень прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією, у майбутньому; 5) має визначені просторові та темпоральні межі існування в правовій системі держави; 6) оцінка його ефективності залежить як від кількісних показників щодо правовідновлювальних заходів з боку держави та ухвалення повторних типових постанов Суду Ради Європи щодо порушень норм Конвенції, так і від ступеня урахування в діяльності суб'єктів, наділених державно-владними повноваженнями, правових позицій Страсбурзького суду.

11. Механізм імплементації постанов ЄСПЛ в національній правовій системі, як цілісна динамічна система, включає такі підсистеми:

1) інституційну, що охоплює собою суб'єктів, передусім органи державної влади, їх службових і посадових осіб, які, використовуючи необхідні правові засоби, уповноважені вживати заходи індивідуального та загального характеру з метою запровадження в національній правовій системі стандартів Ради Європи із дотримання прав людини;

2) нормативну, що включає в себе джерела міжнародного права і національне законодавство, а також правові акти Конституційного Суду України та Верховного Суду;

3) функціональну, що являє собою сукупність динамічних елементів цього механізму; ними є усі види юридичної діяльності, а також правовідносини регулятивної й охоронної спрямованості, що забезпечують імплементацію постанов ЄСПЛ;

4) ідеологічну, що включає в себе сформовану під час здобуття вищої юридичної освіти й подальшої практичної діяльності у сфері права та правоохоронної діяльності правову свідомість і правову культуру, передусім

тих суб'єктів, які забезпечують імплементацію постанов ЄСПЛ у національній правовій системі;

5) комунікативну, що являє собою сукупність структурних і функціональних зв'язків, які існують між різними елементами цього механізму.

12. Під заходами індивідуального характеру пропонується розуміти сукупність регламентованих нормами національного законодавства дій уповноважених суб'єктів права, наділених державно-владними повноваженнями, що у поєднанні з юридичними засобами інструментального та технологічного характеру забезпечують виконання постанов ЄСПЛ, у яких констатовано порушення одного чи кількох прав та/або свобод конкретної людини (людей) або положень декларації про дружнє врегулювання спору, або односторонньої декларації Уряду та які мають на меті відшкодування потерпілому завданої матеріальної та/або моральної шкоди внаслідок неправомірних дій (або бездіяльності) органів державної влади, їх службових та посадових осіб, припинення порушення конвенційних можливостей людини, що має триваючу дію, а також відновлення, наскільки це можливо, попереднього юридичного та фактичного стану потерпілої особи.

За черговістю їх вжиття державою-відповідачем, заходи індивідуального характеру пропонується поділяти на такі види: 1) невідкладні, що мають вживатися позачергово; 2) першочергові, що мають пріоритет по відношенню до додаткових; 3) додаткові (факультативні), втілення яких в практичній діяльності обумовлюється ініціюванням їх з боку скаржника, а також реальною можливістю їх вжиття.

Заходи загального характеру – це сукупність урегульованих нормами національного законодавства дій уповноважених суб'єктів права (переважно державних органів, їх посадових і службових осіб), що у поєднанні з юридичними засобами інструментального та технологічного характеру вживаються на виконання постанов ЄСПЛ і мають на меті усунення існуючих системних та/або несистемних проблем, пов'язаних із дотриманням прав людини і основоположних свобод, гарантованих Конвенцією, запобігання

порушенню конвенційних норм у майбутньому і, як наслідок, скорочення кількості скарг на протиправні дії держави, поданих до Суду Ради Європи.

Видова диференціація поняття «заходи загального характеру» має здійснюватися за такими критеріями, як: а) з огляду на їх зв'язок з правовими формами здійснення функцій держави; б) їх спрямованістю; в) значенням у механізмі імплементації постанов ЄСПЛ; г) залежно від сфери суспільного життя, в якій реалізуються такі заходи; ґ) з огляду на мету вжиття таких заходів; д) ефективністю їх ужиття; е) залежно від ступеня вирішення системної проблеми за допомогою таких заходів.

13. Вплив практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні – це дія рішень Страсбурзького суду на правосвідомість і поведінку право-дієздатних суб'єктів, передусім осіб, які на професійній основі здійснюють освітньо-наукову, правотворчу, правоінтерпретаційну, правозастосовну та правозахисну діяльність, що виявляється в їх поінформованості про актуальні правові позиції ЄСПЛ, формуванні на цій основі як поглядів на зміст і обсяг конвенційних прав людини та її основоположних свобод, так і правових настанов про необхідність обов'язкового урахування результатів правороз'яснювальної та правозастосовної діяльності Суду Ради Європи у власній практичній діяльності з метою утвердження конвенційного правопорядку в нашій державі.

Вплив практики ЄСПЛ на юридичну діяльність в Україні як складне та багатогранне явище правової дійсності має такі аспекти дії:

– інформаційно-психологічний вплив, що виявляється у доведенні до відома суб'єктів, які на професійній основі здійснюють юридичну діяльність, ухвалених Судом Ради Європи рішень шляхом їх опублікування у визначених офіційних виданнях з метою формування у зазначених суб'єктів поглядів на зміст і обсяг конвенційних прав людини та її основоположних свобод в інтерпретації ЄСПЛ, гарантії їх реалізації, а також правових настанов щодо необхідності обов'язкового урахування результатів правороз'яснювальної діяльності Страсбурзького суду в теоретичній і практичній юридичній діяльності;

– регулятивний вплив, сутність якого вбачається у дії на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку, проявами якої є нормативне регулювання, що здійснюється мотивувальною частиною постанов Страсбурзького суду у сукупності з нормою Конвенції, зміст якої роз'яснюється, та/або індивідуальне регулювання, що здійснюється резолютивною частиною постанов Суду Ради Європи;

– охоронний вплив, що являє собою дію постанов Страсбурзького суду на правосвідомість і поведінку суб'єктів правоохоронної діяльності з метою запобігання порушенню конвенційних прав людини та її основоположних свобод, припиненню фактів порушень норм Конвенції, притягнення до юридичної відповідальності посадових і службових осіб, винних у порушенні конвенційних норм, відновлення, за наявності такої можливості, порушених прав або свобод скаржника, а також матеріального відшкодування завданої йому шкоди з боку держави;

– соціально-правовий вплив, що характеризується дією рішень ЄСПЛ на правосвідомість та поведінку суб'єктів юридичної діяльності, результатом чого є позитивні зміни у взаємовідносинах між громадянським суспільством (або окремими його представниками) та правовою державою і, як наслідок, утвердження ідеї верховенства права, цінності конвенційних прав людини та її основоположних свобод в національній правовій системі України. Цей аспект впливу практики Суду Ради Європи виходить за межі кола суб'єктів, які на професійній основі здійснюють юридичну діяльність. Його об'єктом є також правова свідомість і поведінка тих учасників суспільного життя, які здійснюють правозахисну діяльність не на професійній основі, а добровільній чи за покликанням (наприклад, члени правозахисних громадських організацій).

14. Під впливом практики ЄСПЛ на юридичну науку пропонується розуміти дію правових позицій Страсбурзького суду на доктринальну правосвідомість, результатом якої є зміна існуючої наукової парадигми з позитивістської на природно-правову та соціологічну, а також системи цінностей, де пріоритетом визнається верховенство права, людина, її права і

свободи. Практика Страсбурзького суду вплинула на розвиток теорій правоутворення і джерел права, правового регулювання, правових актів, правової поведінки, юридичної відповідальності, тлумачення норм права, правозастосування, правотворчості, теорію верховенства права, суттєво збагативши їх.

Вплив практики Суду Ради Європи на юридичну освіту – це дія правових позицій ЄСПЛ на свідомість та поведінку учасників освітнього процесу, передусім науково-педагогічних працівників, котрі залучені до підготовки правників і правоохоронців у закладах вищої освіти, результатом якої є усвідомлення необхідності вивчення актуальних питань організації та функціонування Страсбурзького правозахисного механізму для підготовки висококваліфікованих фахівців, а також розробка науково-методичних матеріалів з цієї проблематики та їх запровадження в освітню діяльність.

15. Під впливом практики ЄСПЛ на правотворчість слід розуміти дію правових позицій Суду Ради Європи на правосвідомість та поведінку суб'єктів правотворчої діяльності, результати якої знаходять свій вияв практично на усіх стадіях цього процесу (передпроектній, проектній, прийняття нормативно-правового акта, інформаційно-реєстраційній), що у підсумку може призводити: а) або до урахування чи відтворення результатів тлумачення конвенційних норм Страсбурзьким судом в текстах нормативно-правових актів; б) або до повного чи часткового ігнорування суб'єктом правотворчості результатів правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ.

16. Під впливом практики ЄСПЛ на офіційну правоінтерпретаційну діяльність в Україні слід розуміти дію рішень Страсбурзького суду на правосвідомість та поведінку суб'єктів, уповноважених на офіційне роз'яснення норм права, позитивним наслідком якої є використання ними як результатів правотлумачної діяльності Суду Ради Європи (правових позицій), так і розробленого суддями ЄСПЛ спеціального інструментарію такої діяльності (принципів та способів тлумачення), що сприяє імплементації конвенційних цінностей в національній правовій системі.

17. Вплив практики ЄСПЛ на правозастосування – це дія рішень Страсбурзького суду на правосвідомість та юридично значущу поведінку суб'єктів застосування норм національного законодавства, що забезпечує усвідомлення важливості результатів правотлумачної та правозастосовної діяльності Суду Ради Європи і має своїм наслідком дотримання та виконання вказаними суб'єктами приписів Конвенції та Протоколів до неї шляхом урахування релевантних висновків Страсбурзького суду при ухваленні ними правозастосовних актів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдрашитова В.З. Теоретико-правовые основы исполнения решений Европейского Суда по правам человека: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2008. 197 с.
2. Авермат Э. Ван. Социальное влияние в малых группах. *Перспективы социальной психологии*: учебное пособие. Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. 688 с.
3. Академічний тлумачний словник української мови (1970-1980). URL: <http://sum.in.ua>.
4. Алексеев С.С. Общая теория права. В двух томах. Том I. Москва: Юрид. лит., 1981. 361 с.
5. Алексеев С.С. Общая теория права. В двух томах. Том II. Москва: Юрид. лит., 1982. 360 с.
6. Алексеев С.С. Теория права. Изд. 2-е, перераб. и доп., Москва: Издательство БЕК, 1995. 320 с.
7. Аминов И.И. Психологический практикум для юристов: учеб. пособ. Москва: Эксмо, 2001. 144 с.
8. Аналітичний звіт за результатами моніторингу судових рішень щодо застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини. Київ, 2018. 60 с.
9. Андрейчук Н. Парадигма як термін. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2008. С. 254-257. URL: http://vlp.com.ua/files/52_3.pdf.
10. Андрианов М.С. Злоупотребление свободой массовой информации при освещении проблем преступности: по материалам мониторинга ведущих печатных изданий. *Уголовное право*. 1999. № 2. С. 88-94.
11. Андрианов К.В. Роль контрольного механизма Конвенции про захист прав і основних свобод людини в процесі реалізації її норм: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. 18 с.

12. Андрушко П.П. Джерела кримінального права України: поняття, види. *Адвокат*. 2011. № 8 (131). С. 10-22.
13. Ашуров В.К. Следственная и судебная практика и их роль в обеспечении правильного применения норм уголовно-процессуального права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Волгоград, 2015. 20 с.
14. Багатомовний юридичний словник-довідн. / І.О. Голубовська та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.
15. Бадида А.Ю., Лемак В.В. Позитивні зобов'язання держави в контексті розуміння прав людини. *Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 245-253.
16. Базов О.В. Юрисдикція Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2016. 20 с.
17. Баймуратов М.О., Алмохаммед М.А. Особливості входження норм міжнародного права в національне конституційне право України. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2016. № 2 (34). С. 75-85.
18. Баймуратов М.О., Гріненко О.О. Рішення Європейського Суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справах проти України: проблеми теорії та практики. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Випуск 6. Том. 3. С. 189-201.
19. Бакалаврська програма «Право» Факультету правничих наук Національного університету «Кієво-Могилянська академія». URL: <https://law.ukma.edu.ua/programs/bakalavraska-programa-pravo>.
20. Бакалаврська програма з права Українського католицького університету. URL: <http://law.uscu.edu.ua/bakalavrat>.
21. Барандич С. Правозастосування в сучасному вимірі юридичної науки. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4. С. 1-7.
22. Бедь В.В. Юридична психологія: навч. посіб. 2-ге вид., стереотип. Львів: Новий світ – 2000, 2004. 380 с.
23. Бенедик І.В. Поняття та ознаки юридичної діяльності. *Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів* / М.В. Цвік та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

24. Берестнев Ю.Ю. Влияние практики Европейского суда по правам человека на реформирование национальных правовых систем. *Российская юстиция*. 2001. № 12. С. 62-69.

25. Бесчастний В.М., Філонов О.В., Субботін В.М., Тітов А.М. Міжнародно-правові гарантії захисту прав та свобод громадян України: монографія. Київ: Четверта хвиля, 2008. 220 с.

26. Бігун В.С. Людина в праві: аксіологічний підхід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 Київ, 2004. 19 с.

27. Біленчук П., Теліпко В. Тлумачення правових норм: поняття, способи, види. *Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм: Збірник статей учасн. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П.О. Недбайла (Львів, 28-29 берез. 2008 р.)*. Львів: Юрид. факультет Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2008. С. 8-11.

28. Бісюк О.С. Окрема думка судді в кримінальному процесі. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 556-561.

29. Боева О.С. Судовий захист права на працю: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Луганськ, 2009. 20 с.

30. Большой энциклопедический словарь. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. 1456 с.

31. Боняк В.О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект: монографія. Дніпропетровськ: ДДУВС; Ліра, 2015. 372 с.

32. Борисенко М.О. Вплив практики Європейського суду з прав людини на єдність правозастосування в судовій системі України. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 3 (30). С. 142-151.

33. Братасюк М.Г. Природно-правова парадигма в постмодерній філософсько-правовій думці. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 167-172.

34. Братель О.Г. Функції рішення суду як процесуального юридичного факту цивільного судочинства України. *Глобальна організація союзного*

лідерства. 2016. URL: <http://goal-int.org/funkcii-rishennya-sudu-yak-procesualnogo-yuridichnogo-faktu-civilnogo-sudochinstva-ukraini>.

35. Братусь С.Н., Венгеров А.Б. Понятие, содержание и формы судебной практики. *Судебная практика в советской правовой системе* / под ред. С.Н. Братуся. Москва: Юрид. лит., 1975. 328 с.

36. Букіккіо Д. Вітальне слово учасникам Міжнародної Конференції «Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне конституційне судочинство». *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 7-8.

37. Бурма С.К. Міжнародно-правова характеристика інституту дружнього врегулювання в Європейському суді з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2015. 231 с.

38. Бутенко С. Сущность имплементации решений Европейского Суда по правам человека в уголовное процессуальное законодательство. *Закон и жизнь*. 2013. № 8/3. С. 11-15.

39. Бутенко С.Ю. Імплементация рішень Європейського суду з прав людини у кримінальне процесуальне законодавство України у частині регламентації досудового розслідування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Донецьк, 2014. 20 с.

40. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / за ред. В.Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. 145 с.

41. Буткевич О.В. Чи є рішення Європейського Суду з прав людини обов'язковими для України, як цього вимагає закон? *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. статей Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.)* / за ред. С.В. Ківалова; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2012. С. 279-293.

42. Бучинський О.Й. Застосування практики Європейського суду з прав людини під час вирішення податкових спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2019. 17 с.

43. Бущенко А. Аберації практики ЄСПЛ в національних судах. *Дослідження практики національних судів «PRECEDENT UA - 2016»* / В. Лутковська та ін. Київ: КВІЦ, 2017. 326 с.
44. Васильєв С. В. Гражданский процесс: курс лекций. Харьков: Эспада, 2010. 2015. URL: http://jurfak.univer.kharkov.ua/kafedry/kaf_civil-prav/lekc_cpd/kurs.pdf.
45. Васильєв С.В. Место практики Европейского Суда по правам человека в гражданском судопроизводстве Украины. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/mesto-praktiki-evropeyskogo-suda-po-pravam-cheloveka-v-grazhdanskom-sudoproizvodstve-ukrainy-1>.
46. Васильева Т.А. Судебный прецедент как источник права в европейской юриспруденции XVII-XIX веков: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Казань, 2012. 30 с.
47. Васильєв С.В. Місце практики Європейського суду з прав людини в цивільному судочинстві України. *Проблеми законності: акад. зб. наук. праць*. 2012. Вип. 120. С. 70-82.
48. Васильченко О.П. Джерела конституційного права України (системно-функціональний аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2007. 19 с.
49. Ведерніков Ю.А., Кучук А.М. Правоохоронна діяльність в Україні: теоретико-правовий аспект. Київ, 2009. 219 с.
50. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2017. Т. 2 Філософія права / редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 1128 с.
51. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Вид-во «Юридична думка»», 2007. 992 с.
52. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

53. Венгеров А.Б. Теория государства и права: учебник для юрид. вузов. 3-е изд. Москва: Юриспруденция, 2000. 528 с.
54. Верховний Суд не завжди виконує рішення ЄСПЛ, проте розраховує на його допомогу. *Закон і Бізнес*. 2019. Випуск № 24 (1426). URL: https://zib.com.ua/ua/138172-vs_ne_zavzhdi_vikonue_rishennya_espl_prote_rozrahovue_na_yog.html.
55. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20>.
56. Вильдхабер Л. Роль и значение прецедентов в деятельности Европейского суда по правам человека. *Право и политика*. 2001. № 8. С. 102-109.
57. Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь / Лібанова Е.М. та ін. Київ, 2013. 50 с.
58. Вільдхабер Л. Місце Європейського Суду з прав людини у європейському конституційному контексті. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002. № 1. С. 56-59.
59. Вільна енциклопедія «Вікіпедія». URL. <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
60. Вільний словник «Вікісловник». URL: <https://uk.wiktionary.org/wiki>.
61. Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. Корецького НАН України, 2001. 180 с.
62. Войтович Е.П. Судебная практика в механизме гражданско-правового регулирования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Томск, 2006. 23 с.
63. Войченко С.В. Договори Ради Європи в кримінально-правовій сфері та їх імплементація в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2010. 20 с.
64. Волохов О.С. Рішення Європейського Суду з прав людини у системі джерел трудового права України. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. статей Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.)*. Одеса: Фенікс; НУ «ОЮА». 2012. С. 462-469.

65. Гаврилюк О. Проблемні питання застосування практики Європейського суду з прав людини національними судами. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 231-238.

66. Галкина О.В. Функциональный анализ правовых актов. *Проблемы современной юридической науки: актуальные вопросы*: сборник науч. трудов по итогам Межд. науч.-практ. конф. № 2. Красноярск, 2015. 117 с.

67. Гарасимів О. Практика Європейського суду з прав людини у справах проти України як чинник можливого удосконалення законодавчих правозахисних гарантій (за результатами юридикостатистичного дослідження). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Випуск 61. С. 10-15.

68. Геня Б.О. Аксиологічний підхід як основа деонтологічних досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Том 1. С. 9-11.

69. Головатий С. Про людські права: лекції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 760 с.

70. Головатий С.П. Верховенство права: ідея. доктрина. принцип: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 44 с.

71. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. № 1798-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.

72. Грищенко К.С. Зміна Конституційним Судом України власних юридичних позицій і застосування динамічного тлумачення – пошук співвідношення. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2017. Том 193. С. 17-21.

73. Гудима Д.А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 122-125.

74. Гудима Д.А., Дудаш Т.І. Силабус курсу «Практика Європейського суду з прав людини» 2020-2021 навчального року. URL: <https://law.lnu.edu.ua/vybirkovyi-navchalni-dystsypliny>.

75. Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади

дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2008. 16 с.

76. Гук П.А. Судебная практика как форма судебного нормотворчества в правовой системе России: общетеоретический анализ: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2012. 50 с.

77. Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація: монографія. Київ, 2009. 346 с.

78. Гультай М.М. Вплив практики європейського суду з прав людини на здійснення конституційного судочинства: шляхи оптимізації. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. статей Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.)* / за ред. С.В. Ківалова; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2012. С. 311-324.

79. Гураленко Н. А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2009. 18 с.

80. Гусарев С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. 35 с.

81. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посібник. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 495 с.

82. Гусейнов Л.Г. Відповідальність держав за порушення міжнародних зобов'язань у галузі прав людини: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2000. 36 с.

83. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности = Les grands systemes de droit contemporains / пер. с фр. В. А. Туманова. Москва: Международные отношения, 1998. 400 с.

84. Дашковська О. Судовий прецедент і судова практика як джерела права. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 1 (64). С. 34-41.

85. Декларація про дружнє врегулювання у справі «Гонгадзе проти України» (заява № 34056/02). URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/17371955>

86. Деменева А.В. Юридические последствия постановлений Европейского суда по правам человека для Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Екатеринбург, 2010. 215 с.

87. Денисова А.М. Правовий вплив: природа та функціональне призначення. *Вісник Львівського університету: Серія юридична*. 2012. № 55. С. 3-10.

88. Деякі питання виконання рішень судів, що гарантовані державою, а також рішень Європейського суду з прав людини: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2015 р. № 703. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/703-2015-%D0%BF>.

89. Дика Д.О. Організаційно-правові аспекти діяльності Європейського суду з прав людини в контексті європейських стандартів. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 2011. Випуск 99 (частина II). С. 142-148.

90. Динаміка суми заборгованості з виплати заробітної плати. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

91. Дір І.Ю. Захист громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2010. 20 с.

92. Дмитриченко І.В. Звернення громадян та неурядових організацій до Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посіб. Миколаїв: Атол, 2006. 59 с.

93. Доказування в кримінальному провадженні: робоча програма з навчальної дисципліни для здобувачів ступеня вищої освіти магістр відповідно до програми підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції та органів досудового розслідування ННІ №1 НАВС. 2017. URL: https://dn.naiuu.kiev.ua/pluginfile.php/37491/mod_resource/content/1/rpnd_dkr.pdf.

94. Драгоненко А.О. Юридична природа рішень Європейського суду з прав людини як джерела кримінального права. *Наукові записки. Серія: Право*. 2018. Вип. 5. С. 157-164.

95. Дрогозюк К.Б. Процесуально-правовий характер рішень Європейського Суду з прав людини в доказуванні в цивільному процесі України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 2. С. 58-63.
96. Дудаш Т.І. Практика Європейського Суду з прав людини: навч. посіб. 3-тє вид., стереотип. Київ: Алерта. 2016. 488 с.
97. Дудченко В.В., Манько Д.Г. Роль методології юридичної науки у становленні новаційного науково-правового мислення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 13-17.
98. Дьячкова О.Н. Наукова теорія. Загальні проблеми філософії науки. *Словник для аспірантів та здобувачів*. URL: http://psychologis.com.ua/nauchnaya_teoriya-1.htm.
99. Ефективний. *Словник UA. Портал української мови та культури*. URL: <https://www.slovnuk.ua>.
100. Євграфов П., Тихий В. Правотлумачення Європейського Суду з прав людини і його значення для національного конституційного судочинства. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 82-84.
101. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О.Л. Жуковської. Київ: ВІПОЛ. 2004. 957 с.
102. Європейський суд з прав людини. Організація, діяльність, процес / ред.: В.В. Лутковська. Київ: Праксіс, 2005. 166 с.
103. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
104. Журавльова Г. Принцип гендерної рівності: Україна та міжнародний досвід. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 2/1. С. 63-71.
105. Завадская Л.Н. Реализация судебных решений. Теоретич. аспекти / отв. ред.: Шакарян М.С. Москва: Наука, 1982. 141 с.
106. Завальнюк В.В. Міжнародно-правовий вимір антропології права (на прикладі практики Європейського суду з прав людини). *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з*

прав людини: зб. наук. статей Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С.В. Ківалова; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2012. С. 210-220.

107. Завальнюк В.В. Принципи антропологічної парадигми права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 66. С. 473-477.

108. Завгородній В. А. Конвенція о защите прав человека и основоположных свобод и практика Европейского суда по правам человека как регулятор общественных отношений: общетеоретический аспект. *Проблемы правового регулирования общественных отношений: теория законодательства, практика*: сборник материалов междунар. науч.-практ. конф. (г. Брест, 23-24 ноября 2018 г.). Брест: Брестский государственный университет им. А.С. Пушкина, 2019. С. 107-110.

109. Завгородній В. А. Понятие и сущность практики Европейского Суда по правам человека. *Leges si viata*. 2018. № 1/2 (313). С. 30-35.

110. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 536 с.

111. Завгородній В. А. Зміст та обсяг категорії «заходи індивідуального характеру» в аспекті імплементації рішень Європейського суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2019. Випуск 21. С. 66-74.

112. Завгородній В. А. Органи державної виконавчої влади як суб'єкти виконання рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Випуск 48. С. 148-157.

113. Завгородній В. А. Особливості змісту рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Випуск 4. Том 2. С. 177-179.

114. Завгородній В. А. Поняття та види заходів загального характеру, що вживаються в межах імплементації рішень Страсбурзького Суду Ради Європи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2019. № 5. Том 30 (69). С. 13-18.

115. Завгородній В. А. Правова природа рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 15. Том 1. С. 19-22.

116. Завгородній В. А. Правові акти Європейського Суду з прав людини: види, юридичні наслідки та значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: ПРАВО*. 2016. Випуск 40. Том 1. С. 7-10.

117. Завгородній В. А. Правові стандарти Європейського Суду з прав людини та їх співвідношення з прецедентами. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3 (72). С. 26-34.

118. Завгородній В. А. Практика Європейського Суду з прав людини як джерело правового впливу. *Захист прав людини і основоположних свобод як життєво важлива основа всеохоплюючої безпеки в Європі: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю Гельсінського документа 1992 року «Виклик часу перемін» (м. Дніпро, 7 грудня 2017 р.)*. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 81-84.

119. Завгородній В. А. Регулятивний вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 4 (65). С. 63-69.

120. Завгородній В. А. Рішення Європейського Суду з прав людини як акти тлумачення норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Випуск 24. Том 1. С. 29-33.

121. Завгородній В. А. Рішення Європейського Суду з прав людини як джерело права в Україні. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 19-20 вересня 2013 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 133-136.

122. Завгородній В. А. Складові елементи практики Європейського Суду з прав людини: плюралізм підходів. *Міжнародне та національне законодавство:*

способи удосконалення: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 30-31 березня 2018 р.). Дніпро: Дніпровський гуманітарний університет, 2018. С. 15-19.

123. Завгородній В. А. Форми реалізації рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 3-6.

124. Завгородній В. А. Функції рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 4 (78). С.105-116.

125. Завгородній В. А. Виконання рішень Європейського Суду з прав людини: досвід Федеративної Республіки Німеччини. *Міжнародні стандарти у галузі прав людини: реалії та перспективи українського законодавства: матеріали круглого столу (м. Дніпропетровськ, 10 грудня 2012 р.).* Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 31-33.

126. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 10-14. URL: http://lsej.org.ua/5_2017/3.pdf

127. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правоінтерпретаційну діяльність в Україні. *Держава та регіони: Серія: Право*. 2019. № 1 (63). С. 11-16.

128. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на законодавство України. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 6 (22). С. 8-12.

129. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на правоохоронну діяльність в Україні. *Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 17 травня 2018 р.).* Кривий Ріг: Донецький юридичний інститут МВС України, 2018. С. 37-40.

130. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на різні сфери суспільного життя (теоретико-правовий аспект). *Соціально-*

гуманітарні виміри правової держави: еволюційна парадигма: збірник тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 березня 2019 р.). Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. С. 118-122.

131. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на юридичну освіту в Україні. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2017. № 10. С. 223-233.*

132. Завгородній В. А. Джерельність практики Європейського Суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 5. С. 33-36.*

133. Завгородній В. А. До питання про межі впливу рішень Європейського Суду з прав людини на держави-учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Від громадянського суспільства – до правової держави. Конституційне реформування в Україні: сучасні виклики та тенденції: тези доповідей XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 квітня 2017 р.). Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2017. С. 440-442.*

134. Завгородній В. А. До питання щодо поняття «функції рішень Європейського Суду з прав людини». *Право як регулятор суспільних відносин: історія, теорія, практика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18–19 квітня 2016 р.). Київ: ВГО «Майбутнє країни», 2016. С. 49-51.*

135. Завгородній В. А. Зарубіжний досвід виконання рішень Європейського Суду з прав людини (на прикладі деяких країн Європейського Союзу). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 1 (65). С. 57-64.*

136. Завгородній В. А. Ідеологічна та комунікативна підсистеми механізму імплементації рішень Міжнародного Суду Ради Європи в Україні. *Публічне право. 2019. № 3 (35). С. 53-59.*

137. Завгородній В. А. Інтерпретація категорії «заходи» в аспекті імплементації рішень Страсбурзького суду Ради Європи. *Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи: матеріали міжнар. наук.-практ.*

конф. (м. Одеса, 27 вересня 2019 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 13-16.

138. Завгородній В. А. Інтерпретація поняття «юридична практика» у сучасній теорії права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Випуск 5 (20). С. 11-14.

139. Завгородній В. А. Інформаційно-психологічний аспект впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 24-27.

140. Завгородній В. А. Методологія дослідження практики Європейського суду з прав людини та її впливу на національну юридичну діяльність. *Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 25-26 жовтня 2019 р.). Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2019. С. 9-13.

141. Завгородній В. А. Міністерство юстиції України як суб'єкт реалізації рішень Європейського Суду з прав людини. *Актуальні проблеми протидії правопорушенням і злочинам у сфері громадської безпеки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 19 жовтня 2012 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 44-46.

142. Завгородній В. А. Нормативна складова механізму імплементації рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 23-30.

143. Завгородній В. А. Особливості діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові підходи дослідження*: матеріали міжкафедрального «круглого столу» (м. Харків, 23 жовтня 2012 р.). Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ; ООО Рейтинг, 2012. С. 79-81.

144. Завгородній В. А. Персональна відповідальність посадових осіб як елемент механізму виконання остаточних рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 5/2. С. 53-57.

145. Завгородній В. А. Поняття «Механізм імплементації рішень Європейського Суду з прав людини»: питання термінологічної визначеності та змістовної наповнюваності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Випуск 1 (81). С. 11-23.

146. Завгородній В. А. Поняття та аспекти впливу практики Європейського Суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи*: матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13 червня 2018 р.). Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. С. 76-80.

147. Завгородній В. А. Правоохоронний аспект впливу практики Страсбурзького суду Ради Європи на національну юридичну діяльність. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Спеціальний випуск № 3 (94) «Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти». С. 242-249.

148. Завгородній В. А. Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини. *Права людини: аксіологічний, онтологічний та гносеологічний виміри*: матеріали круглого столу (м. Дніпропетровськ, 9 грудня 2015 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2015. С. 41-43.

149. Завгородній В. А. Прецедентність як ознака практики Європейського Суду з прав людини. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12 (18). С. 14-20.

150. Завгородній В. А. Роль заходів загального характеру в механізмі реалізації рішень Європейського Суду з прав людини. *Актуальні проблеми юридичної науки в контексті розвитку громадянського суспільства*: матеріали наук.-практ. семінару (м. Дніпропетровськ, 29 квітня 2014 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2014. С. 9-13.

151. Завгородній В. А. Роль і значення окремої думки судді Європейського Суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2016. Випуск 13. С. 110-118.

152. Завгородній В. А. Роль практики Європейського суду з прав людини в процесі підготовки та підвищення кваліфікації поліцейських в Україні. *Права людини: аксіологічний, онтологічний та гносеологічний виміри*: матеріали наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 7 грудня 2016 р.). Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 57-60.

153. Завгородній В. А. Роль практики Європейського Суду з прав людини в діяльності уповноважених органів з питань пробації України. *Права і свободи людини та їх забезпечення в умовах несповоди*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 01 листопада 2018 р.). Чернігів: Академія Державної пенітенціарної служби, 2018. С. 88-91.

154. Завгородній В. А. Соціально-правовий аспект впливу практики Європейського суду з прав людини. *Право та державне управління*. 2018. № 3 (32). Том 1. С. 26-32.

155. Завгородній В. А. Стан наукових досліджень практики Європейського Суду з прав людини та її впливу на юридичну діяльність в Україні. *Jurnalul Juridic National: teorie și practică*. 2017. № 2 (24). С. 15-21.

156. Завгородній В. А. Структура механізму імплементації рішень Європейського Суду з прав людини. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2018. № 1 (17). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18zvazpl.pdf>

157. Завгородній В. А. Теоретичний інструментарій дослідження феномену впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2019. Випуск 1 (85). С. 20-30.

158. Завгородній В. А. Термінологічна невизначеність понять, що відображають результати волевиявлення Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. 2019. № 4 (36). С. 180-187.

159. Завгородній В. А. Функціональна підсистема механізму імплементації рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Від громадянського суспільства – до правової держави. Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри*: тези доповідей XIV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квітня 2018 р.). Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2018. С. 316-321.

160. Завгородній В. А. Чинники, що перешкоджають ефективності впливу практики Європейського суду з прав людини на здійснення правосуддя в Україні. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 грудня 2018 р.). Київ: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2018. С. 266-270.

161. Загальна теорія держави і права: навч. посіб / Колодій А.М. та ін.; за ред. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком, 1997. 320 с.

162. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. заклад. / М.В. Цвік та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

163. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.

164. Задирака Н., Скічко К. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини як джерел адміністративно-процесуального права України. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 318-323.

165. Зайцев Ю. Проблема виконання судових рішень у практиці Європейського суду з прав людини. Київ: Юстініан, 2002. 321 с.

166. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права (Академічний курс): підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/2801.htm.

167. Заїка С.О. Строки у кримінальному процесі України в контексті європейських стандартів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2006. 19 с.

168. Зверєв Є.О. Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 18 с.

169. Звіт за 2019 рік щодо виконання плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 р. URL: https://minjust.gov.ua/cat_497/section_548.

170. Звіт за результатами аналізу першопричин невиконання рішень національних судів України / Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Київ. Липень 2019. 49 с.

171. Зенин А.А. Международно-правовой контроль исполнения постановлений Европейского суда по правам человека в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 2012. 23 с.

172. Зимбаро Ф., Ляйппе М. Социальное влияние. Санкт-Петербург: Издательство «Питер», 2000. 448 с.

173. Зимненко Б.Л. Решения Европейского Суда по правам человека и правовая система Российской Федерации. *Московский журнал международного права*. 2004. № 2 (54). С. 73-88.

174. Зміївська С.С. Судова практика як джерело формування та розвитку права (загальнотеоретичний аналіз): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2012. 208 с.

175. Исаков Н.В. Правовая политика современной России: проблемы теории и практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2004. 42 с.

176. Іванець І.П. Правові проблеми виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини в сфері приватного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 20 с.

177. Інтерв'ю Голови Конституційного Суду України Анатолія Головіна «Найбільше непокоїть, коли галас навколо рішень КС трансформується у спроби політичного тиску». *Закон і Бізнес*. 2012. 19-25 трав. № 21 (1060). С. 4.

178. Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність): монографія / Я.М. Жарков та ін. Київ: Віпол, 2013. 248 с.

179. Кайдаш О.Ю. Адміністративно-правове забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2016. 20 с.

180. Кайдаш О.Ю. Адміністративно-правове забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2016. 196 с.

181. Калугин В.Ю. Механизм имплементации норм международного гуманитарного права на внутригосударственном уровне. URL: <http://evolutio.info/content/view/336/51>.

182. Канашевский В.А. Прецедентна практика Европейского суда по правам человека как регулятор гражданских отношений в Российской Федерации. *Журнал российского права*. 2003. № 4. С. 122-126.

183. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення судом норм кримінально-процесуального права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2009. 40 с.

184. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія. Харків: Право, 2008. 296 с.

185. Капустинський В.А. Вплив діяльності Європейського суду з прав людини на формування національних правозахисних систем і дотримання державами стандартів захисту прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2006. 20 с.

186. Карабеков М.М. Правовые акты как средства формирования и реализации правовой политики: общетеоретический аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Краснодар, 2010. 31 с.

187. Карабеков М.М. Функции правовых актов в механизме правового регулирования. *Юрист-Правоведъ*. 2010. № 1. С. 21-24.

188. Карташов В.Н. Теория правовой системы общества: учеб. пособ. В 2 т. Т. II. Ярославль: ЯрГУ, 2006. 491 с.

189. Каталог № 1 вибіркових навчальних дисциплін першого (бакалаврського) рівня (ВНД БР) 2019-2020 н.р.: затверджено рішенням Вченої ради університету від 19 квітня 2019 року протокол № 11; введено в дію наказом ректора Національного універс. «Юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого» № 103 від 23.04.2019. URL: <https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/07/93-1.FR12.pdf>.

190. Каталог № 2 вибіркових навчальних дисциплін другого (магістерського) рівня (ВНД МР) 2019-2020 н.р.: затверджено рішенням Вченої ради університету від 19 квітня 2019 року протокол № 11; введено в дію наказом ректора Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого» № 103 від 23.04.2019. URL: <https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/07/КАТАЛОГ-2.FR12.pdf>.

191. Каталог освітніх програм Харківського національного університету внутрішніх справ. URL: <http://univd.edu.ua/uk/dir/1941/katalog-osvitnikh-program>.

192. Катеков А.С. Механизм применения права и правовая система современной России (теоретико-методологический анализ): дис. ... д-ра юрид. наук. С.-Пб., 2002. 455 с.

193. Кафедри Національного університету «Одеська юридична академія». URL: <http://onua.edu.ua/ua/201-kafedry-ukr?layout=blog>.

194. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрямки розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2013. 449 с.

195. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): монографія. 2-е изд. Москва: Аванта+, 2001. 560 с.

196. Керимов Д.А. Философские основания политико-правовых исследований. Москва: Мысль, 1986. 332 с.

197. Керівні принципи Ради Європи щодо викорінення безкарності за серйозні порушення прав людини: прийняті Комітетом Міністрів Ради Європи на 1110-му засіданні 30 березня 2011 року (Guidelines of the Committee of

Ministers of the Council of Europe on eradicating impunity for serious human rights violations). URL:

https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0905cd111.

198. Кивленок Т.В. Функции атипичных правовых актов. URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/35380-funkcii-atipichnykh-pravovykh-aktov>.

199. Кібенко О. Нові підходи Великої Палати Верховного Суду до забезпечення єдності судової практики. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/129294-novi-pidkhodi-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu-do-zabezpechennya-yednosti-sudovoyi-praktiki>.

200. Кібенко О. Окрема думка судді Верховного Суду – диверсія чи героїчний вчинок? *Юридична газета Online*. 2018. № 34 (636). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/insh/okrema-dumka-suddi-verhovnogo-sudu--diversiya-chi-geroyichniy-vchinok.html>.

201. Кібенко О. Про практику перегляду Великою Палатою Верховного Суду судових рішень за виключними обставинами. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/744053/>

202. Клименко К.О. Правозастосування в судовому адміністративному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2008. 20 с.

203. Климович О. Застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України. *Адвокат*. 2002. № 2. С. 38-40.

204. Княгинин К.Н. Охранительные правоприменительные акты: вопросы теории и технологии. Свердловск, 1991. 108 с.

205. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

206. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 213-330) від 7 грудня 1984 року № 8073-X (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10>.

207. Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2007. Том 64. С. 3-9.

208. Колодій А.М. Принципи права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

209. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України: підручник. Вид. 2, змін. і доп. Київ: Істина. 2012. 480 с.

210. Комаров В.В. Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод і практика судочинства. *Проблеми теорії та практики цивільного судочинства* / за заг. ред. В.В. Комарова. Харків: Харків юридичний, 2008. С. 13-38.

211. Комаров В.В. Рішення Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України: проблема конкуренції. *Загальнотеоретичні й історичні проблеми правової науки*. 2009. № 100. С. 31-41.

212. Комаров С.А. Общая теория государства и права: учебник. 4-е изд., перереб. и доп. Москва: Юрайт, 1998. 413 с.

213. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. Рада Європи. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

214. Кононенко В.П. Звичаєва природа прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2009. 19 с.

215. Кононов А.Л. Право на особое мнение. *Закон*. 2006. № 11. С. 43-46.

216. Константий О.В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 1 (137). С. 33-36.

217. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (зі змінами, внесеними станом на 30.09.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

218. Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії. URL: <https://uba.ua/documents/2016%20-%2009%20Education%20Concept.pdf>.

219. Концепція розвитку юридичної освіти Міністерства освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptsiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>.

220. Корольков П.А. Влияние практики Европейского суда по правам человека в сфере толкования и применения конвенционных уголовно-процессуальных норм на развитие международного права и российского законодательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.10. Москва, 2011. 27 с.

221. Коростелкина О.М. Судебная практика и судебный прецедент в системе источников российского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2005. 20 с.

222. Коруц У.З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2015. 21 с.

223. Коруц У.З. Місце прецедентної практики Європейського Суду з прав людини в правовій системі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 164-166.

224. Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак. вузів. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.

225. Кохман В.Н., Полищук Н.И. Правовая инфильтрация норм международного права в уголовно-исполнительное законодательство Российской Федерации: монография / под ред. С.А. Комарова. Воронеж: Научная книга, 2008. 205 с.

226. Кочура О.О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2015. 20 с.

227. Кочура О.О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2015. 216 с.

228. Кочура О.О. Окремі аспекти виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 32. Том 1. С. 116-121.

229. Крапивкина О.А. Особое мнение судьи в жанровом пространстве судебного дискурса. *Юрислингвистика: судебная лингвистическая экспертиза, лингвоконфликтология, юридико-лингвистическая герменевтика*. URL: http://konference.siberia-expert.com/publ/konferencija_2010/doklad_s_obsuzhden_na_sajte/osoboe_mnenie_s_udi_v_zhanrovom_prostranstve_sudebnogo_diskursa/2-1-0-38.

230. Кретьова І.Ю. Тлумачення права: доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 Харків, 2015. 236 с.

231. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

232. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/4651-17>.

233. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.

234. Крыжан В.А. Правовой обычай и судебная практика как источники трудового права (на фоне интеграции отраслей российского права и интеграции Российской Федерации в мировое сообщество государств): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Пермь, 2006. 31 с.

235. Кубко Є.Б. Виконання рішень ЄСПЛ: регресні позови, аналогія закону та аналогія права. *Правова держава*. 2018. Вип. 29. С. 35-44.

236. Куликов В.Н. Прикладное исследование социально-психологического воздействия. *Прикладные проблемы социальной психологии*. Москва: Наука, 1983. С. 158-172.

237. Кун Т. Структура научных революций; пер. с англ. / сост. В.Ю. Кузнецов. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2002. 608 с.

238. Куракін О.М. Сучасний механізм правового регулювання: загальнотеоретичні аспекти: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2016. 465 с.

239. Куфтирєв П.В. Суддівський розсуд у теорії права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 20 с.
240. Кухнюк Д.В. Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. 19 с.
241. Кучинська О.П., Фулей Т.І., Бараннік Р.В. Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини: монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект Поліграф», 2013. 228 с.
242. Кучук А.М. Методологія теорії держави і права. *Теорія держави і права*: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2014. 486 с.
243. Кучук А.М. Основи теорії правового поліцентризму: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 312 с.
244. Кучук А.М. Правовий поліцентризм як принцип наукового пізнання правових явищ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2013. Вип. 22. Ч. I. Т. 1. С. 43-46.
245. Кушніренко О.Г., Слінько Т.М. Окрема думка судді Конституційного Суду України як невід'ємна частина судового рішення. URL: <http://intkonf.org/kushnirenko-og-slinko-tm-okrema-dumka-suddi-konstitutsiynogo-sudu-ukrayini-yak-nevidemna-chastina-sudovogo-rishennya>.
246. Лаврусь С.Ю. Реализация принципов права в юридической практике: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Казань, 2005. 30 с.
247. Лазарев В.В. Правоприменительные акты и их эффективность в условиях развитого социалистического общества: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1977. 33 с.
248. Лаптева И.В. Правовая инфильтрация Конвенции о защите прав человека и основных свобод и решений Европейского Суда по правам человека в российскую правовую систему (теоретико-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2014. 223 с.

249. Лепіш Н. Структура актів тлумачення норм права. *Публічне право*. 2013. № 2 (10). С. 307-313.
250. Лепіш Н.Я. Функції актів тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. № 2. С. 486-493.
251. Лехник Н.Л. Методи тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року. *Наукові записки*. 2002. Том 20. Юридичні науки. С. 33-35.
252. Липачова Л.М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2002. 20 с.
253. Липачова Л.М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини: монографія. Дніпропетровськ: Юрид. акад. М-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2005. 204 с.
254. Ліщина І. Рішення Європейського суду з прав людини неможливо ігнорувати. *Українська правда*. 19 грудня 2017. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/12/19/7166045>.
255. Лобода Ю.П. Національна правова традиція та проблеми імплементації практики Європейського суду з прав людини. *Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення*: колективна монографія / А.М. Бернюков та ін. (відп. ред. В. С. Бігун). Київ, 2009. 316 с.
256. Лукашук И.И., Лукашук О.И. Толкование норм международного права. Москва: NOTA BENE, 2002. 160 с.
257. Лукич Р. *Методология права* / под ред.: Керимова Д.А.; пер. с сербохорват. Кулистиков В.М. Москва: Прогресс, 1981. 304 с.
258. Магістерська програма «Право» Факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія». URL: <https://law.ukma.edu.ua/programs/magisterska-programa-pravo>.

259. Магістерська програма з права Українського католицького університету. URL: <http://law.ucu.edu.ua/bazovi-dystsypliny>; <http://law.ucu.edu.ua/vybirkovyi-dystsypliny>.

260. Магрело М. Прецедент, який не зобов'язує: деякі аспекти сутності рішень Європейського Суду з прав людини в правовій системі континентального права. *Вісник академії адвокатури України*. 2013. № 3 (28). С. 61-67.

261. Мазур М.В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2009. 20 с.

262. Макарова З.В. Гласность уголовного процесса: монографія / под ред. З.З. Зинатуллина. Челябинск: ЧГТУ, 1993. 177 с.

263. Макарова Л.Р. Тлумачення категорії «функції правових актів» у загальній теорії права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 3. Vol. 1. С. 165-169.

264. Максименко М.С. Економічна ефективність заходів з охорони праці. URL. https://www.kpi.kharkov.ua/archive/MicroCAD/2016/S18/file_385.pdf.

265. Малишев Б.В. Судова практика: поняття, ознаки, структура. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 2. С. 22-26.

266. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2004. 250 с.

267. Мальцев Г.В. Социальные основания права. Москва: Норма, 2007. 800 с.

268. Мартынич Е.Г. Особое мнение судьи по уголовному делу / под ред. П.С. Никитюка. Кишинев: Штиинца, 1981. 130 с.

269. Марченко А.А. Прецедентный характер рішень Європейського Суду з прав людини в правовій системі України. URL: <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/m/665-pretsedentnij-kharakter-rishen-evropejskogo-sudu-z-prav-lyudini-v-pravovij-sistemi-ukrajini.html>.

270. Марченко М.Н. Источники права: учебное пособие. Москва: Норма, 2018. 672 с.

271. Матвеева С.П. Принцип автономности толмачення в сфері майнових і особистих немайнових відносин в рішеннях Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 22 с.

272. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. Москва: Юристъ, 2004. 245 с.

273. Мельниченко Т.А. Теоретические и нормативные основания правовой инфильтрации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2006. 26 с.

274. Метлова И.С. Решения Европейского Суда по правам человека в системе источников российского права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2007. 190 с.

275. Методика проведення оцінки ефективності здійснення спільних заходів, передбачених угодою щодо регіонального розвитку: постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2011 року № 1187. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/244720158>.

276. Методичне та навчальне забезпечення юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. URL: http://jurfak.univer.kharkov.ua/kafedry/kaf_konst-prava/kmp_metod.php.

277. Микитенко В.В. Теоретико-правові аспекти правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 240-242.

278. Мірошніченко О.А. Право власності в розумінні Європейського суду з прав людини (загальна характеристика). *Форум права*. 2013. № 2. С. 371-374.

279. Мішуровська С.Т. Міжнародно-правовий захист права на приватне життя (сучасна теорія і практика): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2011. 21 с.

280. Молодкин Н.Е. Функции судебных актов в правовом регулировании: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2005. 22 с.

281. Москаленко В.В. Психологія соціального впливу: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2007. 448 с.

282. Мотовиловкер Е.Я. Теория регулятивного и охранительного права. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. 136 с.

283. Навчальні курси кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. URL: http://www.iir.edu.ua/education/international_law/comparative_law/courses.

284. Навчально-методичне забезпечення Національної академії внутрішніх справ. URL: <https://dn.naiaiu.kiev.ua/course/index.php?categoryid=214>.

285. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Судові системи та порівняльне судове право» (галузь знань 08 «Право», напрям підготовки 082 «Міжнародне право», перший (бакалаврський) освітній рівень) для студентів II курсу денної форми навчання / уклад.: Л.М. Москвич, І.В. Назаров, І.В. Юревич та ін. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2016. 45 с.

286. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., перероб. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1360 с.

287. Національна доповідь на XVI Конгрес-конференції європейських конституційних судів «Співпраця між конституційними судами в Європі – рамкові умови і перспективи в даний час». Київ, 2013. 33 с. URL: <http://www.conf.euconstco.org/reports/rep-xvi/LB-Ukraine-MS.pdf>.

288. Національний online перекладач. URL: <https://www.m-translate.com.ua/en-uk/word-decision-translation>.

289. Національний ЛГБТ-портал України. URL: https://www.lgbt.org.ua/news/show_2947.

290. Нестерова Н.В. Правообразующие решения в судебной практике (теоретический аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Владимир, 2012. 20 с.

291. Немцева О.О. Структура інформаційно-психологічного впливу. *Держава та регіони*. 2015. С. 42-47.

292. Носко Л.А. Методологія поняття рефлексії як психолого-педагогічної категорії. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. 2015. Випуск 28. С. 354-364.

293. О проблеме переполнения тюрем и увеличения числа лиц, находящихся под стражей: Рекомендация Комитета министров Совета Европы государствам-членам № (99) 22 от 30 сентября 1999 г. (принята на 68-ом заседании Представителей Министров). URL: <https://rm.coe.int/16806f406a>.

294. Общая теория государства и права. Академический курс в трех томах. Т. 3: Государство, право, общество / отв. ред. М.Н. Марченко. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Зерцало-М, 2010. 712 с.

295. Общая теория права и государства: учебник / под ред. В.В. Лазарева. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2007. 576 с.

296. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учеб. / Ю.Н. Оборотов и др.; под ред. Ю.Н. Оборотова. Одеса: Феникс, 2011. 436 с.

297. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мельника М.І. стосовно висновку Конституційного Суду України від 31 жовтня 2019 року №4-в/2019. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_v_2019_2.pdf.

298. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення «на наступній черговій сесії Верховної Ради України», яке міститься у статті 155 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nea1d710-16>.

299. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С.В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nf01d710-16>.

300. Окрема думка судді Ранзоні до Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «М.С. проти України» («M.S. v. Ukraine») від 11.07.2017 (заява № 2091/13). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-175140>.

301. Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Бакуліної С.В., Гудими Д.А., Данішевської В.І., Кібенко О.Р., Рогач Л.І., Уркевича В.Ю. по справі № 823/378/16 (провадження № 11-374апп18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76441988>.

302. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т дер-ви і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.

303. Определение Конституционного Суда РФ от 17.01.2012 № 174-О-О. URL: <https://rulings.ru/acts/Opredelenie-Konstitutsionnogo-Suda-RF-ot-17.01.2012-N-174-O-O>.

304. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: посіб. Київ: Академвидав, 2003. 446 с.

305. Освітньо-наукова програма «Міжнародне право» другого (магістерського) рівня вищої освіти Академії адвокатури України. URL: <https://aau.academy/documents>.

306. Освітньо-професійна програма «Право» на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. URL: <https://law.knu.ua/ua/osvitnia-prohrama-bakalavrat>; Освітньо-наукова програма «Право» на здобуття освітнього ступеня «магістр» Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. URL: <https://law.knu.ua/ua/osvitnia-prohrama-mahistr-pravo>.

307. Палагіна Е.Н. Функции юридической практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2003. 26 с.

308. Палешник С.І. Тлумачення в судовій практиці: поняття, особливості, види: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2016. 185 с.

309. Палешник С.І. До питання про тлумачення судової практики. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. Випуск 25. С. 168-179.

310. Паліюк В.П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Київ: Фенікс, 2004. 264 с.

311. Паліюк В.П. Загальні питання застосування судами загальної юрисдикції України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2013. № 4 (13). С. 129-142.

312. Пархета А.А. Специфіка застосування рішень Європейського Суду з прав людини у правовій системі України. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 1 (13). С. 117-131.

313. Пархоменко Н.М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 32 с.

314. Пархоменко Н.М. Договір у системі форм права України. Київ: Логос: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 215 с.

315. Пастухова Л.В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2003. 21 с.

316. Перепелюк А.М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 224 с.

317. Петрунина А.А. Единство судебной практики как фактор совершенствования российского законодательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2016. 20 с.

318. Пиголкин А.С. Формы реализации норм общенародного права. *Советское государство и право*. 1963. № 6. С. 26-36.

319. Пирогов В. Підстави відступлення Великої Палати ВС від власних правових позицій і запитання щодо таких підстав. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/183692_pdstavi-vdstuplennya-veliko-palati-verkhovnogo-sudu-vd-vlasnikh-pravovikh-pozitsy--zapitannya-shchodo-takikh-pdstav.

320. План заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: Додаток до розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. №1393-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/file/text/42/f451893n18.pdf>.

321. Погорілко В., Федоренко Ф. Джерела конституційного права України: поняття, види і система. *Право України*. 2002. № 3. С. 8-16.

322. Положення про Генеральну інспекцію Генеральної прокуратури України: Наказ Генеральної прокурори України від 16 червня 2016 року № 204. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/geninsp.html?_m=publications&_t=rec&id=205553

323. Положення про Управління впровадження практики Європейського суду з прав людини і співробітництва з проектами Ради Європи та Європейського Союзу Генеральної прокуратури України: Наказ Генеральної прокуратури України від 13 листопада 2017 року № 321. URL: <https://www.gp.gov.ua>.

324. Положення про Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 784. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/38718936>.

325. Попко Є.В. Юридична природа актів Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2015. 20 с.

326. Попов О.В. Теоретико-правовые вопросы судебного правотворчества в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Тольятти, 2004. 18 с.

327. Попов Ю. Забезпечення виконання зобов'язання: прощання з міфом. *Право України*. 2008. № 12. С. 118-125.

328. Попов Ю. Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 11. С. 49-52.

329. Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення платежів, пов'язаних з виконанням рішень закордонних юрисдикційних органів, прийнятих за наслідками розгляду справ проти

України: затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 р. № 408. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408-2007-%D0%BF>.

330. Посібник з написання судових рішень у цивільному і кримінальному судочинстві. Київ: Ваіте, 2016. 206 с.

331. Постанова Апеляційного суду Дніпропетровської області від 03 травня 2018 року (справа № 210/3833/15-ц 22-ц/774/891/К/18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73814301>.

332. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28 березня 2018 року (справа № 2-428/11). Провадження № 14-46 звц 18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73304966>.

333. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 березня 2018 року (справа № 2-2119/12) Провадження № 14-1 звц 18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73195064>.

334. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04 вересня 2018 року (справа № 823/2042/16). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77969515>.

335. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17 жовтня 2018 року (справа № 753/22010/14-ц (провадження № 14-211 цс 18)). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78977587>.

336. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 5 грудня 2018 року (справа № 904/7326/17). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78534731>.

337. Постанова Верховного Суду колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 04 грудня 2018 року (справа № 161/3885/16-к). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78628039>.

338. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду від 18 квітня 2018 року (справа № 753 / 11000/14-ц). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73500675>.

339. Постанова Колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного суду від 01 березня 2018 року (справа № 461/7315/15-к). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72641802>.

340. Пояснювальна записка до проекту Закону «Про Вищу раду правосуддя» від 23.09.2016. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60102.

341. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (щодо вдосконалення процедури виконання рішень та пропозицій Європейського суду з прав людини). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60564.

342. Права человека: постоянная задача Совета Европы / пер. с англ. Москва: «Права человека», 1996. 128 с.

343. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7474 (European court of human rights judgment in the case of «Bellet v. France» 4 December 1995 (Application no. 23805/94). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57952>).

344. Правова абетка: виконання рішень ЄСПЛ в Україні. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pravova-abetka-vykonannya-rishen-espl-v-ukrajini>.

345. Правовые позиции Конституционного суда России и Европейского суда по правам человека: генезис и взаимовлияние: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Томск, 2010. 222 с.

346. Практика Європейського суду з прав людини: робоча програма навчальної дисципліни. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. 19 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/nmm/2020/kzpd/r24.3.pdf>.

347. Присяжна О.М. Аналіз правової природи окремої думки судді та особливості її застосування. URL: <https://7aac.gov.ua/analiz-pravovo%D1%97-prirodi-okremo%D1%97-dumki-suddi-ta-osoblivosti-%D1%97%D1%97-zastosuvannya>.

348. Присяжнюк І.І. Кримінальна відповідальність за порушення недоторканності житла або іншого володіння особи в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 20 с.

349. Про вдосконалення порядку державної реєстрації нормативно-правових актів у Міністерстві юстиції України та скасування рішення про державну реєстрацію нормативно-правових актів: Наказ Міністерства юстиції України від 12.04.2005 № 34/5 (із змінами станом на 25.10.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0381-05>.

350. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

351. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21 грудня 2016 р. № 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19>.

352. Про відкриття дисциплінарної справи стосовно судді Вищого адміністративного суду України: Ухвала Першої дисциплінарної палати Вищої Ради правосуддя від 17 лютого 2017 року № 280/1дп/15-17. URL: http://www.vru.gov.ua/add_text/226.

353. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: проект Закону України № 8607 від 13.07.2018. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64442.

354. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування: Закон України від 18.09.2018 № 2548-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2548-viii>.

355. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2004 р. № 553 і від 31 травня 2006 р. № 784: постанова Кабінету Міністрів України від 14 серпня 2019 р. № 709. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmin-do-postanov-kabinetu-ministriv-ukrayini-vid-29-kvitnya-2004-r-553-i-vid-31-travnya-2006-r-784-s140819>.

356. Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо правила складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення: Закон

України від 18 травня 2017 року № 2046-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2046-19>.

357. Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання: Закон України від 26 листопада 2015 року № 838-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/838-19>.

358. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень: Закон України від 5 червня 2012 року № 4901-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17>.

359. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23 червня 2005 року № 2713-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15>.

360. Про дружнє врегулювання у справі в Європейському Суді з прав людини: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 травня 2005 р. № 169-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/17371955>.

361. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.12.2014 № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>.

362. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 25.08.2015 № 501/2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/501/2015#n15>.

363. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 № 1393-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/248740679>.

364. Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 731. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/731-92-%D0%BF>.

365. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF/print1512487456062580>.

366. Про затвердження Порядку погашення заборгованості за рішеннями суду, виконання яких гарантується державою: постанова Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2014 р. № 440. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-2014-п>.

367. Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 784. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/784-2006-%D0%BF>.

368. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.

369. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.

370. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

371. Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30 червня 1993 року № 3352-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/3352-12>.

372. Про пробацію: Закон України від 05 лютого 2015 року № 160-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19>.

373. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.

374. Про реабілітацію осіб на виконання рішень Європейського суду з прав людини: Закон України від 28.02.2014 № 839-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/839-18>.

375. Про реструктуризацію заборгованості з виплат, передбачених статтею 57 Закону України «Про освіту» педагогічним, науково-педагогічним та іншим категоріям працівників навчальних закладів: Закон України від 9 вересня 2004 року № 1994-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/1994-15>.

376. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.

377. Про схвалення Національної стратегії розв'язання проблеми невиконання рішень судів, боржниками за якими є державний орган або державне підприємство, установа, організація, на період до 2022 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 1218-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1218-2020-%D1%80#Text>

378. Проблема: свавільне втручання державних агентів у право власності. URL: <https://precedent.in.ua/2016/09/02/problema-svavilne-vtruchannya-derzhavnyh-agentiv-u-pravo-vlasnosti>.

379. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. Москва: Норма, 2004. 832 с.

380. Програма навчальної дисципліни «Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика її застосування» / уклад.: М.В. Буроменський, В.М. Стешенко. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2011. 12 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/TEXT/PROGRAMS_2012/Pr_0042.pdf.

381. Програма навчальної дисципліни «Організація роботи адвокатури України» (галузь знань 08 «Право», другий (магістерський) освітньо-кваліфікаційний рівень, спеціальність 081 «Право») для студентів I курсу денної форми навчання Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України та господарсько-правового факультету / уклад.: Т.Б. Вільчик, А.В. Іванцова, Я.О. Ковальова. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, 2015. 10 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/TEXT/PROGRAMS_2015/r_128.pdf.

382. Програма навчальної дисципліни «Судове право» (галузь знань 08 «Право», перший (бакалаврський) освітньо-кваліфікаційний рівень, спеціальність 081 «Право») для студентів IV курсу денної форми навчання Інституту підготовки кадрів для органів юстиції / уклад.: Л.М. Москвич, І.В. Назаров, О.М. Овчаренко та ін. Харків: Національний юрид. ун-т ім. Я.

Мудрого, 2015. 12 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/PROGRAMS_2015/Pr_125.pdf.

383. Програми навчальних дисциплін кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права Ужгородського національного університету. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/33>.

384. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (щодо вдосконалення процедури виконання рішень та пропозицій Європейського суду з прав людини) від 22.11.2016 № 54383. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60564.

385. Протокол № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який змінює контрольну систему Конвенції: ратифіковано Законом України від 09.02.2006 № 3435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_527.

386. Протокол № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 2 жовтня 2013 року: ратифікований із заявою Законом України № 2156-VIII від 05.10.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-13.

387. Пунько О.В. Функції правозастосовних актів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Випуск 31. Том 1. С. 34-36.

388. Пушкар П. В Україні на національному рівні існує проблема забезпечення дотримання Конвенції з прав людини. URL: <https://yur-gazeta.com/interview/v-ukrayini-na-nacionalnomu-rivni-isnue-problema-zabezpechennya-dotrimannya-konvenciyi-z-prav-lyudini.html>

389. Пушкар П., Бабанли Р. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. *Судебно-юридическая газета*. 2019. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/140972>.

390. Пушкар П., Бабанли Р. Як забезпечити коректність цитування рішень Європейського суду з прав людини? *Судово-юридична газета*. 2019. 5 листопада. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/817465>

391. Пушкар П.В. Короткий огляд ієрархії судової практики Європейського суду з прав людини, її джерел та юридичної сили. *Вісник Верховного Суду України*. 2015. № 6 (178). С. 1-6.

392. Пушкар П.В. Угода про визнання вини у сучасному кримінальному процесі: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2005. 23 с.

393. Рабінович П.М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 1. С. 37-46.

394. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Львів: Край, 2007. 192 с.

395. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Вид. 10-те, доповнене. Львів, 2008. 224 с.

396. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 64 с.

397. Рабінович П.М. Практика Страсбурзького суду: філософсько-правові та гносеологічні виміри. *Практика Європейського суду з прав людини: загальнотеоретичні дослідження: праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 21. Львів: Край, 2009. С. 5-25.*

398. Рабінович П.М. Рішення Європейського суду з прав людини як «праволюдніні» стандарти. *Європейський Суд з прав людини. Матеріали практики (1993-2003 рр.). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН*

України / редкол.: П.М. Рабінович та ін. Серія 11. Коментарі прав і законодавства. Вип. 4. Київ: Фенікс, 2004. 448 с.

399. Рабінович П.М., Раданович Н.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ держ. будів. та місц. самовряд. АПрН України*. Серія 1: Дослідження і реферати. Вип. 4. Львів: Астрон, 2002. 192 с.

400. Рабінович П.М., Федик С.Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України* / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред) та ін. Серія I. Дослідження та реферати. Випуск 5. Львів: Астрон, 2004. 171 с.

401. Рабінович П.М. *Методологія юридичної науки. Юридична енциклопедія*: в 6 т. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. Т. 3. 792 с.

402. Рабінович П.М. *Основи загальної теорії права та держави*: навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.

403. Рабінович П.М. *Основи загальної теорії права та держави*: навчальний посібник. Вид. 5-те, зі змінами. Київ: Атіка. 2001. 176 с.

404. Рабінович П.М. *Практика Страсбурзького суду як орієнтир діяльності Конституційних судів з імплементації Європейських стандартів прав людини*. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 34-40.

405. Рабінович П.М., Дудаш Т.І. *Навчальний курс «Практика Європейського суду з прав людини»: львівський досвід*. *Практика Європейського суду з прав людини: загальнотеоретичні дослідження* / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія I. Дослідження та реферати. Вип. 21. Львів: Край, 2009. 152 с.

406. Рабінович П., Гончаров В. Перегляд Конституційним Судом України власних правових позицій як засіб охорони функцій Основного Закону. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 147-153.

407. Рабінович С.П. Правова невизначеність в актах конституційного судочинства. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 1. С. 44-49.

408. Рабінович С.П. Природно-правові засади юридичного регулювання суспільних відносин в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2011. 36 с.

409. Рабінович С.П. Юснатуралістична аргументація в рішеннях Європейського суду з прав людини. *Практика Європейського суду з прав людини: загальнотеоретичні дослідження: праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 21. Львів: Край, 2009. 152 с.*

410. Раданович Н.М. Національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини: загальнотеоретичне дослідження (на матеріалах впровадження Конвенції про захист прав і основних свобод людини): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2000. 19 с.

411. Рассолов М.М. Проблемы теории государства и права: учебник для вузов. Москва: ЮНИТИ; Закон и право, 2007. 431 с.

412. Рассолов М.М. Теория государства и права. Москва: Издательство Юрайт, 2010. 635 с.

413. Регламент Европейского Суда по правам человека. Совет Европы. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/s_Court_RUS.pdf.

414. Регламент Європейського Суду з прав людини від 01.11.2003 (станом на 01 січня 2016 року). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_067.

415. Регламент Комитета министров Совета Европы о порядке контроля за исполнением постановлений Европейского суда по правам человека и условий

мировых соглашений от 10 мая 2006 года. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b09?lang=uk.

416. Регламент Конституційного Суду України: ухвалений Постановою Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 року №1-пс/2018 (зі змінами, внесеними згідно з постановою Конституційного Суду України від 11 вересня 2018 №4-пс/2018). URL:
http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/reglament_2.pdf.

417. Рекомендація Rec (2000)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини»: Прийнята Комітетом міністрів Ради Європи на 694-му засіданні заступників міністрів від 19 січня 2000 року. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_175.

418. Рекомендація Rec (2004)4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці: Ухвалено на 114-й сесії Комітету міністрів від 12 травня 2004 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_573.

419. Реутов В.П. Юридическая практика и развитие законодательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Свердловск, 1968. 21 с.

420. Різник С. Значення інституту окремої думки судді Конституційного Суду України для утвердження справедливого конституційного правосуддя. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 3 (82). С. 59-67.

421. Рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 29 червня 2017 року (справа № 802/2272/16-а). URL:
<http://reyestr.court.gov.ua/Review/67550480>.

422. Рішення Європейського Суду з прав людини від 07 грудня 2017 року за заявою № 18251/12, поданою Дмитром Вікторовичем Донським проти України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c21#Text.

423. Рішення Європейського Суду з прав людини від 17 листопада 2016 року за заявою № 4199/09, поданою Тетяною Едіксонівною Мілух проти

України, та 7 інших заяв. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b76#Text.

424. Рішення Європейського Суду з прав людини від 17 травня 2011 року за заявою № 46014/07, подану Євгенією Володимирівною Рохлею проти України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_647#Text.

425. Рішення Європейського суду з прав людини від 18 грудня 2012 року за заявою № 7635/07, подану Григорієм Федоровичем Буряком проти України. URL: <http://old.minjust.gov.ua/43258>.

426. Рішення Європейського суду з прав людини від 23 жовтня 2012 року за заявою № 20440/06, поданою Галиною Куртівною Апальковою проти України). URL: <http://old.minjust.gov.ua/43258>.

427. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Давидов та інші проти України» від 01 липня 2010 року. URL: <https://minjust.gov.ua/m/stisli-vikladi-rishen-schodo-ukraini-vineseni-evropeyskim-sudom-z-prav-lyudini>.

428. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Каверзін проти України» від 15 травня 2012 року. URL: <https://minjust.gov.ua/m/stisli-vikladi-rishen-schodo-ukraini-vineseni-evropeyskim-sudom-z-prav-lyudini>

429. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бурмич та інші проти України» від (заява № 46852/13 та інші) 12 жовтня 2017 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-192193>.

430. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «E.V. v. France» (Application № 43546/02) від 22 січня 2008 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84571>.

431. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Fretté v. France» (Application № 36515/97) від 26 лютого 2002 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60168>.

432. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Karner v. Austria» від 24 липня 2003 року (Application № 40016/98). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61263>.

433. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Oliari and Others v. Italy» від 21 липня 2015 року (Applications № 18766/11 and 36030/11). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156265>

434. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Opuz v. Turkey» від 09 червня 2009 року (заява № 33401/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-92945>

435. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Schalk and Kopf v. Austria» від 24 червня 2010 року (Application № 30141/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/>

436. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Абдюльсамет Яман проти Туреччини» від 02 листопада 2004 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO1358.html

437. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Акман проти Туреччини» від 26 червня 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_061#Text.

438. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Алексахін проти України» від 19 жовтня 2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_925.

439. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бараона проти Португалії» (Baraona v. Portugal) від 08 липня 1987 року (заява №10092/82). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57428>.

440. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вемхоф проти Німеччини» («Wemhoff v. Germany») від 27 червня 1968 р. (заява № 2122/64). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/001-57595>.

441. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Веренцов проти України» від 11 квітня 2013 року (заява №20372/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_945.

442. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» («Golder v. The United Kingdom») від 21 лютого 1975 року (заява № 4451/70). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>.

443. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Горнсбі проти Греції» (*Hornsby v. Greece*) від 19 березня 1997 року (заява № 18357/91). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079.

444. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Данілов проти України» від 13 березня 2014 року. URL: <https://minjust.gov.ua/m/stisli-vikladi-rishen-schodo-ukraini-vineseni-evropeyskim-sudom-z-prav-lyudini>.

445. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Зданока проти Латвії» («*Zdanoka v. Latvia*») від 16 березня 2006 року (заява № 58278/00). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72794>.

446. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Імобільяре Саффі проти Італії» («*Immobiliare Saffi v. Italy*») від 28 липня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_075.

447. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Каверзін проти України» від 15 травня 2012 (Заява № 23893/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851.

448. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лінгенс проти Австрії» («*Lingens v. Austria*») від 08 липня 1986 року (заява № 9815/82). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57523>.

449. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «М. проти Німеччини» («*M. v. Germany*») від 17 грудня 2009 року (заява № 19359/04). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96389>.

450. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Маркс проти Бельгії» («*Marckx v. Belgium*») від 13 червня 1979 року (заява № 6833/74). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57534>.

451. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мельник проти України» від 21 листопада 2019 року (заява № 28412/10). URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-3-zaborona-katuvannya>.

452. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мельниченко проти України» від 19 жовтня 2004 року (заява № 17707/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_352.

453. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Меріт проти України» від 30 березня 2004 року (заява № 66561/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_110.

454. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Назарчук проти України» від 19 квітня 2005 року (заява № 9670/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_026#Text.

455. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Новік проти України» від 18 грудня 2008 року (заява № 48068/06). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_442.

456. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України» від 09 січня 2013 року (заява № 21722/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947.

457. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Охріменко проти України» від 15 жовтня 2009 року (заява № 53896/07). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_524.

458. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Савін проти України» від 16 лютого 2012 року (заява № 34725/08). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_931#Text.

459. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Совтрансавто-Холдинг» проти України» від 25 липня 2002 року (заява № 48553/99). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_043.

460. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сокур проти України» від 26 квітня 2005 року (заява № 29439/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_351.

461. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сукачов проти України» від 30 січня 2020 року (заява № 14057/17). URL: <http://khrpg.org/index.php?id=1581010116>.

462. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Суомінен проти Фінляндії» («Suominen v. Finland») від 1 липня 2003 року (заява № 37801/97). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61178>.

463. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сьорінг проти Сполученого Королівства» («Soering v. the United Kingdom») від 07 липня 1989 року (заява № 14038/88). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57619>.

464. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Тимошенко проти України» від 30 квітня 2013 року (заява № 49872/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_924.

465. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 року (заява № 40450/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479.

466. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12>.

467. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Валерія Анатолійовича про офіційне тлумачення положення частини першої статті 7 Цивільного кодексу Української РСР (справа про поширення відомостей) від 10 квітня 2003 № 8-рп/2003. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/475>.

468. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11>.

469. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» (справа про мораторій на примусову реалізацію майна) від 10 червня 2003 року № 11-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-03>.

470. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 7, 8 Закону України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України», за конституційним зверненням Воробйова В.Ю., Лосєва С.В. та інших громадян щодо офіційного тлумачення положень статей 22, 41, 64 Конституції України (справа про заощадження громадян) від 10 жовтня 2001 року № 13-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-01>.

471. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» (від 28 грудня 2014 року № 76-VIII в) від 22 травня 2018 року № 5-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18>.

472. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу сьомого частини дев'ятої статті 11 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (справа про припинення виплати допомоги при народженні дитини) від 08 червня 2016 №3-рп/2016. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/1859>.

473. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11>.

474. Рішення Першої Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя від 2 листопада 2017 року № 3549/1дп/15-17. URL: http://www.vru.gov.ua/add_text/226.

475. Рішення щодо України, винесені Європейським судом з прав людини: Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/rishennya-schodo-ukraini-vineseni-evropeyskim-sudom-z-prav-lyudini>.

476. Робочий навчальний план підготовки на 2019-2020 роки: спеціальність 081 «Право»; освітній ступінь: бакалавр. Львівський національний університет імені Івана Франка. URL: <https://law.lnu.edu.ua/academics/bachelor>.

477. Робочий навчальний план підготовки на 2019-2020 роки: спеціальність 081 «Право»; освітній ступінь: магістр. Львівський національний університет імені Івана Франка. URL: <https://law.lnu.edu.ua/academics/master>.

478. Робочі програми навчальних дисциплін Академії адвокатури України. URL: <https://aau.academy/course-programmes>.

479. Робочі програми навчальних дисциплін кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/20295>.

480. Робочі програми навчальних дисциплін кафедри кримінального права і процесу Ужгородського національного університету. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/4405>.

481. Робочі програми навчальних дисциплін кафедри міжнародного права Ужгородського національного університету. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/2529>.

482. Романишин О.Р. Кримінально-правова протидія умисному невиконанню рішення Європейського суду з прав людини (ч. 4 ст. 382 КК України): проблемні аспекти. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2013. № 3. С. 97-107.

483. Романов А.К. Правовая система Англии: учеб. пособие. 2-е изд., испр. Москва: Дело, 2002. 344 с.

484. Росік Т.В. Фактори правотворчості та їх різновиди: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2013. Випуск 23. Ч. I. Том 1. С. 96-98.

485. Савенко М. Роль практики Європейського суду з прав людини у конституційному судочинстві України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 51-55.

486. Савчин М. Юридична природа і порядок виконання рішень Європейського суду з прав людини: презентація. URL: [dspace.uzhnu.edu.ua > jspui > bitstream > lib](https://dspace.uzhnu.edu.ua/bitstream/lib).

487. Салей М. Конституційна аксіологія та практика Конституційного Суду України. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2016 (DECEMBRIE). С. 19-22.

488. Сальвиа де М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. 1072 с.

489. Санагурська Г., Куп'янська А.М. Поняття, ознаки та функції окремої думки судді Конституційної юстиції: теоретичний аналіз. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2019. Вип. 8. С. 83-93.

490. Севостьянова Н.І. Звернення до Європейського Суду з прав людини як реалізація права на правосуддя: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2011. 19 с.

491. Селезньов В.Є. Уніфікація норм права з прав людини в умовах європейської інтеграції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2014. 20 с.

492. Селіванов А.О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди. Київ: УАІД «Рада». 2009. 560 с.

493. Селіванов В.М. Принцип історизму у правових дослідженнях. Роль принципу історизму в наукових дослідженнях. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень*: матеріали ХХІІІ міжнар. істор.-прав. конф. (м. Алушта, 24-26 верес. 2010 р). Київ; Сімферополь: «Доля», 2011. С. 579-591.

494. Селівон М. Вітальне слово учасникам Міжнародної конференції «Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне конституційне судочинство». *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 4-6.

495. Семікін Д.С. Цели и функции судебных актов. *Новая правовая мысль*. 2012. № 2. С. 77-82.

496. Сердюк И.А. Соотношение понятия «правовой акт» со смежными категориями. *Eurasian Academic Research Journal*. 2016. № 1. С. 40-45.

497. Сердюк І.А. Акт тлумачення норм права: поняття та особливості. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3. С. 79-86.

498. Сердюк І.А. Відповідність принципу правопевності як суттєва ознака категорії «правовий акт». *Практика Європейського суду з прав людини як джерело національного права: матеріали круглого столу* (м. Дніпро, 24 листоп. 2017 р.). Дніпро: ДДУВС; Ліра ЛТД, 2017. С. 43-45.

499. Сердюк І.А. Доктринальні підходи до видової диференціації категорії акт застосування норм права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 3 (87). С. 177-190.

500. Сердюк І.А. Інтерпретація поняття «методологічний підхід» у сучасній правничій науці. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4 (97). С. 56-62.

501. Сердюк І.А. Основи теорії правоохоронних відносин: монографія. Дніпро: Ліра ЛТД, 2010. 196 с.

502. Сердюк І.А. Поняття та особливості акта застосування норм права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ Е.О. Дідоренка*. 2016. № 4 (76). С. 43-51.

503. Сердюк І.А. Плюралізм підходів до визначення кількісного аспекту стадій правозастосовного процесу. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 25-29.

504. Серета Г.П., Стеценко С.Г. Проблеми теорії держави і права: навч. посіб. у визнач. та схемах. Київ: КНТ, 2009. 184 с.
505. Серета М. Мирні зібрання у практиці адміністративних судів 2015: масштаби змінилися, проблеми лишилися. Центр політико-правових реформ. URL: <http://pravo.org.ua/ua/news/20871282-mirni-zibrannya-u-praktitsi-administrativnih-sudiv-2015-masshtabi-zminilisya,-problemi-lishilisya>.
506. Серьогіна С.Г. Використання практики Європейського суду з прав людини як перспективний напрям оптимізації конституційного судочинства. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 41-46.
507. Сидоренко А.И. Принцип правовой определенности в судебной практике: имплементация решений Европейского суда по правам человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Пермь, 2016. 29 с.
508. Сімонович Д.В. Кримінальна процесуальна форма. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 5-2. Том 3. С. 233-235.
509. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.
510. Скакун О.Ф. Теория держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
511. Скакун О.Ф. Теория держави і права (Енциклопедичний курс): підруч. Харків: Еспада, 2006. 776 с.
512. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник (перевод с украинского). Харьков: Эспада, 2007. 840 с.
513. Скакун О.Ф. Теория права і держави: підручник: Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.
514. Скакун О.Ф. Теория права і держави: підручник. 3-тє видання. Київ: Алерта; ЦУП, 2011. 524 с.
515. Скакун О.Ф. Методы, общие (методологические) подходы и принципы в юридических исследованиях. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень*: матеріали ХХІІІ міжнар. істор.-прав. конф. м. Алушта, 24-26 верес. 2010 р. Київ; Сімферополь: «Доля», 2011. С. 19-27.

516. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: монографія. Київ, 2000. 600 с.

517. Сліденко І.Д. Тлумачення Конституції України: питання теорії і практики в контексті світового досвіду: автореф. дис. канд. юрид наук: 12.00.02. Одеса, 2001. 20 с.

518. Сліденко І.Д. Тлумачення Конституції: питання теорії та практики в контексті світового досвіду. Одеса: Фенікс, 2003. 234 с.

519. Слінько Т.М. Практика Європейського суду з прав людини як джерело інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України. *Форум права*. 2013. № 3. С. 596-601.

520. Слінько Т.М., Ткаченко Є.В. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 11. С. 53-59.

521. Словник української мови. Академічний тлумачний словник. URL: <http://sum.in.ua>.

522. Словник української мови: в 11 т. Т.6: П-Поїти / Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР; редкол.: (голова) І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1975. 832 с.

523. Слотвінська Н.Д. Судова практика як джерело права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. 18 с.

524. Соловійов О.В. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2011. 16 с.

525. Соловійов О.В. Міжнародні договори та міжнародно-судова практика їх застосування як джерела національного права (за матеріалами застосування в Україні Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПНУ* / редкол.:

П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 26. Київ: АОК, 2012. 164 с.

526. Соловьев В.Ю. Судебная практика в российской правовой системе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Москва, 2003. 21 с.

527. Соловьёва Т.В. Постановление Европейского суда по правам человека: свойства и виды. *Современное право*. 2011. № 9. С. 121-124.

528. Сорока О.О. Реалізація практики Європейського суду з прав людини у кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 254 с.

529. Сорокин В.Д. Правовое регулирование: предмет, метод, процесс: монография. СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. 661 с.

530. Спільна окрема думка суддів Юнгвірта, Нуссбергер та Потоцького до Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Тимошенко проти України» від 30 квітня 2013 року (заява № 49872/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_924#n608.

531. Стан юридичної освіти та науки в Україні (результати дослідження) / Координатор проектів ОБСЄ в Україні; Національний університет «Києво-Могилянська Академія. Київ, 2009-2010. 290 с.

532. Стандартизована програма підготовки суддів окружних адміністративних судів Національної школи суддів України. URL: <http://nsj.gov.ua/files>.

533. Стандартизована програма підготовки суддів судових палат у кримінальних справах апеляційних судів в апеляційних округах Національної школи суддів України. URL: <http://nsj.gov.ua/files>.

534. Стеценко С.Г. Адміністративне право України: навч. посібник. Київ: Атіка, 2007. 624 с.

535. Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 55-58.

536. Студенников С. ЕСПЧ уже применяет процедуру дружественного урегулирования споров. Судебно-юридическая газета. Публикации. 6 декабря 2019 г. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/156257-espch-uzhe-primenyaet-protseduru-druzhestvennogo-uregulirovaniya-sporov>.

537. Сугестивні технології маніпулятивного впливу: навч. посіб. / В.М. Петрик та ін.; за заг. ред. Є.Д. Скулиша. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. 248 с.

538. Судебное решение Европейского Суда по правам человека в деле «Лоизиду (Loizidou) против Турции» от 18 декабря 1996 года. URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461486/2461486.htm>.

539. Супрун Д.М. Організаційно-правові засади та юрисдикційні основи діяльності Європейського Суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. 22 с.

540. Сурмін Ю.П. Майстерня вченого: підруч. для науковця. Київ: Навч.-метод. центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. 302 с.

541. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій: навч. посіб. / Петрик В.М. та ін. Київ: Росава, 2006. 208 с.

542. Теория государства и права: учебник для бакалавров / Радько Т.Н., Лазарев В.В., Морозова Л.А. Москва: Проспект, 2013. 374 с.

543. Теория права и государства: учеб. / под ред. В.В. Лазарева, 4-е изд., перераб., и доп. Москва, 2005. 472 с.

544. Теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій та ін.; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.

545. Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2014. 486 с.

546. Теорія держави і права: підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. 2-е вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015; Ліра ЛТД. 468 с.

547. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О.В. Зайчук та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

548. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / О.В. Сердюк та ін.; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2017. 374 с.

549. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1991. 136 с.

550. Тихоновецкий Д.С. Судебная практика как источник европейского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 2005. 23 с.

551. Тіньовий звіт щодо стану виконання Урядом України рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бурмич та інші проти України» / Лабораторія законодавчих ініціатив. Київ, 2018. 46 с.

552. Ткачук П.М. Правові позиції Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 2. С. 10-21.

553. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським Судом з прав людини та судами України: навч. посібник / М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В. Кострицький; відп. ред. В.М. Карпунов. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 600 с.

554. Тодика Ю.М. Способи тлумачення Конституції і законів України Конституційним Судом. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 51-59.

555. Тодыка Ю.Н. Толкование Конституции и законов Украины. Харьков: Факт, 2003. 328 с.

556. Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2004. 19 с.

557. Травкин А.А. Сущность и сферы (пределы) действия правоприменительных актов (проблемы теории и практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Владимир, 2008. 22 с.

558. Трагнюк О.Я. Тлумачення міжнародних договорів: теорія і досвід європейських міжнародних судових органів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2003. 20 с.

559. Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2010. № 1. С. 358-363.

560. Тузов Н.А. Выражение функций органов судебной власти в судебных актах. *Журнал российского права*. 2008. № 10. С. 95-104.

561. Туманов В.А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности. Москва: Норма, 2001. 304 с.

562. Уваров В.Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / за заг. ред. В.М. Тертишника. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2012. 268 с.

563. Ултургашев П. Особые мнения судей в сравнительно-правовом контексте. *Сравнительное конституционное обозрение*, 2013. № 6 (97). С. 75-87.

564. Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка. Москва: Альта-Принт, 2005. VIII. 1239 с.

565. Фадеева Е.И. Особое мнение судьи по приговору в российском уголовном процессе: понятие, значение, порядок вынесения. *Вектор науки ТГУ*, 2010. № 2 (2). С. 164-166.

566. Федик С.Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2002. 20 с.

567. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: монографія. Київ: Ліра-К, 2009. 580 с.

568. Философский энциклопедический словарь. Москва: ИНФРА-М, 2000. 576 с.

569. Філософія: навч. посібник / Л.В. Губерський та ін.; за ред. І.Ф. Надольного. 4-е вид., випр. Київ: Вікар, 2004. 457 с.
570. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук та ін. Київ: Абрис, 2002. 751 с.
571. Фоков А.П. Имущественные споры в практике Европейского суда: история, теория и практика, статистика. *Арбитражный и гражданский процесс*. 2003. № 12. С. 29-31.
572. Фулей Т.І. Впровадження практики ЄСПЛ у суддівську освіту: методичні підходи. *Слово Національної школи суддів України*. 2017. № 3 (20). С. 17-29.
573. Фулей Т.І. Свобода мирних зібрань: науково-методичний посібник для суддів. Київ: Фенікс, 2014. 112 с.
574. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Київ: Вид. Фурса С.Я., 2007. 52 с.
575. Харченко О.В. Поняття «інформація» в юридичній науці та законодавстві України. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 119-124.
576. Хім'як Ю.Б. Гармонізація кримінального права України з практикою Європейського суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 19 с.
577. Хорошковська Д.Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. 20 с.
578. Хотинська-Нор О. Перспективи розвитку інституту окремої думки судді у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 32-36.
579. Хофер Р., Нетесайм Н. Написання судових рішень: посіб. для суддів / відп. ред. та упоряд.: Девід Вон, Н. Петрова, Ю. Голованова; Акад. суддів України. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 80 с.

580. Христова Г.О. Юридична природа актів Конституційного Суду України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2004. 226 с.

581. Целуйко М.Ф. Компетентна правова культура в механізмі формування та реалізації українського права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2012. 19 с.

582. Цивільний процесуальний кодекс від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

583. Цимбалістий Т.О. Правова природа актів Конституційного Суду України. *Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2007. № 1 (21). С. 47-55.

584. Циппеліус Р. Методика правозастосування. Київ: ТОВ «ВО «Юстиніан», 2016. 192 с.

585. Черданцев А.Ф. Толкование права и договора: учеб. пособие для вузов. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 381 с.

586. Черкас М.Є. Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання: монографія. Харків: Право, 2014. 156 с.

587. Чернышев И.А. Правовые позиции Конституционного Суда России и Европейского Суда по правам человека: генезис и взаимовлияние: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Томск, 2010. 222 с.

588. Чистоклетов Л.Г., Шишко В.Й. Інформаційно-психологічні впливи як невід'ємна складова парадигми інформаційної безпеки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (Серія психологічна)*. 2012. № 2 (1). С. 183-193.

589. Шаравара І.І. Правосвідомість як юридична категорія та її основні структурні елементи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Випуск 33. Том 1. С. 56-59.

590. Шаранов А.Н. Сущность и пределы (сферы) действия актов официального юридического толкования (проблемы теории и практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Ярославль, 2004. 209 с.

591. Швецова М.В. Судебные акты Европейского суда по правам человека в сфере трудовых и иных непосредственно связанных с ними правоотношений: дис. канд. юрид. наук: 12.00.05. Москва, 2016. 259 с.

592. Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2008. 39 с.

593. Шевчук С. Європейська концепція «усталеної судової практики» та її вплив на правотворчу функцію Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2008. № 2. С. 93-101.

594. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. Київ: Український центр правничих студій, 2001. 302 с.

595. Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 2-е, випр., доп. Київ: Реферат, 2007. 848 с.

596. Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2008. 39 с.

597. Шевчук С.В. Узгодженість практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 122-130.

598. Шимків М. Судова практика Європейського суду з прав людини як джерело українського права. *Науковий блог Національного ун-ту «Острозька академія»*. 2017. URL: <https://naub.oa.edu.ua>.

599. Шишкіна Е.В. Концепція заборони неналежного поводження з людиною та її еволюція в діяльності Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2009. 20 с.

600. Шопина О.В. Система правовых актов в современной России: проблемы теории: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2002. 220 с.

601. Шуберт Т.Э. Имплементация решений ЕСПЧ в национальное законодательство. *Журнал российского права*. 2015. № 6. С. 136-142.

602. Шульгін В.В. Реалізація військового законодавства: теоретико-правові аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Дніпро, 2017. 20 с.

603. Юдківська Г.Ю. Презумпція невинуватості в кримінальному процесі України та практиці Європейському суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. 20 с.

604. Юрчишин В.Д., Король В.В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело кримінального процесуального права України: окремі аспекти. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 73-78.

605. Яковлев А.А. Міжнародно-правове співробітництво у захисті права власності в системі Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2009. 20 с.

606. Янчук В.А. Введение в современную социальную психологию: учеб. пособ. для вузов. Минск: АСАР, 2005. 768 с.

607. Ярошенко О.М. Джерела трудового права України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2007. 42 с.

608. Ярмиш О.Н., Головка О.М. Методологічні аспекти дослідження історії держави і права України кінця XVIII – початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. Спец. вип. С. 67-74.

609. Advisory opinion concerning the recognition in domestic law of a legal parent-child relationship between a child born through a gestational surrogacy arrangement abroad and the intended mother Requested by the French Court of Cassation (Request no. P16-2018-001). Grand chamber. 10 April 2019. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=003-6380464-8364383>.

610. Alexy R., Dreier R. Precedent in the Federal Republic of Germany. *Interpreting Precedents. A Comparative Study* / MacCormick N., Summers R., eds. Aldershot: Dartmouth Publishing Co., 1997. 598 p.

611. Bianchi L. The Interpretation of Insurance Policies by Italian Courts. *International Insurance Law Review*. 1998. № 6. P. 320-329.

612. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. URL: <https://rm.coe.int/1680063765>.

613. Decision of the Bundesverfassungsgericht. Federal Constitutional Court. Federal Republic of Germany. Karlsruhe: Nomos Verlagsgesellschaft Baden-Baden, 1992. Vol. I/II. URL: <https://www.bundesverfassungsgericht.de>.

614. Dennis J.L. Interpretation and Application of the Civil Code and the Evaluation of Judicial Precedent. *Louisiana Law Review*. 1993. № 54. P. 15-16. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5478&context=lalrev>.

615. DH-DD (2011)1066E, 22 november 2011, Action plan / Action report – Communication from Ukraine concerning the case of Kharchenko against Ukraine (Application No. 40107/02). Council of Europe. URL: <https://wsd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.Instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1995139&SecMode=1&DocId=1824778&U sage=2>.

616. Effectiveness of the European court of human rights: challenges and solutions: monograph / S.V. Kivalov, O.K. Vyshniakov, N.I. Sevostianova, T. Antsupova, B. Gronowska, A. Fedorova; Nat. univ. «Odessa law acad.». Odessa: Yurydychna lit., 2014. 326 c.

617. Eskridge W. Dynamic Statutory Interpretation. *Yale Law School Legal Scholarship Repository*. 1987. URL: http://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=518&context=fss_papers.

618. European Court of Human Rights judgment in case of «Chapman v. the United Kingdom» 18.01.2001 (Application no. 27238/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59154>.

619. European Court of Human Rights judgment in case of «Christine Goodwin v. the United Kingdom» 11.07.2002 (Application no. 28957/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60596>.

620. European Court of Human Rights judgment in case of «Ringeisen v. Austria» (interpretation) 23.06.1973 (Application no. 2614/65). URL: echr.pravo.unizg.hr.

621. European Court of Human Rights judgment in the case of «Association for European Integration and Human Rights and Ekimdzhiev v. Bulgaria» 28.06.2007 (Application no. 62540/00). URL: http://hrlibrary.umn.edu/research/bulgaria/AEIHR_M_Ekimdjiev_en1.pdf.

622. European Court of Human Rights judgment in the case of «Papamichalopoulos and Others v. Greece» 24.06.1993 (Application no. 14556/89). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57836>.

623. European Court of Human Rights judgment in the case of «Sabanchiyeva and others v. Russia» 06.06.2013 (Application no. 38450/05). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140638>.

624. European Court of Human Rights judgment in the case of «Tahsin Acar v. Turkey» 06.05.2003 (Application no. 26307/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61076>.

625. Hailbronner K., Hummel H.- P. Constitutional Law. *Introduction to German Law* / edited by Werner F. Ebke and Matthew W. Finkin. Boston: Kluwer Law International, 1996. P. 64-69.

626. European Court of Human Rights judgment in the case of «Ilascu and Others v. Moldova and Russia» 08.07.2004. URL: <http://www.refworld.org/docid/414d9df64.html>.

627. Laffranque J. Dissenting Opinion in the European Court of Justice - Estonia's Possible Contribution to the Democratisation of the European Union Juridical System. *Juridica International*. Vol. IX. 2004. P. 14-23. URL: http://www.juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2004_1_14.pdf.

628. Lundmark T. Introduction to German Law / edited by Werner F. Ebke and Matthew W. Finkin. Boston: Kluwer Law International, 1996. 466 p.

629. Matscher F. Methods of Interpretation of the Convention. *The European System of the Protection of Human Rights* / R. St. J. Macdonald Edition. Kluwer Academic Publishers. Boston, 1993. 940 p.

630. Mazzotta F. Precedents in Italian Law. *DCL Journal of International law*. 2000. № 9. P. 140-141.

631. Règlement de la Cour européenne des droits de l'homme. Conseil de l'Europe. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Library_2019_RoC_FRA.PDF.

632. Request to the European Court of Human Rights for advisory opinion under article 1 of the Protocol 16 to the European Convention. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/P16_Request_Advisory_opinion_Constitutional_Court_Armenia_ENG.pdf.

633. Rules of European Court of human rights (incorporates amendments made by the Plenary Court on 4 November 2019). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Rules_Court_ENG.pdf.

634. Síofra O'Leary, Tim Eicke Some reflections on Protocol No. 16. (Speech by Judges elected in respect of Ireland and the United Kingdom at the opening of the judicial year on 25 January 2019). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Speech_20190125_O_Leary_Eicke_JY_ENG.pdf.

635. Steering committee for human rights (CDDH) report on the longer-term future of the system of the European Convention on Human Rights, Strasbourg, 11 December 2015, CDDH (2015) R84 Addendum I. 92 p. URL: <https://rm.coe.int/1680654d5f>.

636. Sundberg J. Intent or Effect – a Look at Legislative Intent. Bruxelles: Bruylant, 1992. P.1235.

637. Sushko Y. Pilot and quasi-pilot judgments of the European court of human rights: ensuring enhanced protection of human rights. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Випуск 68. С. 50-62.

638. Taruffo M., La Torre M. Precedent in Italy. *Interpreting Precedents. A Comparative Study* / MacCormick N., Summers R., eds. Aldershot: Dartmouth Publishing Co., 1997. 598 p.

639. Teubner G. Droit et reflexivite. Paris: LGDJ, 1996. P. 100-102.

640. Troper M., Grzegorzczak C. Precedent in France. *Interpreting Precedents. A Comparative Study* / MacCormick N., Summers R., eds. Aldershot: Dartmouth Publishing Co., 1997. 598 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 536 с.

Статті у наукових фахових виданнях України,

у т.ч. таких, що включені до міжнародних наукометричних баз

2. Завгородній В.А. Органи державної виконавчої влади як суб'єкти виконання рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Випуск 48. С. 148-157.

3. Завгородній В.А. Зарубіжний досвід виконання рішень Європейського Суду з прав людини (на прикладі деяких країн Європейського Союзу). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1 (65). С. 57-64.

4. Завгородній В.А. Форми реалізації рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 3-6.

5. Завгородній В.А. Особливості змісту рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Випуск 4. Том 2. С. 177-179.

6. Завгородній В.А. Рішення Європейського Суду з прав людини як акти тлумачення норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Випуск 24. Том 1. С. 29-33.

7. Завгородній В.А. Правові стандарти Європейського Суду з прав людини та їх співвідношення з прецедентами. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3 (72). С. 26-34.

8. Завгородній В.А. Правова природа рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 15. Том 1. С. 19-22.

9. Завгородній В.А. Функції рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 4 (78). С.105-116.

10. Завгородній В.А. Роль і значення окремої думки судді Європейського Суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2016. Випуск 13. С. 110-118.

11. Завгородній В.А. Правові акти Європейського Суду з прав людини: види, юридичні наслідки та значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: ПРАВО*. 2016. Випуск 40. Том 1. С. 7-10.

12. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на юридичну освіту в Україні. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 223-233.

13. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 10-14. URL: http://lsej.org.ua/5_2017/3.pdf

14. Завгородній В.А. Джерельність практики Європейського Суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 33-36.

15. Завгородній В.А. Інтерпретація поняття «юридична практика» у сучасній теорії права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Випуск 5 (20). С. 11-14.

16. Завгородній В.А. Поняття «Механізм імплементації рішень Європейського Суду з прав людини»: питання термінологічної визначеності та змістовної наповнюваності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Випуск 1 (81). С. 11-23.

17. Завгородній В.А. Структура механізму імплементації рішень Європейського Суду з прав людини. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2018. № 1 (17). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18zvazpl.pdf>

18. Завгородній В.А. Нормативна складова механізму імплементації рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 23-30.

19. Завгородній В.А. Інформаційно-психологічний аспект впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 24-27.

20. Завгородній В.А. Соціально-правовий аспект впливу практики Європейського суду з прав людини. *Право та державне управління*. 2018. № 3 (32). Том 1. С. 26-32.

21. Завгородній В.А. Правоохоронний аспект впливу практики Страсбурзького суду Ради Європи на національну юридичну діяльність. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Спеціальний випуск № 3 (94) «Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти». С. 242-249.

22. Завгородній В.А. Регулятивний вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 4 (65). С. 63-69.

23. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правоінтерпретаційну діяльність в Україні. *Держава та регіони: Серія: Право*. 2019. № 1 (63). С. 11-16.

24. Завгородній В.А. Теоретичний інструментарій дослідження феномену впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2019. Випуск 1 (85). С. 20-30.

25. Завгородній В.А. Зміст та обсяг категорії «заходи індивідуального характеру» в аспекті імплементації рішень Європейського суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2019. Випуск 21. С. 66-74.

26. Завгородній В.А. Поняття та види заходів загального характеру, що вживаються в межах імплементації рішень Страсбурзького Суду Ради Європи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2019. № 5. Том 30 (69). С. 13-18.

27. Завгородній В.А. Ідеологічна та комунікативна підсистеми механізму імплементації рішень Міжнародного Суду Ради Європи в Україні. *Публічне право*. 2019. № 3 (35). С. 53-59.

28. Завгородній В.А. Термінологічна невизначеність понять, що відображають результати волевиявлення Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. 2019. № 4 (36). С. 180-187.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

29. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на законодавство України. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 6 (22). С. 8-12.

30. Завгородній В.А. Персональна відповідальність посадових осіб як елемент механізму виконання остаточних рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 5/2. С. 53-57.

31. Завгородній В.А. Стан наукових досліджень практики Європейського Суду з прав людини та її впливу на юридичну діяльність в Україні. *Jurnalul Juridic National: teorie și practică*. 2017. № 2 (24). С. 15-21.

32. Завгородній В.А. Прецедентність як ознака практики Європейського Суду з прав людини. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12 (18). С. 14-20.

33. Завгородній В.А. Понятие и сущность практики Европейского Суда по правам человека. *Leges et viata*. 2018. № 1/2 (313). С. 30-35.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

34. Завгородній В.А. Міністерство юстиції України як суб'єкт реалізації рішень Європейського Суду з прав людини. *Актуальні проблеми протидії правопорушенням і злочинам у сфері громадської безпеки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 19 жовтня 2012 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 44-46.

35. Завгородній В.А. Особливості діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові підходи дослідження*: матеріали міжкафедрального «круглого столу» (м. Харків, 23 жовтня 2012 р.). Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ; ООО Рейтинг, 2012. С. 79-81.

36. Завгородній В.А. Виконання рішень Європейського Суду з прав людини: досвід Федеративної Республіки Німеччини. *Міжнародні стандарти у галузі прав людини: реалії та перспективи українського законодавства*: матеріали круглого столу (м. Дніпропетровськ, 10 грудня 2012 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 31-33.

37. Завгородній В.А. Рішення Європейського Суду з прав людини як джерело права в Україні. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 19-20 вересня 2013 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 133-136.

38. Завгородній В.А. Роль заходів загального характеру в механізмі реалізації рішень Європейського Суду з прав людини. *Актуальні проблеми юридичної науки в контексті розвитку громадянського суспільства*: матеріали наук.-практ. семінару (м. Дніпропетровськ, 29 квітня 2014 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2014. С. 9-13.

39. Завгородній В.А. Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини. *Права людини: аксіологічний, онтологічний та гносеологічний*

виміри: матеріали круглого столу (м. Дніпропетровськ, 9 грудня 2015 р.). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2015. С. 41-43.

40. Завгородній В.А. До питання щодо поняття «функції рішень Європейського Суду з прав людини». *Право як регулятор суспільних відносин: історія, теорія, практика*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18–19 квітня 2016 р.). Київ: ВГО «Майбутнє країни», 2016. С. 49-51.

41. Завгородній В.А. Роль практики Європейського суду з прав людини в процесі підготовки та підвищення кваліфікації поліцейських в Україні. *Права людини: аксіологічний, онтологічний та гносеологічний виміри*: матеріали наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 7 грудня 2016 р.). Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 57-60.

42. Завгородній В.А. До питання про межі впливу рішень Європейського Суду з прав людини на держави-учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Від громадянського суспільства – до правової держави. Конституційне реформування в Україні: сучасні виклики та тенденції*: тези доповідей XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 квітня 2017 р.). Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2017. С. 440-442.

43. Завгородній В.А. Практика Європейського Суду з прав людини як джерело правового впливу. *Захист прав людини і основоположних свобод як життєво важлива основа всеохоплюючої безпеки в Європі*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю Гельсінського документа 1992 року «Виклик часу перемін» (м. Дніпро, 7 грудня 2017 р.). Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 81-84.

44. Завгородній В.А. Складові елементи практики Європейського Суду з прав людини: плюралізм підходів. *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 30-31 березня 2018 р.). Дніпро: Дніпровський гуманітарний університет, 2018. С. 15-19.

45. Завгородній В.А. Функціональна підсистема механізму імплементації рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Від громадянського суспільства – до правової держави. Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри: тези доповідей XIV міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 20 квітня 2018 р.). Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2018. С. 316-321.

46. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на правоохоронну діяльність в Україні. *Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Кривий Ріг, 17 травня 2018 р.). Кривий Ріг: Донецький юридичний інститут МВС України, 2018. С. 37-40.

47. Завгородній В.А. Поняття та аспекти впливу практики Європейського Суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи: матеріали I міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 13 червня 2018 р.). Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. С. 76-80.

48. Завгородній В.А. Роль практики Європейського Суду з прав людини в діяльності уповноважених органів з питань пробації України. *Права і свободи людини та їх забезпечення в умовах несповоди: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Чернігів, 01 листопада 2018 р.). Чернігів: Академія Державної пенітенціарної служби, 2018. С. 88-91.

49. Завгородній В.А. Конвенция о защите прав человека и основоположных свобод и практика Европейского суда по правам человека как регулятор общественных отношений: общетеоретический аспект. *Проблемы правового регулирования общественных отношений: теория законодательства, практика: сборник материалов междунар. науч.-практ. конф.* (г. Брест, 23-24 ноября 2018 г.). Брест: Брестский государственный университет им. А.С. Пушкина, 2019. С. 107-110.

50. Завгородній В.А. Чинники, що перешкоджають ефективності впливу практики Європейського суду з прав людини на здійснення правосуддя в Україні. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 грудня 2018 р.). Київ: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2018. С. 266-270.

51. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на різні сфери суспільного життя (теоретико-правовий аспект). *Соціально-гуманітарні виміри правової держави: еволюційна парадигма*: збірник тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 березня 2019 р.). Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. С. 118-122.

52. Завгородній В.А. Інтерпретація категорії «заходи» в аспекті імплементації рішень Страсбурзького суду Ради Європи. *Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 27 вересня 2019 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 13-16.

53. Завгородній В.А. Методологія дослідження практики Європейського суду з прав людини та її впливу на національну юридичну діяльність. *Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 25-26 жовтня 2019 р.). Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2019. С. 9-13.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«Практика Європейського суду з прав людини та її вплив
на юридичну діяльність в Україні»

Освітній ступінь: бакалавр; спеціальність: 081 Право;
освітня програма: Право; статус навчальної дисципліни: обов'язкова;
мова навчання: українська

Метою вивчення навчальної дисципліни «Практика Європейського Суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні» є формування у здобувачів вищої освіти уявлення про Страсбурзький правозахисний механізм, роль і значення рішень Суду Ради Європи в національній правовій системі, формування навичок виокремлення та урахування релевантних правових позицій Європейського суду з прав людини при здійсненні юридичної діяльності.

1) *науково-юридична*: сформувати у здобувачів вищої освіти вміння та навички проведення науково-дослідної діяльності у сфері захисту прав людини;

2) *загальноосвітня*: засвоєння здобувачами вищої освіти фундаментальних положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в їх інтерпретації Страсбурзьким судом, зокрема змісту та обсягу прав і свобод людини, що гарантовані конвенційними нормами, а також оволодіння навичками підготовки скарг до цієї міжнародної правозахисної інституції та методикою урахування правових позицій Європейського суду з прав людини при ухваленні рішень;

3) *виховна*: сформувати ціннісні орієнтири здобувачів вищої освіти відповідно до ідеалів гуманізму, справедливості, поваги до особистості; формування професійних якостей правника.

Передумови для вивчення навчальної дисципліни. Навчальна дисципліна «Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на

юридичну діяльність в Україні» вивчається після успішного засвоєння здобувачами вищої освіти теорії держави і права, конституційного права, а також інших обов'язкових та вибіркових навчальних дисциплін, що пов'язані із захистом прав і свобод людини або їх легітимним обмеженням (адміністративного, кримінального, цивільного права і процесу та ін.).

Результати вивчення навчальної дисципліни «Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні».

Згідно з вимогами освітньої програми здобувачі повинні **знати**:

- 1) історичні передумови підписання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та розвиток її положень у Протоколах до неї;
- 2) зміст та обсяг прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією;
- 3) порядок формування, склад та структуру Страсбурзького суду;
- 4) юрисдикційні повноваження Суду Ради Європи, що визначені Конвенцією та Регламентом Європейського суду з прав людини;
- 5) поняття, предмет та порядок подання скарг до Страсбурзького суду, а також умови їх прийнятності;
- 6) процедуру розгляду скарг Європейським судом з прав людини;
- 7) поняття та структурні елементи практики Суду Ради Європи;
- 8) юридичну природу та види рішень Страсбурзького суду, функції його постанов;
- 9) механізм імплементації постанов Європейського суду з прав людини, що набули властивості остаточних, в національній правовій системі;
- 10) аспекти впливу практики Суду Ради Європи на юридичну науку та освіту, а також правоінтерпретаційну, правотворчу та правозастосовну діяльність.

вміти:

- 1) працювати з системою HUDOC як офіційним реєстром рішень Страсбурзького суду;
- 2) знаходити в рішенні Суду Ради Європи його правову позицію, що потребує урахування при застосуванні норм національного права;

3) використовувати результати правоінтерпретаційної діяльності Європейського суду з прав людини для обґрунтування власної позиції з приводу порушень прав і свобод людини органами публічної влади;

4) заповнювати затверджений Радою Європи формуляр скарги на порушення конвенційних норм, що надсилається до Страсбурзького суду;

5) виявляти порушення конвенційних прав та/або свобод людини за результатами аналізу дій або рішень посадових та службових осіб органів державної влади в конкретних ситуаціях.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ТЕМА 1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: передумови підписання та розвиток положень, їх загальна характеристика

Історичні події, що передували підписанню Конвенції. Дата та країни – підписанти Конвенції. Набуття чинності Конвенцією. Правовий статус Європейської комісії з прав людини (з 1954 р.) та Європейського суду з прав людини (з 1959 р.).

Структура Конвенції. Права і свободи людини, що гарантовані Конвенцією. Додатковий протокол до Конвенції (1952 р.). Протокол № 4 до Конвенції (1963 р.). Протокол № 6 до Конвенції (1983 р.). Протокол № 7 до Конвенції (1984 р.). Протокол № 12 до Конвенції (2000 р.). Протокол № 13 до Конвенції (2002 р.). Новий Європейський суд з прав людини як орган Ради Європи (з 1998 року). Вступ України до Ради Європи. Ратифікація Верховною Радою України Конвенції та Протоколів до неї.

ТЕМА 2. Страсбурзький правозахисний механізм та його інституційна складова

Страсбурзький правозахисний механізм: поняття та структура. Інституційна складова Страсбурзького правозахисного механізму.

Правовий статус ЄСПЛ як міжнародної судової інституції. Кількість суддів (склад) ЄСПЛ. Посадові критерії до суддів ЄСПЛ. Вибори суддів Страсбурзького суду. Суддя ad hoc. Строк повноважень і звільнення з посади

судді ЄСПЛ. Одноособовий склад Суду Ради Європи. Склад та компетенція комітетів ЄСПЛ. Склад та повноваження палат Страсбурзького суду. Склад та повноваження Великої палати ЄСПЛ. Функції Голови та секретаріату Суду Ради Європи. Юрисдикційні повноваження Страсбурзького суду. Тлумачення конвенційних норм: принципи та способи. Застосування норм Конвенції. Регламент ЄСПЛ.

Комітет Міністрів Ради Європи: склад, структура, повноваження. Нагляд Комітету Міністрів Ради Європи за виконанням постанов ЄСПЛ, що набули властивості остаточних. Роль рішень Комітету Міністрів Ради Європи в процесі виконання постанов ЄСПЛ державами-відповідачами. Взаємодія Комітету Міністрів Ради Європи та ЄСПЛ.

ТЕМА 3. Скарга до Страсбурзького суду: предмет, умови прийнятності, процедура розгляду

Підстави та строки звернення до ЄСПЛ. Суб'єкти звернення до Суду Ради Європи. Формуляр скарги до Страсбурзького суду та особливості його заповнення. Зміст індивідуальної скарги. Додатки до скарги в ЄСПЛ.

Умови прийнятності скарги в ЄСПЛ. Порядок розгляду скарг в Суді Ради Європи. Вилучення скарг з реєстру Страсбурзького суду.

ТЕМА 4. Практика Суду Ради Європи: поняття та структура

Юридична практика, судова практика, практика ЄСПЛ: співвідношення понять. Поняття практики Страсбурзького суду. Елементи практики Суду Ради Європи. Діяльність Страсбурзького суду. Соціально-правовий досвід Європейської комісії з прав людини та ЄСПЛ. Рішення як результат волевиявлення Суду Ради Європи. Прецедентність практики ЄСПЛ. Конвенція та практика Страсбурзького суду як джерело національного права.

ТЕМА 5. Рішення Європейського суду з прав людини як елемент його практики

Категорія «рішення ЄСПЛ». Ухвала Суду Ради Європи. Постанова Страсбурзького суду. Консультативні висновки ЄСПЛ. Рішення Страсбурзького суду про прийнятність скарги. Рішення ЄСПЛ, що ухвалені по

суті справи. Рішення Суду Ради Європи, що ухвалені за пілотною процедурою, їх юридичні наслідки. «Пілотні рішення» проти України.

Структура рішень ЄСПЛ. Правові позиції Страсбурзького суду як складова його рішень. Класифікація правових актів Страсбурзького суду: за способом ухвалення; за значенням у юридичному процесі; за обов'язковістю для адресатів; залежно від юридичних властивостей актів Суду Ради Європи. Функції постанов Суду Ради Європи. Окрема думка судді як додаток до рішення Страсбурзького суду: поняття та значення для юридичної діяльності.

ТЕМА 6. Імплементация постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі

Механізм імплементации постанов Суду Ради Європи в національній правовій системі: поняття та структура. Інституційна, нормативна, ідеологічна, функціональна, комунікативна підсистеми механізму імплементации постанов Суду Ради Європи. Виконання постанов ЄСПЛ державою-відповідачем. Роль Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ в процесі імплементации постанов Страсбурзького суду. Відповідальність за невиконання постанов Суду Ради Європи.

Поняття і роль заходів індивідуального характеру. Невідкладні, першочергові, додаткові (факультативні) заходи індивідуального характеру. Виплата справедливої сатисфакції. Відновлення порушеного права або юридичного стану скаржника. Повторний розгляд справи судом або адміністративним органом. Заходи загального характеру: поняття та значення. Класифікація заходів загального характеру: за спрямованістю заходів; їх значенням в механізмі імплементации постанов ЄСПЛ; за сферою діяльності суб'єктів уповноважених на виконання функцій держави; ефективністю їх вжиття; за характером наслідків вжиття таких заходів.

ТЕМА 7. Вплив практики Суду Ради Європи на юридичну діяльність в Україні

Поняття впливу практики ЄСПЛ на юридичну діяльність. Інформаційно-психологічний аспект впливу практики Страсбурзького суду. Регулятивний

вплив практики Суду Ради Європи. Охоронний вплив практики ЄСПЛ. Соціально-правовий вплив практики Страсбурзького суду. Вплив практики ЄСПЛ на юридичну освіту та правову доктрину. Вплив практики Суду Ради Європи на правотворчість. Вплив практики ЄСПЛ на офіційну правоінтерпретаційну діяльність. Вплив практики Страсбурзького суду на правозастосування. Порядок урахування правових позицій ЄСПЛ при здійсненні правосуддя.

Форма підсумкового контролю успішності навчання

Підсумковий контроль – це перевірка рівня засвоєння знань, навичок, вмінь та інших компетентностей за навчальний семестр.

З навчальної дисципліни «Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні» передбачено екзамен. Для навчальної дисципліни «Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні» засобами діагностики знань (успішності навчання) виступають:

- 1) есе;
- 2) презентації результатів виконаних завдань і досліджень;
- 3) кваліфікаційні завдання з дисципліни;
- 4) тестові завдання для проміжного контролю;
- 5) тестові завдання для підсумкового контролю;
- 6) презентації здобувачів вищої освіти та їх виступи на наукових заходах.

ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«Практика Європейського суду з прав людини
та її вплив на юридичну діяльність в Україні»

Освітній ступінь: бакалавр

Спеціальність: 081 «Право»

на _____ / _____ навчальний рік

Форма навчання ДЕННА Обсяг 3 кредити ЄКТС (90 годин)

Факультет: юридичний Курс 3

№ теми	Назва теми (згідно з РПНД)	Загальний обсяг	Аудиторна робота				Самостійна та індивідуальна робота
			Всього	Лекції	Семінари	Практичні	
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: передумови підписання та розвиток положень, їх загальна характеристика	12	4	2	2		8
2.	Страсбурзький правозахисний механізм та його інституційна складова	12	4	2	2		8
3.	Скарга до Страсбурзького суду: предмет, умови прийнятності, процедура розгляду	12	6	2	2	2	6
4.	Практика Суду Ради Європи: поняття та структура	12	4	2	2		8
5.	Рішення Європейського суду з прав людини як елемент його практики	14	6	2	2	2	8
6.	Імплементация постанов Страсбурзького суду в національній правовій системі	14	8	2	4	2	6

№ теми	Назва теми (згідно з РПНД)	Загальний обсяг	Аудиторна робота				Самостійна та індивідуальна робота
			Всього	Лекції	Семінари	Практичні	
1	2	3	4	5	6	7	8
7.	Вплив практики Суду Ради Європи на юридичну діяльність в Україні	14	8	2	4	2	6
	Разом	90	40	14	18	8	50
	<i>Форма підсумкового контролю</i>	<i>екзамен</i>					

ІНФОРМАЦІЙНЕ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

«Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні»

Освітній ступінь: бакалавр

Спеціальність: 081 Право

на ____ / ____ навчальний рік

Навчальні посібники та інші методичні матеріали:

1. Дудаш Т.І. Практика Європейського суду з прав людини: навч. посіб. 3-тє видання. Київ: Алерта, 2016. 488 с.

2. Караман І.В., Козіна В.В. Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція з прав людини та індивідуальні заяви: перше знайомство. Київ: ВАІТЕ, 2015. 136 с.

3. Манукян В.І. Страсбурзьке право. Європейський суд з прав людини. Право, практика, коментар / пер. з рос. О.М. Уліщенко. Харків: Право, 2019. 560 с.

4. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / О.В. Сердюк та ін.; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків: Право, 2017. 374 с.

5. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навчальний посібник / М. Мазур, С. Тагієв, А. Беніцький, В. Кострицький. Луганськ, 2006. 600 с.

6. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: наук.-метод. посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с.

Монографії та наукові видання:

1. Андрианов К.В. Роль контрольного механізму Конвенції про захист прав і основних свобод людини в процесі реалізації її норм: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. 185 с.

2. Буроменский М.В. Обращение в Европейский суд по правам человека: практика Суда и особенности украинского законодательства. Харьков: Фолио, 2000. 32 с.

3. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 1072 с.

4. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 10-14.

5. Завгородній В.А. Правова природа рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 15. Том 1. С. 19-22.

6. Рабінович П.М., Федик С.Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України*. Львів: Астрон, 2002. 171 с.

7. Рабінович П.М. Рішення Європейського суду з прав людини як «праволюдніні» стандарти. Європейський суд з прав людини. Матеріали практики (1993-2003 рр.). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України*. Київ: Фенікс, 2004. С. 9-24.

8. Соловйов О.В. Міжнародні договори та міжнародно-судова практика їх застосування як джерела національного права (за матеріалами застосування в Україні Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПРН України* / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 26. Київ: АОК, 2012. 164 с.

9. Уваров В.Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / за заг. ред. В.М. Тертишника. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2012. 268 с.

10. Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 2-е, випр., доп. Київ: Реферат, 2007. 848 с.

Інтернет-ресурси:

1. Офіційний веб-сайт Європейського суду з прав людини. URL: <https://www.echr.coe.int>.

2. Реєстр рішень Європейського суду з прав людини. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng>.

3. Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua>.

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Результати проведеного дослідження дозволяють запропонувати зміни до чинного національного законодавства, зокрема:

1) до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»:

- змінити назву закону, виклавши її в такій редакції: «Про імплементацію постанов Європейського суду з прав людини та урахування його правових позицій в юридичній діяльності»;

- абз. 5 ч. 1 ст. 1 викласти в такій редакції: «практика Суду – це діяльність Європейської комісії з прав людини та Європейського суду з прав людини, взята у єдності з її результатами (рішеннями) та накопиченим досвідом зазначених суб'єктів»;

- абз. 6 ч. 1 ст. 1 викласти в такій редакції: «рішення Суду – це результати діяльності (волевиявлення) Європейської комісії з прав людини та Європейського суду з прав людини, що знаходять своє відображення в ухвалах, постановках, консультативних висновках. Ухвали (decisions) – це рішення Суду, якими вирішуються окремі процедурні питання в рамках розгляду заяв про порушення Конвенції або справ; постанови (judgments) – це рішення, які ухвалюються комітетом, палатою або Великою палатою Суду по суті справи з метою вирішення питання про порушення/непорушення державою-відповідачем прав та свобод людини, гарантованих Конвенцією, а також визначення справедливої сатисфакції; консультативні висновки (advisory opinions) – це рішення Суду рекомендаційного характеру, змістом яких є правороз'яснювальні положення, що надаються Судом на запити Комітету Міністрів Ради Європи та вищих судових інстанцій держав-учасниць Конвенції. Декларація про дружнє врегулювання спору – це добровільна угода, що укладається на конфіденційній основі між скаржником та державою задля вичерпання конфлікту, який виник на національному рівні у зв'язку з

порушенням останньою конвенційних прав та/або свобод людини, без подальшого розгляду Судом справи по суті. Одностороння декларація – це акт, яким Органом представництва, за попереднім узгодженням з міжвідомчою робочою групою, пропонуються умови дружнього вичерпання конфлікту, що виник між скаржником та державою на національному рівні у зв'язку з порушенням останньою конвенційних прав та/або свобод людини, без подальшого розгляду Судом справи по суті»;

- у всіх статтях Закону, окрім ст. 1, змінити термін «рішення» словом «постанова», а словосполучення «остаточне рішення» та «набуття рішенням статусу остаточного» в різних їх відмінках – на «постанова, що набула властивості остаточної» відповідно;

- абз. 9 ч. 1 ст. 1 Закону викласти в такій редакції: «імплементация постанов: а) виплата Стягувачеві відшкодування; б) вжиття додаткових заходів індивідуального характеру; в) вжиття заходів загального характеру»;

- змінити назву глави 3 Закону, виклавши її в такій редакції: «Імплементация постанови Суду, що набула властивості остаточної, та зобов'язань, що виникають у зв'язку з підписанням декларації про дружнє врегулювання спору або схваленням умов односторонньої декларації»;

- змінити назву ст. 7, виклавши її в такій редакції: «Звернення постанови Суду, декларації про дружнє врегулювання спору, односторонньої декларації до виконання в частині виплати відшкодування»;

- абз. 1 ч. 1 ст. 7 викласти в такій редакції: «Протягом десяти днів від дня отримання повідомлення Суду про: 1) набуття постановою властивості остаточного судового рішення; 2) постановлення ухвали про вилучення скарги з реєстру у зв'язку з підписанням сторонами декларації про дружнє врегулювання спору; 3) постановлення ухвали про вилучення скарги з реєстру у зв'язку зі схваленням умов односторонньої декларації» Орган представництва: ...»;

- п. «б» ч. 1 ст. 7 викласти в такій редакції: «надсилає до державної виконавчої служби оригінальний текст і переклад резолютивної частини постанови Суду, що набула властивості остаточної у справі проти України,

якою визнано порушення Конвенції, оригінальний текст і переклад ухвали Суду про вилучення скарги з реєстру у зв'язку з підписанням сторонами декларації про дружнє врегулювання спору, оригінальний текст і переклад ухвали Суду про вилучення скарги з реєстру у зв'язку з схваленням умов односторонньої декларації. Автентичність перекладу засвідчується Органом представництва»;

- ч. 1 ст. 8 викласти в такій редакції: «Виплата Стягувачеві відшкодування має бути здійснена у тримісячний строк з моменту: а) набуття постановою властивості остаточної або у строк, передбачений у постанові; б) постановлення ухвали про вилучення скарги з реєстру у зв'язку з підписанням сторонами декларації про дружнє врегулювання спору; в) постановлення ухвали про вилучення скарги з реєстру у зв'язку з схваленням умов односторонньої декларації»;

- п. б ч. 2. ст. 10 викласти в такій редакції: «інші (невідкладні) заходи індивідуального характеру, що передбачені у постанові Суду та потребують якнайшвидшого вжиття»;

- ч. 1 ст. 13 викласти в такій редакції: «Заходи загального характеру вживаються з метою забезпечення додержання та виконання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене постановою Суду, забезпечення усунення недоліків системного та/або несистемного характеру, що лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстав для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді»;

- ч. 2 ст. 13 викласти в такій редакції: «Заходами загального характеру є дії органів державної влади, їх службових та посадових осіб, спрямовані на усунення зазначеної в мотивувальній частині постанови Суду проблеми та її першопричини, зокрема:

а) нормотворчі, в процесі вжиття яких здійснюється приведення положень національного законодавства у відповідність до норм і принципів Конвенції та Протоколів до неї, з урахуванням їх змісту, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення;

б) правозастосовні, спрямовані на корегування правозастосовної практики, її приведення у відповідність до європейських стандартів захисту прав людини;

в) правоінтерпретаційні, спрямовані на зміну підходів, принципів та способів тлумачення норм національного законодавства;

г) організаційні, що вживаються з метою налагодження співпраці органів державної влади, їх службових та посадових осіб, з Комітетом Міністрів Ради Європи з питань імплементації постанов ЄСПЛ в національний правопорядок;

е) правоустановчі, що вживаються з метою створення нових або реорганізації діючих органів державної влади, які відповідають за стан дотримання конвенційних прав і свобод людини;

є) реабілітаційні, спрямовані на правову реабілітацію та автоматичне поновлення в усіх правах осіб, які були засуджені судами за вчинення злочинів з порушенням норм Конвенції або Протоколів до неї;

ж) інформаційні, що спрямовані на доведення правовий позицій Суду, а також рішень Комітету Міністрів Ради Європи з приводу виконання Україною постанов Суду до суб'єктів владних повноважень;

з) освітні, спрямовані на підвищення рівня знань суб'єктів юридичної діяльності, здобувачів правничої освіти та інших зацікавлених осіб про правові позиції Суду та порядок їх релевантного урахування в юридичній практиці;

і) лінгвістично-публікаційні, спрямовані на переклад та поширення (оприлюднення) рішень Суду, ухвалених як проти України, так й інших держав-учасниць Конвенції у виданнях України, в тому числі Інтернет-виданнях;

к) інші заходи, що визначені Комітетом міністрів Ради Європи при здійсненні нагляду за імплементацією постанов Суду, що набули властивості остаточних;

- змінити назву глави 4 Закону, виклавши її в такій редакції: «Дотримання та виконання в Україні конвенційних положень з урахуванням правових позицій Суду»;

- змінити назву ст. 17, виклавши її в такій редакції: «Дотримання та виконання судами України положень Конвенції, з урахуванням їх змісту, встановленого Судом в результаті тлумачення»;

- ч. 1 ст. 17 викласти в такій редакції: «Суди, застосовуючи норми національного законодавства, забезпечують дотримання та виконання положень Конвенції та Протоколів до неї з урахуванням релевантних правових позицій Європейського Суду з прав людини»;

- змінити назву ст. 18, виклавши її в такій редакції: «Порядок посилання на Конвенцію, рішення Суду та ухвали Комісії»;

- ч. 2 ст. 18 викласти в такій редакції: «Для цілей посилання на постанови, ухвали, консультативні висновки Суду та на ухвали Комісії суди використовують переклади текстів рішень Суду та ухвал Комісії, надруковані у виданні, передбаченому в статті 6 цього Закону»;

- змінити назву ст. 19, виклавши її в такій редакції: «Дотримання та виконання положень Конвенції та Протоколів до неї з урахуванням правових позицій Суду в законопроектній діяльності та адміністративній практиці»;

- ч. 5 ст. 19 викласти в такій редакції: «Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади забезпечують систематичний контроль за додержанням та виконанням положень Конвенції та Протоколів до неї з урахуванням правових позицій Суду підпорядкованими органами, їх службовими та посадовими особами, при здійсненні ними адміністративної практики»;

- доповнити ст. 19 ч. 6, виклавши її в такій редакції: «Органи державної влади, їх службові та посадові особи, при здійсненні адміністративної практики забезпечують додержання та виконання положень Конвенції і Протоколів до неї з урахуванням правових позицій Суду».

2) до Кодексу адміністративного судочинства України:

- ч. 1. ст. 6 викласти в такій редакції: «Суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, що ґрунтується на засадах правової

визначеності (правопевності), заборони довільності при ухваленні рішень, недискримінації, рівності перед законом і судом, застосування покарання виключно на підставі закону, обґрунтованості рішень»;

- ч. 2. ст. 6 викласти в такій редакції: «Суд керується принципом верховенства права з урахуванням правових позицій Європейського суду з прав людини»;

- ст. 7 «Джерела права, які застосовуються судом» доповнити ч. 5-1, виклавши її в такій редакції: «Суд при розгляді справ забезпечує дотримання та виконання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї як джерела права, з урахуванням їх змісту, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення»;

3) до Кодексу України про адміністративні правопорушення:

- ч. 1 ст. 245 викласти в такій редакції: «Завданнями органів, їх службових та посадових осіб, які уповноважені здійснювати провадження в справах про адміністративні правопорушення, є: своєчасне, всебічне, повне та поза розумним сумнівом з'ясування обставин кожної справи, вирішення її керуючись принципом верховенства права, забезпечення виконання ухваленої постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, забезпечення прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності, дотримання принципу законності»;

- доповнити ст. 245 ч. 2, виклавши її у такій редакції: «Органи, їх службові та посадові особи, які уповноважені здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення керується принципом верховенства права з урахуванням правових позицій Європейського суду з прав людини»;

4) до Кримінального процесуального Кодексу України:

- ч. 1 ст. 8 викласти в такій редакції: «Кримінальне провадження здійснюється з дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, що ґрунтується на засадах правової визначеності (правопевності), заборони довільності при ухваленні рішень,

недискримінації, рівності перед законом і судом, застосування покарання виключно на підставі закону, обґрунтованості рішень»;

- ч. 2 ст. 8 викласти в такій редакції: «Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням правових позицій Європейського суду з прав людини»;

- ч. 5 ст. 9 викласти в такій редакції: «Кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з обов'язковим дотриманням та виконанням положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї з урахуванням їх змісту, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення»;

5) до Цивільного процесуального Кодексу України:

- ч. 4 ст. 10 викласти в такій редакції: «Суд забезпечує дотримання та виконання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, як джерело права, з урахуванням змісту конвенційних норм, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення»;

б) до Господарського процесуального Кодексу України:

- ч. 4 ст. 11 викласти в такій редакції: «Суд забезпечує дотримання та виконання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, як джерело права, з урахуванням змісту конвенційних норм, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення»;

7) до Кримінально-виконавчого кодексу України:

- ст. 2 доповнити ч. 2, виклавши її в такій редакції: «Кримінально-виконавче законодавство України застосовується з дотриманням та виконанням положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, з урахуванням змісту конвенційних норм, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення»;

8) до Закону України «Про попереднє ув'язнення»:

- ст. 1 доповнити ч. 4, виклавши її в такій редакції: «Тримання осіб, взятих під варту, здійснюється з дотриманням та виконанням положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, з урахуванням змісту конвенційних норм, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення»;

9) до Закону України «Про прокуратуру»:

- ст. 4 доповнити ч. 2, виклавши її в такій редакції: «Прокуратура забезпечує дотримання та виконання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, з урахуванням змісту конвенційних норм, встановленого Європейським судом з прав людини в результаті тлумачення»;

10) до Закону України «Про Національну поліцію»:

- ч. 1 ст. 6 викласти в такій редакції: «Поліція у своїй діяльності керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, що ґрунтується на засадах правової визначеності, заборони довільності при ухваленні рішень, недискримінації, рівності перед законом, застосування стягнення виключно на підставі закону, обґрунтованості рішень»;

- ч. 2 ст. 6 викласти в такій редакції: «Принцип верховенства права застосовується з урахуванням правових позицій Європейського суду з прав людини».

Паперова копія
електронного документа

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань правової політики

01008, м.Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-84

Ректору Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ
Фоменку А. С.
проспект Гагаріна, 26,
м. Дніпро, 49000

Шановний Андрію Євгеновичу!

У Комітеті Верховної Ради України з питань правової політики розглянуто Ваше звернення з пропозиціями докторанта відділу докторантури та ад'юнктури Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ Завгороднього В.А. стосовно внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини».

Парламент і його комітети діють в межах своїх повноважень, визначених статтями 85 і 89 Конституції України.

Відповідно до статті 16 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» комітети при здійсненні законопроектної роботи вивчають громадську думку, розглядають звернення громадян, об'єднання громадян, будь-які пропозиції, що свідчать про потребу в прийнятті нових законодавчих актів або у внесенні змін до законодавчих актів.

Повідомляємо, що пропозиції, зазначені у листі, доведено до відома народних депутатів України – членів Комітету для можливого використання у законопроектній роботі.

З повагою

Голова Комітету

ЗГІДНО З ОРИГІНАЛОМ
Керівник секретаріату Комітету
Верховної Ради України
з питань правової політики

А.С. Костін
(підпис)

СЕДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Підписувач: Костін Андрій Євгенович
Сертифікат: 58E2D9E7F900307B0400000053E22E00CC878200
Дійсний до: 16.03.2022 0:00:00

Апарат Верховної Ради України
№ 04-26/17-2020/204987 від 09.11.2020

245435

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
Заслужений юрист України
Лариса НАЛИВАЙКО

_____ 2020 року

А К Т

**впровадження результатів дослідження
докторанта Дніпропетровського державного університету внутрішніх
справ кандидата юридичних наук, доцента Віталія ЗАВГОРОДНЬОГО на
тему: «Практика Європейського Суду з прав людини та її вплив на
юридичну діяльність в Україні (теоретико-правовий аналіз)» в освітній
процес Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ**

Комісія у складі:

- голови: Олени АКІМОВОЇ, начальника навчально-методичного відділу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;
- членів комісії: Костянтина БАХЧЕВА, декана факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидата юридичних наук; Валентини БОНЯК, завідувача кафедри теорії та історії держави і права факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктора юридичних наук, доцента склала цей акт про те, що результати дослідження докторанта Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ кандидата юридичних наук, доцента Віталія ЗАВГОРОДНЬОГО на тему: «Практика Європейського Суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні (теоретико-правовий аналіз)» у вигляді таких статей:
 - Правова природа рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 15. Том.1. С. 19-22;
 - Функції рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 4. С.105-116;
 - Правові акти Європейського Суду з прав людини: види, юридичні наслідки та значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. № 40. С. 144-150;
 - Прецедентність як ознака практики Європейського Суду з прав людини. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12(18). С. 14-20;

- Джерельність практики Європейського Суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 33-36;
- Інтерпретація поняття «юридична практика» в сучасній теорії права. *Прикарпатський юридичний вісник : збірник наукових праць*. 2017. Вип. 5(20). С. 11-14;
- Вплив практики Європейського Суду з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 10-14;
- Нормативна складова механізму імплементації рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 22-28;
- Поняття и сутність практики Європейського Суду по правам человека. *Legea si viata*. 2018. № 1/2. С. 30-35, що мають необхідний теоретичний рівень та практичну значимість для підготовки навчально-методичних матеріалів, використовуються в освітньому процесі, а саме:
 - при викладанні навчальної дисципліни «Теорія держави і права» (тема 6 «Права людини та соціально-правовий механізм їх забезпечення»; тема 12 «Правоутворення та форми (джерела) права»);
 - при підготовці здобувачами вищої освіти курсових робіт з дисципліни «Теорія держави і права» (тема 17 «Суд в інституційній системі захисту прав людини»; тема 40 «Правовий прецедент як форма буття права»; тема 49 «Практика Європейського Суду з прав людини як джерело національного права»);
 - при викладанні навчальної дисципліни «Правозастосування» (тема 9 «Особливості застосування норм міжнародного права»).

ВИСНОВОК

Вищезазначені результати дослідження кандидата юридичних наук, доцента Віталія ЗАВГОРОДНЬОГО на тему: «Практика Європейського Суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні (теоретико-правовий аналіз)» вважати впровадженими в освітній процес Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Голова комісії:

Олена АКІМОВА

Члени комісії:

Костянтин БАХЧЕВ

Валентина БОНЯК

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Проректор
 Дніпропетровського державного
 університету внутрішніх справ,
 доктор юридичних наук, професор
 Заслужений юрист України

Лариса НАЛИВАЙКО
 2020 року

А К Т

впровадження результатів дослідження
 докторанта Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
 кандидата юридичних наук, доцента Віталія ЗАВГОРОДНЬОГО на тему:
 «Практика Європейського Суду з прав людини та її вплив на юридичну
 діяльність в Україні (теоретико-правовий аналіз)» у наукову діяльність
 Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Комісія у складі:

- голови: Ганни БЛІНОВОЇ, голови вченої ради факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктора юридичних наук, доцента;

- членів комісії: Костянтина БАХЧЕВА, декана факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидата юридичних наук; Валентини БОНЯК, завідувача кафедри теорії та історії держави і права факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктора юридичних наук, доцента склала цей акт про те, що результати дослідження докторанта Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ кандидата юридичних наук, доцента Віталія ЗАВГОРОДНЬОГО на тему: «Практика Європейського Суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні (теоретико-правовий аналіз)» у вигляді статей:

1. Органи державної виконавчої влади як суб'єкти виконання рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Актуальні проблеми політики : Збірник наукових праць*. 2013. Випуск 48. С. 148-157;

2. Правова природа рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2015. №15. Том.1. С. 19-22;

3. Роль і значення окремої думки судді Європейського Суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2016. № 13. С. 110-118;

4. Правові акти Європейського Суду з прав людини: види, юридичні наслідки та значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. Випуск 40. Том 1. С. 7-10;

5. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на законодавство України. *Jurnalul juridic national : teorie și practică*. 2016. № 6 (22). С. 8-12;

6. Персональна відповідальність посадових осіб як елемент механізму виконання остаточних рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Visegrad journal on human rights*. 2016. №5/2. С. 53-57;

7. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на юридичну освіту в Україні. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 223-233;

8. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 10-14;

9. Джерельність практики Європейського Суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 33-36;

10. Інтерпретація поняття «юридична практика» в сучасній теорії права. *Прикарпатський юридичний вісник: збірник наукових праць*. 2017. Випуск 5(20). С. 11-14;

11. Прецедентність як ознака практики Європейського Суду з прав людини. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12(18). С. 14-20.

12. Поняття «Механізм імплементації рішень Європейського Суду з прав людини»: питання термінологічної визначеності та змістовної наповнюваності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Випуск 1 (81). С. 11-23;

13. Структура механізму імплементації рішень Європейського Суду з прав людини. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2018. №1. С. 22-28;

14. Інформаційно-психологічний аспект впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 24-27;

15. Соціально-правовий аспект впливу практики Європейського суду з прав людини. *Право та державне управління*. 2018. № 3. С. 26-32;

16. Правоохоронний аспект впливу практики Страсбурзького суду Ради Європи на національну юридичну діяльність. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Спец. випуск № 3 (94) «Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти». С. 242-249;

17. Регулятивний вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. №4 (65). С. 63-69;

18. Понятие и сущность практики Европейского Суда по правам человека. *Leges si viata*. 2018. № 1/2. С. 30-35;

19. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правоінтерпретаційну діяльність в Україні. *Держава та регіони: Серія: Право*. 2019. №1 (63). С. 11-16;

20. Теоретичний інструментарій дослідження феномену впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2019. Випуск 1 (85). С. 20-30;

21. Зміст та обсяг категорії «заходи індивідуального характеру» в аспекті імплементації рішень Європейського суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2019. Випуск 21. С. 66-74;

22. Поняття та види заходів загального характеру, що вживаються в межах імплементації рішень Страсбурзького Суду Ради Європи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2019. Том 30(69). №5. С. 13-18;

23. Термінологічна невизначеність понять, що відображають результати волевиявлення Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. 2019. № 4 (36). С. 180-187,

є підготовленими на високому теоретичному та методологічному рівні працями, що мають практичну значущість для науково – дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права, а також факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ при проведенні загальнотеоретичних та галузевих досліджень з питань забезпечення прав і свобод людини в правоохоронній діяльності. Результати дослідження В. А. Завгороднього використовуються здобувачами вищої освіти, аспірантами, а також науковими та науково-педагогічними працівниками Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ при здійсненні наукових пошуків у зазначеній царині.

ВИСНОВОК

Вищевказані результати дослідження кандидата юридичних наук, доцента Віталія ЗАВГОРОДНЬОГО на тему: «Практика Європейського Суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні (теоретико-правовий аналіз)» вважати впровадженими у наукову діяльність Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Голова комісії:

Ганна БЛІНОВА

Члени комісії:

Костянтин БАХЧЕВ

Валентина БОНЯК

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о. начальника
Південно-Східного
міжрегіонального управління
Міністерства юстиції (м. Дніпро)

Ольга ЗАХАРОВА

№ 2

«16» жовтня 2020 р.

АКТ

впровадження результатів наукового дослідження
докторанта відділу докторантури та ад'юнктури
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
Завгороднього Віталія Анатолійовича в діяльність Південно-Східного
міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Дніпро)

Комісія у складі:

СЕМЕНЧУК Вікторії, заступника начальника
Управління – начальника відділу проходження
державної служби Управління персоналу
Південно-Східного міжрегіонального управління
Міністерства юстиції (м. Дніпро);

ПОТОЦЬКОЇ Олени, начальника відділу судової
роботи та міжнародної правової допомоги
Південно-Східного міжрегіонального управління
Міністерства юстиції (м. Дніпро);

ПЕТРУШЕВСЬКОЇ Ірини, заступника
начальника відділу судової роботи
та міжнародної правової допомоги Південно-
Східного міжрегіонального управління
Міністерства юстиції (м. Дніпро).

склала цей акт про те, що основні результати наукового дослідження
Завгороднього Віталія Анатолійовича на тему: «Практика Європейського
Суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні (теоретико-
правовий аналіз)» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук у
вигляді статей:

1. Завгородній В.А. Органи державної виконавчої влади як суб'єкти
виконання рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Актуальні
проблеми політики*. 2013. Випуск 48. С.148-157;

Союзу). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. №1. С.57-64;

3. Завгородній В.А. Правові стандарти Європейського Суду з прав людини та їх співвідношення з прецедентами. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3. С.26-34;

4. Завгородній В.А. Правова природа рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. №15. Том.1. С. 19-22;

5. Завгородній В.А. Функції рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. №4. С.105-116;

6. Завгородній В.А. Роль і значення окремої думки судді Європейського Суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2016. № 13. С. 110-118;

7. Завгородній В.А. Правові акти Європейського Суду з прав людини: види, юридичні наслідки та значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. Випуск 40. Том 1. С. 7-10;

8. Завгородній В.А. Персональна відповідальність посадових осіб як елемент механізму виконання остаточних рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Visegrad journal on human rights*. 2016. №5/2. С. 53-57;

9. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на законодавство України. *Jurnalul juridic national : teorie și practică*. 2016. № 6 (22). С. 8-12;

10. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 10-14;

11. Завгородній В.А. Джерельність практики Європейського Суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 33-36;

12. Завгородній В.А. Прецедентність як ознака практики Європейського Суду з прав людини. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12(18). С. 14-20;

13. Завгородній В.А. Поняття «Механізм імплементації рішень Європейського Суду з прав людини»: питання термінологічної визначеності та змістовної наповнюваності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Випуск 1 (81). С. 11-23;

14. Завгородній В.А. Структура механізму імплементації рішень Європейського Суду з прав людини. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2018. №1(17). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18zvazpl.pdf>

15. Завгородній В.А. Інформаційно-психологічний аспект впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 24-27;

16. Завгородній В.А. Соціально-правовий аспект впливу практики Європейського суду з прав людини. *Право та державне управління*. 2018. № 3. С. 26-32;

17. Завгородній В.А. Правоохоронний аспект впливу практики Страсбурзького суду Ради Європи на національну юридичну діяльність. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Спец. випуск № 3 (94) «Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти». С. 242-249;

18. Завгородній В.А. Регулятивний вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. №4 (65). С. 63-69;

19. Завгородній В.А. Зміст та обсяг категорії «заходи індивідуального характеру» в аспекті імплементації рішень Європейського суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2019. Вип. 21. С. 66-74;

20. Завгородній В.А. Поняття та види заходів загального характеру, що вживаються в межах імплементації рішень Страсбурзького Суду Ради Європи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2019. Том 30 (69). №5. С. 13-18,

впроваджені у правозастосовну діяльність відділів, їх службових та посадових осіб, Південно-Східного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Дніпро).

Члени комісії:

Вікторія СЕМЕНЧУК

Олена ПОТОЦЬКА

Ірина ПЕТРУШЕВСЬКА

АКТ25.06 .2020

м. Полтава

про впровадження у діяльність Полтавської обласної державної адміністрації результатів дослідження докторанта Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ Завгороднього Віталія Анатолійовича на тему: «Практика Європейського Суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні (теоретико-правовий аналіз)»

Комісія у складі:

Голови: **Андрія ОЛЕФІРА**, т.в.о. директора юридичного департаменту Полтавської обласної державної адміністрації

Членів комісії: **Світлани АЛЕКСАНДРОВОЇ**, головного спеціаліста відділу аналітичної роботи та юридичних експертиз Управління судової роботи та контролю Юридичного департаменту Полтавської обласної державної адміністрації

Олени ЛУК'ЯНОВОЇ, головного спеціаліста відділу аналітичної роботи та юридичних експертиз Управління судової роботи та контролю Юридичного департаменту Полтавської обласної державної адміністрації

розглянувши результати дисертаційного дослідження докторанта Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Завгороднього Віталія Анатолійовича за темою: «Практика Європейського Суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні (теоретико-правовий аналіз)» у вигляді статей:

1. Завгородній В. А. Особливості змісту рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Випуск 4. Том 2. С.177-179;
2. Завгородній В. А. Рішення Європейського Суду з прав людини як акти тлумачення норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Випуск 24. Том 1. С. 29-33;
3. Завгородній В. А. Правова природа рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. №15. Том.1. С. 19-22;
4. Завгородній В.А. Функції рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 4. С.105-116;
5. Завгородній В. А. Роль і значення окремої думки судді Європейського Суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2016. № 13. С. 110-118;
6. Завгородній В. А. Правові акти Європейського Суду з прав людини: види, юридичні наслідки та значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. Випуск 40. Том 1. С. 7-10.
7. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на законодавство України. *Jurnalul juridic national : teorie și practică*. 2016. № 6 (22). С. 8-12;
8. Завгородній В. А. Персональна відповідальність посадових осіб як елемент механізму виконання остаточних рішень Європейського Суду з прав людини в Україні. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 5/2. С. 53-57;
9. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на юридичну освіту в Україні. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 223-233.
10. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 10-14;
11. Завгородній В. А. Джерельність практики Європейського Суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 33-36;
12. Завгородній В. А. Інтерпретація поняття «юридична практика» в сучасній теорії права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Випуск 5(20). С. 11-14;
13. Завгородній В. А. Прецедентність як ознака практики Європейського Суду з прав людини. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12(18). С. 14-20;
14. Завгородній В. А. Поняття «Механізм імплементації рішень Європейського Суду з прав людини»: питання термінологічної визначеності та змістовної наповнюваності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Вип. 1 (81). С. 11-23;
15. Завгородній В. А. Структура механізму імплементації рішень Європейського Суду з прав людини. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2018. № 1. С. 22-28;

16. Завгородній В. А. Нормативна складова механізму імплементації рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 23-30;

17. Завгородній В. А. Інформаційно-психологічний аспект впливу практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 24-27;

18. Завгородній В. А. Соціально-правовий аспект впливу практики Європейського суду з прав людини. *Право та державне управління*. 2018. № 3. С. 26-32;

19. Завгородній В. А. Поняття и сутність практики Європейського Суду по правам человека. *Leges si viata*. 2018. № 1/2. С. 30-35;

20. Завгородній В. А. Правоохоронний аспект впливу практики Страсбурзького суду Ради Європи на національну юридичну діяльність. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. Спеціальний випуск : «Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти»*. 2018. № 3 (94) С. 242-249;

21. Завгородній В. А. Регулятивний вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. №4 (65). С. 63-69;

22. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правоінтерпретаційну діяльність в Україні. *Держава та регіони: Серія: Право*. 2019. №1 (63). С. 11-16;

23. Завгородній В. А. Зміст та обсяг категорії «заходи індивідуального характеру» в аспекті імплементації рішень Європейського суду з прав людини. *Альманах міжнародного права*. 2019. Випуск 21. С. 66-74;

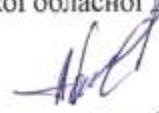
24. Завгородній В. А. Поняття та види заходів загального характеру, що вживаються в межах імплементації рішень Страсбурзького Суду Ради Європи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2019. Том 30(69). № 5. С. 13-18;

25. Завгородній В. А. Ідеологічна та комунікативна підсистеми механізму імплементації рішень Міжнародного Суду Ради Європи в Україні. *Публічне право*. 2019. № 3 (35). С. 53-59;

26. Завгородній В. А. Термінологічна невизначеність понять, що відображають результати волевиявлення Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. 2019. № 4 (36). С. 180-187,

склала цей акт про те, що надані матеріали мають належний науково-теоретичний рівень та практичну значимість, а тому можуть бути використані у правозастосовній юридичній діяльності відділів, їх службових та посадових осіб, Полтавської обласної державної адміністрації.

Голова комісії:

Андрій ОЛЕФІР

Члени комісії:

Світлана АЛЕКСАНДРОВА

Олена ЛУК'ЯНОВА